

84(2Рос-Кара)6

Кара: 6197

А 769

АППАЛАНЫ БИЛЯЛ

ТАУЛАНЫ

ТАРЫГЪЫУЛАРЫ

Аппаланы Билял

ТАУЛАНЫ ТАРЫГЪЫУЛАРЫ

Роман

Къарачай-Черкес республика
китаб басма

ЧЕРКЕССК
2005

Китабны тыш суратын
художник *Бытдаланы Ф. М. салгъанды*

АННОТАЦИЯ

«Жалобы гор» Б. Аппаева — крупный приключенческо-фантастический роман. События, описываемые в нем, происходят в горах Карачаево-Черкесии, главные герои — жители этих мест.

Сюжетная линия начинается с таинственного исчезновения лесника Хасана, который страстно борется за сохранение богатств природы. Но незадолго до исчезновения он обрел славу «странного человека» у знакомых за свои утверждения, что слышит гул и голоса из-под земли, а на перевале видел яркие сияния, исходящие из глубины гор. Он подозревает, что происходит что-то таинственное, враждебное, угрожающее природным богатствам и благополучию людей. Поиск «пропавшего» Хасана приводит к раскрытию цепи авантурных событий, начало которых уходит в глубину ушедших лет и затрагивает проблемы безопасности человеческого бытия.

Увлекательный сюжет, легкий стиль изложения и острый юмор романа несомненно привлекут широкий круг читателей.

кара: 6197

ДЕПОЗИТАРИЙ

ГОСУДАРСТВЕННАЯ
НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА
КАРАЧАЕВО-ЧЕРКЕССКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
им. Х.Б. Байрамуковой

А 4702280100—1—2005
9П1 (03—2005)

ISBN 5—7289—0070—4

© Карачай-Черкес республика
китаб басма, 2005

Биринчи башы

Къалапеледан къалыб, асыры кёб джеринде бояулары къобхандан, къоланча кёрюннген «Москвич» машиначыкъ, гюрюлдигени бла дынгырдагъаны дуняяны тауушдан алдыра келиб, милицияны Къарачай район бёлюмюню аллында, «былайгъа машина салыргъа болмайды», деген джазыулагъа «бурнун» тиреб тохтады. Андан орта джыллада бир къатангы киши чыкъды да, мыйыкъларын да сылай, тегерекге кёз джетдирди. Сора, машинасыны эшигин да арлакъ къайтарыб, бёлюмню къабакъ эшиги таба атлады. Алайда дежурныйлени бири болур эди, чынларын да да экишер джудузчугъу бла, юй къобханча бир джаш, бо-сагъадан бери къарады да:

— Машинангы алайдан къорат! Ол джазыуланы кёрмеймисе?! — деди бек хыны.

— Хы-хы, кёлюнго бас, аны не машиналыгы барды, — деб эшикге джуууклашды келген.

— Не эсе да былайдан ары ал! Сеннге айтама!

— Тейри, джаш, джекирмезсе, сыртында белибауну ойна-тырма, — деди киши, джорюшюн сериуюн этмей. — Сау кел деген джокъ, тынчлыкъ-эсенлик сорган джокъ, неге кюкюрейсе? Аны кьой да, ол алтыхыр тамадаларындан киши бармыды, аны айт!

Милициягъа кёбле келедиле. Сан биринден кьалгъаны, былайын джарсыулары, кьайгылары, кьыйынлыкълары болуб, амалсыздан джокълайдыла ансы, джанлаб озарыкъ эдиле. Алай келген а джууаш, джалынчакъ болады. Ол себебден лейтенант да былайда ишлеген джылларыны ичинде кесин бу кишича ёхтем, дюрген, таукел джорютгенни кёрген огъай, эшитген да этмегенди. Не айтыргъа, не этерге да билмей мурукгу болгъаны бла, киши аны бир джанына ихтырыб, ичге кирди.

— Тохта! Кимни излейсе? — деб, милиционер джаш аны ызындан атлады. — Ким керекди, дейме?!

— Бу хамхотлагъа бир кёз джетдирейим да, андан сора айтырма ким керек болгъанын, — деди киши, коридорну кьабыргъасына бегитилген «Сыйлы кьаннганы» туурасында тохтаб. Къатында сюелгенге да эс бёлмей, анда суратлагъа кьатды. Бёлюнню «штабы» сол джанларында эди. Аны эшиги ачыкъ эди да, телефонланы зынгырдагъанлары, рация бла сёлешгенле эшитиле эдиле. — Былайы не даурлу джерди, — деб, киши кёзлерин суратладан алмагъанлай, аны онгсунмагъанын билдирди да: — Бу мылтыкъ мындамыды? — дей, бармагыы бла баш тизгинде подполковникни суратын кёргозе, мынга бурулду.

— Бизде бир бёлюнню тамадасыды, — деди милиционер джаш. — Аны излей эсенг, экинчи этаждады, тамбла келирсе. Бююн иши кёбдю, сени бла сёлеширге заманы джокъду.

— Аны иши мени кьулагъыма кирмейди, — деб, экинчи этажгъа элтген бачхычла таба тебреди «къонакъ».

— Алан, сен...

— Мени атым Хасанды, — деб, киши муну сан этиб, ызына да кьарамай, ёрге айланды.

Милиционер аны джетерге да бир тебреди, алай да этмей, болушлукъ излегенча, ол тюрю-тюрю тауушла чыкъган бёлмеге атлады.

— Хасан кимди? — деб сорду анда экеуленнге кёзюу кьараб.

— Аз Хасан джокъду, кьайсына айтаса? — деди телефонла, аппаратла орналыб турган стол маталлы кенг затны ол джанында олтурган джаш.

— Аны билсем, сизге нек сорама. Тели, сау эсе да бир кьуджур адам, мен да тохта, дей турганлай, Асланга кетди.

— Нек ийдинг? — деди хыны, терезени кьатында сюелген. Аны кесини да чынларында ючюшер джулдузчукълары бар эдиле.

— Къалай да болсун, тыйыб кьоялмадым. Ызындан бир барайым, — деб, экинчи этажгъа чабды.

Коридорда ол кишини кёрмегенинде, ары кирген болур деб, Асланны кабинетини эшигин ачанында, кьуджур адам подполковник бла саламлаша тура эди. Эшта, была танышла болурла, деген акъылда тохтаб, ызына айланды.

— Ишим кёбдю — зат деме, мен да итлени суугъа джорютгенледен тюлме, — деди Хасан. — Ачагуну отлукъ ташларыча, кьайда болмагъанны былайгъа джыйгансыз да, бирине ёшюн уруш этиб алай келеме. — Сора төрге чыгыб олтурду да: — Терс, тюз этген эсем да билмейме, ол тюбюнде суратлагъа кьараб, сени джукъ ангыларча адамгъа ушатдым, — деди кёзлерин андан алмай.

— Да, бек сау бол, — деб, Аслан столну ол джанында орнуна олтурду.

— Адамны бетине, суратына кьарасам, бир затланы ангылаучанма, — деди акъ кийиз бёркюн тешиб, столгъа сала. — Ишинг бар эсе да кьой, кетерге ашыгъа эсенг да тохта, хапарыма тынгылагъынчы былайдан теберик тюлме, сени да джукъгъа иерик тюлме. Кесими да танытайым: атым Хасанды, энди тели Хасан да, дейдиле.

— Телиге уа ушамайса, — деб ишарды Аслан.

— Мени кёлюмю билирге излей эсенг, кесимден акъыллыгъа кишини санамайма. Бир-бирде сагъыш этеме да, джууукъла, танышла бары да сылхырла болуб, акъыллыладан джангыз кесим кьалыб, мени ангыламай, атымы алай бла телиге чыгъарадыла, дерим келеди. Дагъыда ким биледи деб, шашхынлыланы врачына да кёргозгенме кесими. Ол да мындан ары кьутурлукъ тюл эсенг, бююнлюкде тайышханынг джокъду, деди да кьойду. Энди сен да хапарыма магъана бермесенг, мен сизни адамыгъызма деб, зор-джол бла болса да, дурдомгъа кириб кьаллыкъма. Башха мадар билмейме.

— Менден акъыллы табмай келген эсенг, айт! — деди Аслан, кюллюгон кючден тыйыб.

Подполковник хар тюбегенге кьабыргъасын бергенледен тюл эди. Хасанны былай дженгил кёлю алгъанына сейирсинген да этди. Кесини адамына санагъанча, ачыкъ джюреклича кёрюб, накъырдаасы, чамы, сёзю да келишгенине магъана берди болур.

— Мен ангыларыкъ, мен джарарыкъ зат эсе, кьолумдан кел-

ген бла болушургъа кюрешейим. Алай болмаса да менден тамадала, менден онглула бла сѣлеширбиз, оноулашырбыз.

— Мен чегетлеге къараучума, — деб хапарын башлады Хасан. — Къараучума десем да, эки ийыкъны мындан алгъа къыстагъандыла ишимден. Беш-алты джылдан бери да мени тайыша башлагъаннга санаб тура эдиле. Энди асыры тереннге кетгенди, не къаядан секиргинчи, не чегетлеге ёртен салгынчы мындан къутулайыкъ, деб этгенлерин ангылагъанма. Тамада аны ачыкъ айтмады, айтса да, кѣлюм каллыкъ тюл эди. Кѣре, эшите тургъан затларымы былай деб бегитирча мадарым джокъду, къолум бла тутханча болгъанлыгъыма, кесим да толу ийнаныб къалалмайма. Мен хапар айтхан адамла уа, тюз акъылы, эси болгъан ол затланы джаншарыкъ тюлдю, дегенлери хакъды. Ахырда да сизни кѣлююздегича болсун деб, энди кесими тели-мелиле этдиреме ачудан. Уялыр адам болса, анга кѣз къысама да, иш этиб, къозуб айтханымы ол да ангылайды...

Мындан арысын айтайыммы, къояйыммы дегенча, Хасан сѣзон бѣлдю. Аслан да столуну юсюнде къагъытланы джыйыб, бир папкагъа салыб, къыйыргъа тюртдю да, хапарны аягъын сакълагъанын билдире, анга къарады.

— Он джылдан артыкъны Клухор ауушха дери джерлерибизни сакълаб турдум, — деб, джангыдан башлады Хасан. — Мындан Къара тенгизге аугъанла, андан бери келгенле, башха джер-суу кѣре айланганла. Тубанлы кѣлде джууунургъа излегенле, къайсын айтайым, джылы кѣзюуледе адамла чебген сокъгъанча джюрюйдюле...

— Ол затладан хапарым барды, — деди Аслан. — Аскер къуллукъдан къайтхандан сора Доммайда инструктор болуб эки джылны ишлегенме. Сен айтхан джерледе мен джюрюмеген сокъмакъ къалгъан болмаз. Артда геолог болама деб да таулада айланыр ючюн къалмагъанма.

— Тамам аламатын энди айтдынг, — деб джарыды Хасан. — Аллай бирден джюрегим сеннге тартханды. Сора тик къабыргъалагъа ёрлеген, тащдан ташха секириб айланган, кече къая ранлада къалгъан тынч болмагъанын менден да иги билесе. Тюзю, ал джыллада аллай мийик, аллай къоркъуулу джерлеге ким миниб айланлыкъды, башлада чегет байлыкъ болуб да хазна зат джокъду деб, асыры ёрге да кѣлтюрюлмей эдим. Артда, джаныуарла аз бола баргъанча кѣрюннгенинде, таб ауушха дери да барычу болдум. Мени джукъусуз кечелерим, тынгысыз кюнлерим, сагъышларым, къайгыларым андан сора башландыла. Таула бир уллу аруулары, инджиулери болгъанча ынгычхайдыла, джѣтел этгенча тауушлары чыгъады теренден, бир-бирде ауушну бир джанындан прожектордан ургъанча джарыкъ, кече къа-

рангыны джырыб, кѣкню джети къатына ётеди... Сен ол затлагъа ийнаналлыкъмыса?

— Къайдам. Таулада биз билмеген аз зат джокъду.

— Ачыкъ айтд да къой, ийнанмайса. Башхала да ийнанмайдыла. Мен а кѣб кере кѣргенме, эшитгенме. Джангыз кеси таулада, чегетледе айланган адам табигъат бла бирге солугъанча, анга къошулуб къалгъанча болады. Тереклени, къаяланы, джаныуарланы, гокга хансланы, суу шоркъаланы нѣгерге, тенгнге санайды. Иши бла да аланы сакъларгъа, къорууларгъа борчлу болса, барын да танийды, хар тюрлениуге, къорагъаннга, къошулгъаннга эс бѣледи. Мен джангы айланыб тебреген замандан эсе, бу арт джыллада джаныуарла иги огъунакъ азайгъандыла. Не къан джаугъан эсе да, былай болуб барады деб, чегет мюлкню тамадаларына, республикада уучулукъну юсюнден иш джюрютген адамлагъа да, табигъатха къайгырлыкъ башхалагъа да талай кере айтдым, джаздым. «Аланы тутхан, атхан адамла болсала, сен да, ол тѣгерекледе сенича къарауулукъ этгенле да бир кѣрлюк болур эдигиз, башха таулагъа, чегетлеге джаллагъан болурла да, аны бла къуугъун этесе, къайтырла», дегенден озуб, киши къулагъына алмады. Къайтхан да джокъ, къошулгъан да джокъ, бююн-бюгече да аздан аз болуб барадыла джугътурла, кийикле, айюле...

Хасан тау сокъмакъланы, ауушну, келгенни-кетгенни юсюнден айтыб башлагъанлай, булутланы тешиб кюн таякъла ургъанча, джашлыкъ джылларындан къонгурау къагылыб, Асланны джюреги дженгил тешиб тебреген эди. Энди уа аны сѣзлери джукъу арасында къулагъына чалышханнга ушай эдиле. Акъылы, эси да джашау чархын ызына буругъа кюреше, джыйырма джылына джууукълашхан заманына джетиб тохтадыла. Джашлыкъны эмилик тайыны джюгенинден тутханлай, Хасанны «...Франция.. Мени айюм..» деген сѣзлери кабинетине къайтардыла.

— Алайын энтда бир айт, иги ангыламадым, — деди башын кючлеген сагъышларын, эсге тюшюрюулери юсюнден айырыр ючюн, мангылайын сылай.

— Тѣрт джылны мындан алгъа туристле бла Франциягъа баргъанымы айтама, — деди Хасан. — Анда зоопаркга элтдиле. Темир бурууну ичинде Борисни кѣрдюм да къойдум. Ол а былай болгъан эди: бир джолда таулада ит мыллыгын чырпыланы ичине атды. Мен да ызындан атладым. Бир айю мамурашчыкъны тюбге уруб тура эди. Итни андан айырдым да, къойнума алдым. Гитчечик эди. Мен джетгинчи Бойнакъ бир къулакъчыгъын джыртыб алгъан эди. Тѣгерекге къарадым, айландым, изледим, анасын табмадым. Не этерик эдим, къойнума къысыб,

Тубанлы кёлню огъары джанында агъач юйчююме тюшюр-
дюм. Теберди шахаргъа барыб сют алыб келдим. Аны эки кюн-
ню ичирдим, артда не берсем да ашай башлады. Борис деб бир
алаша, токъ тенгим бар эди. Бу да гитчечик, тегерекчик эди да,
аны атын атадым. Юйде тутдум. Талай айдан хайт деб уллу бол-
гъанында, арлакъ элтиб ата турдум. Ызымдан келиб къала эди.
Ичге да кире эди, кесине да алайда агъач юйчок этген эдим да,
анда джата эди. «Борис» деб къычыргъанлайыма, къайда болса
да джетиучен эди. Къыш айлада мени бла турду. Джазны орта-
сы сюремде аздан-аз кёрюне тебреди. Артда ол стауатны джокъ-
лагъанын къойду. Дагъыда эки джылны таулада, чегетледе эс-
лей турдум. Къатыма келиб, эркеленирге излегенча кёрюнсе да,
анга алай игиди деб, юсюмден чиркитдим талай кере. Тюбеб
къалсакъ менден къачмай эди, ит бла аны бир-бирлерине къай-
ырышханлары да болмай эди. Айтханымча, эки джылдан тас
болду да къалды. Аны кёрсем деб, таулада, чегетледе бармаз-
лыкъ джерлериме да барыб айландым. Дагъыда эки джылдан
тюшдюм Франциягъа. Анда кёрдюм да къойдум.

— Къралла бир-бирдеринден сатыб алыучандыла джаныу-
арланы. Аланы зоопарклагъа да саладыда, тукъум къуаргъа
деб, табыракъ джерлерине да элтиб, бошлайдыла.

— Аны билеме. Мен къарагъан джерледен, аладан озуб
Къарачайны тауларында, чегетлеринде тышына ашырыргъа деб
джаныуарланы тутхан болмагъанды. Ол джыллада дейме ансы,
алгъаракълада алай да этиучен эдиле. Айюню урлаб, не къанд-
жагъагъа къысыб, не машинаны багажнигине атыб тыш кърал-
лагъа къоратыр мадар болмагъаны да белгиледи. Сора бу ары
къалай тюшдю?

— Ишексиз ол эди, не?

— Кёзлеримде къыяуум джокъду, — деди Хасан, ол экили
болгъанын онгсунмагъанын билдире. — Онг къулагъы джырты-
лыб. «Борис» дегенимде бетиме къатды да къалды. Кесин буру-
угъа уруб, меннге келирге кюрешди. Болмагъанында джылам-
сырагъанча бир тюрлюе сынгсыды. Ариу айтдым. Къолунда
ёсген зат кимге да багъалы болады. Аны киши джерледе, темир
бурууну ичинде таргъа тыйылыб тургъанына джаным бек къый-
налды. Ийнана эсенг ийнан, кёзлеринде джыламукъла эследим.
«Бу бери къайдан чыкыгъанды?», деб сордум бизге тылмач бол-
луб, джер-суу кёргозе айланган къызгъа. Алайда джазыуну
окъуб, Кавказдан келтиргенлерин билдирди. Келиб мында ха-
пар айтханымда, ийнаныргъа унамадыла. Тауланы ингычханла-
рын, бир-бирде кече аладан ол тюрлю джарыкъ кёкге ургъанын
анга дери да айта туруучан эдим. Айюню хапары да алагъа къо-
шулгъанында, атымы тайышханнга чыгъардыла да къойдула.

Адамлагъа сёзюмю айырталмай, кесим да бу затланы ангыла-
ялмай, керти да шашыб къалыргъа тебрегенме... Не айтырыкъ
эсенг да, тынгылама да, бир джукъ айт.

— Джаныуарла аз болуб барадыла, тауланы тюблеринден
тюрлю-тюрлю тауушла чыгъадыла, кёкге да бир-бир кечеледе
мындан джарыкъ урады... Быланы арасында байламлылыкъ бар-
мыды? Кёлюнге къалай келеди? — деб сорду Аслан бир кесек
сагъыш этгенден сора.

— Билмейме. Кёргеними, эшитгеними айтдым. Андан сора
мен билген, мен ангылагъан зат джокъду. Не эсе да бир къый-
ынлыкъ болгъанына уа ишексизме. Сен ийнанамыса мен айтхан-
лагъа?

— Нек ийнанмайма сора? Алай а мен ийнангандан не магъ-
ана? Аллаи затла бола эселе, аланы ачыкъларгъа керекди. Ол
ишни ким къолгъа алыр? Ким баджаралыр? Кимни борчуду?
Ким джууаблыды? Анга сагъыш этерге керекди.

— Этейик. Сен мени ангылаб, меннге ийнаныб, мени джан-
лы бола эсенг, къайда да сёзюбюз ётерикди. Аллаи адамла да
табылырла. Тохта, ол милицияны борчу тюлмюдю?

— Къайдам. Бусагъатда былай деб бегиталлыкъ тюлме. —
Бир тюрлю оюмла башында айланджюкча бурулуб тебретиле.
Ала кеслери къайда эселе да узакъда болуб, къыйырлары,
бучхакълары бир-бирлерине чалышханча эдиле. Бирин, къалгъ-
анладан айырыб, учундан тутуб, аягъына дери къарарча, тинтер-
ча болмай эди. Аслан мангылайына тер ургъанын сезди. Бир
джукъну эсине тюшюралмай дыгалас этсе, бир амалсыз ишге
мадар табмай къыйналса, къачан да алай болуучан эди. — Энди
былай этейик, — деди, оноу сакълаб, ауузуна битиб тургъан
Хасаннга. — Сен ол затланы юслеринден мындан ары кишиге
джукъ сагъынма. Мен бир ыйыкъдан отпускагъа чыгъама. Сен-
нге барырма да, экибиз да бирге таулагъа кетербиз. Ол сен
айтхан джерледе талай кюн айланайыкъ, тегерекге къарайыкъ,
оноулашайыкъ. Кесим да бу джол отпускамда алгъын джюрю-
ген сокъмакъларым бла айланырма, тау хауада солурма, деб
тура эдим.

— Бек ашхы. Менича кёрсенг, эшитсенг, сен кесинг да бир
затланы ангыларгъа, ачыкъларгъа боллукъса.

— Ол айтханынг да барды.

— Сора мындан ары заманынгы алмайым, — деб ёрге турду
Хасан. — Башха ишлеге бёлюнуб, унутуб къойма. Сакълаб тур-
лукъма.

Аслан аны ахыр сёзлерин эшитмеди. Кесинден тамаданы
бир да къуруса коридоргъа дери ашырмай, айыблы болгъанын
артда ангылады. Ол огъай, кете тебреб, саламлашыргъа къолун

узатхан сагъатында, ёрге тургъаны бла къалгъанын да эсгералмады. Къат-къат, къалауу-къалауу сагъышла, тенгизни толкъунларыча ёшюн уруб, арагъа кириб къалдыла. Хасан айтхан хапарлагъа ушаш бир затланы алгъын не окъугъанды, не эшитгенди, не кёргенди. Къайда? Къачан? Къалай? Нени юсю бла? Кимле бла? Бу айтханланы къайсысындан хапарлы эди? Хасан аллын башлагъан сагъатда кёлуне бир затла келиб нек джунчутханларын да энди ангылагъанча болду. Къалай эсе да, быланы бары да бир-бирлерине джалгъаныб болгъанча кёрюндюле. Къол джаулугъу бла мангылай терин сюртдю да, ёрге туруб, кабинетни ичинде ары-бери джюрюб тебреди. Алай бла да болмагъанында, ол сорууладан къачыб баргъанча, босагъадан тышына атлаб, эшигин этди. Коридорда да бир кесек мурукгу болуб, тюрбуне тющдю.

— Бюгюн ишге къайтырыкъ тюлме, соргъан болса айтырсыз, — деди дежурныйлеге.

Къобан суу таба айланды. Иши бек джууаблы, бек къыйын кёзюуледе джагъада бир кесек айланыб, аны шууулдагъан тауушуна тынгыласа, арыгъаны кетиб, эс джыйыб къайтыучан эди кабинетине. Ол халисин тенглери да биле эдиле да, «не эсе да тирелиб къалдым» десе, «бар да мыйынгы суу аяз бла тазала», деб кюлюучен эдиле. Ол умут бла тюшдю бюгюн да Къобанны джагъасына. Алай а бу джол мураты толмады. Алайда да, шахаргъа къайтханындан сора да Хасандан эшитген затларыны юслеринден сагъышла, кёлекгесича ингирге дери биргесине айланыб, ызындан фатарына да келиб кирдиле.

Аслан залгъа атлаб чыракъны джандырды. Ауур джюк кёлтюрюб айланганча сылыт болуб джыйылгъан эди да, эшикден кирген джерде диванны къыйырына олтурду. Полгъа кёзлерин чыракъ ийиб бир кесек турду да, юй кийимлерин къаблар акъылда, ёрге кёлтюрюлдю. Туурада къабыргъаны огъары джанында, ариу рамканы ичинден Фаризат ишарыб къарагъанында, орнуна олтурду. Сора, къызы бу уллу суратын биринчи кере кёргенча, андан кёзюн алалмай тохтады. Насыблы, къууанчлы кюнлерине эс кюзюде да къарар ючюн, Фаризатны портретини аллында терк-терк тохтаучан эди юйде болгъан кёзюулеринде. Алай а бюгюн суратха къатыб къалгъаныны чуруму башха эди. Тауладан кёкге ургъан джарыкъ... Хасандан айырылгъанлы бери тынгы бермей, эсирген адамча этиб, эсине джууукълаша да тас бола тургъан хапар... Тауладан кёкге ургъан джарыкъ... Фаризат!.. Ауушдан узакъ болмай къурулгъан шатырла!... Аланы алларында уллу шынкъарт! Джулдузла къотарылыб чыкъгъан чууакъ кёк!.. Туристлени джарыкъ джырлары...

Алайдан иги огъунакъ арлакъда, къуу агъачны юсюне олту-

руб, шынкъартны джилтинлерин къарангы кече къалай джутуб баргъанына къарай эдиле...Огъай, джангылды... Къарагъанча этгенликге, сагъышлары, оюмлары башха эдиле... Алай болса уа кёргенинге да магъана бералмайса... Бакъсандан малкъар къыз бла Къобан ёзенден къарачай джаш быллай джерде биринчи кере тюбешген эдиле...

Тохта!.. Болду!.. Сезимлеге, тюбешиулеге мындан терен кирсе, бусагъатха дженгил къайтыб къалалыкъ тюл эди... «От джарыкъ».. Ол сёзлени Фаризат къалай айтды? Не бла байламлы айтды?.. Ол агъачдан туруб, нёгерлерибиз таба тебрedik... Бир-бирибизден асыры джунчугъандан сёлешмегенни орнунда олтурдукъ, айтылгъан талай сёз да бош затланы юслеринден болдула... Кете башлагъаныкъда уа: «Бу шынкъартны сейир джанганына бир къара'», — дедим. Тюзю, отунла бир кесек мылы болгъанлары себебли, сейир дерча алапат джанмай эдиле, алай а чыртда шум болуб къалмай, бир зат айтыргъа керек эди да, башха джукъ табмай, шынкъартха аны бла джетдим. Къызыны биринчи кёргенлей туугъан сезим аз эсими да алыб къойгъан эди.

— Мунуча да болмай, ол джол Москвадан келгенле бла бери чыкъгъаныкъда, ма алайда бир сейир джарыкъ кёрген эдим, — деб, ол кёзюуге иги огъунакъ ёрге кёдтюрюлген айны аууангы джарыгъында, огъары джанларында деуча сюелген къаягъа къарады къыз. — Галя бла мен айландыргъан эдик туристлени бу сокъмакъ бла. Мийикде болайыкъ дерге къалдыла да, шатырланы да башында талада къургъан эдик. Кече арасында, къалай да болсун, бир зат тынгысыз этгенча болуб уяныб, тышына чыкъдым. Шатырланы «эшиклерине» къулакъ салыб тынгыладым. Хар ким рахат джукълай эди. Ингирде джандыргъан шынкъартыбызны кёсеулерин да къармалыргъа джетген отну юсюне тюртюб, дагъыда хазыр отунладан да атыб, ызыма айланганлай, бир джарыкъ къарангыны джырыб, ёрге урду. Джулдузлагъа джетди дерча, алай мийикге кетди учу. Сора, бир кесекден джукъланыб къалды...

«Ол а бек сейирди» дегенден озуб, аны хапарына магъана бермеди бу. Энтда бир кесекни Фаризат бла бирге болургъа термилиб, барыб туристлеге къошулуб къалмаз ючюн не чурум табайым деб, ол эди сагъышы. Не келсин, бу алай эте тургъунчу, къыз ызына бурулду. Мадар джокъ, бу да биргесине тебреди. Барыб шынкъартны тегерегинде джашлагъа, къызлагъа къошулдула. Энди акъылы болса уа соруб, джигине дери биллик эди. Алай а ол кече шынкъартны къалайда этгенлери эсиндеди. Фаризат огъары таладан къараб кёргенди, алайын да биледи. Ол къая да орнундан кечмегени хакъды. Джарыкъ ол тегерек-

ден чыкыгъанды Фаризат айтыудан. Энди Хасаннга тюбегенлей, аны сорургъа керекди. Ол да отну алайдан чыгыб кѳрген эсе, иш бир кесек тынчыракъ боллукъду. Хасан бла кабинетинде олтургъан сагъатларында, ол джарыкъ бла ненча кере «тюбеш-генин» да сормады. Аны да билирге керекди. Эки адам бирча айтхан зат ѳтюрюк болмаучанды, ала бир-бирлерин танымай эселе. Табигъатны алкъын киши билмеген кѳб заты барды. Аланы бири болур тауладан чыкыгъан джарыкъ да. Учу джудузла-га «джууукълашады», дедиле. Тауладан ѳрге уруб, алай мийикге джеталырма? Башындан бери келе эсе уа ол джарыкъ? Хаманда Клухор ауушну бу джанындамы кѳрюнеди, огъесе башха джерледе да эслегенле болгъанмыдыла? Тебердиде, Доммайда инструкторлага, альпинистлеге да сорургъа керекди. Эки-юч нѳгер да алыб чыгыб, былайда болур деген джерде шатыр кѳуруб, он-онбеш кюн туруб къайтырмедиде. Отпусказы да джетди, Хасан бла да алай келишгенди сора... Огъай, кеси бир чык айырмаса, биргеме келигиз деген да ушагыусузду... Таула ынгырдайдыла, ынгычхайдыла, гыжылдагъан этедиле деген а, къайдам...

«Муну барыны да къайгысы керекмиди меннге», — деди кеси-кесине. Ол акъыл келгенлей, Хасан кѳзюне кѳрюндю. Аны хапарына магъана бергенинде къалай кѳууаныб кетди. Сеннге алай ышанган адамны алдагъан ѳлген кибикиди... Сора, джаныуарла аз болуб барадыла дегени уа?... Хасанны Францияда айюсю... Кесини да Кавказдан болгъаны ачыкъ джазыла эсе... Бу затла бла ол джарыкъны арасы... Аланы бир-бирлери бла байламлы этерге уа нек излеиди?...

Аслан ѳрге туруб кухняга кирди. Холодильникден тюнене эгечинден туугъан келтириб кетген ючлитрлик айран банканы кѳлуна алды. Аны да столга салыб, суусаб эте тебрегенлей, телефонну кѳнгурауу ачы зынгырдады. Ишден сѳлеше эдиле. Кимле эселе да биреуню малларын сѳрюб кетгенлерин, иеси эслеб, аманлыкъчыланы ызларындан чабханында, атыб аны да джаралы этгенлерин билдирдиле. Аллай аманлыкъланы айгъакълангъан кѳауум джыйылыб, муну сакълан тургъанын айтдыла. Аслан асыры ашыкыгъандан, суусаб ичерге да унутуб, фатарындан чыкды. Ол кѳзюге муну элтирик машина да арбазга кирди...

Бу ыйыкны сакъланганча, ишле асыры кеб болуб, башын кѳлтюрюге мадар табмай кълды. Фатарына кече арасында джыйылыб, эртденбла ишге да башхаладан алга келиб турду. Тенглери бла олтургъан, ары-бери баргъан адет да кълды. Хасаннга сѳз бергенине, отпускага чыгъаргъа ашыкыгъаны уа кѳурмай эди. Фаризат бла аны хапарлары да бир такъыйкыны эсинден кетмегенча эдиле. Адам дегенинг сейирди. Ангыламагъан

затын чучхургъа, билирге, кѳрюрге, сынаргъа излеб турады. Алай а туура Асланча аллы айланыб кълган хазна болмаз. Ол аны халисиндеди, дерге тыйыншлыды, иши да ол джорукъну къаты тутаргъа дагъан болгъаны хакъды. Энди Хасан келиб: «Ол къайгъылыны къояйыкъ», — десе да, бир джукъну ачыкълангъынчы тохтарыкъ тюл эди бу.

Отпускага чыкыдым деб, айтханыча Хасаннга барыб, аны кѳууандырыб кюнню тюнене озду. «Энди эки-юч кюнню чыда, кечериксе алдауукъчу болгъаныма», — деб, ингирде тюбеш къайтайым, деген акъылны алса да, ингирде да кеч бошады ишин. Кече арасында барыб кѳозгъаргъа тартынды. Эртденбла эртде джетиб келирме, деди кеси кесине. Танг аласында ич ишлени министерствосундан сагъат сегизге бери джет, тамада сакълан турлукъду, деб кѳнгурауу кълдыла. Барды. Анда бир бѳлжюмню тамадасы пенсияга кете эди да, муну аны орнуна салдыла, Сейпулну да чакыргъан эдиле да, ол бек салпыланды. Район бѳлжюмню тамадасы эм иги кѳуллукъчуларыны биринден айырылыргъа сѳймегенин андагыла да ангыладыла.

— Сенде ишлеген адамны былай кѳлтюренибизге, республика аралыкда ишге алгъаныбызга кѳууан, — деди анга ич ишлени министры Исмаил.

— Анга кѳууанма, алай а муну аллында да бирими кѳоратханынга джыл да толмай эди, — деб, Сейпул саламлашхан да этмей, министрни кабинетинден чыкды.

— Ишни кѳолга алыргъа, кѳолунгда кѳуллукъ этерикле бла теренирек шагърей болургъа эки кюн береме, — деди Исмаил Асланнга. — Андан джорюб тураллыкъ тюлдю, тегерекге бир къарагъыз, деген эдим тюнене джашлагъа. Къарачай шахарда фатарынгы къралга ѳтдюрюрсе да, мында бир мадар этербиз. Ол ишле тыннгынчы сѳйсенг андан джорюу машинанг бла, сѳйсенг общежитиеде джаша. Соза турургъа заман джокъду.

— Отпускаи юсунден айтхан эдим.

— Эсимдеди. — министр бир кесек сагыш этди да: — Бери да джыйылыб, ишни кѳолга алыб боша да, кѳрюрбюз, — деди.

Юч кюнню ичинде Исмаил айтхан затланы барын да тындырды. Фатары бла уа бир джанына этиб кѳоялмадыла. Анга да Аллах айтхан болур, энди бошлукъ алыргъа кюрешейим, деб тамадага тебрегенлей, ол кеси ич телефон бла сѳлешди.

— Мен правительствода джыйылыугъа ашыгыб барама, — деди. — Экеулен Ростовга джетиб кълантмасала болмайды. Командировкагъыз юч кюннеди. Энтда аллай бирчикни чыда да, бери джыйылганлай отпускага кетерсе. Концелярияга кир да, кълантларынгы — затны ал, нек баргъаныгъызны да анда джарашдырыб айтырла.

«Энди Хасаннга не деб бет кѳргюзюрюкме?» — дей, Ростовгъа да барды, ызына да къайтды. Министрге кириб тилек къагъытына къол салдыргъандан сора тыйгъыч къалмагъан эди да, келгенини экинчи кюнюнде, хар несин джолоучулукъгъа хазырлаб, сагъат сегиз да тюгел болгъунчу Къарачай шахардан Черкескеге джетди. Бу кабинетни эшигин ачханы бла телефонну зынгырдагъаны тенг болду.

— Сен бизге бек керексе, — деди Сейпул. — Исмаилгъа мен къонгурау къагъарма, бери дженгил джет.

— Не болгъанды? Тынчлыкъмыды? — деб сорду Аслан. Сора, алай буйрукъ бергенча сѳлешгенин онгсунмагъанын билдирир ючюн: — Къолунгда ишлеген заманымда былай хыны буюруб къоймаучан эдинг. — деб къощду. — Энди уа мен сенден онглубгъа кетгенме, тамадам да башхады.

— Тамадангы да, сени да...

— Аллай дей эсенг, къойдум, — деб кюлдю Аслан. — Кѳб тыярыкъмыса?

— Билмейме. Биреу тас болгъанды да, аны ючюн излейме. Айтыуларына кѳре, ол сени иги танышынгды.

— Хасан болурму?

— Хо. Олду.

— Не болгъанды? Къалай болгъанды?

— Бери келсенг билirse аланы.

— Исмаилгъа табына айланма, бюгюнден башлаб отпускагъа чыгъама. Джетейим бусагъатдан...

Онгсунмаса да министр тилек къагъытына къол салды. Бери ишге джюрюб тебегенли алайда арбазда къоюучан эди машинасын. Дженгил огъунакъ анга от алдырыб, Къарачай шахар таба айланды. Хасанны сыфаты кѳз аллындан кетмей, аууазы къулагъына келе, бир да къуруса да ѳретин барыб, болумну айтыб кетмегенине кесине аманны къуя джетди ары.

— Не хапар? Къачандан бери джокъду? — дей кирди Сейпулну кабинетине.

— Не, къалай болгъанын киши билмейди. Хасан алты кюнден бери джокъду, — деди Сейпул. — Аслан бла тюбеширге керек эди, аны бир хапары болурмеди деб, тюнене ингирде адамлары сени излеб келген эдиле. Ингирде табмадыкъ, эртденбла да туталмадыкъ сени.

— Тюбеширге керек эдик, тюбеялмадыкъ. Ишге ары кѳчюрдюгюз, мында, анда да джумушла табылдыла, баралмадым. Мен да отпускагъа чыгъыб, экибиз да таулада айланыргъа эди оноубуз.

— Участок инспектор да аны адамлары бла келген эди. Аланы ашырыб къайтды да, Хасан арт джыллада бираз къатышхан хапарын айтды меннге.

— Хасанны чыртда хатасы джокъду, инспекторунг кеси къатышыбды. Бу ишни кимге джюклегенсе?

— Сеннге тюбег соргъунчу деб, мурукку эте тургъанма. Энди башларгъа керекди ишни.

— Мен эки-юч кюнню тѳгерекге къарагъынчы къоя тур, сѳз да джайылмасын. Адамларына кесим айтырма,

— Ары-бери барлыкъма деб джукъ сагъыннганы болгъанмеди?

— Таулагъа джаллагъанды. Мен айтхан заманымда келмегенимде, алайсыз да кѳбледен кѳлю къалыб тура эди да, ачыула-ныб кеси кетиб къалгъан болур. Бусагъатдан адамларына тюбейим, мен бир джукъ билдиргинчи сен да башхаланы къозгъама.

— Излегиз, къайгъысын этигиз деб къагъыт джазыб кетгендиле. Сен къачан билдирирсе хапар?

— Къайдам, былай деб айталлыкъ тюлме. Хауа телефонум бла сѳлеше турум, — деб, Сейпулну кабинетинден ашыгъыш чыкъды.

Экинчи башы

«Северный приют» деген, туристле ауушха чыгъарны, ол тѳгерекде сокъмакъла бла айланырны, Къара тенгизге аууарны аллы бла солуучу, кече къалыучу стауатны тамадасы Алибек, тѳгерекге къараб, эки нѳгери тебсиге хантла сала къалгъан къыйырда юйчюкге бурулду. Тюз ол кѳзюуде узакъда машинаны фараларыны джарыгъы уруб, тохтады. Балайгъа келликле ингирде бери джыйылмай къалмайдыла. Ала да турист къауумла болуучандыла. Кеслери да кѳбюсюне джаяу келедиле. Андамында бир дегенча туризм бла байламлы къуллукъ этген тамадала халгъа къараргъа, къайдам, башха бир чурум бла Доммайгъа бара, андан келе къайтыучандыла. Аны да асламысына хауа телефон бла алгъаракъдан сѳлешиб, не да бир баргъандан айтдырыб келиучендиле. Сан бир болмаса, кюндюз, не ингир ала джокълаучандыла. Ашхамдан атлагъандан сора бери хазна адам джол салмаучанды. Сора бу ким болду? Не иш бла келеди? Джуюукъда, тенгеде ауругъан, ѳлген болурму?...

Алибек ол сагъышланы эте тургъунчу «УАЗ» машина стауатха кирди. Ол Асланны машинасы болгъанын номерлеринден таныды. Алибек беш джылдан артыкъны былайда къуллукъ этеди да, бирер ишни юсю бла ол талай кере келиб кетгенди, бу шахаргъа тюшген заманларында да орамда, миллет джыйылгъ-

ан джерледе тюртоле тургъандыла. Аны бла машинасыны номерлери да эсинде къалгъандыла. Бу аллына атлады. Ол да машинадан тюшдю. Асланны бу джол юсюнде спорт кийимлери бар эдиле.

— Тынчылыкмыды? — деб къайгылы сорду аны къолун туту.

— Къыйын сорууну бердинг, аны кесим да билмейме, — деди Аслан. — Сенден башха киши бармыды?

— Эки къарауул бла менбиз. Туристле тамбла ингирде келликдиле.

Машинаны таушун эшитиб чыкъгъан болур эдиле, джылы келген киши бла андан джашыракъ адам быланы къатларына келдиле. Ала Умар бла Рамазан эдиле. Экисин да таний эди Аслан. Умар бу джерледе чегетчи болуб кёб ишлегенди. Пенсиягъа чыкъгъанында, былайгъа къарауул болуб джарашхан эди джети джылны мындан алгъа, Аслан инструктор сагъатда. Рамазан а, школну джангы бошаб, Теберди турбазада инструктор эди. Аны къоюб, джаш адам бери къарауул болуб келгенине хар ким сейирсингенлери да эсиндеди Асланны. Алайды да, эски танышлача тюбешдиле.

— Кел ичгери, — деди Алибек, ала да саламлашыб, тынчылыкъ-эсенлик соруу бошагъандан сора. — Была бир алакат тебси къурагъан хапарлары бар эди.

— Анга да огъайым джокъду, — деди Аслан. — Эртденбладан бери ауузума джукъ тиймегенди.

— Не хапар? Ишинг, джашауунг къалайды? — деб сорду тепсиге олтура Умар. — Кёбден бери да тюбешмеген эдик,

— Джокъду хата, — дей Рамазан салгъан хантлагъа узалды Аслан. — Мындан кетгенме. Черкескеге ишге кечюргендиле.

— Тамада этген болурла? — деб, къуаннганын билдире анга къарады Алибек.

— Уллу тамадалыгъым да джокъду, ич ишлени министрствосунда бир бёлюню бергендиле.

— Хусей не эте турады? Кёбден бери келмегенине анам къайгылыды, — деди Рамазан.

— Мындан алда кёрген эдим, джокъду хатасы, — деди Аслан. Хусей Рамазанны уллу къарнашы эди. Кеси да ФСБ-да Муратны заместителлерини бири эди. — Джашла, бу кюнде Хасан былай бери келиб билемисиз? — деб, ючюсюне кезюу къарады.

— Чегетчи Хасанга айта эсенг, кёрмегенбиз, — деди Умар. — Иги джаш болгъанлай, къаллайла эсе да къатышыб къалды. Ишинден да къыстагъан хапарлары бар эди, сора мында не этрикди.

— Умар, бир-бирде силдеб ийесе, — деди Алибек. — Кимле эселе да атын алайгъа чыгъаргъандыла ансы, джокъду хатасы.

— Да ай ююнге, сандыракъ этгенча, болгъанны, болмагъанны да айтыб айланады. Акъылы тюз алай этерик тюлдю.

— Хо-хо, анга нек тиш къысханынгы билебиз, — деб ышарды Алибек. Аны уа Аслан да биле эди. Къачан эсе да Умар тенгиз джагъагъа барады. Профсоюздан путевка бериб къоядыла да, Хасан да тюшеди Сочиге. Алайда Хасан муну бир тиширюу бла бара тургъанын кёрюб къояды. Арта Умарны ююнге дауур-суюр бола айланган хапар джайылгъан эди. Башхала да кёрген болур эдиле, бу Хасанны терслеген эди. — Алай болса да нек сордунг Хасанны? — деб, Алибек ханты бошалгъан табагъын арлакъ тюртдю.

— Алты кюнден бери ююнге джокъду, къайда болгъанын да киши билмейди. Былай бери кетген болур, дейдиле бир къауумла. Аны къайгысында айланам.

— Ишлеген сагъатында не аууш таба бара, не къайтыб келе бери бурулмак кетмеучен эди. — деди Алибек. — Былайлары бла озса, ол къайтамаса да, бирибиз эслерик эдик.

— Огъай, бу джанын джокъламагъанды, — деди Рамазан.

— Зауаллы къайда эсе да алджаб айлана болурму, — деб, Умар не эсе да бир кесек сагъыш этди да: — Алибек, сен рациянга къаратыргъа къачан баргъан эдинг? — деб сорду.

— Сен ингирде элден келдинг да, мен эртденбла кетиб, кюн ортадан атлай къайтдым.

— Ма ол кюн эди. Закон унамагъанын да билеме, Аслан, алай болса да ол тебен джаныбыздга суугъа къармакъ алыб тюшоученме. Алибек къынгыр къарай да турду, чабакъ тутуудан хапарым болмагъанын билгенинде къойду. Ол кюн эртденбла да эрикенимде бардым алай. Рамазан арбазда тюрт-мюрт эте къалды.

— Хо, мен ол агъачны джона эдим...

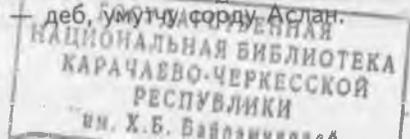
— Къайдам, дагъыда керек болуб къалсам а деб, бери да кез джетдире, эки сагъатча бирни джагъада ашырдым. Бир къотур чабакъдан сора джукъ да туталмай, ызыма айландым. Мен тикчикден бери къарагъан сагъатда, бизни огъары джаныбызда кёкенлени, хансланы джырыб биреу бара эди. Бетин кёрюрча, танырча тюл эди. Кечеги бёркчюкню кийиб джорюучен эди Хасан. Башында аллай бири бар эди. Сыртында эски рюкзак. Энди сагъыш этеме да, аякъ алыуу да анга ушай болур эди, дейме...

— Итин эслемедингми? — деб, аны сёзюн бёлдю Алибек.

— Огъай, аны кёрмедим.

— Сора джангыласа, Экиси бир-биринден айырылмайдыла.

— Не бодду да? — деб, умучул сорду Аслан.

— Ёрге айланыб, ташайды. Бизни стауатдан чыкыгъаннга да ушатама энди.

— Бери кирген огъай, былайы бла озса да мен кёрлюк эдим, — деди Рамазан. — Таулагъа уа хаман да бу сокъмакъла бла барыучан эди.

— Тынчылык-эсенлик сормай къатыбыз бла озмаучан эди, къайдам, — деб, андан ары не айтыргъа билмей тохтады Умар.

— Да сен айтханча къатышхан эсе, алай этерге да болур, — деди Алибек.

— Туура алайгъа джетсе, Къубраннга джыярыкъ болур эдиле. Мен а, не, андан аманланы да айтама анга. Ол да бир-бирдэ кёрмегенча этиб кетеди мени.

— Андан бери ненча кюн болады? — деб сорду Аслан.

— Беш-алты кюн озду...

— Аслан, алай къарасакъ сен айтханнга келишеди, — деди Алибек, — Аллах сакъласын джукъ болгъандан.

— Да джукъ болуб не боллукъду. Бусагъатда юйюнде джукълаб тура эсе да билмейбиз. Аны сылтауу бла келгенден ары таулада бир кесек айланайым, солуйуюм. Отпусадама да, башыма бошма... Хы, унутуб къоя эдим. Ючюнг да былайда кёб джылны турасыз, бу таулада айланганыгъыз, ауушха чыгыб къайтханыгъыз да болгъанды, башлада от джаныб, тюбюнден гыжылдагъан тауушла зат эшитилиб...

— Хасанны сандыракъларына айта эсенг, бош хапарладыла, — деб чорт кесди Рамазан.

— Огъай, аллай зат кёргенибиз, эшитгенибиз болмагъанды, — деди Алибек, Рамазаннга къынгыр къарай.

— Да сора, джашла, бюгече былайда къалайым, андан сора къыйнамам, орнугъуз бар эсе...

— Алай нек айтаса, сыйгенингча бир тур, — деди Умар.

— Кюндюз айланганынг боллукъ болур, ингир сайын бери джыйыла тур, — деди Алибек. — Мекамла да бар, орунла да бар, кече тышында нек къаласа.

— Сау болугъуз! Хар не кереклими да алыб келгенме. Къара тенгизге ётуб кетерге да огъайым джокъду. Алай этмесем да, инструктор болгъан заманымдача, тау сокъмакъла бла бир айланайым. Машинагъа кёз-къулакъ бола туурсуз, — деб ёрге къобду. — Бай болугъуз. Аллах берекет берсин! Иги сермедим.

— Халал болсун! — дедиле къонакъбайла.

Бары да арбазгъа чыкъдыла. Алибек къонакыны эм таб джаршхан агъач юйчюклени бирине элти. Ол муну тынчаймагъа къоюб кетерге тебреди, алай а Аслан тыйды.

— Бек джукъунг келмеген эсе, сабырчыкъ бол, сорлукълары бардыла, — деди.

— Сен арыгъанса деб этеме ансы, мен бу заманда джатмачанма.

— Арыб немем джокъду, бу адамны къайгысы армау этиб турады, — деди Аслан. — Быллай затны хапары джайылгъан иги тюлдю да, сени нёгерлеринги къатында айтханлыгъыма, эски сокъмакъла бла джюрюб кёз ачаргъа, тенгизге аууаргъа заман джокъду. Хасанны табаргъа керекди. Табмасам да бу джерледе болмагъанын бегитирча болмай, ызыма къайталлыкъ тюлме. Кёкюрек хурджунундан буклет халда бир затны алды. Ол Тебердини, Доммайны тауларыны карталары эди. Аны столгъа джайды да: — Сен билгенден, сен эшитгенден къайсы сокъмакъла бла джюрюй эди, къалайлада бола эди? — деб сорду.

— Алайтын келдим, былайы бла башына чыгъама, анда болдум, мында кече къалдым деб, хар тюбегенибиз сайын да хапар айтыучан эди, — деди Алибек. — Мен билгенден, джер-суу кёрюб келгенлеге джол уста болуб айланган инструкторлагъа толу ишана эди да, ала джюрюуючю сокъмакъланы джокъламай эди. Аллай къауумла былайда кече къалыргъа келселе, къайдан чыгъа эсе да, Хасан да табыла эди. Биргелерине олтуруб, тауларыны, чегетлени, сууларыны, джануарларыны юслеринден джюз тюрлю хапар айтыб, алагъа кесин алдырыб, сора юретиуге кече эди. «Табигъатны сыйюгюз! Сакълагъыз! Джукъгъа хатагъыз тиймесин!» — деб, аны да эсгертиб кетиучен эди. — Картагъа ийилди да: — Былай, Тубанлы кёлню огъары джаны бла чыгъаргъа ёч эди, — деди. — Ёзенни башы бла тогъай айланыб, бу джаны бла къайтыучан эди. Кюн бет табадан ёрлеб, мындан тюшгени да бола эди. Алай а заманыны кёбюсюн башында ашыра эди. «Сиз былайда бегиб тургъанлыкъгъа, мен ауушдан эбзелеге да салам бериб, ауушну эки джаны тауладан да разылыкъ алыб келеме» — дегенлери да эсимдеди. Кече да ма былайлада къалыб тургъанча айта эди, — деб, картада талай джерни кёргоздю. — Къалай да болсун, алайларын терк-терк джокълагъанча эди. Бойнагъы уа къайдады экен?

— Юйюндеди. Бу джол аны къоюб кетгенди. Терекге тагъылыб, сынджырын юзалмай, дыгалас этиб кюреше эди. Меннге керек болуб, кесим ийгинчи бошламагъыз, дегенди да, иймей турадыла.

— Бош иймейдиле. Ол Хасан бла айланыб тургъанды, аны ызын тюзетирге боллукъ эди. Къарачай тукъумлу итлени мен кёб кёргенме, туура Бойнакъча мазаллыны уа айтыб да эшитмегенме. «Айюден да артха турмайды», — деучен эди Хасан. Ол аны алмай, таулагъа сингерик тюлдю. Былайда не да болсун бир зат барды. Огъесе, бир тенгине-джуугъуна къонакъгъа барыб, анда кюн ашырамы турады.

— Ол барыр дегенлерине айланыб чыкыгъандыла. Джокъду биринде да. Атын телиге чыгъаргъанлары, ишинден кыстагъанлары тамам татыб, ол сёзле бир кесек сериуон болгъунчу таулагъа джаллаб кетгенди, дейдиле хоншу-тийре. Алай эсе, мында болургъа керекди, деген оюмгъа келгенме кесим да, энди аны ачыкълар къайгыдама. Мындан алда тюбегеникде алайыракъ айтхан эди. — Хасан бла ушакъларына андан терен кирмеди.

— Къайдам... Мен Хасанны иги таныйма. Ол тас болгъанды деб, къуугъун этерге керек болмаз. Биреуге кесин алдатырыкъ, оюмсуз атларыкъ, тас болуб къалыкъ адам тюлдю.

— Деменгили адам болгъанына мен да къол салама, — деб ёрге турду Аслан. — Да, сора, тынчаяыкъ. Танг атмай атланыкъма. Ким биледи дагыда, керек болуб къалсанг а, мен къайтхынчы бу тегерекде болургъа кюреш, — деб, машинасы таба атлады.

Адамгъа эм кыйын зат кеси-кесине айтханын этдириудю. Аны да табына, кереклисине, магъанасына кёре. Алимле бегитгеннге къарасакъ, алай этерге къолундан келген керти да онглу адамды, не кыйын болумда да эс ташларыкъ тюлдю, керек джерде къаллай ишин да баджарлыкъды. Къалгъан затлада къалай эсе да, джукъуну юсюнде ол дараджагъа джетгенди Аслан. Ма бюгече да сагыш этер, тенглешдирир, ойлашыр, джоралар ишлери асыры кёб болуб, кесин бираз арыгъанча-талгъанча кёргенинде, къалкъымаса, эс джыялмазлыгъын ангылады да, башын джастыкыгъа салгъанлай джукълады. Кёб затны къайгысы тюшсе, ол сагъатдан кеси-кесине буйрукъ бериб, талай такыкъланы къалкъыб, кюч-къарыу кириб, мыйысы тазаланыб, джангырыб уяна эди. Ол огъай, машина бла сахарлада бара тургъанлай, светофорну кызылы джаныб тохтаса, аны джашили джангынчы теке къалкъыуу этиб, аязыгъаны да болуучанды. Бу джол а сагъат чакълы бирни джукълады. Арбазгъа чыгыб, бет-къол чайкъаб келиб, ингирде машинасындан алыб къойгъан кофейнигине кипятильникчикни атыб, кыйырын разеткагъа чанчды. Быланы кофе бла чайны, кече къалырча командировкагъа баргъаны болса, хаман да биргесине джюрютючен эди. Къараб-къарагъынчы суу къайнады. Кофе этиб, андан да уртлаб, бёлмени ичинде ары-бери атлай, тюнене эртденбладан бери этген ишлерин тинте, сюзе, тюбеген адамларын кёзюне кёргюзе, ала-ны хапарларын къулагъына келтире, мында ючюсюню айтханларын да «сынджыргъа» джалгъай башлады.

...Шахардан бир чыкъса ызына къачан къайтырыгъын билмегени себебли, атланырны аллы бла Къарачай сахарда чегет мюлкге барды. Аны тамадасыны кабинетини эшиги иги джабыл-

магъан эди да, адамланы сёлешгенлери, даулашханлары джарыкъ эшитиле эдиле. Ала, ишни юсюнден джыйылыб, оноулаша тургъанларын ангылады.

— Была къачандан бери олтурадыла? — деб сорду, нени эсе да джаза тургъан секретарь кызычыкыгъа.

— Бусагъатдан бошарыкъдыла, — деди ол, бууун сагъатына кёз джетдире. — Директор бла инженер сагъат бирде Черкескеде болургъа керекдиле да, ашыгъадыла.

Аны алай айтырын сакълал тургъанча, адамла къоба тебреб, шиндиклени орунларындан тебген, бир джерден бир джерге салынган тауушлары чыкъды. Аслан, ашыгыш ичгери кириб, джыйылгъанлагъа Хасанны юсюнден талай затны сорду. Участок инспектор быланы бир къауумуна тюбеген сёлешгенин биле эди. Хасан ишден чыкыгъанлы конторну джокъламагъанын, хазна киши бла тюберге излемегенин ангылаб, аны джакъллагъан, не эте тургъанындан хапар билген да болмагъанды. Арт джыллада халысы, дюргенлиги бла бирге ишлеген адамларындан, иги танышларындан кёблени кесинден чиркитгенди. Тюрлю хапарла айтханыны тышында да, халисини алай табсыз болгъанына къараб, къатышхан, къатышмагъан эсе да, къатыша тебрегеннге санагъандыла. Быланы бары да участок инспекторну къагытларында джазылыб эдиле. Муну бери келтирген а башха зат эди: тауладан ургъан джарыкъланы къалайда кёргенин, тауладан тауушла къалайладан чыкыгъанларын мында кишиге айтхан эсе, аны билерге излей эди. «Ауушну онг джанында... Ауушну сол джанында... Ол тегерекде...», деген болмаса, Хасан Асланны кабинетинде ма былайда деб, кесгин айтмагъан эди. Бирге барлыкълары сора неге керекди бусагъатда, деггъача этиб, бу да айырыб сормагъан эди. Былайдагыланы бири болмаса да, бири айтыр деб умутчу эди да, кабинетдегиледен алагъа магъана берген чыкъмады. «Сен да аныча къатышханладан болурса»,- дегенча этиб, кюле-ышара башлагъанларында, бери келиб, заманын бош къоратханын ангылады. Сау болсунла, чегетчиле, уучулукъну юсюнден иш джюрютген да экеулен бар эдиле да, таула-ны билебиз, джыйылайыкъ, излейик, дедиле.

— Бусагъатда къоя туругъуз, керек болса билдирирбиз,- деб, Аслан кабинетден чыкъды.

Хасанны юйюне келди. Быллай затны юсюнде хоншу-тийре, джууукъ-тенг сансыз этиб къоймайдыла. Болушлукъ эталмасала да, кёл этедиле, джюреклерин джазаргъа кюрешедиле, кереклилерине къайгырадыла, къарайдыла. Бу келгенинде да, орамда юч легкой машина, арбазда да иги кесек адам бар эдиле. Артда айтханларына кере, ол машинала бла тюненеден бери да республиканы сахарларында, эллеринде, ол ары ба-

рыр деген юй кьоймай айланыб, чыртда ызын табмай кьайтхандыла.

Бары бла да саламлашыб, бир кесекни алайдагыла айтханлагъа да тынгылаб, сора Хасанны кьатыны бла джашын бир джанына чакъырыб, сёлешди. Бу билгенден, бу эшитгенден башха джангы зат айтмадыла ала да. Юйден арлакъда, бачханы арасы сюремде, шапдал терекге тагылыб турган уллу самыр хырылдаб, сынджырын чайнаб, кьазауат эте эди.

— Муну алмай, джолгъа чыкъмаучан эди, — деди Хасанны кьатыны. — Аны излеб, шашыб кьалады. Арбазда тагылыб эди. Келген, кетген кёб болуб, бу да чабыб, хырылдаб, сёз ангылатмай тохтагъанында, джашчыкъ аманны кебинде элтгенди алайгъа.

— Джукъ ашаргъа унамайды, тыныб кьалыргъа тебрегенди, — деди джаш да, анга мыдах кьараб. — Ийиб кьояйым деб да бир башладым, атам мен келгинчи бошламагъыз деб, кьаты айтхан эди да, алай да эталмайма.

— Хасан юйден не заманда чыкъгъанын, не алыб, не кийиб кетгенин киши кёргенмиди?

— Огъай, — деди тишыруу. — Не кече кетгенди, не бек эртде кетгенди. Бешатарын табмайбыз. Аны алгъан болур. Эски машинасына мине барыб, кьайда болса анда кьоюб, чегетге, таугъа сингиб кетиучен эди. Аныкы болгъанын биле эдиле ол тегерекде айланганла, киши тиймей эди. Анга да минмегенди, майна алайда турады. Не бла кетгенин да билмейбиз. Юсюнде уа... Таулада айланыучу кийимлери. Ууакъ-тюек кьабарыкъла алгъанды. Джууукъгъа-тенгнге туберик болса, кьонакъгъа затха тебресе, башха кийимлерин кьаблай эди. Ишден да кетгенсе, энди бу таулары, чегетлени, джаныуарлары бир унут деб, ариу бла, эрши бла да айтыб кюрешдим. Башына палахха кьутургъан болур эди, сёз ангылаталмадым...

— Анам, бу аман джора этиб тургъанынги бир кьой, — деди джаш. — Таулада ол танымагъан не таш, не терек, не джаныуар джокъду. Башха джары джаллагъан болур деб кьоркьама ансы, анда эсе, арыса кьайтыр.

— Ишекли болгъан джеринги барды?

— Атам таугъа Бойнакьны кьоюб чыгъарыкъ тюлдю. Бери тюшерге заманы болмаса, эринсе, «письмо» джазыб, муну бойнуна байлаб да ийиучен эди. Адамгъа ышанганча ышана эди.

Ол алай кесгин айтханлыкъгъа, итни нек кьоюб кетгенини чурумун Аслан ангылагъан эди. Хасан бу джол чык айырыргъа кьаст этиб атланганы хакъды. Анда кьаллай бир турлугъундан кесини да хапары джокъду. Кьалайлада эсе да бир джерледе бетджан салыб, тегерекден кёз алмай олтурур, сакълар мураты

болур. Ит а кюнлени, кечелени кьатына кьысылыб, кьымылдамай турлукъ тюлдю. Аны тышында да, не аз да бир джукъ сезсе, кёрсе, мыллык атарыкъды. Хасан ол сагъышланы этиб, Бойнакьны юйюнде кьойгъанды. Кеси да, джукъдан кьоркьмагъан адам, шкогуна, закон унамагъанын да кьулакъгъа алмай, хаман да биргесине джюрютген кьамасына да ышанганды. Ит ызы бла келиб кьалырын билиб, мен кьайтхынчы сынджырда турсун, дегенди. Алай а Аслан аны юйдегисине ол оюмун билдиреди.

— Атанг бла таулада айланганын болгъанмыды? — деб сорду джашындан.

— Огъай. Тюбюнде агъач юйчюгюнден ёрге чыкъмагъанма. Биргесине айланырча заманын да болмагъанды. Школда, институтда, каникуллары заманында да юйде джумушладан бошмай эдим. Баш окъуу алыб келгенлей заводха инженер этдиле да, чыртда байландым да кьалдым.

— Бу джангызды, — деди анасы. — Атасындан юйде ишлеге магъана джокъ эди. Чегет кьыйырлада бичен этиб, маллагъа кьыш ашларын келтиргенден озуб, билмейме... Юйню аууру гитчеликден да муну юсюнде эди. Атасына ушаб, тюню, тюшю да таула, чегетле болуб кьалыр да деб, кьоркьуб тура эдим да, насыбха ол «ауруу» мынга джукъмады.

— Джукъмагъан эсе бир игими болду, — деди джаш. — Биргесине айлана турсам, бюгюн ол джерлени, ол сокъмакъланы барына да кьараб чыгъарыкъ эдим. Аллай мадарым болса, кесим да ишексиз боллукъ эдим, сени да сёзюме ийнандырлыкъ эдим. Энди уа «джюннге тюшген тауукъча», ким не айтса анга ангарыла турама.

— Таулада, чегетледе айланыргъа адамла джетиширикдиле, сен да, башхала да бу джанлада, тюзюрек джерледе излегиз, — деди Аслан. — Мен да ары кетиб барама. Экинги да эсигизге бир тюшюрюгюз: тауладан тауушла чыгъадыла, джарыкъ урады деб, сизге хапар айтханы болгъанмыды?

— Меннге айтханы болмагъанды, башхалагъа айтыб, аны бла атын телиге чыгъармадымы. Кьатышханы, тайышханы болса биллик эдик.

— Ишден кьыстагъанларыны экинчи, ючюнчю кюнюнде эсе да, атам джатыучу бёлмеге кирдим бир сорлугъум болуб, — деди джаш. — Столну юсюне бизни таулары картасын джайыб, кьарай тура эди. Ол кюннге дери тышында адамладан эшитиб келиб, талай кере: «Бу не хапарды?» — деб соргъан эдим. «Аланы кьозугъан этеме», — деб кьойгъан эди. Ол кюн а: «Бу картагъа иги кьара, — деди. — Ма былайын, ма былайын, бу эки сокъмакьны керемисе? Тауушла чыкъгъан, джарыкъ ургъан джер-

ле да былайларыдыла». Мен теренирек сорургъа изледим, биреу келиб, сёзюбюзню бёлдю. Артда эки-юч кере сагъындым, не эсе да хапар айтыргъа аллы айланмады.

— Ол карта къайдады?

— Хаман биргесине джюрютюучен эди. Анам бла мен бу къолуна не алгъанды, не кийгенди деб къарагъан сагъатыбызда, кёрмедик. Алыб кетген болур.

— Керек эсе мен энтда бир къарайым, — деб, анасы юйге айланды.

— Къалайда да болсун, ачыулу, бир къыйынлыгы болгъанча айлана эди, — деди джаш. — Энди сагъыш этеме да, бу бир затланы билиб, айтханына киши ийнанмай, ат-бет атагъанлары ючюн алай тюрленген болур эди, деб келеди кёлуме. Эшта акъылы, эси да ол тауладан ургъан джарыкълада, аладан чыкъгъан тауушлада болур эди. Айтханынги эшитмей, кёрлюгюн кёрмей да къоюучан эди. Ансы, тайышханды-зат деген хапарла бошдула. Анам да айтды, алай болса биз сезерик эдик.

Хасанны къатыны къайтды. Картаны табмагъанын билдирди. Аны ызындан бир джаш тиширыу ашыгъыш джетди алайгъа.

— Къарнашым, — деди ол Асланнга. — Сен таулагъа кетеринги билиб келеме. Хасанны джангы альпинист ботинкаларын ала бар, анда аланы кийиб айланырса. Аякъларыгъыз бирчады. Деменгили чурукъладыла. Хасан эки кере кийгенди аланы. Тешмей джюрюрсе. Къыйын, къоркъуулу джолгъа бараса, сакъ бол! — деб, ызына къысха бурулду.

Аслан не айтыргъа да билмей, аны къарамы бла ашырды. Тиширыу арбаздагъылагъа эс бёлмей, орамгъа чыкъды да, энишге айланды.

— Бу билгич къызыбыз Меккады, — деди Хасанны къатыны. Тюзю, кёрмегенликге, бу элде аллай къыз болгъанын Аслан алгъын да эшитген эди. — Чакъыргъан, джукъ айтхан болмагъанлай, кеси келиб къалды. Муну джангы ботинкаларын кёрген да этмегенди. Эки кере кийгенди, деб да тюз айтды. Джашчыкъ, чыгъарчы ол ботинкаланы.

Аслан билгич зат дегеннге ийнанмай эди. Ол айтхан бла Хасанны альпинист ботинкаларын алыргъа унарыкъ тюл эсе да, кесиникилени коридоргъа салгъаны бла унутуб чыкъгъан эди. Къарачай шахардан иги узайгъандан сора эсине тюшюб, ызына къайтыргъа да бир тебреб, анда джашлада бир зат табылыр деб, келиб къалган эди.

— «Сауду, табсыз болумгъа тюшгенди, андан къутуллукъду, юйюне эсен джыйыллыкъды», — деб турады, — деди Хасанны къатыны. — Муну айтханы болмай къалмаучанды. Сеннге да бир затла сезиб айтады, чыртда аягъынгдан тешме...

Хасанны джашы ашыра чыкъды. Аслан, ботинкаланы да машинасыны арт джанына атыб, кеси минди да, джашха да бери олтур, деб билдирди. Таулары ол кеси джюрютген картасын экисини да тобукъларына джайды да:

— Атанг сеннге кёргюзген джерлени мында бир белгиле, деди.

— Ол мындан башхаракъ эди, — деб, джаш иги кесекни кёзюю алмай къарады картагъа. Алай болса да атасы кёргюзген джерлени белгиледи. — Джангыла эсем да, хазна джангылмайма, — деди.

Хасан кабинетине келген сагъатда, Аслан бла бирге картагъа къарагъанлары болмаса да, ол «ёретин» сагъынган джерлени талайы эсинде эдиле. Ала джаш кёргюзгенледен бир джанына джанлаб эдиле. Сора Хасан джашынмы алдагъанды, муну алдагъанды? Къайсын алдагъан эсе да, нек алдагъанды? Керти да къатышыб алай этген болурму, деген оюм келе тебреб, дагъыда терк джаллады. Энди къалай джораларгъа керекди, къалайгъа барыргъа керекди?..

Ол кёзюуде «Жигули» машина келиб, къатларында тохтады да, андан бир токъ киши чыкъды.

— Атамы тенгиди, — деди Хасанны джашы. — Айырыб сормагъанма, алай а мынга да ол хапарланы айтханына ишек джокъду, — деб, машинаны эшигин ачыб, аны чакъырды. Ол танымагъан адамына сескекли къарады да, была машинадан тюшюб саламлашыргъа излегенлерин да унамай, мындан узалыб саламлашды. — Атам тауладан джарыкъ урады, тауушла чыгъадыла деб, сеннге ол тюрлю хапарланы айтханы болгъанмыды? — деб сорду джаш.

— Айтмай а, кёб кере айтханды. Аны къой, къайда кёргенин, къайда эшитгенин затны да тизе эди.

— Къалайланы юслеринден бара эди сёз? Эсингде тюлмюдюле? — деб, аны бетине джити къарады Аслан.

— Барын да айталлыкъ тюлме, эсимде къалгъанла уа... — деб, ол талай тау джитини, сокъмакъны атларын айтды. Ала бирине да келишмей эдиле.

Аслан алгъындан да бек къатышыб, не айтыргъа, неден башларын да билмей кетди алайдан. Джолну эки джаны бла сафха тизилгенча, сюелген нарат тереклени артха къоя, «Северный приютха» бурулган джерге джетди. Алайда машинасын тохтаыб, тюшдю. Кёмюклениб келген къобанга атлаб, къолун-бетин джууду. Машина джюрютюб келген сагъатында джолгъа эси бёлюннгени себебли, къайгъылары, сагъышлары бираз сёнгекрек болгъан эдиле. Энди уа Хасан айтхан джарыкъ кёзюне кёрюнюб, таулары теренинден чыкъгъан тауушла къулагъырына

келиб тебретиле. Джарыкъ! Аны Фаризат да кѳргенди. Болмаз къалса ол айтхан джер Хасан картасында белгилеген джерге келишеди. Джарыкъ кече эсленеди. Была алай джоралагъанлыкъгъа, кече къалайдан ургъанын былайды деб, бегитиб къойгъан къыйынды. Хасан джашына тамам ышанганды да, кеси ангылагъаныча, кѳлундегин айтханды. Хар кимге да алайларын билдирирге излемегенди. Асланнга да алай этгенди. Экинчи тюбесек, ачыгъы бла айтырма, деген болур. Алай болса да мынга билдиргени ол чекден узакъда, кенге тюлдю. Фаризатны хапары да бу оюмуна дагъан болады.

Сора, къалгъанладан нек джашырды да? Башхала кѳрюрлерин, эшитирлерин излемей эсе, хапарын да айтмай къойса уа. Бир джерде тюл, талай джерде ол затлагъа тюртюлюб, аны бла алай этген болурму? Башха не чурумну табыб, аны къалай джораларгъа дурусду? Башына уллу сый тартыучу адам, хапарны кеннге джайыб, къалгъанланы терсине ийиб, артда кеси ачыкълаб, бирини къолундан да келмегенни мен этдим деб, атын айтдырыр ючюн къатышдырыргъа да боллукъду. Хасан аллайгъа да ушамайды. Анча джылны ичинде былай деб бегитирча джукъ ачыкълаялмагъаны себебли, не менме деген да мындан ары билликме деб, кесине базыб турур, деб айтхан къыйынды. Милициягъа келгени да анга шагъатды. Алгъы бурун бу хапарланы эшитгенлей, миллет таулагъа юрюлюб къалыб, билинникни да билинмезча этерле деб къоркъуб, кишиге ычхындырмай да тургъан болур. Артда, бурун уруб кѳрюб, болмагъанында, ол сейир затланы юслеринден хапарланы ичине сыйындыралмагъаны бир джанындан, эшитгенле алагъа къалай къарарыкъларын билирге излемени экинчи джанындан тюртюлюб, аны бла сѳзню джая башлагъанды, деген оюмда чыгъады...

Аслан суу джагъада уллу ташха олтуруб, бу сагъышланы эте, иги кесекни турду. Ашхам къарангы тѳгерекге бауур басханын да артда эсгерди. Аладан бир болушлукъ излегенча, чууакъ кѳкде джудузлагъа къарады. Бир джудуз учуб бара эди. Кюйюб, джукъланмай кѳбге барды да деб, сынаб къарагъанында, аны самолет болгъанын ангылады. Ол сагъатдан гюрюлдеген тауушу да тунакы эшилди. Адамланы алыбмы барады, аскер самолетмуду экен? Кеси-кесине ол сорууну бергенлей, эсине бир зат тюшдю. Машинасына ашыгъыш миниб, хауа телефонун алды. Ишлеген джерине сѳлешди. Клухор ауушда, анга джууукъ джерледе, тауланы теренинде кърал къоркъуусузлукъ, сауут-саба бла байламлы джукъ бар эсе билигиз, амалсыз керекди, деб тиледи. Милициягъа белгисиз затладан ФСБ-ны хапары болуучанды. Аны себебли, ала бла да сѳлешиб кѳрюгюз, дегенни да айтды. Бу тилеги бир къыйын ишни ачыкълау бла байламлы бол-

гъанын да чертди. Алай болса хар не орнуна келиб къаллыкъ эди.

Эки сагъатча бирни сакълаб, андан джукъ билдирмегенлеринде, дагъыда сѳлеширге умут этди, хауа толкъунланы «джырыб» республиканы аралыгъына чыгъалмады бу джол. Бу оюм алгъындан эсине келиб, шахарда сагъатында аны билмей, бери атланганына кеси-кесине аманны къуя, машинасына минди.

«Северный приютда» джата туруб, Алибекден айырылгъанында, энтда ары бир сѳлешиб кѳрейим деб, машинасына аны ючюн баргъан эди. Сѳлешген да этди. Тауланы бу айтхан джерлеринде, адам кѳзден ташада, сауут-саба болгъаны, сакъланганы джокъду, деб билдирдиле...

Сагъатына кѳз джетдиргенинде, юч болуб бара эди. Бир тѳртледе джолгъа чыгъаргъа эди умуту. Биргесине элтирик затларын машинадан алыб, ызына келиб, не бар, не джокъ деб, алагъа энтда бир къат къараб, рюкзагына джарашдырыб джыйды. Энтда бир кофе ичиб бошарына, атланыр заманы да джетди.

Ючюнчю башы

Бауурундан къабланыб тургъан Мусса, башын кѳлтюрменлей, кѳзлерин ачды. Басдыракъланыб уянганча, ойсураб туруб, аязый тебрегенча, халы алай эди. Къайда болгъанын, не болгъанын ангыларча эси, къарыуу джокъ эди. Джашау бла ѳлюмю арасында джарты джанлы болуб, иги кесекни алай джатды. Асыры сууукъдан санлары бирден къалтыраб къозгъалмаса, ол халда мычырыкъ болур эди.

Къарангы кечеден сора танг белги бергенча, эси орнуна къайта тебрети. Алай а тѳгерекни къабыр шошлукъ кючлеген эди да, къымылдаргъа, эркин солургъа къоркъуб, дагъыда бираз турду. Сора, сау болгъанына ийнаныб къалалмай, анга ишексиз болур ючюн, ѳрге къобаргъа дыгалас этди. Аякълары къымылдагъанча кѳрюндюле, къоллары неге эсе да джабышыб эдиле да, алагъа айтханын этдиралмады. Башы да джюз къатха ауур эди. Алай болса да кючден-бутдан аны бир кесек ѳрге кѳлтюрдю. Къарамы джетген джер джарыкъ эди. Ол кѳлюне асыу болду. Башын кѳлтюрменинде, кѳкюрек сюеклери бир бек ачыдыла. Не эсе да бир къаты затны юсюне джатыб тургъанын да андан сора сезди. Ол себебден, не аякъ юсюне сюелирге, не бир джанына аууаргъа умут этди. Биягъы къолларындан болушлукъ чыкъмады. Башын эки джанына буруб алагъа къарады. Орта базыкълыгъы

болган, узунлугу да кесини кзулачына тенгирек бир агъачны эки кыйырындан кзадалыб тура эди. Байланмаган эдиле. Агъачны эки джанына къарышыб кзалган эдиле. «Была былай нек болдула?» — деб, эсине келгенлей, кезюне бир затла керюне башладыла. Алай а кзолларын бошлар кхайгы алагъа джол бермеди. Бармакъларын бирем-бирем кзымылдата тебреди. Асыры суукъ болгандан, безгекден ауруганча кзалтырагъаны болушду эсе да ким биледи, кзолларын бошлады. Ёрге туруб кеталмаса да, тёрт аякъланыргъа къарыуу джетди. Алай этгенинде, кёкюреги бери айырылыб, ачыгъаны да сериуюн болду. Энди агъачха да сынаб къарады. Аны тюз арасы бла дагыда бир агъач джалгъаныб, учу да аз алгъа чыгыб эди. Экинчи учун а эслеялмады. Ол кхайда эсе да, аякъларындан арлакъда болганнга ушады. Узунуна аны юсюне джатыб (атха мингенча миниб десек, тюзюрек болур), кенделенине бегитилген кысха агъачдан кзаты тутуб, алай бла тенгизге батмай кзалганды. Тенгиз а кхайдады? Бу былай кзургъакъ джерге кзачан тюшдю, кзачандан бери джатады? Биреу алыб келген эсе, нек кзоюб кетди? Бу тегерекде болурму? Кеси-кесине быллай сорууланы бере, кючден ёрге туруб, суукъдан, къарысузлукъдан кзалтыраган бутларыны юслеринде сюелди.

Талай атламны арлакъда кюн таякъланы кыйырлары тирелиб турган бир кесек джерчикни кергенинде, асыры кзуангандан, къарыу киргенча болду. Джыгылама деб кзоркъланы да кетиб, аны таба атлады. Адам деген сейриди. Кюн таякъланы тубюне сюелгенлей, санларына джылыу ургъанча болду. Кзуру былайчыкългъа тийиб, башха джерлеге нек джетмейдиле деб, башын кёлтюрюб ёрге къарады. Кхайда эсе да бек мийикде, Уллу Къарачайда эски юлерини оджагългъа, бир тешикден кюнню къараб тургъанын кердю. Ол узаймай алайдан джалларыгъын ангылагъанында, джюреги такыр болду. Къарыууна кере не кзадар дженгил кзымылдаргъа кюреше, юсюнде кийимлерин тешиб, бирем-бирем кзаты сыкъды. Кзымыжалай кюн таякъланы тублеринде бир кесек сюелиб, джылыу уруб, кзалтырагъаны кетгенча сезгенинде, кийимлерин кийди. Башындан да, юсюнден да джылыу урса, дженгил кеберикдиле, деб тура эди. Ол мураты толмады. Кюн биягъындагъы орнундан джаллады. Алай болса да, халы алгъындан узакъ иги эди.

Былайы кзаллай, не джер болганын билирге керек эди. Энди кюн таякъла да кезлерин кзаматмай, ол джарыкъл ургъан джерге сынаб къарады. Кхайда эсе да джерни теренинде эди. Тенгизни тубю... Огъай, алай болургъа мадары джокъду, кюнню кердю да... Тенгиз!..

Башы тегерек айланыб, санлары кыйылыб, джыгылыргъа

тебрегенинде, олтурду. Тубаннга киргенча болуб, дагыда андан чыкъды. Кезюне керюнюб башлагъан затла аман тюшге ушай эдиле.

... Новороссийскеден чыкълган кеме, Къара тенгизни толкунларын джырыб барады. Тенгизни биринчи керген къарачайлыла, сейрсиниб, тегереклерине къарайдыла. Кюн халек кыздырады. Кхайда эсе да тубюнден тууар ёкюрген, ат кишнеген тауушла эшитиледиле. Эки кюннге джуукълну келселе да, сабийледен башха азыкъл ашаган джокъду. Ингирала, кеме чайкзала башлагъанында, ала да аталарыны, аналарыны кзатларына кзысылыб, шум болдула. Ашхамда, кхайдан чыкъды эсе да, бир кючлю джел джетди. Кёкню кзоргъашын булутла джабдыла, джангур тамчыла тама тебретиле. Кемени сенкилчекден башхасы болмай кзалды. Хар кимни джаны кетиб, керген, эслеген затына джабышды, бир-бирлерине кзадалдыла. Кзартла иман чакългъа башладыла. Джелни сызгыргъанын, таякъл джангурну шуулдагъанын да хорлаб, адамланы кзычырыкъл-хахай этгенлери, кзусаргъл тартышханлары эшитилдиле. Ол кзыямытда, чыкълмаган джанлары ичлеринде, кечени ауурун ашырдыла. Джангур тохтаяракъл болганлыкългъа, джел кёлтюрюлюб баргъанын кемени эки джанына кезюу аууб, дагыда кючден орнуна келгенинде ангылай эдиле джолоучула. Анча сайын кзычырыкъл-хахай кзатыдан кзаты чыгъла эди. Ойсुरаб джатханла да кёб эдиле.

Кеме энтда бир джанына бола тебреди. Тюз ол кезюучюкде сынган, ууалган, оюлган тауушла джюреклеге ийнелеча чанчылдыла. Кхайдан эсе да: «Чыннгагълыз! Секиригиз! Кеме чегеди!» — деген хахайла эшитилдиле. Ким кзалай этгенин билмейди, чынгар акъллы да болмаганлай, кемени бир джаны мийик кёлтюрюлюб, чартлаб кетди. Келиб суугъл тийгени бла ташайды. Кеси тенгилеча бу да, сабийликден Кзобанда, уллуракъл болуб кзошха чыгъла, уугъл айлана тебрегенинде уа, тау сууладан кзуалган кёлледе уста джюзерге юренген джаш, батыб кетмей, олсагъатдан башына чыкъды. Кемени кермеди. Белги бере тебреген тангны аууангыл джарыгълында, кеси мийик толкунну башына чыкълган кезюуюнде, анда-мында кзаранталаны эслегенча болду. Бир кёмюле, бир чыгъл, энди болур болду деген сагълтында, бир толкунну джалкъласында, орус кзач деб, тышына барыб келген адамла айтыучугъл ушаш, бир зат юсюне аууб тебреди. Буму бир кесек джаллады, анымы толкун арлакъл этди, юсюне тюл, кзатына тюшдю. Аллахны джазыкълсыныр кезюую болур эди, сермеб аны тутду. Агъач болганын ангылагъанында, бу сууда батарыкъл болмаз деб, юсюне минерге дыгалас этди. Толкунла ёрге атар, энишге быргълар ючюн да кзал-

мадыла. Алай а ычхындырмады. Эки толкьунну арасына тюшген сагьатда, кёзню кьысыб ачханча бирге, чайпалуу аз бола эди. Алай заманчыкьда юсюне миниб, тюбю бла аякьларын чалыщдырды. Дагьыда бир таблыкь тюшгенинде, кенделен бегитилген гитчерек агьачны эки кьыйырындан кьадалыб, улуну юсю бла узунуна джатды.

Ол кёзюуге танг атыб бошагьан эди. Джел да сёнгюб, толкьунла да гитчерек болгьанча кёрюндюле. Иги узакьда дуппурму, сыртмы, тауму — бир затны эследи. Не келсин, тенгизни чайкьалгьаны иги кьараргьа онг бермей эди. Алай болса да джерге джууукьда болгьанын ангылагьан эди. Джанындан умут юзюб тургьан адамны джюрегине себеб болду ол. Кёб турмай суу джагьа таба саркьгьанча бир ышанны сезди. Ары джууукьлашыргьа термилгеним бла кёзюме кёрюнеди, деген акьылгьа келди. Бир кесекден кертиси да алай болгьанын ангылады. Анга кьууанды. Джел бла ууакь толкьунла алыб баргьанга санады. Энди кеси сау кьаллыкьча ангылаб, биреуню эслесем а деген умутда, агьачны юсюнде ёргерек кёлтюрюлюрге кюреше, тегерегине кьарады. Огьай, кьарамы джетген джерде кесинден сора киши джокь эди. Алай болса да, атасы, анасы, уллу эгечи бла гитче кьарнашчыгьы, бир тийреде, бир ёзенде джашагьан джууукь-тенг адамлары бары да кьырылгьанларына ийнаныб кьалалмады. Кемени юсюнде кьайыкьла бар эдиле. Не бу мингьенча, не башха, агьач затла да болур эдиле. «Суугьа чыннгагьыз! Кемеден секиригиз!» — деб, кьычырыб айланганла ол кьайыкьланы тюшюрюб, адамланы сыйыннганыча миндиргенлери хахьды. Ууалгьан кемени агьач кесеклеринден да толгьан болур эди сууну башы. Кими кьайыкьда, кими агьачлагьа, кьангалагьа илиниб, бирер джерде джюзюб айлана болурла. Энди толкьунла рахатдыла, кюн да тийгенди, тенгизде кемеле кёб джюрюйдюле, бири болмаса да бири кёрюр, кьутхарыр. Ол акьылда тохтагьанында бираз рахат болду.

...Кьарачай Кьобанны энишге джюзюучю заманларындача, суу дженгил баргьаны сагьышларын бёлдю. Джагьагьа иги огьунакь джууукьлашхан эди. Терек, кёкен, ханс болуб джукь элемесе да, алайы тауну этеги эди. Кеси да чорт кесилгенча уллу джар. Аны эки джаны бла тюзюрек джерлеге да кёзю илинди. Тенгиз кьайры болса да саркьмай тохтамай эсе, кьабыргьагьа мыллык атмай, алайлагьа барыргьа керек эди. Сора бу кьалай болады да? Кёзюемеми кёрюнеди экен? Огьай, акьылы, эси орнундады... Кьалай да болсун, сууну бир зат джутуб баргьанча эди. Аны бла бирге муну да. Ол акьыл келгени бла тауну ол кьабыргьасына джетгени тенг болду. Суу алайда джерни тюбюне кириб бара эди. Бу ачы кьычырыб, кёзлерин кьысыды. Андан сора джугьун билмейди.

...Мусса энтда джангыдан алайгьа джетгенча илгенди. Ауур джюгюн атаргьа излегенча, башын ары-бери силкиб, кесин кьолгьа джыяргьа кюрешди. Алай а адамлары эсине тюшюб, джылары тамагьына тыгьылыб, солуун алдырмай тохтады. Кючден ёрге турду. Кюн башындагьы «оджакьдан» узайгьан болур эди, энди алгьынча джарыкьлыкь джокь эди. Чыртда кьарангы болуб кьалгьынчы, тёрт джанына кёз джетдирир кьайгьыгьа кирди.

Аллы айланыб тургьан джар таба талай атлам этди. Таш кьабыргьагьа тирелди. Анга кьолу бла тие, сол джанына тебреди. Тогьай айланганча иги кесекни барды. Аякьлары суугьа киргенлеринде, ол кьоркьуб кьалгьаны бла этди болур, ызына секирди. Дагьыда аллына атлаб ийилди да, уучу бла алыб уртлады. Тузлу эди да, ызына тёкдю. Тенгиз суу болгьанына ишек джокь эди. Былайгьа келгенича, ызына тебреди. Агьач «атына» джетгенинде мурукгу да этиб, ол джанындан да бир хапарлы болсам деб, дагьыда аллына атлады. Узакь баралмады. Бу джол сууну джылтырагьанын эследи да, тохтады. Юч джаны, башы да таш, бир джаны суу, бек уллу дорбун. Андан чыгьар мадар джокь эди. «Ахырда да кемеден чортлагьанлай тыныб кьалсам иги боллукь эди», — дей келиб, биягьы агьачны юсюне олтурду. Ол кёзюуге кьарагьанча, не менме дегенни да эсин алырча, бир тюрюлю шуулдагьан таууш келди. Гитчерек заманында таулада кюрт юзюлгенинде эшитген эди аллай затны. «Джер тебресе да былайыракь болады», — деген эди кьарт атасы ол кюн.

Миз чанчылгьанча, секириб ёрге турду. Алай а, джерни бу теренинде чунгургьа кьайдан кирди эсе да, кючлю джел уруб, биягьы агьачны юсюне кьаблады. Джыгьылыб тургьанлай да учуруб кетеди, деб кьоркьгьандан, узунуна джатыб, кьысха агьачны эки джанындан кьадалды. Суу кёлтюрюлюб, бу болгьан джерге джетгенин, аны сууукь тийгенинден билди. Аллына ыхтырылыб, арлакьгьа джалларгьа тебреди, не келсин, уллу толкьун джетиб, юсюне кьая оюлгьанча ауду. Ол кёзюуде джабышыб тургьан агьачларына джан киргенча, муну да кёлтюрюб, ёрге чыкьдыла. Алгьынча, узун агьачны тюбю бла аякьларын чалышдыра, кёзлерин ачханында, дорбунну башына иги огьунакь джууукьлашханын эследи. Сора энишге тюшюб баргьанча болду. Ол сагьатдан, алкьын «оджакьдан» билир-билмез ургьан ауангы джарыкь джукьланды. Суу муну, джонгурчханы элтгенча, кьайры эсе да алыб тебреди.

Бир зат болады деб, джаны кетиб тургьан адам, тамам ол кёзюуге джетсе, боллукь бирди да бирди дегенча, сансызыракь этерге излейди. Эшта бу да кьоркьарын кьоркьуб, сантча болуб

кьалгъан болур эди. Не этиб да агъачланы ычхындырмайым, дегенден сора эсинде джукъ джокъ эди. Аллахха шукур, сууну башында барады, къайры бара эсе да, солургъа хауа да джетеше. Суу саркъгъан тешигини башына тюгел джете болмаз эди, джукъгъа тийиб да ачымайды. Алай а къарангылыкъ... Кёзге тюртгенни кёрмеген къарангылыкъ. Сора сууну бу хыны шуу-улдагъаны... Ала эдиле джанын тамагъына тыкъгъанла. Алай а амал джокъ, эртде-кеч болса да бир джерден чыгъар деб, биягъы агъачлагъа къоллары къарышыб бара эди.

Эсинде болмай тургъанлай, къайдан эсе да джарыкъ урду. Ол джарыкъдан-джарыкъ бола тебрегенинде, сау кьалырча таныб, кесин къатдырыгъа кюрешди. Къабыр тарлыкъдан кьалай чыгъыб кьалгъанын ангылаб къоялмай, иги кесекни турду. Туура кемеде чортлагъан сагъатындача болмасала да, толкъунла биринден-бирине силдегенлеринден, биягъы тенгизге тюшгенин ангылады. Джарыкъ эди. Энди неге болса да тиеме, деб къоркъмай, башын кёлтюрюб төрт джанына къарады. Суу, алай мийик болмагъан ууакъ толкъунла. Тау, джер, чегет дерча джукъ эслементи. Ол теренден ашыгъыш чыкъгъан сууну тенгиз тыялмагъанча, муну энтда Къобанча дженгил акъгъан бир зат алыб бара эди. Кюнню окъа халылары толкъунланы джалкъаларына сёдегей тийиб ойнагъанларындан, не эртден, не ингирала болгъанын ангылады. Дагъыда бир бёллек заман озгъунчу араны айыралмай туруб, кюн батаргъа джууукълашханын алай билди.

Мындан ол дорбунну къыйырына кьаллай бирге джетгенди? Анда эс джыялмай кьаллай бир тургъанды? Тышына ненча заманга чыкъгъанды? Ненча кере танг атыб, кюн батханды? Андан хапарсыз эди. Тюзю, аланы барыны юсюнден да сагъыш этерча хыйсабы да кьалмагъан эди. Агъач «кат» бла учу, къыйыры болмагъан тенгизде толкъунлагъа къатышыб, кьаллай бирни айланлыкъды? Ашсыз, суусуз энтда ненча кюнню чыдайллыкъды? Кемеле да тенгизни хар джери бла джюзюб бара болмазла, былайы бла озарыкъмыдыла, озарыкъ тюлмюдюле? Была бары да бу джууаб бералмазча соруула эдиле. Алай а, «энтда суу биягъы дорбуннга тартыб тебрер да», — деген акъыл келгенинде, тёппе тюрклерни ёрге тургъанча болдула. Неден да алгъа бу «къобандан» джалларгъа керек эди. Ол Къарачайны сууларында джюзген заманларындача, къоллары бла да кёрюрге умут этди, алай а аланы ол къысха агъачдан айырса, миниб баргъан уллу агъачы да тюбюнден чыгъыб кетер, деб къоркъду. Бир кесекден суу алгъынча дженгил элтмегенин сезиб,

джюрегин басды. Энди былайлары бла кемеле джюрюю эселе, ичхындырмазгъа керек эди. Алай а, джанына къоркъгъандан, суусабдан, ачдан тамам ахырына джетген эди. Джукъу да ауур джюкча басыб, тоблукъ этиб кьойгъан эди. Башы тегерек айланыб, кёзлери алас-булас эте башлагъанларында, чыртда къарысуз болуб, сакъалын эки агъач бир-бирлерине джалгъанган джерге тиреди.

Эсми ташлагъан эди, кьалкъыгъанмы этди, аны кеси да билмеди. Кючден башын кёлтюрюб, кёзлерин ачханында, кюн батыб бара эди. Тамагъы асыры кьургъакъ болгъандан чыдаялмай, тузлу суудан уртлаб, чайкъаргъа кюрешди. Джарылгъан болур эдиле, эринлери ачыдыла. Сууну ызына тегюб, кьургъакъ затча сезилген тилин кючден къымылдатыб, аланы джалларгъа умут этди. Эринлери да асыры зыбыр кёрюндюле. Ала да, тилини учу да бек ачыгъанларында, аны да кьойду. Асыры усабдан ичи кюйюб баргъанча эди. Бу болумда кёбге чыдаялмазлыгъын ангылаб, кеме — зат джокъмуду экен деб, къарамы бла тегерекни ауларгъа дыгалас этди, болмады. Кёзлерине ау тюшгенча эди да, тюз къатына келиб сюелмесе, кёраллыкъ тюз эди.

Башы энгишге кетиб, сакъалы биягъынлай эки агъачны джалгъанган джерлерине тирелди. Ол къаты тиеди зат деб, эсгерирча къарыуу кьалмагъан эди. Тенгизни шуулдагъаны тохтагъанлыкъгъа, энди ол шуулдагъан муну башыны ичине кёчюб кьалгъанча эди. Къулагъына не эсе да бир затла дюннгюрдгенча, адамла сёлешгенча тауушла келгенлеринде, ахыр кючюн салыб, башын агъачдан айырды. Туурасында кемени ауаннгысын эследи. Андан сора джугъун билмей кьалды.

...Сарыубек эки аягындан бирден къабыб, сууну ичине тартыб баргъанча болуб, кесини къычырыгъындан илгениб уянды. Бир гитче бёлмечикде джатыб тура эди. Аз-аз чайкъалгъанындан, кемеде баргъанын билди. Кеси да тёшеги, джастыгъы, джургъаны бла орундукъчукъда джатханын ангылады. Эки аягын энгишге ийиб, гитче терезечикден джарыкъ ура эди да, андан кёзлерин алмай, ёрге турду. Алай а, башы тегерек айланыб, ызына олтурду. Дагъыда бир орундукъчукъ бар кёре эдим. Бир адам анда таяныб, мынга къараб тура эди.

Ол къобду. Мийик сюекли ариу джаш. Эшта, алай бош таяныб кьалгъан болур эди, кийимлери да юсюнде эдиле. «Мени бу тешиндириб джатдыргъан болур эди», — деб кёлуне келди Муссаны. Джаш эшикни ачыб, кимге эсе да таууш этди да, ызына айланыб, муну къатына келиб, бир затла айтды. Мусса аны бетине джити къарагъанлыкъгъа, сёзлерин ангыламады. Джаш

ышармыш этиб, дагыда селешди. Бу джол Муссаны кьулагъына башха сёзле, башха айтымла чалышдыла. Имбашларын кел-тюрюб, башын эки джанына булгаб, ол селешген тиллени ангыламагъанын билдирди. Джаш дагыда нени эсе да айтыргъа тебрегенлей, эшик ачылды.

Кьолунда саханы, ичинде да сауутлары бла бир алаша, токъ адам босагъадан атлады. Аланы столчукча бир затны юсюне салыб, ол джашха кьарады. Бу анга кьора деб, кьолу бла билдиргенинде, акъырын чыгыб кетди. Джаш Муссаны билегинден тутуб, ёрге сюеди да, орундукъну ол кьыйырына элиб, хантлагъа джууукъ олтуртду. Сора кьарачай тилге ушагъан бир тилде талай сёз айтды. Аны бла да кьоймай, кьолун сауутлагъа джетдириб, ауузуна элтди. Алай эмесе да, аны «аша» дегенин ангылагъан эди Мусса. Экинчи айтдырмады. Хантлагъа мыллык атды. Ала ёмюрюнде муну ауузуна тиймеген затла эдиле. Ачлыкъ кьысханына тюл эсе, бек татлы эдиле хантла. Ол джаш да орундугъуна олтуруб, тютюн тарта, бу ашаб бошагъынчы джукъ айтмай турду.

— Тюркюмисе? — деб сорду.

— Огъай, кьарачайлыма, — деди Мусса.

«Кьарачайлыма» деген сёзю эшитгенинде, джаш иги огъунакъ джарыды. Соруюла бериб башлады. Аланы толусу бла ангылатыр ючюн эте болур эди, кьайтарыб-кьайтарыб да айта эди. Мусса сёзлени барын да билиб бармаса да, айтымланы магъаналарына эс ийиб, джууаб бере эди. Кьарачай кьалайлада джашагъанын, андан адамла тенгизге кьайсы джолла бла келгенлерин, бу кеси джангыз сууда нек кьалгъанын сорду. Мусса айта келиб, адамлары миниб келген кеме аугъаныны юсюнден хапаргъа джетгенинде, джылаб кьойду.

— Алай кьыйналма, ол адамла кьайыкьлагъа минген болур эдиле, башха кемеледен эслеб да кьутхаргъанлары хакъды, — деди джаш. — Сора төрт кюнню мындан алгъа батхан кеме бла келгенсиз.

— Төрт кюн? Аллай бир болмайды.

— Андан бери төрт кюн ётдю. Билдирген эдиле, хапарлыма.

— Сора мен...

— Хо, сен төрт кюнню сууда болгъанса.

— Мен эки кюндю деб тура эдим. Алай а тауну тюбюне киргеними, анда тургъанымы, андан чыкьгъанымы да кьошсам...

Сандыракъ этеди, деген болур эди, ол джаш аллынаракъ ийилди да, Муссаны бетине джити кьараб сорду:

— Иги ангыламадым, тау тюбю-зат дегенинг неди?

Мусса хапарын айтды. Джаш толу ангыларгъа излей болур

эди, бир-бирде муну сёзю бёлюб, алайчыгъын кьайтарыб айт дей, хапар кёбге созулду. Джаш иги кесекни сагъыш этиб турду да:

— Суу сени джерни тюбюне алыб баргъан сагъатда...

— Тауну тюбюне.

— Хо, тауну тюбюне... Бери чыкьгъан кёзююнгде эсинг орнунда болгъанды. Суу ары элтгенин таб келтиралмадынг. Менми ангыламай кьалдым...

— Айтдым да, артда эс ташлагъан эдим ансы, гырыннга джууукълашханымы билеме...

— Кьаллай бир заманны келдинг андан бери айланган сагъатынгда? Аны айталлыкъмыса? Иги сагъыш эт!

— Бек кёб заманны келдим. Былай деб бегиталлыкъ тюлме.

— Атынг, атангы аты, тукъумунг кьалайды? — Мусса ол соруюлагъа джууаб берди. Джылын билерге излегенинде, онд-жетиге атлагъанын айтды. — Мени атым да Робертди, — деди джаш. — Бизни ишибиз кьатыды, джолубуз узакъды. Алай болса да Тюркню чегине джууукъ озарыкьбыз да, бир мадар этербиз. Анда сиз джанындан адамла кёбдюле, танышла, дин ахулла табылырла. Эки кюнден джетерикбиз сен тюшер джерге. Алкын кьарыуусузса, эс джыяргъа кюреш. Кемеде менден сора тюркча селешген джокъду. Кереклинг болса меннге айтырса. Кече бу орундукъда джатарыкьма, кюндюз да былайлада болдукъма. Энди тынчай, — деб, бёлмеден ашыгыш чыкьды.

Роберт кече арасында уятды. Экиси да кемени башына чыкьдыла. Муссаны кьолтугъундан кириб, аллы сюремге элтди.

— Ма ол джарыкьны кёремисе? — деб сорду.

— Кёреме, — деди Мусса. — Не затды?

— Стамбулну кемелеге джол кёрюзген чырагъыды. Мындан джууукъ барыргъа бизни эркинлигибиз джокъду. Тенгиз сен кьоркьарча тюлдю, рахатды. Джашла кьангаладан сен юсюне джатыб барырга бир зат ишлегендиле. Джюзе билгенинги айтханса, кьолларынгы кьалакьла этиб, сууну кесинге тартыб, хаман ол джарыкьгъа барыб тур. Юсюнден джыгъылыб кетеме деб кьоркьмаз ючюн, сени белингден кьангалагъа байларыкьдыла. Танг атаргъа кесинг да джетерге болурса, джетмесенг да кюндюз андан эслеб, аллынга келликдиле. Дорбунча ол затха кире, чыгъа айланганынги кишиге айтма. Аны билдирсенг, джюз тюрлю хапар джайылыб, хар тюбеген соруб, джашау берлик тюлдюле. Алай болургъа мадары джокъду, кьатышханды деб, атынг да аманнга чыкьмасын. Хайда, иги джолгъа бар!

Мусса аланы кьайдан табылгъанларын билмеди, экеулен джетиб, кемени бир джанына алыб кетдиле.

Мертючю Башы

Доммайда инструктор сагъатында кыйналмай джюрютюучю рюкзагы, энди ауур кёрюндю. Таулада амалсыз керекли болурла, деген затларын алыучан эди алгын. Бу джол да алагъа кёшулгъан джукъ джокъ эди. Кёбден бери аны сыртында джюрютмегени бламы алай кёрюндю, огъесе джылламы къатыла тебретиле? Былай деб бегиталмады.

Ледорубун машинасында алыргъа унутхан эди, джауорунларын кымылдатыб, сыртындагын да джарашдыра, ары атлады. Таууш этдирсем, джашланы джукъуларын бузама деб, «УАЗны» эшигин да акъырын кыйтарыб, стауатдан чыгъыб тебрети. Ол кёзюуде танг да белги берген эди. Былайда ишлеген юч джаш бир-бири къатында эки бёлмеде джашагъанларын айтхан эдиле. Нек алай этгенин кеси да билмеди, алагъа кёз джеттирди. Терезелени бирини ол джанындан кыйсыны эсе да бети кёрюнгенча болду. «Уянган бери чыкъса, саламлаша кетер эдим», — деб, мурукгу этди. Чыкъгъан да болмады, ол бет экинчи кёрюнген да этмеди. Аны онгсунмады. «Ол терезе болгъан бёлмеде кыйсы тургъанын бир сорурма кыйтсам,» — деди кесикесине. Ол сагъатдан асыры сынтчылы болуб баргъанын джаратмай: «Бу ишден кетмей эсем, халим чыртда тюрлениб къалыргъа тебрегенди, — деди ичинден. — Къарагъан болмагъан эсе да, кёлюме бир тюрлю затла келгенлери таб тюлдю».

Стауатдан чыгъыб бир кесек баргъанлай, учу-кыйыры кёрюнге алдауукъчу адам къабыргъады, деб къоярча, тикге джетди. Туристле ауушха алайтын чыгъа эдиле. Тюзю, алгы бурун былайгъа «ёшюн урур» акъылы джокъ эди. Хасан кыйсы сокъмакъла бла кёб джюрютюучюсюн элде да, былайда да соруб, ачыкълагъан эди. Таулада джолоучулугъун аладан башларгъа деб тура эди. Кече сагъыш эте келиб, ол оюмун терсге санады. Кыйсы сокъмакъ бла кетген эсе да, ол тюрлю тауушланы эшитген, джарыкъны кёрген джерлерин джокъламай къоярыкъ тюлдю. Ала уа ауушну чеклериндедиле. Джокълагъан бла къалмай, энтда бир кере эшитгинчи, кёрючю ол тегерекде болургъа тыйыншлыды. Андан сора не этеригин, кыйры барлыгын айтхан кыйынды. Ол себебден, былайда сокъмакъ ауур тиерик эсе да, ауушха аны бла джууукъду. Бу ары джетгинчи ол бери тюшсе, эшта, приютда мурукгу этерик болур. Анда муну ёрге кетгенин айтсала, не ызындан барлыкъды, не мында сакъларыкъды. Былайгъа кыйтмай юйюне джыйылса, анда да айтырыкъдыла. Кыйсхасы, хар ким умут этгенча таулгъа синген эсе, бу аны

табмаса да, ол муну табарыкъды, излеген хапары къулагъына чалышса...

Тик къабыргъаны ёрге айланды. Кыйын сокъмакълада этиучюсюча, ледорубну таякъ орнуна тутханды. Таулада чыныкъгъан заманындача, уруб башына чыгъыб кетерге эди мураты. Бир кесек баргъанлай, сыртына атхан сагъатда рюкзагы нек ауур кёрюнгенин ангылады. Хо, джылы да кыйракълагъа джууукълашса, кеси да заманыны кёбюсюн кабинетде ашырса, алгыннгы хыйсабы кыйдан болсун. Тикни ортасы сюремде хауа джетмегенча болуб, тылпыуу тыйыла тебрегенинде, былай къалай болуб къалдым деб, джюреги кыйналды. Туристлени бу тик бла ёрге чыгъарыучу заманлары да эсине тюшдюле. Не арасында, не башыракъ сюремде, къарысуз болуб, атлаяды къалгъанла, бир кесекден аязыб, джюрюб да кетиучан эдиле. Кеслерине базмай, «сиз кыйтхынчы мында болурбуз», — деб, ызларына, «Северный приютха», айланганла да болуучан эдиле. Муну тохтар, кыйтыр мадары да джокъ эди. Бирден кыйылгъан санларын кючден кыймылдата, суудан джагъагъа атылгъан чабакъча солуй, энтда ёрге талай атлам этди. Къалай да болсун, солуу бирден орнуна кыйтыб къалды. Санлары да тикни тюбюнден биринчи атлам этген кёзююндеча дженгил болдула. Сынамлы джол устала «второе дыхание» деб, бир затны айтыучан эдиле. Тылпыулары тыйылгъанча болуб, амалсызгъа джетиб, энди уа аудум деген сагъатда, адам кесин бир кесек къатдырса, солуу джангырыб, кюч-къарыу да кириб къалгъанын, джолуна таукел барырча болуучусун биле эди. Аны энди кеси да сынады. Андан сора тикни башына дери тири атлагъанлай чыкъды. Ауушха джолу алкъын узакъ эди да, алайда бир джассы ташха олтуруб, инструктор заманында саугъагъа берилген кёзюлдюреуюкню рюкзагындан алыб, тегерекге къараб тебрети. Ол ишни бошаб, кёзлерин бир кесек солутду. Сора кёзюлдюреуюкню миялаларын къолджаулугъу бла сюртуб, бир джерге джити къараб тохтады. Ауушха чыкъгъан сокъмакъны онг джанында, былайдан иги огънакъ ёргеде, ючгюл затчыкъ эди эсин бёлген. Асыры узакъ болуб таб кёралмай эди ансы, ачыкъ джерде эди. Кеси да мындан къарагъаннга, къаяланы араларындан чыкъгъан затха ушай эди. Шатыр болур, деген оюмгъа келди. Бу кюнледе турист къауумладан бери кёлтюрюлген болмагъанын тюбюнде айтхан эдиле. Сора, ол керти да шатыр эсе, Хасанныкъы болурму? Башха сокъмакъла бла чыкъгъанла къургъан эселе да ким биледи. Алай а, джер-суу кёре айланганла, он, джыйырма, асламысына уа андан да кёб болуб, бирге атланадыла. Эки-юч адам быллай мийикликге кёлтюрюлген адет джокъду, ол къоркъуулуду. Кёбледен къуралгъан къауум а, кече къаллыкъ болса, талай шатыр-

ны салады. Бу уа джангыз бирди. Ким эсе да Хасанча чегетлеге, джанууарлагъа къарагъан неда турбазалада, альплагерледе инструктор болуб ишлеген адамды. Бу излеген тюл эсе да, анга тюбеген, аны кѳрген болуб чыкъса уа. Шатыр бу кесине белгилеген сокъмакъдан узакъ болмагъанча кѳрюнеди. Алайды да, дженгиликер анга джетерге керекди.

Аслан ёрге тура тебреб, дагъыда олтурду. Не ашыгъыб барса да, шатыргъа ингир алагъа джыйыллыкъды. Ахырда да ауузланыб, андан сора ары джетгинчи тохтамай баргъанын табха санаб, рюкзагына узалды.

Кюн ортагъа джолну асламысын къоратды. Алайгъа джетгинчи сокъмакъ бир энгише, бир ёрге бола, шатыргъа экинчи къарарча мадар табмагъан эди. Былайда уа, сол джанында мийгирек джер бар эди да, алайдан эслеяла деб, анга ёрледи. Шатыр эсленмеди. Бир башха джерде кѳрюб, джангыла турама, деб да кѳлюне келди, алай а аны эки джанында къаяла, аз огъарлакъда батыуда агъаргъан къар ол оюму терс болгъанына шагъатлыкъ эте эдиле. Шатырны джыйгъан эселе, адамла алайдан джаллагъандыла. Къайсы сокъмакъ бла кетдиле, къайры кетдиле? Эки-юч адаммыдыла, огъесе биреумюдю? Кимди, кимледиле?

Ары дженгиликер джеталсам деб, джанын атыб келгени бла сезмегенликге, тамам арыгъанын энди ангылады. Рюкзагына башын салыб, таянды да, санларын бошлаб, кѳзлерин къысды. Шатыр да къорады эсе, туура алай ашыгъыргъа да керек тюл эди. Бир кесек къалкъыса, мындан ары джолну къоратхан асыры къыйын тиерик тюл эди.

Къулагъына сѳлешген тауушла келиб уянды. Анга магъана бергенлиги болмады, алай а юреннгенича, сагъатына кѳз джетдирди. Он минутдан артыкъны джукълагъан эди. Тауушла къайдан чыкъдыла, деб къарады. Кишини кѳрмегенинде, ёрге турду. Башындан ючеулен тюшюб келе эдиле. Ала да муну кѳрдюле. Джууугъуракъ келгенлеринде, ортадагъы тиширыу болгъанын сезди. Рюкзагын да къолуна алыб, аланы алларына тюшдю. Ол кѳрген шатыры быланыкъы болгъанына ишексиз эди.

Ючюсю да джаш адамла. Алда келген тохтаб саламлашды. Бу аны саламын ала, ол бир кисини да къолларын тутду.

— Къайдан ашхы джолдан келесиз? — деб сорду.

Нѳгерлери анга джууаб бергинчи къыз:

— Джашла, бир кесек солуйюкъ, — деди да, сыртында рюкзакны джерге салыб, юсюне олтурду.

— Беш кюнню таулада айланыб, энди кетиб барабыз, — деди алда келген джаш. — Мен Тебердиде турбазада инструктор болуб ишлейме, была уа къонакъладыла. Тюркден келгендиле.

— Мен былтыр сизде болгъан эдим, — деди Аслан. — Къайсы шахардан, къайсы элденсиз?

— Хасан Башюйюкденди, мен Эски Шахарда джашайма, — деди къыз.

— Эки къарнашдан туугъанлабыз, — деб къошду Тюркден джаш.

— Бу Гюлшенди, бу да Назир.

— Мени атым Асланды. Башюйюкде да, Эски Шахарда да болгъанма. Къалай кѳрдюгюз Ата джуртугъузну?

— Бек аламат, — деди Гюлшен.

— Таулагъа чыгъыб, былай айланмагъан эдим ансы, мен алгъын да эки кере келиб кетген эдим, — деди Назир, — Гюлшен а биринчи кере келгенди. Мен бу джуртланы сейирликлерин айтханыма ийнанмай тура эди да, джаны кириб къалды. Суратма дегенни алгъанды. Эски Шахарда хар юйге чачарыкъма, дейди. Халына къарайма да, былай бери джалларыкъгъа ушайды.

— Хы, энди..., — деб, андан ары не айтыргъа билмей, къыз уялыб джерге къарады.

— Мындан талай къызны къоратхансыз, — деб ышарды Аслан. — Билмегенге санамагъыз, борчугъузну къайтарыр заманыгъыз болгъанды.

— Аны уа мен да айтханма, — деди инструктор джаш. — Башха къызлары не айтырыкъларын билмейме, бу уа къачан эсе да Тюркден бери кетген къарт атасыны къабырын табханнга барлыкъма, дейди.

— Была оюннга бургъанлыкъгъа, мен керти да къарт атамдан бир хапар билалсам деб келгенме. Немецле бла сизни къралны арасында къазауат башланырыны аллы джыллада кетгенди бери. Джууукълагъа, тюбеген адамларыма да сордум, киши джукъ билмейди. Къарт анам сауду. Умут этиб къалгъан эди, энди ызыма не айтыб барлыкъ эсем да билмейме.

— Ол джыллада бусагъатдача, мындан ары баргъан, андан бери келген адет болмагъанды, — деди Аслан. — Башха джары кетиб, джангыла болурмусуз?

— Кетгени уа бери болгъанды, — деди сигарет къабындыра Назир. — Айтыуларына кере, ол къралдан, бу къралдан да эркинлиги болмагъанлай атланганды.

— Мында джашагъан джылларында, гитчеликден огъунакъ, атасы бла мал кютюб, таулада уугъа айланыб тургъанды. Бу джуртлада тау сокъмакъланы иги билгенди. — деди Гюлшен. — Къара тенгиз бла Къарачайны арасында сокъмакъланы бири бла джаллагъан болур бери. Тенгизден къалай ётгенине да барды джууаб: биринчи дуня къазауатны заманында тюрк генералны

— Мен элтейим къайры дей эселе да, — деди.

— Кесибизден джашланы, къызланы бири болмай, сени да ийяллыкъ тюлме, — деди турбазаны тамадасы.

Не келсин, профессор да, бу да эки джанындан алгъанларында, ол да «бюгюлдю». Алай бла атландыла джолгъа. Фаризат да, ол кьонакъла да ызларына къайтмадыла. Доммайдан да, Тебердиден да тауланы алатат билген устага чыгъыб, ийыкъдан артыкъны изледиле. Он студент, аланы башчылары, Фаризат учдула, кюйдюле, тас болдула. Профессор айтхан юч-тёрт джерни къайсына чыкъгъанларын да мындагъыла толу бегитиб кьоаялмай эдиле. «Анда кёрдюк», «Мында кёрдюк» дегенле болдула, ала да бу къауум турбазадан хазна узаймагъан кёзююню айта эдиле. Кеслери да бирер тюрлю «келтире» эдиле. Аны себебли, хапарлары ийнаныб къалырча тюл эди. Птыш буздан узакъ болмай, Мурджугъа баргъан сокъмакъны бир джанында да къая юзюлгенлени кёрген излеучюле, эшта аланы бирини тюбюнде къалгъан болурла, деген оюмну айтдыла. Дагъыда талай кюнден турбазаны директорун ишден чыгъардыла.

...Аслан ауур ахсыныб, ёрге турду. Кюн энишге айланган эди. Кёз байлангынчы Клухор кёлню төбен джанына джетерге эди мураты. Алайда кече къалыб, эртденбла онг джанында таулагъа, джитилеге айланыб, бюрсюкюн да сол джанына чыгъыб, энишгерекге да тюшюб, Хасан былайлагъа келгени бла къалгъанын ачыкъласа, белгилеген ишлерини бири тынарыкъды. Ол халда къараб чыкъгъынчы юч-тёрт кюн кетерикди. Алай а бюгюн огъунакъ Хасан аллына чыгъыб къаллыкъ эсе да билмейди... Быллай сагъышланы да эте, Тюркден келген къыз кьозгъаб кетгени бла, Фаризат да кёзюне кёрюне ёрге айланды. Бир кесекден кёлню төбен джанына кеси умут этген заманнга джеталмазлыгъын ангылады. Кюн бла муну джюрюшлери бир-бирине келишмей эдиле: ол энишге асыры дженгил эниб бара эди, бу уа тик ёрге акъырын атлай эди.

Ашхам къара джамчысын тауланы юслерине атды. Бу тергенден энтда эки-юч сагъатны барыргъа керекди. Джол къыйын, кьоркьуулу. Алай а эртденбла эртде кёлню төбен джанындан атланмаса, беш кюннге да ол төгерекге къараб чыгъаллыкъ тюлдю. Ол себебден, аякъларын бузну юсюнде баргъанча сакъ ала, алгъа ыхтырылыб башлады. Рюкзагыны ичинде фонарчыкъ бар эди. Аны алыб, сокъмакъны джарыта барыргъа да бир тебреди, арта амалсыз керек болса уа деген кьоркьууда батареяланы аяды.

Бу бери ёрлемегенли озгъан джылланы ичинде аз къар джумагъанды, кюртле да юзюлген болурла, къайдам, дагъыда не чурумла бла эсе да, алгъын да къыйын сокъмакъ, андан да быт-

дыр эди. Аякъ тюбюне асыры джити къарагъандан кёзлери ачы, белгилеген джерине хайт деб джууукълашды. Тюбюракъда кьонуш салыб кьоймагъанына кьууана тебрегенлей, къабыргъагъа барыб тирелгенча, сир къатыб тохтады. Не эсе да бир кьоркьууну сезди. Джюреги алай сезген зат болмай къалмаучан эди. Тёгерегине сескекли къарады. Насыбха, ай чууакъ кёкге иги огъунакъ кёлтюрюлген эди да, джууугъуракъда джукъ болса эслерча эди. Алай а ташла, къаяла, чунгурла джетишедиле. Бугъунургъа излеген джер табарыкъды. Къалайдады? Неде? Адаммыды, джаныуармыды? Къатына келибми турады, арлакъдамыды? Огъесе бара тургъан сокъмагъында оюлгъан, джар, не да бир къыйын джер болубму эси бёлюндю?

Рюкзагын сыртындан алыб, башын тешди. Джолуму джарыта барайым деб, фонарчыгъына узалды. Алай а кьоркьуу къайдан, неден болгъанын билгинчи кесин асыры ачыкъ кёргюзген оюмсузлукъ эди. Аны штурмовкасыны хурджунуна салыб, энтда узалды рюкзагына. Бу джол герохун алды. Аны да бир хурджунуна салды. Рюкзагын сыртына джарашдыра, энтда бир кере төгерекге сынаб къарады. Джукъ эслемеди. Энди джюрюшюн алгъындан да акъырын этди. Мадаргъа кёре аякъ тауушсуз атларгъа тыйыншлы эди. Ансы, джууукълашхан зат болса, эшитмей, сезмей къалыргъа боллукъ эди. Къулакълары ма алай «ёрге турганлай», кече сагъат онладан атлаб, барыб джерине джетди. Таулада айланганла ичине кириб джатаргъа деб джюрютген «машогун да», аны тюбюне джаргъа алгъан гитче одеялочыгъын да рюкзагындан чыгъарды. Къарны, бузну этегинде къачан да сууукъду, кече уа артыкъ да бек. Алай а эки адамгъа джораланган шатырчыкъны къура айланмады. Аны ичине джыйылса, төгерекде джукъ кёрлюк тюл эди. Ким эсе да бир зат ызындан келгенине уа энди ишеги джокъ эди.

Теке къалкьыуу эте да уяна, анча сайын төрт джанына сынаб къарай, тангын атдырды. Ёретин ауузланыб, неден башлайым деб, бир кесек сагъыш этиб, Клухор кёлню сол джаны бла бурулгъан сокъмакъны сайлады. Ол джол Фаризат бла бирге турист къауумну алыб, былайы бла кёлтюрюлген эдиле. Тюгел Гитче Мурджу бузну къыйырына джетмей кьургъан эдиле шатырланы. «Алайдан ургъан эди кёкге джарыкъ», — деб, Фаризат къаяны кече кёргюзген эди. Эртденбла бу анга магъана бериб къарамагъан эди. Алай болса да, ол къаяны танырма деб, умутчу эди.

Кече сескекли болгъаны уа кетмеген эди. Алай а, адам, джаныуар эсе да, кюндюз джууукъ келирге базмазлыгъын биле эди. Ол себебден бир аз рахат эди. Джюрегини сезгени керти эсе, ол зат игиликге ызындан тюшмегенин да ангылай эди. Бы-

лайлагъа джаныуар хазна чыкъмайды, сан бир къанатлы кёрюнеди. Керти да ызындан келген бар эсе, ол адамды. Тюз иннетли адам а бугъунуб, сынчыкълаб келлик тюлдю. Аман акъылы болгъан кече кёрюрге керек эди къарыуун, алай да этмеди. Таулада джангыз кеси къалгъанына, керекли, керексиз да эсине келе болурму?..

Быллай сагъышланы этген бла бирге, бара тургъан сокъмагъындан кёзюн алмай эди. Ташлы джерледе адамны аякъ ызын табхан къыйынды. Алай а, милицияда ишлеген джылларында, излеуню къайсы тюрюсюнден да хапарлы болгъанды, «уллу сынамым барды», деге да эркинди. Къумлу, ууакъ ташлы, зыгъырлы не да хазна ёрге кёлтюрюлмеселе да, анда-мында кёгериб кёрюннген ханслары болгъан джерледе бир джукъ эслеригине да базады. Хасанны ызы къалай боллугъун биледи. Кеси бусагъатда аны ботинкаларын кийиб барады, Хасанны аягъындагъыла да былачадыла, бир кесек эскиргенлерин айтмасакъ. Юй бийчеси бла джашы да чертген эдиле аны. Сора олтанлары да ушагъанларына сёз джокъду.

Кюн ортадан атлай, ол джыл кече къалгъан джерлерине джетди. Алайда, рюкзагын да тешиб, ауузланган да этиб, бир кесек солуду, къалкъыгъан да этди. Не келсин, тюшюнде Фаризат къаядан кетиб баргъанча кёрюб, илгениб уянды. Кёзлерин терк ачыб, ала кюнден къамагъанча болгъанларында, башын энишге ийди. Сигарет къабындырыб, андан да бир-эки тартыб, бойнун тюзетди. Аллы бери келген сокъмагъына айланыб эди да, биринчи кёргени ол болду. Иги тёбенде, къарамы кюнден джетген джерде, келеми тура эди, тохтабмы тура эди, бир къарантхачыкъны эследи. Ол бугъунганча тас болду. Эрлай кёзюлдюреуюкню алыб, ары айландырды. Джукъ кёрмеди. Рюкзагын алай къоюб, кёзюлдюреуюк бла герохун алыб, аз ёргеракъ, ол кече Фаризат бла олтургъан джерине чыкъды. Алайын къыйналмай табды. Не келсин, бир- бирлерине ушагъан талай къая бар эди. Кеслери да иги огъунакъ узакъда. Фаризат кёрюзгенни таныялмады. Таныгъан бла да къалмай, аны төгерегине айланыб къараргъа керек эди. Ол къаялагъа джууукълашхан бек къыйын болгъанын а, кёзю джетгенлей огъунакъ ангылагъан эди. Алай а, аякъларында таймазча ботинкалары, альпинистле джорютюучю джиби, ыргъакълары бла, ледорубу джореги не таукеллик салдыла. Къаяны таныб къоялмагъаны уа сагъышлы этди. Кече кёрюзген эди, мен да, кече къарасам тюзетирге болурма, деген оюм келиб, ызына айланды. Ызына талай атлам этгенлей, бир джанында тюзюрек джерде агъаргъан затчыкъланы эследи. Барыб къарагъанында, «Беломор» папиросланы тюблери. Аладан джыйырмагъа джууукъну санады. Талайын къолу-

на алыб къарады. Кеслери огъай, тышларында ол бек джукъа къагъытлары да тюрленмегенни орнунда эдиле. Кечеси сууукъ, кюндюзю исси, чыкъ тюшюучю мийикде алай сакъланганлары кёб болмай ичилгенлерине шагъатлыкъ эте эди. Тёрт-беш кюн озгъан болур андан бери. Хасан кабинетинде олтургъан сагъатында, столну юсюне «Беломорканал» пачканы салыб, быллай папиросланы тартханы да кёзюне кёрюндю. Арт джыллада, хар ким сигаретлеге кёчгендиле да, папиросланы ичген сан бир къалгъанды. Алайды да... Аякъ ыз тюшерча джер тюл эди. Алай а излей кетсе, бу төгерекде аланы да табарына ишексиз болду. Кюн бата эди да, рюкзагын алыб чыгъаргъа ашыкъды. Аякъ ызланы эртденблагъа къойду.

Бу дагъыда ызына чыгъыб, азыгъындан да бир кесек къабхынчы, къарангы болду. Ай алкъын чыкъмаса да къаяланы ауангылары эсленик болурла деб, ёрге турду. Кече къалыргъа алайын джаратханлыкъгъа, биягъында бир кесек арлакъдан къарагъанында, иги кёрюннген эдиле. Алайгъа атлады. Бир джаны тюбю болмазмы дерча терен чауул эди. Мийигирекге чыгъыб бара, андан бери келе да сейирсиниб озгъан эди. Башы да кенг тюл эди, андан энишгеси уа тардан-тар бола бара эди. Къаялагъа туура джерчикге аны къыйыр сюреми бла озаргъа керек эди. Кюндюз уллу ташланы аралары бла таукел атлагъанча болмады кече. Къарангыда алагъа абыныб джыгъылса да бир джерине къыяу саллыкъ эди, эслемей ары джалласа уа ол джардан кетеригин да ангылай эди. Алай а ол таб джерчикге чыгъаргъа былайы бла болмаса, башха мадар джокъ эди.

Бу ол чауулну төбен къыйырына джетгенлей, ким эсе да сыртындан къаты тюртдю. Тюбюнден кесилген терекча, аякълары джерден айырмагъанлай, огъары джаны энишге ауду. Тюз ол кёзюучюкде джаныуармы эди, итми эди бир затны хырылдагъаны, ачы къычыргъан адам таууш да къулагъына бирден келди. Энтда бир зат, джардан кетгенча болду...

Бешинчи башы

Танг джангы джарыгъан заманда, узакъ болмай бир уллу къайыкъны эследи. Къычырыргъа, къол булгъаргъа кюрешиди, эшитмедиле, кёрмедиле. Болмагъанында алагъа энтда бир кесек даууукълашыр муратда, асыры арыгъандан, талгъандан джансыз болуб тургъан къолларын «къалакъла» этиб, сууну кесине тарта башлады. Анда къайыкъ а орнундан къымылдамагъанча

тура эди. «Джол» кьоратыб онгмаса да, иги кесекни кьарыуундан келгенча кьорешди. Къайыкъдан а кёзлерин алмай эди. Бир заманда ол да бери тебрегенча болду. Эндиге дери юсюнде адам эслемеген эди. Экеуленни кёргенинде, керти да джууукълашханларына ийнанды. Къайыкъ къатына джетгенинде, алагда дагыда биреулен кьошулуб тура эди. Ючюсю да кьорешиб, муну, байланыб турган агъачлары бла бирге, суудан алдыла. Бир-бирлери бла болмаса, мынга сёлешген, джукъ сорган болмай, джиблени бычакъ бла кесдиле. Бу санларын тюзетиб, ёрге турурга умут этди. Кёлтюрюлюб къалалмай, ючюсюне кёзюу кьарады. Бири болушуб ёрге сюеди. Сора, къайыкъны арт джанында табчанча ишлениген затха олтуртду, кеси да къатына олтурду. Ол бир экиси арлакьда биноклле бла тёрт джанына кьарай эдиле. Суудан чыгарган сагатларында сёлешгенлеринден, тюркюле болганларын ангылаган эди. Алай а кийимлери бу кёргенге, бу эшитгенге ушамай эдиле. Ол себебден экили бола келиб, аскер къуллукъ этгенле болурла, деген оюмда тохтады.

Къатында олтурган мынга айланыб, талай сёз айтды. Аладан джангыз «муслиман» дегенни ангылады.

— Алхам дулллах, муслиманма, — деди. Сора: — Къарачайлыма, — деб да кьошду.

Ол джаш бу айтханланы ангылаганын билдире, башын силкди. Дагыда бир затланы сорурга, айтырга кьорешди. Мусса айыраламды. Ол уллу кемедеги джашны сёлешгени къарачай тилге бек келише эди да, муну сёзлери башха тюрлю эшитилгенлерине сейирсинди.

Къайыкъ джагда келиб тирелди. Тюз алайда гитчерек мекамла, арлакьда уа, уллула, аланы ол джанларында межгитлени минаралары кёрюне эдиле. Алай а Муссага тегерекге кьарай турурга заман бермедиле. Къатында олтурганга дагыда биреу кьошулуб, эки кьолтугундан тутуб, ёрге сюедиле. Бу кеси да бараллыгын билдире, алга тири атлады. Джагда былача кийинген талай адам кьараб тура эдиле. Алагда да бир затла айта, аралары бла озуб, бу экиси Муссаны бир гитче мекамчыкны ичине алыб кирдиле. «Чай», «чай» дегенлеринден, ауузылары ангылады. Къайдан, къалай келтиргенин билмеди, ким эсе да бир башха адам чай да, къабарыкъла да келтирди. Ала узал деб билдиргенлеринде, къашыкны кьолга алды. Ол экиси чай ичген болмаса, хантлагга узалмадыла.

— Къарачайлыла бармыдыла? — деб, биягындан бери да тынгысыз этиб турган соруун берди.

Ол эки джаш, бир-бирлерине кьараб, нелени эсе да айтдыла. Сора, туурасында олтурган кьолларын эки джанына этиб,

башын да чайкъаб, не сорганынги билмейбиз дегенча ангылатды. Хантланы келтирген да, сауутланы сакълаб тура болур эди, кетмеген эди, Ол сёзге кьошулду.

— Къарачайлыла бардыла, — деди. — Кёбдюле...

Мусса толу хапар билерге изледи, алай а ол бир экиси анга да бир затланы айттыб, ёрге турдула, мынга да былайдан кетерге кереклисин билдирдиле. Тиллери бир эсе да, сёлешгенлеринде башхалык болганына эндта бир кере сейирсине, кёлтюрюлду. Хантланы келтирген сауутланы джыа къалды, бу ючюсю чыкъдыла.

Джагда иги кесекни шахар таба барыб, бир уллу, ариу мекамны аллында тохтадыла. Бири муну бла къалды, бири ичгери кирди. Кёб да турмай чыкъды. «Келигиз» деб, кьолу бла билдирди да ызына бурулду. Кирдиле. Ал бёлмеде талай адам олтура эдиле. Сауутлары-сабалары да бар эдиле. Аланы къатлары бла оздуруб, дагыда бир эшикни ачыб, муну ичгери, ийдиле. Уллу бёлме. Тёрде кьара сакъалы, кьара мыйыклары бла бир турушу адам олтура эди. Джылы бла Муссаны атасы тенгли болур эди, таб, анга ушаган да эте эди. Ол экиси уа не болдула дегенча, ызына кьараб, аланы да кёрмегенинде, тёрдегине салам берди.

— Бери оз, олтур. — деди ол. Аны ким эсе да бир тамада болганын босагдадан атлаганлай да билген эди. Сёзлерин да хазна кыйналмай ангылаганына кьууанды. — Кимсе? Къайдан келгенсе? Тенгизде кесинг джангыз нек къалганса? — деди. Сора бу неден башларга билмей джунчуганын башха тюрлю ангылаб: — Нени сорганымы билдингми? — деб сынаб кьарады. — Ангылаймыса мен айтханланы?

— Хо, — деб башын силкди Мусса.

— Мен джашаган джерде тюркюлени сёлешгенлери къарачай тилге келишиученди, — деб джарыды ол. — Къарачайлыла бла да кёб тюбешеме. Биз экибиз да бир-бирибизни ангыларыкъ болурбуз. — Бир джашчыкъ эки стакан кофе алыб келиб, алларына салды. — Сен да ич, — деди аланы бирин кьолуна ала. — Тартынма. Энди хапарынги аллындан башлаб айт!

Босагдадан атлаганлай огьунакъ, Муссаны джюреги бу адамга илешген эди. Олдамы алай болган эди, огьесе джазыкьсыныбмы эте эди, кесин тутханында да, сёлешгенинде да, ышарганында да бир джылыуу, огьурлулукъ бар эди. Эндиге дери кесин къатдырыб келгенликге, бу кюнледе чекген затлары кёзюне кёрюнуб, джюреги такьыр болуб, джылаб кьойду. Ол киши ёрге туруб, бёлмени ичинде бир кесек ары-бери атлаб, къатына келди да, имбашына кьолун салды.

— Эркишиге алай этерге джарамайды, — деди. — Сен дин кьарнашларынга тюшгенсе. Сау къалганынга, былайга джыйыл-

гъанынга Аллахха шукур эт! Сен алкъын сабийсе, джашауунг аллынгадады. Мындан ары да кѣб тюрлю затлагъа тюбериксе. Эс ташлаучу болма...

Мусса Уллу Къарачайдан чыкъгъанларындан башлаб, кемелери аууб, миллет суугъа къуюлгъанына дери хапарны къошмай-къоратмай айтды. Суу бла бирге тау тюбюне кириб, ызына чыкъгъанына джетгенинде, ол уллу кемеде джашны аны сагъынама, деб юретгени эсине тюшдю. Кертиси да, аланы барын да тизе тургъандан магъана кѣрмедиле. Кесини да ол адамгъа сорлукълары бар эдиле да, хапарын дженгиликер бошаргъа да изледиле. Суудан алгъанла бери джууугъуракъ келирге амаллары болмай, джарты джолда къоюб кетгенлерин да билдирди.

— Сора джагъагъа джууукълашыргъа излемегендиле, — деди къарасакъал. Ол кеси-кесине айтханы бла мынга соруу бергенин ангыламады Мусса. Сѣз урумундан да, къарамындан да кемени асыры онгсунмагъаны танылды. — Къаллай кеме эди? — деб сорду.

Мусса кѣргенича, билгенича айтды. Ичинде тюркча сѣлешген адамлары болгъанын да чертди. Сора:

— Ол суугъа кетген кеме... — деб, андан ары джукъ айталамай, кишиге умутчу къарады.

— Аны хапары келгенди, — деди ол. — Кемеде къарачайлыладан, башхаладан да бюгюннге джангыз сен болмасанг, Тюркге джетген барды деб эшитмегенме. Алай а тенгиз джагъала кѣбдюле, уллудула, кенгдиле. Сеннге табылгъан агъачла, сууда батмазча затла къалгъанлагъа да табылгъан болурла. Саула бардыла, анга мен ишексизме. Бу джанында джагъаланы къыйырларына- бучхакъларына чыгъыб, алкъын элге, шахарлагъа джеталмай тургъанла да болурла. Бизден адамла да къараб айланадыла. Джел, толкъунла бир къауумланы тенгизни ол джанына элтген эсе да билмейбиз. Бир хапарлары чыгъар. Сен да адамларындан умут юзюб къойма. Ахлуларынг мында да кѣбдюле. Джууукъла, танышла да табылырла.

— Къайдадыла?

— Быйыл келгенле Стамбулгъа джыйылыб эдиле да, бу тегерекде къалыгъыз, деб кюрешдик, унамадыла. Сириягъа, Меккагъа, Мединагъа, не да алагъа джууукъгъа барабыз деб, джолгъа чыкъгъанларына юч кюн болады. 1890- чы джыллада Кавказдан келгенле да кѣбдюле. Къарачайы, черкеси, башхасы да бардыла. Биз эшитгенге кѣре, Тюркде тохтамай ары кетгенлени джашаулары алай къолай тюлдю. Къумлу, исси къыйын джерледиле ала. Мен Кавказда талай кере болгъанма. Сизде табигъатны, хауаны ишаны да джокъду ол джерледе. Андан келиб, былайлагъа юреннген бек ауур тийерикди. Айтыб кюрешдик, болмады. Алада биздеча таблыкъ боллукъ тюлдю.

— Мен къалай этеме да?

Ол джууаб бермей иги кесекни турду да:

— Эм игиси Стамбулда къалгъанынгды, — деди. — Былайда бир иш табайыкъ да, джараш. Андан ары джашауунг кесинги къолунгдады. Джердешлеринг бла бирге болама дей эсенг да, огъайым джокъду. Алкъын ала бир джерде тохтамагъандыла, тамал салмагъандыла. Къалай боллукълары, не этериклери белгисизди. Биз да былай этигиз деб, буйрукъ бералмайбыз, къысалмайбыз. Къонакъ Аллахны къонагъыды. Законну, джорукъну бузмасынла ансы, башларына бошдула, иги сагъыш эт.

— Ызыма кетерге мадар джокъмуду? — деб джалыннгыч сорду Мусса.

— Анда эт адамларындан киши бармыды!

— Огъай.

— Сора къайтыргъа нек излейсе? — деди. — Джол узакъды, къыйынды, къоркъуулуду. Андан кѣб адам бирге чыкъгъанча болмаз. Джангыз кесинге бек ауур тиер. Къачан кетеме десенг да сени киши тыярыкъ тюлдю. Бери тюшгенден ары, бир кесек тур, тегерекге къара. Сен алкъын асыры джашса, акъылынг, эсинг бегимегенди, башынга оноу этерча болумгъа джетмегенсе. Балама айтырыкъ сѣзлерими айта турама. Бусагъатда ызынга ашыкъма, арта бир Аллах айтхан болур.

— Мында къарачайлыланы къалайда табаргъа боллукъду?

— Эшта ала Кония шахаргъа джууукълашхан болурла. Алай дей эсенг, бир нѣгер къошайым да, джол устанг болур. Абзыраб тураса, солугъан, джукълагъан да эт, кетерсиз. Джол узакъды. — Столну мюйюшонде тургъан гитче къонгураучукъну къолуна алыб, зынгырдатды. Сора бир къагъытчыкъгъа нелени эсе да джазыб узатды да: — Мени атым Абдуллады, — деди. — Бу къагъытчыкъгъа ишлеген, джашагъан джерими джазгъанма. Мен керек болсам, тартынмай тюберсе. — Эшикден бир джаш кирди. — Къонакъны ашарыгъына, юсюне, башына къара, солума къой, — деди анга. — Арта Сириягъа бара тургъан къарачайлылагъа дери ашырырса. Сени атынг къалайды?

— Мусса.

— Иги джолгъа бар!

...Эки атлы тѣртюнчю кюнунде джетдиле къарачайлыланы. Ала бир уллу сары тюзде тохтаб тура эдиле. Дуния былайгъа джыйылыб къалгъанча кѣрюндю Муссагъа. Анда-мында тютюн чыгъа эди. Къумурсха тѣбе къозгъалгъанча, алай эди тюзю юсю. Арбала, атла, башха малла да кѣб эдиле. Ала, ол адам къудретни тегереги бла, Къарачайны гелеу сыртларындача джайылгъан эдиле. «Кырдык да джокъну орнундады, кеси да кюнде кюйюб бошагъанды сора, была нени отлайдыла?», — деб кѣлюне кел-

ди Муссаны. Алай болса да малла кыйгылы тюл эди. Джууукъ, тенг, таныш бар эсе да тюбед, хапарын да айтыб, мындан ары кылай боллугуну юсюнден да оноулашырга эди мураты. Быллай бир миллетни ичинде аланы излеген, табхан да бек кыйын боллугун, узакъдан кѳргенлей огунакъ да ангылагъан эди.

— Мен борчуму толтурдум, — деди нѳгери. — Энди ызыма кыйтырга керекме, — деб, тюгел ол миллетге да джетгинчи, атыны джюгенин тартды.

— Сау бол, кыйналдынг, — деб, Мусса атдан тюше тебреди.

— Тюшме, ат сеннге кыаллыкъды. Абдулла алай айтханды, — деди да, бу бюсюреу да этгинчи, атын ызына буруб, энишге айланды.

Мусса аны кыарамы бла ашырыб, ахлуларына бурулду. Быллай бир адамны киши джуртлада тѳгюлюб тургъанын кѳргенлей да джюреги такыр болгъан эди. Алай а Стамбулда кыалмай бери келгенине сокъуранмады. «Не болсанг да, миллетинг бла бол», — деучен эди атасы. Аны ол сѳзлери кыулагына келгенча болдула. Бу кыйырда адамланы бир кыауму атлыланы кѳрюб, кимледиле, не иш бла айланадыла дегенча, была таба кыараб тургъанларын эслеген эди. Аланы кыатларына джетиб, атдан тюшюб саламлашды. Эркишиле, тиширыула, сабийле тѳгерегинден алыб: «Кимсе?», «Кыайданса?», «Кийимлеринг, атынг тюрключа, кыарачайча сѳлешдинг?», «Джангыз кесинг не айланаса?», дегенча сорууланы бердиле, бир-бири ауузларына чаба. Аланы бек арыгъанлары, абзырагъанлары, таб, эс ташлагъанлары да таныла эди. Хапарын кыалай, неден башларгъа билмей джунчуду. Сора тѳгерегине кѳбден-кѳб джыйылыб келген адамланы кыарамы бла аулаб чыкъды да:

— Уллу Кыарачайданма, — деди джылары тамагына тыгыла, — Суугъа кетген кемеденме...

Алайсыз да хазыр болур эдиле, тиширыула сарын салыб, джылаб башладыла. Кыартланы дууа окыгъанлары, эркишилене ахсынганлары да алагъа кыошулуб, бирден эшитилдиле. Ол сагъатдан соруула юсюне джангурча джаудула.

— Кимле бар эдиле?...

— Сенден сора сау кыалгъан бармады?...

— Кыачан болду?

— Биз джукъ эшитмегенек...

— Джарашдырыб, айт!...

— Тебердичиле миннгенмедиле?

— Уллу Кыарачайда бизни джууукъларыбыз...

— Тохтагыз! — деди бир кыарт аллына атлаб. — Джашны халын да кѳресиз, бир эс джыймагъа кыюгъуз да, артда сорур-

суз. Башчыларыбызгъа да хапар билдирейик, тюбетейик. Келчи, джашым! — деб, басынган адамланы араларын джырыб тебреди.

Миллетни теренине кириб, бир дуббуруракъ джерде тогуз-он адам тѳгереклешиб олтура эдиле. Аланы кыатларына келиб тохтадыла. Акъсакъл кыартла да бар, джашыракъла да бар. Не эсе да бир уллу ишни юсюнден сѳлеше тургъанга ушадыла. Алай а была асыры джууукъ келгенлеринде, сѳзню тохтатыб. Муссаны саламын алдыла.

— Бу джаш бушуу хапар келтиргенди, — деди муну нѳгери кыарт. — Бизникие келген бир кеме тенгизге батханды, дейди.

Эшта, алайдагылада эм тамада ол болур эди, кыарча акъ сакъалы кѳкюрегин джабыб тургъан кыарт дууа этди. Андан сора Муссаны да кыатларына олтуртуб, толу хапар сордула. Айтыб бошагъанында, бу да былайда Уллу Кыарачайдан кимле болгъанларын билирге изледи. Айтдыла. Не келсин, Мусса билген джууукъладан, танышладан киши чыкъмады. Тюзю, былайда олтургъан талай адам ол кыадар миллетни барын да толу билмей эдиле.

— Сени болмаса да, атангы, анангы таныгъанла, джууукъла да табылырла, — деди олтургъанланы арасында джашыракъ киши. — Кыарачайлыланы асламысы бир-бирлерине джууукъ джетдиле. Алайда да, сорайыкъ, кыарайыкъ.

— Ариу аллайла болмасала да, былайдагыла барыбыз да бир-бирибизни эт адамлагъа санайбыз, — деди туурасында олтургъан кыарт. — Сен да бирибизсе. Адам керекли, ышыкъ керекли этмезбиз. джанынгы кыйнама. Ёлген ёлсе да, саугъа джашау керекди, бел кыатдыр, джашым. Айтырынгы, этеринги ма былайда адамлагъа сорурса. Танышдырыб да кыояйым. Бу Кыургъакъланы Рамазанды, — деб, ол биягында ариу сѳлешген джашыракъ кишини кѳргюздю. — Бу Сылпагъарланы Аубекирди. Бу Баучуланы Алий, ма Блимгъотланы Элмурза, Аппаланы Алиса. Бу Баракъды... — деб, барыны да тукъумларын, атларын айтыб чыкъды. — Кел, бизде да сенича бир барды, тюбетейим да, хар не орнун табхынчы бирге болурсуз, — деб ѳрге турду.

Мусса кыалай болабыз, кыйры барабыз деб сорургъа, Абдулланы оюмун да айтырга тебреди, алай а, Кыарачайда джюрюген адетге кѳре, уллуланы оноуларына, сѳзлерине кыошулургъа болмагъанын биле эди да, алай да эталмады.

Дагыда ыйыкъдан асламны баргъандан сора, бир ариу шаргъа джууукълашыб тохтадыла. Ол Кония эди. Шахардан иги кесек адам алларына келдиле. Ары дери да эллени-затны кыатлары бла озгъан кѳзюулеринде, тюрклюле келиб, сѳлешиб, аша-

тыб-ичириб, аууругъан болса да къараб кетиучен эдиле. Бу джол тюбегенле сахарны, аны тегерегинде элени оноучулары болгъанларыны халары миллетге джайылды. Ала, къарачайлылагъа оноу этген адамладан, къартладан да талайы бла бир джанына джаякълаб, олтурдула. Ол кезюуге арбала, атла бла тёрт джанындан тюркюле ашарыкъла алыб келдиле, къонакъбайлыкъ этдиле.

Ашау-ичиу да бошалыб, келгенле да ызларына кетгенден сора, улайгъан эркишиле бла къатынланы джыйдыла. Мусса да кесичала бла бирге алайгъа джууугъуракъ барды. Тёрт-беш адам арбаны юсюне миндиле. Аланы бары да келген кюнюнде Мусса бла селешгенледен эдиле, Къургъакъланы Рамазан башлады сёзю.

— Джамагъат! — деди ол. — Кесигиз билгенден, биз Стамбулгъа келиб тюшгёнден башлаб, ма былайгъа дери дин къарнашларыбыз, дин эгечлерибиз, ашыбызгъа-суубузгъа да къараб, керек джерде болушуб да турдула. Кърал тамадала, башха оноучула да Тюркде къалыгъыз деб, тилегенлерин къурутмадыла. Ма бусагъатда да аны айтыб барадыла. Ала кетгенден сора, сыйлы къартларыбыз, Къарачайдан бери кечюуюню юсюнден иш джюрютген адамларыбыз этген оноуну сизге айтыргъа излейме. Тюркюле таза муслиман адамладыла, бизге эс бёлгенлерин кёресиз, бизни кеслерини бирлерине санайдыла. Араб къраллагъа ётерге излегеннге дагъыда бир оноу болур, бу тегерекде тамал салсакъ деб, ол оноутъа келгенбиз. Небизге да къараргъа, болушургъа айтадыла. Тамбладан башлаб сахарда, аны къатында элдеде белек заманнга биз джашарча болум къуарарыкъдыла. Былайлагъа да къарайыкъ, башха джерлеге да адамларыбызны джиберейик айлансынла, кёрсюнле. Джаратхан, кёлгююз алгъан джеригизге орналыгъыз дейдиле да, табыча этейик...

Эки ыйыкъдан былайгъа джыйылгъан миллет бёлуне тебреди. Джюз юйдеги Афиён сахар таба атланды. Алайлары таулу джерле эдиле да, ол къауум адам алайларын Кавказда джуртларына ушагъаны ючюн сайлады. Джюз бла джарым чакълы юйдеги да келген джоллары бла ызларына барыб, Эски Сахар бла, Конияны арасында тохтадыла. Къургъакъланы Рамазанны, Аджиладан, Сылпагъарладан, Аппаладан, Сюйюнчладан къартланы оноулары бла энтда аллай бир юйдеги бу тегерекни джаратдыла. Мусса да была бла къалды. Бу къауумдагъы адамла асыры чачылмай, бир-бирлерине джууугъуракъ тюшерге излегенлерин Кония сахарны, ол тегерекни оноучуларына, аланы юслери бла кърал тамадалагъа да билдирдиле. Кечгюнчюлени тилеклерин сансыз этген болмады. Къралны кючю бла сахар-

дан узакъ болмай, къарачайлылагъа джораланыб, джангы эл ишлениб башлады. 1907 джыл анга джарашдыла. Атына да Башюйюк атадыла. Сахардан, андан джаякълаб орналгъан тюрк элдеде да кёбле тамал салдыла, Кониягъа джарашханла да болдула. Мусса да, кесича талай джаш бла, сахарда къалды. Бу джерледе тамал салыуну юсюнден оноу бегигенден сора, урунургъа къолларындан келликлени асламысын ишге джарашдыргъан эдиле. Къарачайлыла мекамлы, элли болгъан сагъатларында, Мусса фабрикада ишлей эди.

Биринчи дуня къазауат башланган кезюуге таулула Тюркню джеринде джарашыб бошагъан эдиле. Хар юйдегиге джашагъан эллерини къатында онюч десятина джер берилгени, башха кереклерине да эс бёлюннгени, къайда да, неде да тюркюле бла тенг эркинликлери болгъаны не къыйын ишден да артха турмагъан къарачайлылагъа къысха заманны ичинде аякъ тирерге онг берген эдиле. Ары дери излемегенликге, къазауатны ёртени джууукълашханында, таулу джашланы да аскерге алыб тебретдиле. Тюрк къралны эркинлигин, сыйын сакъларгъа биринчи кетгенлени арасында Мусса да бар эди.

Аскерге джангы алынган джашланы, къазауатны джорукъларына юрете, Анкарадан узакъ болмай талай айны тутдула. Андан сора, Мусса болгъан аскер белекни, Стамбулгъа ашырдыла. Алай а анга джетмедиле. Сахарны джау аскерле алгъандыла, деген хапар келиб, была тауланы этегине джаллаб тохтадыла. Энтда джангы буйрукъ болгунчу алайда турлукъларын билдирдиле командирле. Бир кюн эртденбла бек эртде къобардыла. Тюненеден бери да тоб атылгъан тауушла эшитиле эдиле да, Тюркню аскери энтда артха ыхтырылыб, къазауат былайгъа адамы джетиб къалды деб, хар ким сескекли болду. Бары да сафха сюелгенден сора, командирлери алгъа чыкъды.

— Кёб турмай тукгенерал келликди, — деди ол. — Дженгил огъунакъ ауузланыгъыз, хар негизге къарагъыз. Нек келгенин ачыкъ айтмагъанды, алай а Антантаны аскерлери бла бизни да сермешир заманыбиз джетген болур...

Была эртден азыкъларын да тюгел бошагъынчы, дженгил чыгъыб, сафха тизилигиз, деген буйрукъ келди. Мусса къалгъанладан узун сюекли эди. Ол себебден алда сюелиучен эди. Бу джол да алай болду. Аскер башчыла джашагъан шатырдан ючулен чыкъдыла. Бири командирлери эди. Онг джанында келген, джылы бу сюелгенле тенгли болур эди, джаш адам. Ортада келбетли кишини уа, узакъдан эслегенлей огъунакъ, кимге эсе да ушатды. Джууукъ келгенлеринде Абдулла болгъанын таныды. Биринчи тюбешген кезюулеринде кундуз къанатча къара сакълалына акъ ургъан болмаса, тюрленнгени джожъ эди. Ол сагъ-

атда Къарачайдан бери келгенлери, Къара тенгизии «къутургъаны», кемени ауугъаны кёзюне кёрюнюб, адамланы, малланы Къычырыкъ-хахай этгенлери къулагъына келиб, джюреги чанчы, санларына исси урду. Энтда бир кере суу бла тау тубюне кириб, ызына къайтды, чыкъмагъан джаны ичинде, толкъунладан кемеге да алдыла, агъачлагъа байлаб, джачлагъа да ашырдыла. Эси ол затлагъа кетиб, кёзлерине ургъан джиламукъладан, къалын тубаннга киргенча болуб къалды. Абдулла сёзюн не бла, къалай башлагъанындан да хапары болмады, айтханыны аякъ джанын эшитди.

— ...Бюгюн кюн бата джолгъа чыгъарыкъсыз, — деди ол. — Джолда тохтаргъа, ары джетгенден сора хазырлана, къурала тургургъа заман боллукъ тюлдю. Баргъаныбыз бла къазауатха кирликбиз. Анга кёре нени да хазырлагъыз, кесигизни къатдырыгъыз. Мени аскерим Измирден узакъ болмай чабуулгъа къуралыб турады. Сиз анга къошулуб, аны бир бёлеги боллукъсуз...

Андан сора сафха тизилиб тургъан аскерчилеге сымарлаб къарай, аллары бла озуб тебреди. Къыйырына чыгъыб, Муссаны туурасында тохтады. Джити къарады. Алай а джукъ айтмай, къысха бурулуб, ызына айланды. Командирлери да чачылыргъа эркинлик берди да, Абдулла бла нёгерини ызларындан ашыкъды. Ючюсю да биягъы шатыргъа ташайдыла. Мусса ала ары киргинчи ызларындан къараб турду, сора, джолгъа къуралыргъа, джашагъан джерлери таба баргъан тенглерине къошулду. Ол таныб, сёлеширик болур, деб тура эди да, алай этиб кетгенине кёлю къалды. «Эшта унутхан болур», — деди кеси-кесине. «Бир таб тюшсе эсине салырма», деген акъыл да келди. Абдулланы чынлары кёлтюрюлюб, тукгенерал болгъанына да, бу аскерге башчылыкъ этеригине да къууанды.

Аллай бир джылны ичинде кёргени, тубегени болмагъанды. Джашаууну эм къыйын кёзююнде болушханын, атасыча къайгъаргъанын, акъыл юретгенин, кёл этгенин бир заманда да унутмагъанды, мындан ары да унутурукъ тюлдю. Аллаи игиликле унутулмайдыла. Къарачайлыла сансыз этиб, атыб къоймагъанлыкъгъа, биринчи айлада хар ким кесини юдегиси, башы къайгъылы эди. Конияны, аны тегерегинде эллини башчылары да, саулай кёчгюнчюлеге эс бёлген болмаса, хар адамгъа башха-башха тюрберге, бир зат бла джараргъа мадар да табмай эдиле, джетишген да этмей эдиле. Аллаи кёзюуде Абдулла берген атны сатыб, анга алгъан ачхасы дагъан болгъан эди. Келирсе, хапар билдирирсе, дегени да эсиндеди. Озгъан джылланы ичинде эки-юч кере джокъласа да боллукъ эди. Аны да этмеди. Бир да къуруса да «ол джол болушханын ючюн сау бол», дерге уа керек эди.

— Сени излейдиле, — деди быланы командирни адъютанты джаш. Асыры ашыкъгъандан чабыб келген болур эди, ичин ура эди. — Дженгил бол! Сакълаб турадыла!

Тамадаланы шатырларына алыб барды да, кесини кирирге эркинлиги болмаз эди, муну ичгери ыхтырды. Биягъы ючюсю чай иче тура эдиле. Абдулла ышарыб къарады. Тёбенирекде олтургъан ол джаш адам ёрге къобду. Мусса уа аскер джорукъ-дачамы этейим, огъесе тюз саламлашыргъа кереки деб, алайсыз да джунчугъанына ол да къошулуб, эшикден кирген джерде сымсыраб къалды.

— Салам алейкум, джигит, — деди Абдулла. — Къол да тутдур, бери да оз, — деб, ол ёрге тургъанны орнун кёргюздю. — Джашха чай да къуй, кесинг да олтур, — деди анга да. Сора Муссагъа бурулду да: — Къартны алай унутуб къойгъан иги тюлдю, — деб ышарды. — Кесинден уллуну джокълай турургъа тыйыншлыды. Ол адет Къарачайда да барды.

— Унутмагъан эдим, — деди Мусса къызарыб. Андан ары аузуна сёз келмей, джерге къарады.

Абдулла Муссагъа кесини, Конияны, шахарны къатында джашагъан къарачайлыланы юслеринден да хапар сорду. Бу да билгенича толу джууаб берди.

— Къазауат башланганлы бери да къарачай джашладан кёбле сермешедиле джаула бла, — деди. — Мени аскеримде да бардыла. Бек ётгюр, бек джигит джашладыла. Былайда сени нёгерлеринг да алача болгъанларына ишегим джокъду. Ма, аскер башчыгъыз да сизни бек махтайды. Бу разы болгъанча да кёрюнмейди, алай а сени кесиме алыргъа излейме. Биргеме джюрюген юч джаш бар эдиле да, экиси къазауатда ёлгендиле. Джангыз ма бу джашды сакълагъан да, адъютантлыкъ этген да. Ючюбюз да бусагъатдан кетерге керекбиз. Бар да сауутунгусабангы ал, башха затларынгы хазырла. Чыгъа тебресек, таууш этербиз...

Ол кюнден башлаб, къазауат бла байламлы джумушларына баргъан-келген болмаса, Абдулланы къатындан кетмегени орнунда беш джылгъа джууукъну биргесинде болду. Бу аскер башчы къоркъа билмеген, хар нени кёзю бла кёрюб, алай оноу этерге, буйрукъ берирге излеген адам эди да, къанлы сермешеледе да ал сафха чыгъыб къала эди. Биринчи айлада Мусса аны да, кесин да асыры оюмсузлукъдан, уллу кёллюкден сакъларгъа кюрешди, арта юренчекми болду, огъесе Абдулла кесин алай джюрютгени мынгадамы кечдю, джанган отдан да бир джанына турмазча болуб къалды. «Бизни генералдан окъ джаллаб озады», дей эдиле аскерчиле. Алай а окъ хаман да «джаллаб» бармай кёре эдим. Бир къаты сермешде биягъ-

ыллай алгъа чыгъыб, чабыуулгъа башчылыкъ этген кёзююнде, ауур джаралы болду. Джарым сагъатча бирден Муссаны къолунда джан берди.

— Эшта мен кете болурма, — деди солуун кючден ала. — Мен сени кесими баламча, гитче къарнашчыгъымча кёргеними билесе. Юй бийчем бла кызычыкны атыб къоярыкъ тюлдюле. Алай а къатларында сенича бир деменгили джаш болса разы эдим...

Кеси бла юч кере, бир хапар билиб кел деб ийиб да тогуз-он кере Абдулланы юйюнде болгъан эди. Алгъын аны бийчеси Гузин бла кызы Фатима Стамбулда джашаб, артда Абдулла аланы туугъан джерине — Эски Шахаргъа ашыргъан эди. Анда тукгенералны атасындан къалгъан юйде джашай эдиле. Стамбул къазауатны «ауузунда» боллугъун билиб ары элтгенин Абдулла кеси айтхан эди. Мусса уа аны юйдегиси бла Эски Шахарда танышхан эди.

Фатима Муссадан он-онбир джылгъа гитче эди. Биринчи кере алагъа баргъанында сабийчикча кёрюннген эди. Юч-тёрт джылны ичинде ёсюб кетди. Айланган, джюрюген джерлеринде къарачай, тюрк кызыланы арасында да быллай суу суратны эслемегнеме, дей кетген эди ахыр кере хапар билирге келгенинде. Ол джол Фатима да эс бёлгенча кёрюннген эди. Джюрегин бир иги муратла джогълай тебреб, тукгенералны кызы атасыны чабысына-джортчусуна айланган джашха бармазлыгына ишексиз болуб, салпыланган эди. Алай а аны аллында Абдулла бла бирге келгенлеринде, ата бла ана башха бёлмеlege кире, арбазгъа чыгъа, дагъыда бирер сылтау бла кесек заманга джаш бла кызыны кеслерин къояргъа излегенча да сезген эди...

Абдулланы кёб миллет джыйылыб, уллу сый бериб асырадыла. Мусса да, аныча аскер башчыны биргесине айланган эки джаш да, эт джууукълары къатыш, юч кюнню алайда турдула. Алкъын къазауат тохтамагъан эди да, ызларына кетерге керек эдиле.

— Сенден сюйгени джогъ эди, кесинги сакъла, — деди Гузин Муссагъа, ашыра чыкъгъанында. — Бир джашыбыз болса деб, ёмюрю анга термиле кетди хариб, — дей, джаулугъун кёзлерине тарта, къысха бурулуб, юйге кирди.

Ататюрк бла аны нёгерлери миллет къозгъалыуыгъа башчылыкъ этиб, совет кърал да аланы джакълаб, болушуб тебрегенинде, джаула тарбууннга тыйылдыла. Ары дери да антанчачы къралла Тюркню алыб бошасала, байлыгъын, джерин къалай юлешириклерини юсюнден бир оноугъа келалмай, аралары тик болуб тура эди. Баш эркинлиги, сыйы ючюн къобхан миллетге андан ары къаршчылыкъ эталмадыла.

Тюркню джери джауладан тазаланнгандан сора, Мусса аскер къуллукъдан кетди. Ол кёзююнде тегмен /лейтенант/ чыны да бар эди. Эки-юч кюнню ичинде къагъытларын-затны джарашдырыб, Кониягъа атланды. Тюзю, Стамбулда тамал салыргъа да бар эди таблыгъы. Алай а ол юреннген джерине тартды джюреги. Не Конияда, не билген, таныгъан ахлуларыны асламысы джашгъан Башюйюк элде болургъа изледи. Эски Шахарны юсю бла барлыкъ эди. Анга джетгенинде, Абдулланы юйдегисине къайтмай кеталмады. Андан магъана барды деб, умуту болмаса да, эсинден кетмей тургъан Фатимагъа тюбери келди. Ала къонакъгъа бек къууандыла. «Юй эркинди, бир кесек бизни бла тур, солу», деб тиледи Абдулланы юй бийчеси. Эки ыйыкъдан Мусса бла Фатиманы тойлары болду.

Алтынчы башы

Къансыгъан, сынгсыгъан тауушлача бир затла къулагъына келдиле. Къатында ким эсе да кымылдагъанын да сезди. Бетине, мангылайына неле эселе да джабышыб, айырылыб башладыла. Башыны кючлю шуулдагъаны ала къайгылы этмеди. Минги Тауну бораны, джаз къобуб келген Къобанны тауушу да аны ичинде эдиле.

Аслан кёзлерин кючден ачды. Дагъыда неге керекди, алайсыз-алайлы да тынама дегенча, джабды. Экинчи кере кенгирек ачханында, бир джаныуарны хамхоту бетине тирелирге джетиб тургъанын кёрдю. Акъылы-эси орнуна келиб бошамагъан эдиле да, анга магъана бералмады. Сюзюлген кёзлери бла бир кесек къарагъандан сора къоркъуу кирди. «Бу не эсе да, игиликке бетиме къатмагъанды», — деди кеси-кесине. Сора аны юсюнден айырыр дыгаласха кирди. Аллай къарыуум да болмаз, деген акъыл келди, бир кымылдай тебресем, сау болгъанымы билиб, кеси джаллар, деб умут этди. Олсагъатдан санлары адам чыдамазча ачыдыла, дуниясы къарангы болуб, джугъун билмей къалды.

Тауланы ол джанларындан ёрлеб келген кюнню джарыгъы тюздегилеге белгили бола тебрегенча, дагъыда эси къайта башлады. Алай а орнуна келиую иги огунакъ созулду. Андан сора да кёзлерин ачыб къояргъа базмай, бир кесек турду. Санларын кымылдатыргъа уа чыртда излемеди. Ала бир затха чой бла урулуб, бегиб тургъанча эдиле. Кёзлерин ачхан сагъатында уа къыйналгъаны, ачыгъан джери, эс ташлагъаны болмагъан эди.

Ол сеbebден, төгерекге к̅араб, к̅айда, к̅алай, не эте тург̅анын билирге изледи. Алдан не келсин, эн̅та бияг̅ы джаныуарны хамхотундан башха джук̅ к̅өрмеди. Башын эки джанына бурса бир затла эслерик болур эди, алай этерге да базмады. Сора, ашарык̅ эсенг, аша да бир к̅ой, дегенча, джаныуар хамхотха к̅атды. Бу анга, ол да мынга к̅араб бир кесек турдула. Джаныуар, бу ойсураг̅анындан аязыг̅ан к̅езюуондеча, сынг̅ыг̅ан, бир тюрлю, ынгырдаг̅аннга ушаш тауушла этген болмаса, тиерча к̅өрюмеди. Аслан анга да сейирсине, не айтайым мынга, не этейим, дей башлаг̅анлай, асыры к̅арыусулук̅дан болур эди, к̅ез к̅абак̅лары кеслери джабылдыла. Бу джол ойсурамады, эс ташламады.

Джаныуарны алай тюрлю тауушла этгени, к̅айда эсе да узак̅дан хырылдаг̅ан, ачы к̅ычырг̅ан тауушланы чыг̅арыб, эшитдирди. Биреу джарг̅а тюртгенча, ол тюртген кеси да ызындан т̅енгерегенча болуб, илгенди. Бияг̅ыллай, этине джюз ийне чанчылг̅анча ачыды. Анга да чыдаб, алай к̅ачан эсе да болг̅анын ангылады. Андан бери к̅аллай бир заман кетди экен. Олсаг̅атда ашхам к̅арангы эди. Энди уа джарык̅ды. Джарны тюртдемиди, ог̅есе ары джетгинчи бир джук̅г̅а илинибми тохтаг̅анды?

Ол джаныуарны да унутуб, к̅езлерин терк ачды. Хамхот эн̅та бетине к̅атыб, сынг̅ый тура эди. Таб джылаг̅анча чыг̅а эди тауушу. Энди джаныуарг̅а тюрлю, итге ушатды аны. Даг̅ыда бир кесекден Хасанны Бойнаг̅ы болг̅анын таныды. Анга к̅ууаныб, ышарыг̅а да кюреше, талай ариу с̅ез айтды. Бу сынджырындан ичхыныб, иесини ызы бла келгенди, деген ак̅ылда тохтады. Хасан былайлары бла озг̅анына уа ишексиз эди. Итни ауушха чык̅г̅аны да анга шаг̅атлык̅ этди. Олсаг̅атдан экили болду. Хасанны ботинкаларын кийиб кетгенин унутханды. Тюзю, бусаг̅атда ит бери не ючюн, кимни ызын алыб чык̅г̅анын ачык̅лайма, деб кюрешгенден маг̅ана джок̅ эди. Нек келген эсе да, табылды былайды. Ол бек иги болду. Муну джанына к̅орк̅уу болг̅анын ангылаб, ол адамны юсюне дау бу секиргени хак̅ды. Не Бойнак̅ ёшюню бла ург̅анында аууб кетгенди, не да хырылдаб мыллык атханында, асыры эс ташлаг̅андан кеси секиргенди чауулг̅а. Муну ызындан тюршген кимди? К̅алайдады? Саумуду? Аны да билирге керек эди.

Бу, к̅езлерин да ачыб, с̅елешген да этгенинде, итни сынг̅ыг̅аны тохтады. Энди Аслан джюрегин да басыб, к̅айда джатханын, саудан да халы к̅алай болг̅анын ачык̅лар к̅айг̅ыг̅а кирди. Башын эки джанына буруб, төгерекге рахат к̅арады. Санлары алг̅ынча да ачымадыла. Джарны ортасы сюреминде, тюрлю к̅өрюмеген джеринде тюрлю, джангы башланган джеринде

ден джыг̅ылг̅ан эди. Туура арасыча болмаса да, алайы да бек тик эди. Ол сеbebден, хауада «учуб» барг̅анча болмай, т̅енгереб тюршгенди. Ансы, бу теренлик да алты-сегиз метрча бир к̅өрюнеди, башындан кетгени бла тюрлюне барыб тийсе, умурчумур болуб к̅аллык̅ эди. Муну насыбына, ол адам бир кесек ашык̅г̅анды да, джарны ортасына джетгинчи тюртгенди.

Алай болса да былай джатыб тург̅андан маг̅ана джок̅ду. Сынг̅аны-заты бар эсе уа бек к̅ыйын боллук̅ду. К̅орк̅а-к̅орк̅а к̅олларын к̅ымылдатыб к̅ердю. Бир кесекден аяк̅лары да к̅ымылдатды. Иегилерине зарауатлык̅ джетмеген эсе, алада сынг̅ан, чык̅г̅ан барды деб танымады. К̅ыйналса да, ёргерек к̅ёлтюрюлдю. Бир дженги бла бутунда к̅енчек бучхаг̅ы джылтырг̅ан эдиле да, эти сыдырылг̅анын, к̅ан уюг̅анланы, кюртюрюмени эследи. Эшта, башха джерлери да алайырак̅ болур эдиле. Олтурург̅а мурат этгенинде, не эсе да тийды. Т̅енгереб келген тигини тюрлюнде, юсю да тюрлю маталлы болг̅ан бир таш бар к̅ере эдим. Таш десек да, к̅ая юзюлгенча бир уллу зат. Тик бла аны арасында тохтаб, кесге тюршгенча болуб тура эди. Алайда ёрге сюелирча, бери к̅обуб олтурурча тюрлю эди. Сыбдырылыб чык̅са да ит ч̅егелеб тург̅ан джанына чыг̅арг̅а тийыншы эди ансы, чауулну терени ол бир джанындан башланг̅анын биле эди. Сюркелирге умут этди. Санлары бирден чанчанча болдула. Юсюнде эзилмеген, сыдырылмаг̅ан, кюртюрюм джери к̅алмаг̅анын с̅езди.

Сынг̅ыг̅анын, к̅анг̅ыг̅анын да к̅оюб, башын да бир джаллырак̅ этиб, мынга к̅араб, к̅уйрутун булг̅ай тург̅ан Бойнак̅, муну дыгаласын дженгил ангылады. Ол сууук̅ бурнун Асланны бойнуна тиреб, штурмовкасыны джаг̅асына к̅адалыб, кесине тартыб башлады. Итни ол ак̅ыллылыгына да сейирсине, санлары адам чыдамазча ачыг̅анларына да бой салмай, сыбдырылыб чыг̅арг̅а кюреше, Бойнак̅ны болушлуг̅у бла тарбуундан ычхынды. К̅утулг̅анына ийнанмаг̅ан болур эди, алай сойланыб, мурукгу этди. Андан сора джыл т̅ешекден к̅обханча, ак̅ырын олтурду. Иги ог̅унак̅ к̅ёлтюрюлген кюрню алтын чачы ол батыуг̅а т̅егюлгенинде, асыры сууук̅дан бузларг̅а джетиб тург̅анын с̅езди. Ит к̅атына к̅ысылыб, джатыб тура эди. Аны башын сылаб, бетин кюрнге айландырыб, к̅езлерин к̅ысды. «Ол адамны н̅егери болурмеди?» — деген к̅орк̅уу энди келди эсине. Алай а Бойнак̅ рахат эди да, к̅елю басды.

Эн̅та ол т̅енгереб тюршген тигине к̅арады. Аллай бирни келиб, джуг̅у сынмай, чык̅май к̅алг̅аны адам ийнанмазча эди. Тюртген тюрлю муну ызындан кетсе, ол да былайда болург̅а керек эди. Аны к̅ермегенинде, Бойнак̅ сыртындан тюрлю,

бир джанындан мыллык атыб, не кеси андан джанлайма деб, бир-эки метрни арлакъдан ауугъанды, деген оюмда тохтады. Ол энишге къуулгъанына уа ишеги джокъ эди. Тюнене (аны аллында кюнледе эсе да ким биледи, ойсураб къаллай бир тургъанындан хапары джокъду) джарны башындан къарагъанында, ол асыры теренден тюбюне джарыкъ урмагъанча эди. Бу «кебге» тюшген джерде эди ол чауулну чеги. Ары кетген эсе, башындан къараб джукъ кёраллыкъ тюл эди. Эслеяллыкъ эсе да, санларыны ачыулары сёнжуб, бираз аякъ тирегинчи, алай этер мадары да джокъ эди.

«Ол адам кимди? Меннге не дерти барды?» — деген соруулагъа да джууаб керек эди. Милицяда кёб джылланы ишлеген адамны суймегенлери да, дерт джетдирирге излегенле да болгъанлары хакъды. Алай а, не этселе да тюбюнде этерикдиле ансы, ызындан таулагъа чыгыб айланлыкъ тюлдюле. Турбазаланы, альплагерлени джол усталары бла арасы тик болуб да билмейди. Бу уа, ким эсе да, тау джолла бла джюрюй тургъан адамды. Аллай усталадан, сокъмакъланы билгенледен болмаса, бери да чыгъаллыкъ тюлдю. Кеси да сауутсуз. Саууту болса, джардан тюрте айланмай, уруб къойгъан тынч эди анга. Кече, тауну башында, атылгъанны биреу эшитир деб, къоркъуб къоймагъанды. Инструкторла джюрютмейдиле сауут-саба. Бу аладан, алача ишлени этгенледен кишини тутмагъан, джойматъан эсе, тау сокъмакъла бла башхала таукел джюрюяллыкъ тюл эселе, кимди да ол? «Нек изледи менден бошаргъа?» — деген сорууну экинчи кере да берди кесине. Бир джууаб да табды анга: Хасанны хапарларына ийнаннганы, энтда аны къайгъысы бла айланнганы ючюн? Алай къарасанг, Хасан биреулеге бек къатылгъанды, не да энди «чийлерин» ачаргъа боллукъду. Къуру мындан болуб къалмай, андан да «къутулур» мурат алгъан болурла кимле эселе да. Ол да сау болур. Кеси да бу тегерекде. Хасан таулагъа сингиб кетиб, кесин табдырмай, бу кёзге кёрюннгенинде, алгъы бурун муну тындырыб, артда аны къайгъылы болгъанына табха санагъандыла. Не этиб да быланы бир-бирине тюбетмезге излегендиле. «Излегендиле» дегенлей, бир адам базыб аллай ишни къолгъа аллыкъ тюлдю. Сора была талай боладыла. Къайдандыла? Не адамладыла? Хасанны элде, тийреде, башха джерледе да аллай ачы джаулары болсала, бир хапар чыгъар эди. Не бар эсе да таула бла, ол айтхан хапарла бла байламлыды. Кеси да билмегенлей бир мафияны тынгысын бузгъанды, не да буза турады...

Былай боллугъун сезгенча, таулагъа атланнганын кишиге айтмазгъа деб тура эди. Алай а болмады. Сейпулгъа излеуню мен къайтхынчы сабыр этигиз, дерге керек эди. Ол да чот былайды

деб, алайдагъыланы бирине-экине айтханы хакъды. Иш тамадасы Исмаилгъа да джетген болур отпускасында къайры джаллагъаны. Кеси айтыргъа керек эди анга. Къуллугъуна кере, къайда боллугъун билдирирге керекди. Хасанны бийчеси бла джашыны джюреклерине себеб болур деб, къайры баргъанын аладан да джашырмады. Ол билгич къыз кеси билди. Сау болсун, ол келмесе, Хасанны ботинкаларын да аллыкъ тюл эди, ала аякъларында болмасала, Бойнакъ кесини ызын алыб бери чыкъса да, аны излегенден озуб, муну джакъларыкъ тюл эди. Дагъыда элдегиледен эт джууукъ-зат болуб, биреулеге айтхан болур Хасанны юйдегиси. Аладан бу адамгъа алай уллу дерт тутхан болмаз. Ким къалды да? «Северный приютда» ючеулен... Ала ишекли болурча адамла тюлдюле. Умар... Ол Хасанны багъалатханча кёрюнмеди, алай а уллайгъан киши...» Тоба-тоба, адамни эсине келмезлик зат джокъду», — деб, кеси-кесине айыб этди.

Къаллайла эсе да башына келиб къатышдырдыла ол сагъышла, оюмла ансы, бусагъатда кесини къайгъысын этерге керек эди. Мадары болса, неден да алгъа, башына чыгъаргъа тыйыншылды. Рюкзагы-заты тюбюнде кёрюнмейдиле, анда болурла. Героху уа, ызындан ким эсе да келгенин сезиб, джанына салгъаны бла тура эди. Чыгъама дегенликге, муну болумунда чыгъгъан къыйынды. Къалай этебиз дегенча, Бойнакъгъа къарады. Ол хамхотун муну къабыргъасына ишыб, къуйругъун къымылдатды. Сюркелиб энтда бир кесек барсала, къыйырда тюзюрек джерге джетерик эдиле. Алайда уа асыры тик тюл эди да, къалай-алай болса да башына чыгъаргъа боллукъ эди. Ёрге сюелиб атлаялса эм игиси ол эди. Кёрдю, болмады. Санлары ачыгъанны тышында да, бир-бирлерин тутмай эдиле. Болмагъанында, тёрт аякъланыб да биягъынлай сюркеле тебреди. Ол сагъатдан ит да джагъасына къадалды.

Кюнортаны аллы бла башлаб, ингир мутхузлукъ таулагъа къоннган кёзюде чыкъды башына. Рюкзагы джарны къыйырында тура эди. Асланны ачдан кёлю тарай эди. Бойнакъ да ашарыкъ тийиси сезиб, дыгалас этгенча кёрюндю. Консерва банкалагъа иймеди. Бир кесек къуурулгъан эт къалгъан эди да, аны тенг юлешди. Ётмекни да къыйырындан кесиб, анга да берди, кесине да алды. Тоймадыла. Алай болса да тюкенден алгъан юч шиша айраныны бири тура эди да, аны джартысын ичгенинде, хайт деб гамайды, къарыуу киргенча болду. Шатырчыкъны къураллыкъ тюл эди. Джукълаучу мешогун алыб, аманы кеминде аны ичине кирди. Ит да мынга къысылыб, джатды. Къарыусузлугъу, кюн джарымдан артыкъны сюркелиб арыгъаны, хар тийген джери ачыгъаны, мыйысын кемириб баргъан сагъышлары да джукъуну бешигинде унутулдула.

Танг атыб уянды. Былай деб айталмаса да, кеси уялмады. Тынгысын бузган бир зат бар эди. Анга шагъатлыкъ эттенча, джюреги да бир дженгил тебе эди. Итни къулакълары да шын къатыб турганларын кѳргенинде, артыкъ да сескекли болду. Тѳгерекге сынаб къарады, джукъ эслемеди. Несин да унутхан эди да, секириб ѳрге турду. Алай а санлары къыйылыб, ызына дженгил олтурду. Ол кѳзюучюкде гыжылдаганча, бир затны бир затха ишыганча, ингырдаганча тауушла тунакы эшитилдиле. Хасанны хапарлары эсине тюшдюле. Бек теренден чыкъганча эдиле ол тауушла. Кеслери да узакъдан, джууукъдан эселе да, джарны ол джаны табадан келгенча болдула. Тауушла кѳбге созулмадыла. Уянган сагъатында да ала эшитиле туруб, къулакъ иймейми къойду, огъесе бу джукъудан тазаланнгандан сорами башландыла? Тауушладанмы сескекли уянды, не да ала эшитилрни аллы бла таулада, хауада, къайдам, дагъыда неде, тюрлениу, башхалыкъ болуб, олму чархына татыды? Хасаннга тюбегенли бери джууаб табалмай турган сорууланы азсынганча, была да алагъа къошулдула.

Рахат джукълагъаны сеbeb болуб, халы тюненеден узакъ иги эди. Джараларына, сыдырылганларына, табына кѳре, йод, вазелин джакъгъанында, санларына джан киргенча болду. Ёрге сюелиб да бир кесек турду. «Тауладан джарыкъ да уруб, кѳрмейми къалдым экен», — дей, чабакъ консерваны ачыб, джартисын Бойнакъгъа сыйдам ташны юсюне къуюб, джартисына да кеси узала тебреди. Чай, кофе болса да бир исси зат ултаргъа термилди, алай а ол тѳгерекде чымырта, отун маталлы джукъ, башхаладан къалган кѳсеу баш излерге деб, алкъын кесин аяусуз этери келмеди.

Ит суусаб болган болур эди, иги арлакъда къаяланы араларында агъарыб кѳрюннген къарчыкъ таба кетди. Аслан да, айыбны анга салганча, айранын джангы ичиб бошаган шышасына онгсунмай къарады. Сора, кѳзюлдюреуюгюне узалды. Тѳгерекни аулаб чыкъды. Биягъы таула, къаяла, джитиле, къарла,.. Магъана берирча джукъ эслемеди. Сора Бойнакъгъа къарады. Къар, буз эсе да ол агъаргъандан чайнаган болур эди, энди бир джаныракъ барыб, хамхотун джерге тиреб тура эди. Бир джукъну ингисгегенча, излегенча артына, аллына да барды. Башын кѳлтюрюб, тѳрт джанына да къарады. Дагъыда бурнун джерге тиреди. Ма ол халда, энди башын кѳлтюрмегенлей, акъырын-акъырын атлай, къарамдан ташайды. Ол кимни эсе да ызын алгъанын ангылады Аслан. Не келсин, тири къымылдаб, аны кѳз туурада тута бараллыкъ тюл эди. Бойнакъ Хасанны табса, ала бир-бирлерин ангыларла да, кеслери мени джокъларла деб, иги джора эте, ит ташайган джары энтда къарады. Бойнакыны кѳрмеди.

Кюнорта джаллай къайтды. Аны халындан, ичин ургъанындан узакъгъа барган эсе да, былайлада айланыб турган эсе да, аслам джол къоратханын ангылады. Тамблагъа къоркъмай атларча болса, мынга да ызын алдырыб, биргесине барыб, къараргъа керекди, деген оюмда тохтады. Ит а «нек олтураса» дегенча, туурасында чѳгелеб, кѳзюне къараб тура эди. Бу ѳрге сюелгенинде къууанч тыбырлы болуб, тѳгерегине айланды, биягъында къайтхан сокъмагъы бла арлакъ барыб, ызына бурду башын, улугъанча, юргенча бир тауушла да чыгъарды. Болмагъанында къайтыб, рюкзакны къатына джатды. Аслан а, къарыуун сынар ючюн, талачыкъда бир кесек айланды. От тамызырча ууакътоек затла да джыйды. Ол чауулну энишге да къарады. Бети, къоллары, аякълары деб айтырча, не кийимлери болгъанын билрча болмаса да, тюбюнде джатхан адам кѳрюне эди. Бир мадар табса, неден да алгъа ары тюшюб, ким болгъанын ачыкъларыкъ эди. Не келсин, алай этер ючюн менме деген альпинист керек эди. «Арда аллай усталаны да алыб, бери чыкъмай а боллукъ тюлдю», — дей, ызына айланды. Энди ол бу джанында эслеген буздан да бир кесек алыб, къайнатыб, исси зат ичсем деб, от этер къайгъыгъа кирди. Шатырны да къуруб, кече иги солургъа керек эди...

Экеулен азыкны аслам къоратхан эдиле да, рюкзак дженгил болган эди. Алай а, сыртына джарашдырыб, атлаб тебегенинде, ауур кѳрюндю. Насыбха ледорубу джаргъа кетмеген эди да, анга да таякъгъача таяна, джолун башлады. Бойнакъ, бу джукъ да айтхынчы, иесини ызын алды. Аслан бек акъырын, бек къыйналыб бара эди. Ит иги алгъа кетиб, тохтаб, бу джетгинчи сакълай эди. Ол ызын къалай табыб баргъанын ким биледи, бу уа не сынаб къараса да, джукъ эслемей эди. Эки сагъат чакълы бирден, арыб, къарыуусуз болуб, рюкзагын да джерге салыб, уллу ташны юсюне олтурду.

Кюн джетмеген араларында къар, буз агъарган кѳб къаяланы къатлары бла оздула. Уллу, гитче батыулада да эследи аллай агъарганланы. Аладан айырыб айтырча джугъу болмаса да, бу олтурган ташны къатындан башланган индекча тар джерде агъаргъаннга, не эсе да магъана берди. Сынаб къарагъанында, аны юсюнде бир кѳксюл затчыкыны кѳрдю. Андан бери чыкъган бек татырыгъын билсе да, ашыгъыш ѳрге туруб, ары тюшюб тебреди. Талай атлам этгенден сора, бу не болду эсе да, кѳзбауду деб, тохтады. Ол агъаргъанны юсюнде отчукъ джана эди...джашил отчукъ. Аллына озаргъа излеген итни да артха ыхтыра, бир кесекни къарады. Огъай, кѳзбау тюл эди, кертиси да джашил отчукъ джана эди. Бек да сейирсиниб, джукъланыб къалгынчы джеталсам, деген акъыл да келиб, дженгилрек ат-

ларгъа кюрешди. Джашил отчукъ бу алайгъа джетиб, башындан энишге къарагъанында да, джукъланмады. Бойнакны да бир джанына эте, иги кёрюр ючюн чөгеледи. Муну тылпыуу урубму, кесими, аяз къагъыбмы, къайдам, отчукъ олсагъатдан тас болду. Алай а Аслан аны терк унутду. Бир-бир джерлери бузча къатхан кюртден бери кёрюне, уллу адамны сюеги джата эди. Кеси да баурланыб. Отчукъ аны эки джауорун къалагъыны ара-сында болуб, джукъланганын ангылады.

Ёмюрледен бери да таулада адам ачыр ючюн къалмагъанды. Уллу Ата джурт къазауатны заманында уа Германиядан, Совет Союздан да мингле бла адамла къырылгъандыла. Альпинистледен, таулада джорюуден хапарлары болмагъанлай, кеслерине базыб ёрлеб кетгенледен да кюру бу арт джыллада къаллай бир адам ажымлы ёлгенди. Фаризат бла нёгерлери да аланы араларында болуб. Бир къауумланы ёлюклери, ма мунуча къарда, бузда, чаууллада табыла тургъандыла. Анга сейирсинирча да тюл эди. Алай а бу ёлюкню юсюнде отчукъ...

Ледорубу бла тегерегинде къаты къарны ууатыб, алайлары ариулай тебреди. Ол алай къыйын тюл эди, уллу сакълыкъ да керек болмады. Сюеклени араларын тазалауа джетгенинде, къалай этерге билмей тохтады. Алагъа бузлаб тургъан къаты къарны къобарама десе, сюекле кеслери да ууалырла, деб къоркъду. Бычагъы бла кёрдю. Алай бла иши кёбге созулгъун билиб, аны да къойду. Артда адамла алыб келиб, ашыкъмай бери алыб, элени бирини джамагъат къабырларында, адетдеча, басдырсала, ол эди игиси. Алай а ол отчукъ... Къартла айтыучуча, бу адам шейит, шыйых болуб, аны бла нюр джанамы турады, огъесе сюеклени тюбюнде бу билмеген, бу эшитмеген бир зат болуб, анданмы урду ол сейирлик джарыкъ? Аны ачыкъларгъа керек эди. Хасан, Фаризат тауладан джарыкъ урады кёкге дегенлери бу болуб чыгъарыкъ эсе да ким биледи. Кюндюз былай гитчечик джанганлыкъгъа, кече уллу джаныб, ала узакъдан кёрген да болурла. Дагъыда, милицияны къуллукъчусу тюлмюдю, бир документи, бир къагъыты, бир сураты дегенча джукъ табылыб, бу адам ким болгъанын билалсам, деген умуту да бар эди. Не ары-бери этсе да, былайын тинтмей кеталмазлыгъын ангылаб, биягъы ледорубун алды.

Иринге тийгенча акъырын, эслеб, сакъ узала, бир-бирлеринден кенгирек тюшген сюеклени араларындан бузлагъанны аз-аз къобара тебреди. Алай эте, сюеклеге джууукъ джерлени бычагъыны учу бла къырыб кёб кюрешди. Ёлюкню кёкюрегини тюбюнде къаралыб кёрюннген затны эслегенинде, башха джерлени къоюб, алайына къадалды. Кюреше кетиб, бир джанындан

къуууш этиб, къаралгъанны тегерегин бошлады. Юсюне къар бузлагъан, китабха ушаш бир затны чыгъарды алайдан. Бычагъы бла къырыб ол джабышханны тазалады. Кертиси да китабча, тышы бла да не эсе да ариу чырмалыб тура эди. Сахтиян болурму деди, мелтеге да ушамай къалмай эди. Ичине къараргъа бек ашыкъса да, бузлаб тура эди да, джугъун джыртарма деб къоркъду. Былайгъа кюн таякъла тиймей эдиле. Рюкзагы - зат болгъан джерге чыгъаргъа керек эди да, ары айланды. Не келсин, эки-юч атлам этгенлей, онгуз болуб тохтады. Сейирсиннгени, не болгъанын билирге ашыкъгъаны бла башын атыб, кючден эс джыя башлагъанын унутуб къойгъан эди. Тохтай да солуй, аманны кеминде башына чыкъды. Къолундагъын кюннге айландырыб, ол кеси олтургъан ташны юсюне салыб, бу джанында рюкзагына келди. Ит алгъаракъ джетиб, аны ичинден къачан къабарыкъ чыгъарыкъды деб, сакълаб тура эди.

Ауузландыла. Къалгъан ашарыкълары энди эки кере къабаргъа джетерик эдиле. «Не джаныуар, не къанатлы, адамла халалды деучюледен джукъ тюбесе, атаргъа керекди ансы, ач боллукъбуз» дей, ташны юсюндегине кез джетдирди. Эригенча кёргенинде, барыб къолуна алды. Кертиси да, кюннге айланган джаны джумушагъан эди. Экинчи джанын бурду кюннге. Алайы да эрий тебрегинчи сакълады, солуду. Энтда биягъы джашил отчукъ кёрюне уа деген умутда, бир ол чырмалгъаннга, бир адам сюекле джатхан джерге къараб турду. Джукъ эслемеди. Бойнанъ а, муну да бошуракъ кёрюб, бир кесек къабханында азыкъ къайгъылы да болмай, къатына келе да джанлай, «барайыкъ» дегенча, дыгалас этиб тебреди. Заманны бошуна иймей, итни ызындан барыргъа таукел болду. Алай а хазна узаймадыла. Бойнакъ ызны тас этиб, болушлукъ излегенча къангсыб, бир джерде тегерек айланыб башлады. Бери келе Аслан да азчыкъ танылгъан олтан изланы кёрюб къууанган эди. Энди аланы эслемеди. Бойнакъ да, ол да эки джанына да атладыла, бир кесек алгъа да бардыла, табмадыла ызланы. Келген сокъмагъы бла къайтыб кетген болурму, деген оюмда, джерге асыры джити къарагъандан кезлери ачий, «стауатына» бурулду. Бир джангыз аякъ ыз да эслемеди. Сора бу къайры тас болду? Не болду? Къалай ары кетди? Бу кюнледе джангур джаугъанча да кёрюнемеди. Аллаи джукъ болса, ары баргъан ызланы да танылмазча этерик эди. Кесин ёлтюрюрге излегенле, аны да аямазлыкълары белгилиди. Хасаннга джууукълашхан эселе, аланы ызлары да болургъа керек эди. Аллаи джукъ да кёрмедиле.

Джанында герохуна да бир тийиб кёрюб, ол эритирге салгъан затына барды. Къолуна алыб, ары-бери айландырыб къарады. Энди ачаргъа боллукъ эди. Акъырын ол тышны къобар-

ды. Къуран. Мылы кирмеген эди да, ариу сакъланган эди. Аны бетлерин аудур тебегенинде, бир къагъыт чыкъды. Башха зат табмады. Къагъытны бир джаны арабча, бир джаны латын харифле бла джазылыб эди. Арабчаны къайдан билсин, латын харифлени, эжиклеб кюрешсе, чыгъарыучан эди. Бу джол алай да эталмады. Не хаты аман, не да зарауатлыкъ джетиб, къоллары къалтырай тургъан адам джазгъан эди. Бу кѳрген латын харифлеге ушагъанла бек аз эдиле. Алай а эки джанында да джазылгъанланы тюрлеринде санла бар эдиле. Кеслери да бирчала: 1938. Бу санла джылны кѳргюзгенлерин ангылады. Эшта, къагъыт ол заманда джазылгъан болур, деген оюмгъа келди. Ол окъулса, бу адам ким болгъаны, былайгъа къайдан, нек келгени да ачыкъланнгынына ишеги джокъ эди. Алай болса да бусагъатда башха къайгъылары, сагъышлары джетише эдиле. Хасан бу тѳгерекден узаймагъанды деб, кесин анга ийнандыргъандан ары, бир батыуну, бир бугъойну, бир джарны къоймагъанча къараб чыгъаргъа тыйыншлы эди. Не алагъа джыгъылыб, не аланы бирини тюрбюнде бетджан салыб тура эсе кѳрюр, башында болса уа, бу ол халда айланган кѳзюуде не бу аны, не ол муну эслер. Алай а ол бары да бир адам тындыраллыкъ иш тюр эди. Къалай этсе таб болур?

Сагъыш тенгизни толкъунларында джюзе, кюн батаргъа джууукълашханын да сезмей къалды. Кечени былайда ашыраймы деб, шатырчыкъны къуругъа да бир тебреди, аны ичине кирсем, джашил отчукъ энтда джаннганы болса, эслемей къалырма, деб тохтады. Сабийлиги динни «харам» этдирген кѳзюуге тюршген адамланы бири да афендиле, хаджиле айтхан затланы барына да ийнаныб къалалмай эди. Ол себебден, сыйлы ѳлюкню къабыры нюр джанады, дегенге да экили эди. Къураннга да алай. Башха бир чурум болур деб, кече алайгъа кѳз джетдире турургъа излепени да аны ючюн эди.

Мадар табмай эди ансы, адамла ийигиз деб, милициягъа билдиралсам деген сагъыш, тюненеден бери да тынгы бермей эди. Былайы туристле — зат джюрюучю сокъмакъладан джакълалды. Аллай бир адам келир деб сакълангандан магъана джокъду. Кеси бу болумда «Северный приютха» тюршюр, андан хапар билдиреме десе, эки-юч кюннге джетерикди ары. Ол кѳб заманды. Бери уа вертолет бла чыгъар эдиле, ары дери не болады, не къалады. Хауа телефонна не болгъан эсе да, таулада къолай «сѳлешмегенинде», машинасында къойгъан эди. Сагъыш эте келиб, Хасанны бийчеси бла джашыны «Бойнакъ андан бери, мындан ары къагъыт да джюрюте эди», деген сѳзлери эсине тюршюле. Айтханын этдирала эсе, аны танг аласында ашырыргъа керекди. Ол акъыл келгенинде, ахырда да

этиб къояйым деб, блакноту бла ручкасын алыб, джазыб тебреди. Эм алгъа къалайда болгъанын айтыб, талай адамны вертолет бла бери ийигиз, деди. Ол Сейпулгъа тилеги болду. Экинчи къагъытны Хасанны джашына джазды. Барса юйюне барлыкъ эди ит. Кѳб джерге къараргъа керек болгъанды да, кесиме нѳгерле излейме, бу къагъытны милициягъа дженгил джетдир деб, дагъыда аны да, анасын да Хасандан умутлу эте, талай джылы сѳз къошду.

Кечени къорарына ашыгъыб туруб, танг аласында ол джазгъанларын Бойнакъны бойнунда къайышине байлаб, джолун кѳргюзюр, юйюнге бар деб билдирирге кюрешди. Ит аны алай этгенин онгсунмагъанча бир кесек турду. Сора энишге айланды. Джортханын бузмай, къараб-къарагъынчы кѳз туурадан ташайды.

Тангнга дери ол ѳлюкню сюеклери болгъан джерге хар уянганы сайын къараб чыкъгъан эди. Энтда анга къарады. Алай а гитче, уллу болуб да от джарыкъ урмады. Къуранны уа, ол къагъытны да ызына салыб, биягъыллай мелтеге ариу чырмаб, ингирде рюкзагына джыйгъан эди. Кече сагъыш эте келгенинде, аны оюмсузлукъгъа санады. «Къоркъуу барды, сакъ бол» дегенча, джюреги сескекли болуб тура эди да. Къуран да, ол джазылгъан къагъыт да бир болмагъан адамланы къолларына тюршерле, деген акъыл келди. Адам табмазча джашырыргъа аны бла таукел болду. Мазаллы ташны тюрбюне джашырды. Кеси сау-саламат къалса алыр, алай болмаса да Бойнакъ табар да, биреуге кѳргюзюр.

Санларында сыдырылгъанла, джарала, кюлтюрме... Аланы ачыулары иги огъунакъ сѳннген эдиле. Анга кѳре бюгюн халы аман тюр эди. Ауузланыб, бу тѳгерекге энтда бир айланыб, къараб чыгъайым деб тебегенлей, тенгиз табадан кѳк къаралыб келгенин эследи. Кюн бузулургъа башлагъанын сезгенинде, бир ышыкъ джер табыб, шатырчыкъны къурур къайгъыгъа кирди. Бу ол ишни да тюрел башлагъынчы, тѳгерекни тубан джабды. Таулада кѳб кере къалгъанды къалын тубанда. Алай а туура быллайны эсине тюршюралмады. Эки-юч метрни арлакъда джукъ кѳрюнмей къалды.

Къаяны бир джанында батыууракъ джерни сайлагъан эди. Шатырчыкъны бауларын тюрзетирге ийилгенлей, ким эсе да къатына келгенча болуб, терк ѳрге сюелгени бла, бир джанына секиргени тенг болду. Эки саубитген адам герохланы муну юсюне айландырыб тура эдиле. Аралары юч атламдан кѳб тюр эди.

— Къолларынгы ѳрге эт! — деди аланы бири. — Не аз да къымылдагъанлай, урлукъбуз. — орусча сѳлеше эди, алай а бек къыйналыб. Тауушланы къалай бирикдиргенине, сѳзлени къалай

айтханына көре, бу адам бизни джерледе миллетледен тюл эди. — Джанында неси бар эсе да къара! — деди нёгерине.

Аслан эки-юч адамгъа кесин хорлатырыкъ джаш тюл эди. Самбодан, дзюдодан спортну устасы эди, артхаракъ каратэге да юреннген эди, Аллах берген къарыуун айтмасакъ да. Бу эки-сини битишлеринден, къарамларындан ала да кеслерине базгъанла болгъанларын ангылагъан эди. Алай а ол тыймады муну. Ары айланыб бир секиргенлей къатларына да джетерикди, джерге аякълары тийгинчи огъунакъ не бирин, не экисин да агъызырыкъды. Герохлагъа къалай этсин? Окъла мындан «аякълы» боллукъдула. «Бир таблыкъ тюшер», — деди кеси-кесине, къолларын ёрге кёлтюре. Буйрукъ берген орнунда къалды, нёгери герохун мынга айландыргъанлай, къатына джууукълашды.

Эшта быллай ишлени эте юреннген адамла болур эдиле, иш алайгъа джетсе, анда сюелген тыйгъычсыз атарча, араны ачыкъ кьоюб, бери атлагъан бир джанындан келди. Герохну учун да муну кюлакъ артына тиреб, сол кюлу бла тинтиуол эте башлады. Аслан не эталлыкъ эсе да бусагъатда этмесе, экинчи быллай таблыкъ тюшмезлигин ангылады. Башын терк энгишге этиб, аны арада къалдыра, бу джанына кысха атлады. Алай этгени бла кёлтюрюб джерден айырыб, героху бла мараб тургъанны юсуне быргъады. Герох атылгъан таууш да, бу юсюнден айыргъан адамны кычырыгъы да бирден келдиле Асланны кюлагъына. Иги силдеген болур эди, бу барыб анга тийгени бла эки-си да джыгъылдыла. Бары да кёзню кысыб ачхан чакълы бир заманчыкъны ичинде болду. «Окъ тийген джаны къайгъылы болур, ол бирин да сюелгинчи абзыратсам», — деген умутда, ала таба секирди. Тюз ол кезюуде башына бир ауур зат тийиб, кёзлеринден джилтинле чартлагъанча болдула.

Джетинчи башы

— Бийче, бюгюн бир тюрлю болгъанма, — дей юйге кирди Мусса. Фатима анасыны суратына къараб, кёзлерин сюрте тура эди да, джыламукъ джугъу бетин эрине бурду. — Былай сытылыб турма деб, ненча кере айтама. Ёлгенни ызындан киши да ёлмейди ансы, кимден да алгъа мен кетерге керек эдим. Тёрт адамым ажымлы ёлгенликге, кёресе, бюгюн да джашайма. Кесингден бошаргъа тебрегенсе.

— Аны да ангылайма, чыдаялмайма, — деб, джерге къарады Фатима. — Сен не эсе да айтыргъа тебреген эдинг.

— Хо. Анабызны кырккына керекди деген затларынгы да алыб, Стамбулну базарындан чыкъгъанлай, Робертге тюбег къалдым. — деди. — Ол мени танымады, мен аны кёзюм джетгенлей таныдым. Андан бери отуз джылдан артыкъ заман озса да, тюрленмегенча тура эди. Джангыла болурмамы деб да кёлюме келди, алай а къатым бла озуб тебрегенинде, тохтатмай кьоюлмадым. Алайда кафеге кириб чай да ичдик, кёб ушакъ да этдик. Аны бла кечигиб келеме.

— Тыш къралны кемеси, Европачы адамла дей эдинг да, бери къайдан чыкъгъанды?

— Сатыу-алыу этиб айланганча айтды. Эки кюнден бери мындама, энтда бир ыйыкъ турлукъма, деди.

— Игиликни унутхандан аман джокъду, — деди Фатима бир кесек сагъыш этиб. — Къыйын кюнюнде болушханды, сау болсун. Эски Шахарны кёрген да болмаз эди, ала келсенг а.

— Къонакъгъа кел дегенча этдим, къаты болмадым. Бу кюнде экибизни да ишибиз джетиширикди, келген-кетген да кёб боллукъду. Аны къайгъысын этерге заман табылмаз, деб кюркъдум. Тюркге терк-терк келгенча айтды. Таб тюшсе джокъларыкъ болур, бу джанлада болсанг къонакъбай излеме, дегенме. Сууда мени къаллайла кёргенлеринден, къалай чыгъыргъанларындан — затдан толу хапар сорургъа изледим, асыры теренлерге унамады. «Сени джашауунгда эм бушуулу кюнлеринг эдиле, меннге да бек табсыз кёзюу эди, джюрек джараланы кюзгъамайыкъ» дегенинде, мен да аны айтханын тюзге санадым... Назифа уа къайдады?

— Тенгчиги бла былай чыкъгъан эди, алагъа кирген болур.

— Алагъа бармасын да, былайда сеннге болушсун. Бу ишден айыбсыз бир кутулайыкъ да, андан сора бара-келе турур.

— Энди ол, мен этерик да хазна джукъ кълмагъанды. — деди бийчеси. Дагъыда: — Джукъ айтма, кесим ийгенме, — деб кьошду. — Тюнене ол джашны эгечи тюбег кълды да, анагъызны дууасы ёте эсе, адамла иерикбиз, деди. Энди кызычыкъны джууукъгъа, тенгнге джюрюрге да кьоарыкъ болмазла.

— Аны бир да, эки да сагъынма. Оналты джылы да толмагъан сабийни эрге бераллыкъ тюлме. Джети-сегиз баланг болгъанча бир ашыкъдынгу бу джангызны кьоратыргъа.

— Да болсала, мен огъаймы дей эдим...

— Мен аны ючюн сени терслемейме, — деди Мусса. Юйдегиде джангыз ёсген Фатима, кърнаш, эгеч да къалай керек болгъанларын кимден да иги биле эди. Атасы бла анасы: «Мынга энтда бир-эки нёгер болмагъанына къарачы дей, сабийлеге термиле кетгенлеринден да хапарлы эди. Ол сеbebден, алайсыз да анасына къыйнала, ахырына джетиб тургъан бийчesine

«джангыз сабий бла кьойдунг» деб, билдирмезге керек эди. Аны эслемей айтыб ийди. Назифаны юсюнден алгын да бир кере сёзлери болган эди да, бу джол араны ачыкъларгъа изледи. — Къызчыкны оноун мен кесим этерме, — деди. — Аны да бусагъатда тюл, эки-юч джылдан. Кесин да къарачайлыдан башха кишиге берлик тюлме, алайын да ангыла. — Эндиге дери эрини къарачайлы, тюркюл деб, аланы бир-бирлеринден айырыб, хазна сёлешгенин эшитмеген эди да, Фатима ийнанмагъанча, аны бетине джити къарады. — Аллахха шукур, сени ана, ата джанындан да джууукъларынг кёбдюле. Мени уа кишим джокъду. Саулай дунияда джангыз кесим атылыб къалганча болуб турама...

— Мени джууукъларым сени да узакъ адамларынг тюлдюле. Ырысламай алай нек айтаса? Менден эсе сени багъала-тадыла.

— Сау болсунла, алагъа сёзюм джокъду. Энди мени джанымдан да джууукъларыбыз болурун излейме. Сеннге айтмагъанлыкъгъа, Батчаладан, Аджиладан да билдиргенле болгандыла. Заманы джетсе, экибиз да оноу этербиз да, эм джаратханыбыз ким болганын къызчыкъгъа билдирибиз. Биз айтханнга ол да огъай демез, — сора сёзю бошалганнга санаб ёрге турду да: — Кел, не алганыма да къара, энтда джукъ керек эсе уа, — деди.

Арадан юч ай озду. Бир кюн ингирде Сылпагъарладан ючулен келди. Была таныган адамла. Къонакъ юйде тебсини тегерегине олтуруб, Мусса бла кёб ушакъ этди. Бир кюн къалыб бир кюн дегенча танышла, тенгле келиб кетиучен эдиле. Эркишиле болсала, — Мусса бла, тиширыула болсала, — Фатима бла олтуруучан эдиле. Сен да уллу къыз болганса, кел деб, бир-бирде тиширыула ушакъларына Назифаны да къоша эдиле. Аны айтханым, къонакъла аслам келгенлерине бары да юренген эдиле, юч-тёрт кюнню киши джокъламаса, орамгъа къараб да тебрей эдиле. Алай а, бу къонакъланы асыры мычыгъанлары Фатиманы эсин бёлдю.

— Къызчыкъ, ананг бла мени бир энчи сёзюбюз барды, — деди Мусса от юйге кириб. — Сен кесинги бёлменге бар, кеч болганды, джукъла. Бу китаблагъа да былай къадалыб турама... — Была келчиге келгендиле, — деди Назифа кетгенден сора. — Рашидни экибиз да танийбыз. Иги джашды. Тойда къызчыкъ бла ол бир сёлешген да этген болурла, дейме. Уллу юйдегидиле, иги юйдегидиле. Мени сартын, огъайым джокъду. Сен къалай къарайса?

— Энтда эки-юч джылны кишиге берлик тюлме деген да сен эдинг да, — деб ышарды Фатима. — Эркишини бир сёзю болады...

— Андан ары джукъ айтма, — деди Мусса. — Ышардынг эсенг, разы болуб ышараса...

Рашид бла Назифаны тойларындан сора он кюнден Мусса Сатамбулгъа кетди. Эки-юч ыйыкъдан келирме деген эди да, айтхан заманына къайтды. Иги кесек ачха да алыб келди.

— Эсимде болмагъанлай иги иш табыб къалдым да, хазна къыйналмагъанлай ачха этиб келеме, — дей, бийчесине берди. Ауузу алай айтханлыкъгъа, бет къарамындан бек арыгъаны, таб абзырагъаны да таныла эди. Ачха кеси аллына келмегенин биле эди да, анга сейирсинмеди, алай а къачан да джарыкъ адам, бу джол бир уллу къайгысы, сагъышы болганча, мишау кёрюнгенин онгсунмады. — Сиз а не эте турасыз? — деб сорду Фатима келтирген суусабдан уртлай.

— Къоюб кетгенингча, — деди бийчеси аны бетинден кёзюм алмай. — Къызчыкъ бла кюеу да мында эдиле. Бусагъатда кетдиле.

— Къызчыкъ не айтады? Баш иесин, къайынларын джаратыб турамыды?

— Къол аязларындача тутадыла, дейди, хаман да алай болгъа эди ансы. Сиз къайнайсыз, меннге тийгенди «иги» кюн. Кесим къала юренмегениме, джангызлыкъ бек татыйды. Сен да бусагъатха къарагъанча думп болуб кетдинг да, джюрегим такыр болуб, къайры кирирге билмей къалдым.

— Къоркъма, бийче, узаймай туудукъларынг юсюнню бассала, барын да унутурса, — деди аны имбашына къолун салыб, кесине къыса. — Мен а сёйюб кетмеген эдим, хурджунубуз бираз джукъаргъанына хош болалмай барган эдим.

— Барган адам хапар билдире, хапар ала турургъа керекди.

— Таб тюшмеди ансы, акъылым — эсим да мында эди. Онгсундукъ да болмазса, энтда джаллар акъылым барды.

— Къайры джаллайса?

— Алкъын толу келишиб бошамагъанбыз да, былай деб айтталлыкъ тюлме. Бир танышым кеме бла Америкагъа джюм, тери элтеди. Биргеме кел, дейди. Нёгерге къошулгъаным ючюн хакъ да телерикди, элтген затыбызны сатханыбызгъа кёре да берликди.

— Мен айтханни этсенг къой, дерикме. Ол узакъ, къыйын, къоркъуулу джолгъа атланырча не дугъжамынг барды? Къызчыкны къайгысындан къутулдукъ, энди экибизге кёбю керекди. Юйюнню тегереги бла терек бачханг, шахарны къыйырында будай ёсдюрген джеринг, пенсиянг, атам ючюн меннге бериб турганлары бизге озуб боллукъдула. Заман бир тюрлю болганды. Германияны фашистлери дегенигиз а неди? Къазауат — зат чыгъарыкъ болур деб, джюз тюрлю хапар джюрюйдю.

Кесинге кьоркьуб айтама ансы, биз юйдебиз, халкъ кьргенни кьорьбюз.

— Ангылаганма, бийче, — деди Мусса, тютюн къабындыра. — Аскерде бирге къазауат этген тенглериме да тюбегенме, заман кьоркьуулу болса да, бу айлада Тюрк бла Германияны арасында, Америка джанында тиклик, къаугъа чыгъарыкъ болмаз деб, ышаныб турадыла. Европа уа къозгъалады, дейдиле. Арта не къалай боллугъун киши да билмейди, бусагъатда табды, бир кесек кесибишни бегитейик. Керти да, кетерча болсам, Сылпагъарлагъа айтырма да, къызчыкъ да, кюеу да мен къайтхынчы сени бла турурла.

— Къаллай бирге барыб келирге дейсе?

— Тюз барыб келген кьб заман аллыкъ тюлдю, анда сатыу алыу эте мычыргъа боллукъбуз. Аллах айтса, эки-юч айдан кьбге къалмазбыз. Сен бир тебси кьура, Мухтар джыгырама тюбеген эдим да, келинге да тансыкъ болганма, сени бла да кьбден бери даулашмаганма, не мен сизге барайым, не сен бизге кел дегенинде, юйюме бир джетме кьой, термиле эсенг, джокъларса, дегенме.

— Кесими келликди, огъесе...

— Бийчесин да сюрерик болур. Аны биргесине алмай, кеси джараууна да бара болмаз, дейме.

— Мынга аууз джетдириб, къадалыб тургъанынги бир кьой! — деб ышарды Фатима. — Башха адам болса салам да берлик тюл эди, къатынга да келлик тюл эди. Бу уа аллай бир сьзню да кьлтюреди, сенсиз да болмайды.

— Къатынланы аманнга юретмесин, — деди Мусса. Сора бийчеси не эсе да айтыргъа ауузун ачханлай, андан аякълыракъ бола: — Хы-хы, ангылаганма не айтырынги, — деди да, аны хант этилген бьлме таба ыхтырды. — Сени дууа этиб бойнума тагъаргъа излемесем да, ол бийчесин сьйгенден, мен сени минг къатха бек сюеме...

Эшикден Мухтар бла бийчеси тюшдюле.

— Не сьймекликни юсюнден айтасыз? — деб сорду Мухтар, Фатиманы кьолун тутта.

— О кьой-къой, бу сер болганды да, бир затланы къатышдырыб турады, — деди Фатима, аны юй бийчесин кьучакълай. — Аны аллында уа сеннге аманны кьуя тура эди. Айтмагъаны къалмады.

— Хата джокъду, келин, онглу адамны сьймегенлери кьб боладыла, — дей, терге ётдю Мухтар. — Тебси къайдады?

— Юйюнгден келесе, ашай келге эдинг, — деб, Мусса да аны туурасына олтурду.

— Бусагъат хазыр боллукъду, анга ачыуугъа кесинге энчи хант этерикме, — деди Фатима. Сора Мухтарны бийчесини къолтугъундан кириб, аны да биргесине алыб чыкъды.

— Не болганды? Не къайгъынг барды? — деб Мухтар сескекли сорду, тишируула босагъадан ары атлаганлай. — Дженгил джет дегенинге джюрек дарманымы ичерге да унутуб келеме.

Мусса анга, тохта деб, кьолу бла кьргюздю да, барыб эшикни къаты къысыб, къонакъгъа джууугъуракъ олтурду.

— Бир тюрю болумгъа тюшгенме, — деди сигаретни къысха-къысха тарта. — Мынга джукъ айтмаганма. Экибизден башха адам билмесин. Хапарыма аллындан аягъына дери тынгыла да, оюмунгу айтырса. Сен ол биз келген кеме суугъа батханын, андагъыладан менден сора киши сау къалмагъанын билесе. Чыкъмагъан джаным ичимде, толкъунла бир-бирине ата турганлай, башха бир кеме келиб къалыб, Стамбулну туурасына дери келтириб, бери ашырыб джанлагъанларын айтхан эдим...

— Ала бары да эсимдедиле. Бусагъатда не къайгъынг барды? Аны айт, соза турма да.

— Къайгъыны аллы андан башланганды...

Тишируула башха бьлмеде кеслерине да тебси кьурагъан эдиле да, быланы ушакъларына чырмау болмадыла. Ауузланыргъа тохтагъанларын да къошсакъ, эркишли беш сагъатны сьлешдиле. Сьлешдиле десек да, Мухтар анда-мында бир соруу берген болмаса, ушакъгъа къошулмаганча турду.

— Мени саулугъум алгъынча болса, биргенге тебрерик эдим, — деди Мухтар, тенги хапарын бошагъанында бир кесек сагъыш этиб. — Алай а кьересе, бу джюрек бла болмайма.

— Билеме, Мухтар, — деди Мусса. — Ариу келеме десенг да, боллукъ тюлдю. Экеуленни-затны алмазлыкъларын билдиргендиле. Сен Фатимагъа да кьз-къулакъ бола турурса, ол мен айтхан джерчикни да эсингде тутарса. Чардакъны кюн чыкъган джаны...

— Ангылаганма. Унутурукъ тюлме.

— Кесим сау-эсен джыйылсам ызыма, ол керек боллукъ тюлдю, алай а...

— Аллах айтса джыйылырса...

— Киши, юйге кетер заман болганды, — деди Мухтарны бийчеси, эшикден къараб.

— Алгъаракъ кьоратсанг да боллукъ эди, ингирили бери башымда къазан къайнатды, — деди Мусса.

— Тейри, билсенг, кьб акъыл сьз айтдым, — деб кьлтюрюлдю Мухтар. — Мен патауа окъуй турмасам, зртде алынныкъ эдинг.

Была ол халда бир-бирине чам-накъырда эте, тишируула да кюле, бары да арбазгъа чыкъдыла.

— Ий ингирили бери былайда, таза хауада олтурмай, юйге тыгъылыб нек турганбыз? — деди Мусса, чууакъ кькге къотарылыб чыкъган джулдузлагъа къарай.

— Ол сорууну кимге бересе? Кимни терслейсе? — деб, аны имбашына кьолун салды Мухтар.

— Не башхасы барды, — деб, тиширыулагъа кьарады Мусса. — Алай болса да, терслик быладады. Тебсини арбазда джарашдырсала, биз да чыгъарыкъ эдик.

— Биз болгъан джерде терслик бизде боллукъду ансы, сиздеми боллукъду, — деди Мухтарны юй бийчеси.

— Хо, анга уа юренгенбиз, — деб, Фатима эрине сюйюмлю кьарады.

— Алай болса да сизсиз Аллах этмесин, — деди Мухтар. — Хайда, сау кьалыгъыз! Къууанч бла тубешейик!

Къонакъланы ашыргъандан сора, бу экиси арбазда кёб олтурдула, кёб ушакъ этдиле. Фатима сёз арада Америкагъа барыууна кьоярмединг, дегенча билдирди. Айтханы болмазлыгъын сезиб, андан тереннге кирмеди. Ол ингир экиси бирге олтургъан ахыр ингирлери болгъанын билмей эди Фатима. Алай а, эри игиликге кьызмагъанын сезгенча, джюрегини бир джери тынгысыз этиб тура эди.

— Кече ара болуб келеди, сен тынчай, мен энтда бир кьагъытлагъа кьараргъа керекме, джазаныкъларым да бардыла, — деб, бийчесин отоуларына ашырыб, Назифаны бёлмесине джетгенинде, алайда туракълады. Эшигин ачыб ичине да кьарады. Айны терезеден кирген сютча акъ джарыгъында, бёлмени ичи ариу кёрюне эди. Къызы бу юйге джыйылгъынчы орунга кирмеучен эди. Бир ишни, джумушну юсю бла чыртда кьалыб кетсе, анасы урушуб джатдырыучан эди. Аллаи кёзюуледе да бу аны эшигин акъырын ачыб, кёз джетдирмей кьоймаучан эди. Энди уа, ариу джыйылыб тургъан бош орундукъну кёргенинде джюреги такъыр болду. — Да, кызым, Аллах сау-эсен тубетсин, — деди. Сора уяныб кьалыр деб, ол джукълаб тургъан сагъатда этиучюсюча, эшикни акъырын кьайтарды.

Кеси олтуруучу, тынчайыучу бёлмеге атлады. Кьагъыт, кьалам алыб, стол джанына олтурду. Танг аласына дери нелени эсе да джазыб турду. Фатима талай кере эшикни кьатына келиб, терезеден да кёз джетдириб кетгенин сезмеди.

Экинчи кюнюнде джолгъа чыккъды.

Сезизинчи Башы

Билеги бир аман ачыды. Ол сагъатдан ким эсе да бир тиширыуна «кьаты тут» деб, орусча айтхан тауушу кьулагъына келди. Аслан кёзлерин ачханында, башында акъ бёрккюю, бетини

тёбен джаны марля бла джабылгъан, юсюнде да акъ халаты бла бир тиширыу. Ол мынга уколму эте эди, кьан кьуяргъамы излей эди, кьайдам, билегин «кьазыб» кюреше эди. Бир эркиши да кьолундан тутуб тургъанча кёрюндю.

— Къымылдама! — деди эркиши да орусча. Башын кёлтюреди деб этди болур, бир кьолуну аязын муну мангылайына салыб, басаракъ этди. — Тынч джат! Бусагъатдан бошайды.

Айтханыча, билегини ачыгъаны тохтады. Не этди эсе да ишин тындыргъан болур эди, ол тиширыу белин тюзетиб, муну бетине джити кьарады.

— Къалайды халынг? — деб сорду кьарачайча.

«Асыры таза уа сёлешалмайды, шахарда ёсгенледен болур», деб келди Асланны кёлуне.

— Джокъду хатам, — деди. Кертиси да энди ачыгъан, кьыйнагъан джери джокъ эди. Эси да орнунда эди. — Мен кьайдама?

— Аны артда билirse, бусагъатда сеннге сёлеширге болмайды, — деди тиширыу. — Джукъгъа кьайгъы этме, бу иги болгъанынг бла кесинги сакъла. Мен бир кесекден келирме, ёрге туруб да бир кёрюрсе да, андан сора халынга кьарарбыз. Ары дери ма бу джатханынг бла кьымылдамай тур...

Экиси да чыгъыб кетдиле. Джатыб тургъанлай, кёзю илинген джерлеге кьараб чыккъды. Больницалада бир-эки адамгъа джораланган палатача бёлмечик эди. Ичи джангы джаугъан кьарча акъ, бек кирсиз, алай а терезеди, дерча джукъ эслемеди. Туурада мюйюште телевизор, бир джанында да бу ёмюрюнде кёрмеген бир тюрлю аппаратла, компьютерле бар эдиле. Хауа бек таза эди да, бёлмени кьалайында эсе да кондиционер болгъанын ангылады.

Кьайдады? Не кыяуу барды? Ол тиширыу бла эркишини медицинадан хапарлары болур, бош зат ючюн «чыртда кьымылдамай джат» деб, кьаты айтырыкъ тюл эдиле. Кьыяу башымда болур, деген оюмда тохтады. Тауну башы... Хо, анда этдиле, не этдиле эселе да. Ол экиси кьайгъылы болуб, ючюнчю сырты табадан джууукълашханын сезмей кьойгъанын энди ангылады. Былайгъа ала алыбмы келгендиле, огъесе аманлыкъчыла ёлтюрдюк деб, атыб кетиб, башха биреу табыбмы больницагъа джыйгъанды? Керти да больницада эсе, бу бёлме башха тюрлюрек некди? Кьачан келтиргендиле?... Соруула кёбден-кёб бола теб-регелеринде, ол тиширыуна «джукъгъа кьайгъы этме», дегени эсине келиб, кёзлерин кьысды. Эшта, джукъларча укол да этген болур эдиле, кеси да сезмегенлей кьалкыб кьалды...

Бёлмеге адамла киргенча болуб уянды. Биягъы экиси кьа-тында сюелиб тура эдиле.

— Къайда, орунда олтурчу, — деди тиширыу. — Башың төререк айланамыды?

— Огъай.

— Энди орундан тышчю, — деб, бир билегинден тутуб, бо-лушду. Киши да ол бир билегине узалды. — Бек аламат. Къоркъма да атла... Энди мен керекли джеринг джокъду, кесигизни къояма, — деб чыгыб кетди.

— Мен къачандан бери джатама былайда? — деб, орусча сорду Аслан, орундугъуна олтура. Билдирмезге къорешсе да, санларында бир сылытыкъ бар эди.

— Тёрт кюн болады. — деди ол адам. — Сакъалыңгы джюлю, кийин, кереклинги анда табарыкъса, — деб, къолу бла шкафны кёргюздю да, бёлмеден чыкъды.

Кертиси да, къабарча джукъ джокъ эди ансы, башха затла шкафны табхаларында ариу салыныб тура эдиле. Бёлмени бир мюйюшюнде, шахарда фатарладача, бет-къол джуугъан джер бар эди, огъары джанында да кюзгюсю бла. Сакъал, мыйыкъ джюлюген электромашинкачыкъны алыб, алайгъа барды. Кюзгюде кесине сынаб къарады. Бети алгъындан акъсыл кёрюндю ансы, алай абзырагъаны, азгъаны танылмады. Ол киши айтханча, тёрт кюнню кесин билмей джатхан эсе, ичине джукъ да баргъан болмаз. Алай а ач тюл эди. Анга сейирсине, сакъалын, мыйыгъын джюлюдю. Джылы суу бла бетин, башын да джууб, аны ызы бла, этиучюсоча, сууукъ сууну ийиб, чайкъады.

Энди кийинири къалгъан эди. Ол эсине келгенинде къарады юсюнде не болгъанына. Майкасы бла плавкасындан сора джугъу джокъ эди. Ала да кесиникиле тюл, бу ёмюрюнде кёрмеген бир ариула. Аякълары джалан эдиле. Пол кюйюзге да, поласха да ушагъан бир зат бла джабылыб эди. Джалан аякъ айланганына да аны бла магъана бермегенди.

Шкафны табхаларында бири-биринден аламат талай тюрюлю эркиши кийимни ары-бери буруб къарады. Огъай, мунукъуладан джукъ джокъ эди. Не этерге билмей, мурукгу да болуб, сора ол адамны «кийинирсе», деген аууазы да къулагъына келгенча болгъанында, кёлеклеге узалды. Хар алгъан заты иш этиб мынга тигилгенча, юсюне тенг болуб бара эди.

Кийиниб бошаб, энди эшикке да бир къарайым, не бар, не джокъ деб аллына атлагъанлай, ол адам кирди. Башындан аягъына дери сынаб къарады да, «чыкъ» дегенча къолу бла кёргюзюб, кеси бир джанына турду. Уллу коридор. Къабыргъалары, полу, башы да бу тургъан бёлмедеча, асыры акъдан бетинг кёрююрча эдиле. Сол джанына кёз джетдирди. Алайы коридорну къыйыры эди.

— Биз бери барлыкъбыз, — деди нёгери, онг джанын билдире. — Мени атым Джеймсди, — деб къошду.

Аслан ары бурулду. Бек узун коридор. Энди къыйырына джетдик, деген кёзюуде, коридор сол джанына бурула баргъанын ангылады. Алайгъа дери, была чыкъгъан бёлменики болмаса, эшик дерча зат эсленмеген эди. Энди уа коридорну эки джаны бла да эшикле бар эдиле. Аланы къайсындан болса да биреу чыгармеди, деген умутда акъырыныракъ барыргъа да къорешди, киши кёрюмеди, не бир сёлешген аууаз къулагъына келмеди. Былайда бу экисинден башха джан къымылдамагъанча алай эди.

Коридор энди онг джанына бурула тебреген джерде, ол адам муну аллына озуб, бир эшикни ачды. Кирдиле. Бир уллу бёлме. Ол келгенлерича, джюрюшню тохтатмай, туурада эшикке джетдиле. Аны себебли, төрегегине сынаб къарарча болмады, алай а талай затны эследи. Онг джанларында къабыргъа, бизде телефон станциялача джарашыб эди. Эки джаш баянны тиеклерине ушаш затчыкъланы кёзюю басыб къореше эдиле. Бёлмени сол къабыргъасында полдан башына дери компьютерле тизилиб эдиле. Алада кёрюнгенлени джораларча заманы болмады. Акъ халатлары бла юч эркиши ол компьютерледен кёзлерин алмай, къатлары бла ары-бери джюрюб тура эдиле. Ол адамладан бу экисине къарагъан, эс бёлген болмады.

Нёгери, эшикни ачыб, муну ичгери ийди. Кеси кирмеди. Эшик джабылды. Бу да аллындагъы бёлмеча уллу эди. Тамам төрде салынган стол маталлы затны, аны ол джанында да бир башны кёрдю. Сабийникича гитче башчыкъ, кеси да джюльгюч блами джюльонген эди, огъесе чыгырмеди, алайын ангыламады. Джылтырагъаны аланы экисине да келише эди. Ол гитче башчыкъны эки джанында къулакъла уа стакан тюблеча уллула кёрюндюле. Имбашлары столну юсюнден керти кесекчик кёлтюрюб эдиле.

«Шылапчыкъды», деген оюмгъа келди Аслан. Сакъалы столгъа тирелгенча олтургъаны себебли, бойну къалайда башлапыб, къалайда бошалгъанын айтхан къыйын эди. Бир къолу столну юсюне джабышыб тургъанча эди да, аны иги эслеялмады, экинчи къолунда Асланны уллу бармагъындан да базыкъ сигара тюнтюлей эди. Ёргеракъ кёлтюрюлюб эди да, аны ачыкъ кёрдю. Саубитген эркишини къолуча эди. Экинчи къолу да алай болур, деген оюмгъа келди.

Ол баш бир кесек артына турду. Эки гитче къара кёзчюк бетине джити къарагъанларында, Асланга эки ийне чанчылгъанча болду. Къалай да болсун, тешиб баргъанча эди ол тюрюлю джанны къарамы.

— Сора Аслан сенсе? — деди базыкъ аууаз орусча. Ол гитче адамны аллай аууазы болгъанына ийнаныб къалалмай, башха биреу сёлешеди, дегенча болду, алай а къынгыр бурун-

чугъуну тюбюнде джукъа эринлери къымылдай эдиле да, сёлешген бу болгъанын ангылады. — Олтур! — деб, столну эшик таба джанында шиндикни кёрюздю. Сора сигарасын да аузуна салыб, стол юсюнде къагъытлагъа кёзлерин чыракъ ийиб, шум болду.

Аслан ол джатхан бёлмесинден чыкъганлай огъунакъ да, былайы больница болмагъанын сезген эди. Энди уа анга ишеги къалмады. Бусагъатда ол ичи бла ётген бёлмедеги затла арт джыллада телевизор бла кёргюзюлген, техника, сауут-саба дегенча ишле бла байламлы аралыкълагъа ушай эдиле. Саулай дуня бла аллай ишлени джюрютген, кимлеге эсе да хапар берирге, кимледен эсе да хапар алыргъа джораланнган джерди, десе да келише эди. Бу бёлме биринчиден башхаракъ джарашхан эди ансы, былайда да джетише эдиле компютерле, телеэкранла, башха аппаратла. Олтургъанны столуну бир джаны бла, къыйыры къабыргъагъа тирелиб, андан мийигирек, андан уллуракъ дагъыда столгъа ушаш бир зат салыныб эди. Юсю къызыл, джашил; кёк, акъ кнопкаладан толу эди. Аланы аралары бла джана, джукълана тургъан гитче лампочкаланы да эследи. Олтургъанны столуну джартысына джууугъун алыб тургъан селектор да бу билгенледен, бу кёргенледен тюл эди. Ала, бёлмеде болгъан башха затла да, былайда бардырылгъан ишлеге бу кабинетден башчылыкъ этилгенине шагъат эдиле. Сора тамада бу къуджур адамчыкъды. Былайы къалайды? Не иш бла кюрешедиле? Аслан кеси да бери къалай тюшдю? Ким келтирди? Нек келтирди? Игиликгеми, аманлыкъгъамы?...

— Сени джашауунгдан, ишингден хапарыбыз барды, — деди ол адам, башын кёлтюрюб, муну бетине къарамын тирей. — Сен анга ишекли болмаз ючюн талай затны айтайым. Теберди ёзенде туугъанса. Аскерде къуллукъ этген сагъатынгда сапёрлукъгъа, атылтыуу ишлеге юреннгенсе. Геологла хазырлагъан институтну бошагъанса. Практикада кесигизни таулада кёб айланнганса, Алтай таулада эки джылны магъадан излегенсе. Андан сора милицияда ишлерге кечгенсе, юристле хазырлагъан институтда заочно октугъанса. Хы, унутуб барама, бёлек заманы тау джолланы устасы болуб да тургъанса Доммай турбазада. Доммаины, Тебердини тауларында, ауушлада, ол төгерекледе сени аягъынг тиймеген джер къалмагъанды. Арт джыллада милицияны район бёлюмюнде къуллукъ этгенсе. Бу кюнледе ич ишлени министерствосуна ишге алгъандыла. Подполковник чынынг барды, юдегинг джокъду... Джангылгъан джерим болдуму?

— Огъай, айтханынгы бары да тюздю, — деди Аслан. — Энди сен да кесинги танытсанг разы эдим.

— Сен андан сора да кёб затны билирге излерик болурса, деди ол. — Сёзню ачыгъы керекди, къысхача айтайым. Сен бусагъатда тауну тюбюндесе, юч минг метр теренликде. Шахтала бардыла. Шахтала десем да, бусагъатда биринде этиледи иш. Бу таулада магъадан излегенле бир-бир ёзеклини табмагъандыла, башхалары да асыры джукъадыла деб, магъана бермей къойгъандыла. Джукъа эселе да, магъаданла бек таза болгъанларын билмегендиле. Дагъыда барды эки ишибиз: Къара тенгизде джюзген кемелеге, сууну тюбюнде айланнган къайыкълагъа кёз джетдиребиз. Бу джуртладан бир-бир джаныуарланы тутуб, тышына ашырабыз. Ол ишлени кёбюсюне башчылыкъ этген менме. Атымы, тукъумуму орнуна да Профессор, дейдиле меннге. Сен да алай айтыргъа эркинсе. Биз хаман да тюбешиб турлукъ тюлбюз, сорлугъунгу сор.

— Сёз урумунгдан бизни къралдан адамла тюлсюз, бизни къралгъа ишлемейсиз, башха къралла бла байламлысыз...

— Тюз ангылагъанса. Алай а былайда ишлегенлени юч этиб экиси сизден адамладыла. Сен иги таныгъан да биреу барды. Асыры къынгыр адам болгъанды да, кесине аман эте турады, — къатында столча затны юсюнде кнопкаланы бирин басды. — Ары къара, — деб, бармагъы бла эшикни бир джаны бла салыннган уллу экранны кёргюздю. Алайгъа кёзю джетгенлей, джюреги тамагъына тыгъылгъанча болду. Къып-къымыжа Хасан бир бёлмечикде эки аягъындан ёрге тагъылыб тура эди. — Дюргенле, къаты джюрекле бизде да бардыла, — деди Профессор. — Чыртда амалсыз болсала, былай да этедиле. Бой салыб тохта-са, бир адам къынгыр къарарыкъ тюл эди. Айтдыла, кюрешдиле, сёз ангыламады. Мындан ары сизни тилде сёлешейик.

— Саумуду? — деб сорду Аслан къарачайча.

— Сауду. Бююн ингирге дери акъыл джыймаса, джаныуарла азыгъы этерикдиле. — деб башха бир кнопканы басды. Хасан тас болду. Энди экранда, темир буруулары ичлеринде айюле, бёрюле, къабанла, дагъыда бир тюрюл джаныуарла кёрюндюле. — Была адам этден да хазна къачмайдыла, — деди да, экранны джукълатды. Сора: — Ол ишлени башха адамла этедиле, — деб къошду.

— Сен тамадалары эсенг, тыяргъа боллукъса...

— Аланы тамадалары башхады, алай а бары да меннге, мени ишиме къуллукъ этедиле. Ол себебден, мен хыныгъа джетсем, бир-бир затланы этдирмезге боллукъма. Экинчи джаны бла къарасанг, хар ким кесини борчун тындырады.

— Хасан бери къалай тюшгенди?

— Андан эсе сен кесинг къалай тюшгенинги айтайым...

— Аны билеме, — деди Аслан хыныракъ. — Алгъы бурун

ёлтюрюрге излединг да, джаргъа тюртдюрдюнг. Сау кьалгъа-нымда юч башкесеринги ийдинг да, бери келтирдинг.

— Айтханынги бир джери келишмейди. Сени джаргъа тюртген бизден адам тюлдю. Тюбюнден чыкьгъанла алай этмейди-ле...

— Сен билмей да этерге боллукьдула.

— Былайда мен билмей джукь этилмейди, таб, таулары башында да. Сен Клухор ауушну тегерегинде боллугьунгу ачыкь-лагъан эдик. Юч джаша сау- саламат алыб келигиз деб, буйрукь берген эдим. Къайгьыны кесинг башламай, айтханларын этиб кьойсанг, ала сеннге къатыллыкь тюл эдиле.

— Къайдан билген эдигиз мени таугъа ёрлерими?

— Хасан сени бла кьоркьютургъа умут этгенинде, биз да келлик сокьмакьларынга сакь болдукь. «Милицияда тамадады» дегенинден сора джукь айтдырмадыла. Милицияны сансыз этиб кьоялмадыкь да, ишингден, джашауунгдан хапар джыйдыкь. Къарай келгенинде, бизге эм керекли адам болуб чыкьдынг. Аны тышында да, Хасанны «тауладан джарыкь урады», «таула тарыгъадыла», «джаныуарла аз болуб барадыла», дегенине магъана берген да сен болдунг. Тамбласында сен да анга кьошулуб алай айта башласанг, ийнанлыкьла кёб боллукь эдиле. Аны онгсунмадыкь. Хасан ол хапарлары башлагъанлай огьунакь да бери джыйыб кьойсакь иги боллукь эди. Аны да заманында этмедик. Энди экинг да мындасыз, биз да рахат болдукь.

— Сора мени да былайда тыясыз?

— Хо, энди мында боллукьса, — деб, Профессор джангы сигаретни къабындырды. — Бери тюшген ызына къайтмайды. Не бизге бой салады да ишлейди, джашайды, не аман бла ёледди. Дагыда бир затны ангыларынги излейме: мен сеннге дери бери тюшюрюлген адамлары бири бла да былай олтуруб, хар нени ачыкь айтыб, ушакь этмегенме. Ол мени ишим тюлдю. Башхала джесирлеге болумну ёретин айтыб, не ары, не бери этедиле. Хасандан да бошарыкь эдиле, бир кесек къарагьыз дегенме да, аны бла турадыла.

— Къалгъанладан айырыб, меннге алай уллу сый нек бердинг да?

— Башхала «сёлеше» тебреселе, меннге бек керекли адам болгъанынги толу ангыламай, зарауатлыкь джетдирирле деб, аны бла келтирдинг былайгъа. Джангылгъан эсем да билмейме, мен айтханны ангыларса деб, умутум алай эди. Сен акьыллы, оюмлу, джити адам болгъанынги билеме. Мен айтханлары юсюнден да ойлашыб, кесинг сагьыш этиб бюгюлмесенг, биз айтханнга джыйылмазлыгьынги да ангылаб турама. Бусагъатда джууаб бер деб да кьысмайма. Биягьы бёлмеге барыб солургъа бол-

лукьса. Ашарыкь, ичерик да элтгендиле ары. — Бир кесекге тохтады да, дагыда башлады: — Сен «къралым», «джуртум», «сатлыкь болмайма» — зат деб, ол акьыллы тутуб, кесинге аман этме. Ол кърал сени къарт атангы кулакь этиб ийиб, Сибирде ажымлы ёлтюргенди. Къарт ананг Азияда ашарыкь кюсей джан бергенди. Ол къралны, ол джорукьну кьыйынлыгьы бла ананг, атанг да джашлыкь джыллары кечгюнчюлкюде атыласатыла ашыргъандыла. Ол кърал кърал болса, джуртунгу гудулукь, мурдарлыкь кючлерик тюл эди эндилене да. Майна, атангы аманлыкьчыла ёлтюрдюле малларыгьызны урлагъан кёзюлеринде. Мурдарлары тутар къайгьылы адам чыкьмагъанында, бара-баргъан заманда аланы да кесим табарма, онгсузлагъа джакь болурма дединг да, милициягъа джарашдынг. Атангы ёлтюргенлени тюблерин табдырмадыла. Ананг да ол артыкьлыкьгъа кюе, дунядан джашлай кетди. Алай болса да артда кёблеге болушдунг, сен къолгъа алыб, аманлыкьчы тутулмай къалгъаны болмады. Не келсин, сеничала бек аздыла сизде. Энди кесинги къайгьынги эт.

— Мен къаллай болумгъа тюшгеними да толу ангыладым, — деди Аслан. — Тарбуунга тыйгъансыз. Эки затны юсюнден келише эсек, сен айтханны этеме.

— Биз сени сау кьоябыз, сен да биз айтханны этесе. Джангыз олду биз келиширик.

— Биягьында кесинг да чертдинг аны, кьоркьутабыз деб джолугьуз боллукь тюлдю. Мен ёлюмню кёзюне кёб кере къарагъанма. Алайды да, джалдатларыгьыз анда болурла, — деб, кьоло бла эшик табаны кёргозуб, кетерге ёрге турду.

— Орнунга олтур! — деди Профессор. — Иш анга джетсе, анда, мында да ёлтюре билликдиле. Бизде дженгиллик, оюмсузлукь кечилмейди, аны ангылаб къал. Эки зат дегенинг неди?

— Хасанны сау кьояргъа сёз бер. Къралдан зорлукь кёрюр ючюн къалмагъанбыз, ол тюздю. Алай а, къаллай кърал эсе да, ол мени къралымды. Анга, халкьгъа къаршчы, алагъа зараны джетерча джукь эт деб кьысмагьыз. Олду айтырым... тилерим да.

— Джерни джети къатында магъадан ёзеклени излеуде болушурукьса. Алдан сени къралынга, халкьынга хата, хайыр да джокьду. Биз алмасакь да, ол магъаданла дуняны ахырына дери къаллыкьдыла алай. Сиз джаны аланы къазыб кюреширик тюлдю. Хасаннга уа кесинг сёлеш да, сёз ангылаталсанг, кьууаныб кьоярыкьбыз. Сени ишинг ючюн уллу хакь теленникди...

— Да бери тюшген тышына чыкьмай эсе...

— Бара-баргъан заманда не боллугьун Аллах биледи, — деди да, столда биягьы кнопканы бирин басды. Джеймс ашы-

гъыш кирди. — Хасаннга элт! Андан сора солумагъа къой! — деб, гитче кѣзчюклерин Асланнга бурду. — Ишни юсюнден ар-тда сѣлеширбиз...

Биягъы джолла бла иги огъунакъ келгенден сора, Джеймс бир эшикни ачды. Алайдан энгишге къая джонулуб этилген бас-хычла тюше эдиле. Он метр чакълы теренликде, темир эшикге барыб тирелдиле. Аны сол джанында къабыргъада талай кноп-ка бар эди да, бу аланы бирин басды. Эшик къабыргъаны кесиб баргъанча бир джанына кетди. Кенг эди да, экиси да бирден кирдиле. Бу экранда кѣргенча, Хасан аякъларындан ѳрге тагъы-лыб тура эди.

Аслан ашыгъыш аны къатына джетди. Кѣзлери ачыкъ эдиле. Ачыкъ десек да, къабакъларындан бери чыгъыб келгенча эдиле. Ала кеслери да адам кѣзледен эсе, джангы кесилген малны эт кесеклерине ушай эдиле. Бети да ол халда къызарыб эди. Аслан бу сауду деб айтырча ышан танымады. Бир къолун Хасанны джауорун къалакъларыны тюблери бла салыб, экинчи къолу бла джелкесинден тутуб, ѳргерек кѣлтюрдю да:

— Аякъларын бошла! — деди нѳгерине. Ол бу айтханны этди. — Къалайгъа таяндырайыкъ?

— Таяндыргъандан магъана джокъду, сюелиб бир кесек тур-сун, — деди нѳгери. — Къоркъма, мен быллайланы кѣргенме. Ойсураб турады ансы, уллу хатасы джокъду. Чыртда бююлме-генинде, биягъында такъгъан эдик кесин да. Сен былай къаты тут аякъ юсюнде, мен анга бусагъат эс джыйдырайым, — деб, бѳлмени эшикге туура къабыргъасы таба атлады.

Хасанны санлары мамукъдан ишленгенча бююлюб баргъ-ан болмасала, бир-бирлерин тутмай эдиле. Аслан аны эки билек тюбюнден кѣлтюрюб тургъанны орнунда эди. Акъылы, эси да мында болгъанлыкъгъа, Джеймс ары айланганында, энди уа не эте тебрегенди деб, ызындан кѣз джетдирди. Ол а къабыргъада нени эсе да басды болур эди, къыз кюбюрчекчики башыча, гитче эшикчи ачылды. Джеймс ары узалды. Бери бурулганынд-а, ичлери саргылдым суусундан толу эки уллу шприцини кѣрдю аны къолунда. Дженгил джетиб Хасанны билеклерине укол этди да, бош шприцлени орунларына атыб, ол эшикчики джабды.

— Энди олтуртайыкъ, — деди Асланнга.

Экиси эки джанындан тутуб, сюйреб элтгенча бѳлмени тѳр-де мюйюшюне джыйдыла. Алайгъа къысыб, олтуртдула. Аслан-ны аны къатына чѳгелеб, умут бла къоркъууда, Хасанны бетине сынаб къарады. Кѣзлери орунларына тюшгенге ушадыла. Анга шагъатлыкъ этгенча, къабакълары да джабыла бара эдиле. Бе-тини да ол ачы къызаргъаны кете тебреди. «Бу уа не болду», деб къарагъанында, нѳгери къабыргъагъа тирелиб салынган

гитче, ингичге диванчыкъгъа олтуруб тура эди. Была кирген сагъатда, бѳлмеде аллай зат джокъ эди. Къабыргъагъа ташайыб болур эди. «Керек кѣзюуде къаллайла эсе да бери чыгъарыб олтурадыла», деген оюмгъа келди Аслан.

— Былайгъа атла, — деди Джеймс.

— Мени къой, муну алайгъа джатдырайыкъ.

— Ол алайда турургъа керекди. Мюйюшден биотокла ура-дыла. Кесин къой, энди бир джанына аууарыкъ тюлдю. Мюйюш-де аны тутхан кюч да барды. Атла бери, алкъын къарыуу джый-магъанса, чѳгелеб тургъанынг татырыкъды.

Аслан келиб аны къатына олтурду. Кертиси да, Хасан ол мюйюшге джабышыб къалгъанча эди. Кѳб да турмай, аны кир-пиклери къымылдагъанча болдула. Кѣзлерин ачханын эслеге-нинде, Аслан къатына барыр мурат этди, алай а нѳгери имба-шындан басды.

— Бусагъатда сен алайгъа барыб этер зат джокъду, — деди. — Былайдан сѣлешгенинг да эшитиркиди. — Ёрге туруб къа-быргъада биягъы гитче эшикчики ачды да, андан джассы шы-шачыкъ алыб, мюйюшге атлады. Къалайындан эсе да басды болур эди, Хасанны бетине къайнай тургъан чоюнден чыкъгъанча тыл-пыу урду. Ол кирпичлерин дженгил-дженгил къакъды, ауузун ачыб, терен солуду. Ишни тынганнга санаб, Джеймс шыша-чыкъны да орнуна салыб, келиб олтурду да: — Энди сѣлешиб кѣрчю, — деди.

— Хасан, мени эшитемисе? — деб, Аслан аллына бир кесек ийилди. Хасан бир затла ангылагъанча кѣрюндю. — Мен Аслан-ма. Хасан, бери къара! Хасан, сеннге айтама, эшитемисе? — Къарады. Кѣзлери талай кечени джукълamay тургъанча къыза-рыб эдиле. Ол болумда ариу кѣрюб таныды дерча тюл эди. Алай а аны бери къарагъаны, ангылай — къала эсе да, айтылгъ-ан сѣзле къулагъына чалышханына шагъатлыкъ эте эди. — Хасан, мен Асланма. Милицияда ишлеген Аслан. Эсинге тюшюр.

— Аслан...Аслан... — деди Хасан тунакы аууаз бла. — Ас-лан...

— Хо, Аслан. Милицияда меннге хапар айтхан эдинг. Мени кѳремисе?... Хасан, нек тынгылайса?

— Энди кѳреме... Асланмы дединг?

— Асланма. Милицияда танышхан эдик. Мени кабинетимде...

— Мен къайдама? — деб сорду Хасан.

— Бусагъатда аны сагъышын этме, артда билirse ба-рын да...

— Аслан...Хы, Аслан...Ол къатындагъы... Кимди ол?

— Да бу да...

— Ол... Да ол... Энди таныдым... Ай мурдар а, — деб, алгъа тебинди. Алай а мюйюшден ичхыналмады.

— Хасан! Хасан, тохта...

— Мен аны...

— Хасан, аллайла этме, — ол ёрге туруп муратда, тыпыр-даб тебреди. Аслан аны энди эс джыйыб бошагъанын ангылады. — Хасан, бош кюрешесе, — деди да кёз кысыды. — Тохта! Джюрегинги бас, алан! Кесинге аман этесе, — деб, дагъыда кёз кысыды. Не къатындагъы, не Профессор (ол да телевизорну экранында кёрюб тургъанына ишексиз эди) сезген болурла деген кюркёууда, кёзлерин да ууду.

— Сора...Ай итден туугъан а, сен да муну бласа, не? — Хасан чыртда шашхан адамча болуб къалды. Джаныуар къан алыб, кючлю силкиннгени бла къаллайла эсе да мюйюшден айырылды.

Джеймс ол халгъа джетген адамланы тохтата билген джаш болгъанына сёз джокъ эди. Алай а, ол да джунчуду. Хасанны тамам эрши къан алгъынындан не этерге билмей, эшикге мыллык атды. Аслан аны ызындан къалай чартлаб чыкыгъанын кеси да ангыламады.

— Мен аны тынч этейим, — деди Джеймс эшикни ашыгыш джаба. Сора приталкыны къатында кнопкаланы бирине узалды.

— Тохта! — деб, Аслан аны къолун бир джанына хыны тюртдю. — Не этерге тебрегенсе?

— Газ иеим да, ары тигилсин. Бу джукъ ангыларыкъ адам тюлдю.

— Ашыкъма. — деб, Аслан къолу бла кнопкаланы джабды. — Мени кёргени бла бираз сагъыш этсин. Халына къарайыкъ. Бир кесек алай турсун.

Джеймс, ызымдан кел, дегенча билдириб, атлауучладан ёрге айланды. Алай а Аслан, эси сагъышха кетгени бла аны ангыламады. «Кёз кысыханымы Хасан кёрдюю?», «Нек алай этгеними сездими?». «Уяллыкъ адамыма кёз кысыб, къалгъанланы кёзюй тургъанымы билдиреме», — дегени уа нек эсине тюшмедиди? «Огъай, аны унутхан болмаз», — деб, кёлюн баса тебреди, алай а Хасанны «къабыныб» къалгъаны кёзюне кёрюндю. Ол затланы ангыласа, туура алай тереннге кетерик болмаз эди...

— Атла аллынга! — деди Джеймс башындан. Бу къатына джетгенинде, хыликге этгенча ышарды да: — Хасаннга кёз кысыханындан да магъана чыкъмады, — деди.

— Хо, тамам мен кёз кысарча болумда эди ол, — деб, сансыз этерге кюрешди Аслан.

— Хасаннга айтырынгы ачыкъ айт биз болмагъан джерде, — деди муну сёзлерин эшитмегенча. — Бизни къатыбызда джукъ айтсанг, ол сеннге ийнанныкъ тюлдю. Сени, аны сёлешгенигизни да биз эшитиб туургуа боллукъбуз. Анга да магъа-

на берме. Бизге табхан аманынги къуй, узаймай къачарыкъбыз, къутуллукъбуз де да, ийнандыр, бусагъатда уа была айтханны этерге керекбиз, деб сингдир. Бизге джарарча болсун ансы, башха затла къулагъыбызгъа кирмейдиле. Тамаданы буйругъу алайды сеннге.

— Къайсы тамаданы буйругъу болгъанын ол иш этиб ачыкъ айтмагъанын сезди, бу да сормады.

Тюгъузунчу башы

Вертолет Клухор ауушну бир джанында, Аслан ахыр кечесин ашыргъан тюзюкге къонду. Эшиги ачылгъанлай, Бойнакъ секириб тюшдю. Андан сора ич ишлени район бёлюмюню тамадасы Сейпул, эки милиционер, Хасанны джашы, къолунда да гитче кюбюрчекчиги бла врач, тау джолланы устасы да бир джаш чыкыдыла. Летчикле тюшмедиле. Аланы да болур эди вертолетну ичинде ишлери.

Джерге тюшгенлей огъунакъ да, Асланны эслесек деб, хар ким кёзюлдюреуюкле бла тегерекге къараб тебреген эдиле да, ит бир уллу ташны тюбюн къазыб кюрешгенин артда кёрдюле. Бары да алайгъа джетдиле. Ташны бир джанына этиб, Аслан джашыргъанны алдыла. Бойнакъ аны бла кёл басыб тохтамады. Тегереклерине айланыб, кимини кенчек бучхагъындан, кимини дженгинден тартыб джунчутханында, Сейпул чырмалгъанны къолтугъуна кысыб:

— Бу бизни къайры элтирге излейди? — деб, Хасанны джашына къарады.

Джаш итни башын сылады да: «Изле! Изле!» деди. Бойнакъ ол сагъатдан энишге айланды. Бары да аны ызындан атладыла. Бойнакъ аланы ёлюкню сюеклерине алыб келди.

— Бу былайда кёбден бери джатады, — деди Сейпул, аны къатында чегелеб бир кесек къарагъандан сора. — Аслан кюрешген болур бузну ууатыб. Мени къолтугъумдагъын да былайдан алгъанды. Ма орну турады, — деб, ёрге сюелди. Сора чырмалгъанны ачды. — Бу Къуранды да... Хы, къагъытчыкъ да барды ичинде...

Не джазылгъанын дженгиликер кёрюрге излеб, бары да Сейпулгъа кысылдыла. Алай а къагъытны эки джанында араб, латын харифлени эслегенлеринде, къалай этебиз дегенча, бир-бирлерине къарадыла. Сейпул алгъаракъда Тюркге барыб, къарачайлыла джашагъан джерлеге айланыб къайтхан эди. Анда бизни джашла «Къарачай-Малкъар» деб, джукъа журналчыкъ

чыгъаргъанларын да кѳргюзген эдиле. Талай номерин бери да алыб келиб, окъургъа юрениб кюрешген эди. Тенглерине да бир джерде джарар, сиз да къарагъыз деб, кеси бошагъанлары чача тургъан эди. Ары баргъан сагъатында танышхан эки джаш былтыр къонакъгъа келгенлеринде, джангы журналланы къоуб кетген эдиле. Алай бла, тамам уста болмаса да, амалсыз джерде ол харифле бла кеси да джазарча дараджагъа джетген эди. Джазылгъанны уа иги окъуй эди. Ол себебден, Къуранны ичиндеги къагъытха дженгил огъунакъ кѳз джетириб чыкъды да, къалгъанлагъа да эшитдириб, окъуб тебреди.

«Мен Тюркден чыкъгъанлы бир ай болады. Азыгъым бошалгъанды, он кюнден бери ауузума джукъ тиймегенди. Санларым бир-бирин тутмайдыла, халым бек аманды. Энди Къарачайгъа джеталлыкъ болмам. Хапарымы айтыргъа не чекчи, не уучу кѳрмедим. Ата джуртума джууукълашхандан сора былай болуб къалгъаныма бек къыйналама... Ёлюгом сюйген тауларымда къаллыгъы кѳлюмю басады. Джуртуму, халкъымы аллында борчуму толтуралмагъаныма джарсыйма. Эртде, кеч болса да мени ёлюгомю биреу табар. Хапарымы къысхасы бла джазама. Муну окъугъан оноучулагъа билдирсин. Ол мени осиятымды.

Къара теигизни бу джанында таулары тюблеринде суу кыриб, чыгъыб тургъан уллу, узун дорбун барды. Суу джабылды да, къарагъан кѳзге кѳрюнмейди. Мен терегенден, аны къыйыры Къарачай таулары тюбюндеди. Алайында къууш бек уллуду, кенгди, мийикди. Кимле эселе да, аскер, сауут-саба джаны бла къайгъы джорютгенле, алайын бетджан этерге кюрешедиле. Къалайда болгъанын толу билмей, излеб айланадыла. Табмай къоярыкъ тюлдюле. Алайда бегиселе, бизни халкъгъа, къаралгъа уллу заран салыргъа боллукъдула. Къайгъысын этигиз... Къолларым къалтырайдыла... Кѳзлерим да алас-булас этедиле... Эски Шахарда Мухтаргъа тюбегиз... Не да... чардагъымы мойюшо... къагъытла...

МУССА... 1938».

— Арабча окъуй билмейме, алай а къагъытны ол бир джанында джазылгъанны магъанасы да мунуча болур, — деди Сейпул. — Биринчи арабча джазгъанды. Ма, къарагъыз, мында харифле таб, деменгили тюшгендиле. Къагъытны бу джанын башлагъанында, асыры къарыусудан, харифлени бир-бирине да къошханды, тизгинле да тюз тюлдюле.

— Арадан талай кюн ѳтгенден сора джазгъанды, эшта, — деб сѳз къошду милиционерлени бири.

— Арабча окъуй билгенледен Совет власть бошагъанды, деб этген да болур, — деди къайсы эсе да.

— Ол оюмла да келишедиле. — деб, Сейпулгъа къарады тау джолланы устасы. — Энди къалай дейсе?

— Сиз Бойнакъны да алгъа ийиб, бу тѳгерекледе Хасанны, Асланны излегимиз. — деди Сейпул. — Летчикле бла мен сиз джеталмазлыкъ джерлеге башындан къараб чыгъайыкъ. Биз сизден алгъаракъ келлик болурбуз, ингир ала былайда тюбеширбиз. Мен ангылагъандан, чот бек табсызды. Хар ким хыликке этселе да, Хасан бир затланы сезиб, аны бла тынгысыз болуб айланганды. Бизден тамадалагъа, кърал къоркъуусузлукъну сакълагъан органлагъа да билдирирге керекди. Бу эки джаш табылсала, бир къауум затла ачыкъланлыкъ эдиле.

— Бойнакъ ызларын аллыкъ болур, — деди Хасанны джашы.

— Сен айтханны Аллах айтсын, алай а бюгече джаугъан джангурдан сора, итден уллу магъана чыгъар деб айталмайма. Бир да къуруса тюшюрген, унутуб къоуб кетген затларын табар эсе уа, кѳргюз. — Сагъатына къарады да: — Кюнортадан атлаб барады. Заман бек азды, къымылдагъыз, — деб, вертолет таба айланды.

— Мен сени бла барымедим? — деди врач.

— Огъай, сен былайда бол, келген бери келликди. — Сейпулну хурджунунда хауа телефон зынгырады. — Къачан? — деб сорду бир кесек тынгылагъандан сора. Аны бети тюрленгенинден энтда не эсе да болгъанын сезген эдиле да, хар ким тургъан джеринде сюелиб, шум болуб, Сейпулдан кѳзлерин алмай къарай эдиле. — «Северный приютну» джокълай барырма, анда этиллики къолгъа ал! — деди. — Билмейме къачан джетерими... Да мында ишле да теренге кетерча кѳрюнедиле... Огъай, аладан хапарыбыз джокъду алкъын... Ингирде джыйылыргъа кюреширме... Уллу къарнашы Черкесскеде ишлейди... Хо, Джамай... Муратны заместителиди... Ол да айтхан болур, сен да билдир Исмаилгъа. — телефонун джанына салды да: — «Северный приюта» ишлеген бир джаш тас болгъанды. Тѳрт кюнден бери табылмайды...

— Тауладамы болгъанды? — деб сорду милиционерледен мынга джууукъда сюелген.

— Огъай, анасы аурукъсунуб, элге чакъырадыла да, ары джетмей къалгъанды. Энтда бир къайгъы чыкъды, — дей, вертолет таба ашыгъыб атлады.

... Сагъатдан артыкъны таулары башында учуб къайтды вертолет. Джаяу айланганла кюн батаргъа джууукълаша келдиле. Не Хасанны, не Асланны кѳрген, ызларын табхан, ала бла байламлы болур дерча джукъ эслеген чыкъмады. Сейпул айтханлай, итден да магъана болмады бу джол.

— Мен, «Северный приютха» да къайта, Къарачай шахаргъа джетейим, — деди Сейпул. — Анда тас болгъанны излеу

къалай къуралгъанына да къараб, Черкескеге барыргъа керекме. Республиканы тамадаларына да хапарыбызны айтайым, бу ёлген ахлубуз джазгъан затлагъа Москва да магъана берлик болур, ары да билдирейик. Мени сартын, энди «таулары тереинден бир тюрлю тауушла чыгъадыла», «тауладан кёкге джарыкъ урады» деген сёзлеге да ийнанам. Алагъа къарарыкъ, тинтерик усталаны да чакъырыргъа керекди. Сиз вертолетдан шатырланы, джылы кийимлени, ашарыкъланы — затны бери тюшюрююз да, былайда стауат салыгъыз. Тамбла сизге болушлукъга адамла иербиз. Кесим келирге да болурма, ол энди тас болгъанны къайгысы бла къалыб кетмесем. Излеуню къурутмагъыз. Тамадала не оноу этериклерин билмейме, алай болса да Тюркге да адамла иерик болурбуз...

Онуучу Башы

— Энди былай этибми турлукъбуз? — деди Хасан. — Джюз тюрлю затны айтыб, башымы къатышдырыб, харам ёлген малны мыллыгыча неге сойланыб тураса?...

Аслан алгъы бурун, къулагъыма келеди, дегенча болуб, мурунку этди. Сора башын джастыкъдан алды. Хасан туурасында сюелиб тура эди. Аякъларын полгъа ийиб, орнунда олтурду. Хасанны тюненеден бери ауузун ачыб сёз айтханы бу эди. Тюнене уа эки сагъат чакълы бирден «кесим бир сёлешиб кёрейим» деб, анга бир къат кийимни да къолтугъуна къысыб, Джеймсни да тышында къоюб, ол бёлмеге энтда кирди. Алкъын «суумагъан» кёре эдим, асыры джюрексингенден къара тер басыб, бёлмени ичинде къызыу-къызыу атлай эди. Эшик чыртда шыкыртсыз ачылгъаны, джабылгъаны себепли, муну да артда эсledi. Ол сагъатдан джюрюгенин тохтатды. Тююшюрге хазырланган адамча, аллына ийилерек болуб, огъурсуз къарамын Асланны бетине тиреди. Бу алгъы бурун энтда кёз къысыды да:

— Биягъындагъы эшикни ол джанындады, — деди шыбырдаб. — Кёб сёлешир мадар джожьду, артда ангылатырма. Быланы да кий, мен айтханны эт да, биргеме тебре, — деб, кийимлени анга узатды. «Къызгъаны бла кесин тыялмай этген болур ансы, биягъында кёз къысханым ангылагъанга ушайды», деб кёлоне келди. Сора: «Не суйсенг да айт, бизге илеширча эт», дегенлери эсине тюшдю да, араны энтда бироз джумушатыр ючюн, къызыу кийине тургъан Хасанга джууукъ барыб: — Къоркъма, мен былагъа сатылмагъанма, бир табы тюшгюнчю чыдаргъа керекбиз, — деб къошду.

Хасан кийиниб бошагъанында, эшикни ичинден къакъды. Аны къыйыры ачылгъанлай, тышындагъына, былайдан къора деб, къолу бла билдирди. Аны кёргенлей биягъы Хасан «къабыныр» деб къоркъа эди. Джеймс къабыргъаны тешиб киргенча, басхычланы бир джанына ташайды. Аслан алда, Хасан да аны ызындан ёрге чыкъдыла. Джан къымылдагъан кёрюнмей эди. Аслан билген да ол кеси тургъан бёлме эди. Босагъадан атлаб, эшикни къайтаргъанлай, энтда бир хылымылы этер деб къоркъгъан болур эди, ашыгъыш сёлешиб тебреди. Аллын Къарачай-Черкесияда аны айтханларына магъана бермей тургъанлагъа аманны къуйгъандан башлады. Ол кюн огунакъ биргесине къошулуб, таулагъа кетиб къалмагъанына кесин да терследи. Бери суйюб келмегенине да ант этди. Бусагъатда джерни джети къатында болгъанлыкъгъа, тышына да чыгъыб, бу аманлыкъчыланы айыбларына джолукъдурур муратын билдирди. Алай этер ючюн а аныча деменнгили нёгер керек боллугъун чертди. Неден да алгъа бусагъатда была айтханга тынгылаб, буюргъанларын этиб, кёллерине джетерге тыйыншлы болгъанын сингдирирге къорешди. Алай бла толу ишанырча этмеселе, кеслерин да къыйнарыкъларын, ол иги муратла да толмазлыкъларын айтды...

Эшик ачылгъанында бёлдю сёзюн. Джеймс къолунда саханы бла атлады босагъадан. Саханда да талай тюрлю хант бар эди. Хасан биягъыллай джаныуар къан алыб тебреди аны кёргенлей, Аслан экисини арасына сюеле, саханга узалды. Джеймс чыгъыб кетди. Аслан саханны столгъа салыб. Хасанны тебсиге чакъырды. Ол орнундан къымылдамагъанында, сыйлаб этгенча, къолтугъундан кирди да:

— Къарыу джыяргъа керекди ансы, таякъдан атламазча болсакъ, ишибиз джарсырыкъды, — деди. Сора келтириб стол джанына олтуртду.

Аслан бла тенгликде ашаса да хантланы, сёлешмеди, не муну сорууларына джууаб бермеди. Сёлеширгеми излемей эди, огеесе кесини сагъышларына асыры сингенден, аланы бёлмез ючюнмю шум болуб тура эди, къайдам. Бу уа, тебсиге олтургъан, кече къалкыгъан кёзюулери болмаса, тохтамагъанны орнунда «патауа» окъуб турду. Тюзю, сёзлери башхала болсала да, айтханыны бары да бёлмеге джангы кирген сагъатларында айтханларыны магъаналарын тутта эдиле. Тынгылаб тургъаныны чурумун ангыламагъаны бир джанындан, кече джукъламагъанны орнунда чыкъгъаны экинчи джанындан, асыры кёб джаншагъандан арыгъаны да ючюнчю джанындан болуб, онгсуз этиб къойгъан эдиле. Бир кесек тынчайым деб, аны бла таянган эди оруннга. Не джашырыу, сансыз этсем кеси бир ачылырмы, деген умуту да бар эди. Энди, Хасан аууз къарасын ачханында,

эки арада хауаны джумушатыр ючюн къалай этерге, тюненеден бери айтылмагъан къаллай сёзлени, оюмланы тизерге билмей, бир кесек турду да:

— Соргъанны айыбы джокъду, сен Умарны не бла джанына тийгенсе? — деб, орундукъну баш джанында шиндикни юсюнде кийимлерине узалды. Хасанны акъылы, эси да башха затлада болгъаны себебли, бу айтхандан джукъ ангыламай, не джууаб берирге да билмей симсиреди. — Не эсе да ол сени кёрюб болмайды...

— Ким? ... Кимге айтаса?

— Умар...

— Къайсы Умар?

— «Северный уютда» ишлеген Умар.

— Мен нени сорама, сен нени айтаса? — деб къыджырады Хасан. Сора анга къолун силкиб, столчукъну къатында креслогъа олтурду. — Мен Умар къайгъылымамы бусагъатда? Ол мени кёрюб боламыды, болмаймыды, анда сени не ишинг барды?

— Къайдам, ишим барды деб да билмейме, алай а сени юсюнгден бир тюрлюле сёлешгенин эшитгенме да, аны кёлтюралмай этеме. Биреуге алай ат-бет атаб сёлеширге болмайды эркишиге.

— Алай этмей не этерикди, мени ючюн къатыны бла болмагъаны къалмай, кючден джарашхандыла....

— Умарны къатыны сеними сюйген эди, сени кёзюнг ангамы илиннген эди?

— Тейри кёзюнгю алырма... Кёресе аны, итден туугъанны, уллу джокъ, гитче джокъ...

— Кеч, Хасан, бир-бирде алай кетиб къалгъан къылыгъым барды. Алай болса да дауур неден чыкъгъанын айтмадың.

— Дауур а неден чыкъгъанды, — деб джарыды Хасан. — Чегетлеге къарауулдукъ этген заманымда, бу къаллайла эсе да, тенгиз джагъагъа тюшеди. Андан хапарым джокъ, мен да бир абхазлы тенгим чакъырыргъа къалгъанында, анга къонакъгъа барама. Экибиз Сухумда айлана тургъанлай, Умар, эчки джабахакъча бир къатангы тиширыуну да къолтугъундан кириб, аллыбызгъа чыгъыб къалады. Нёгериме да бу джыгырам мында не айланады деб, аллыма атлайма. Ол а, кёрмегенча этеди да, ётюб кетеди. Башыма ургъанча бир ачыуу болады. Экинчи кюнюнде ызыма къайтама. Ол «кёлюме тийгени» бла кесими тыялмай, экибизни да иги таныгъан бир онгмазлыкъгъа былай этгенди, дейме да айтама. Тиширыуну юсюнден джукъ сагъынмайма. Ол да биреуге айтады. Алай бла хапар джайылады. Ол хапар эки-юч кюнден Умарны юйюне джетеди. Хы, унутуб барама: бу

турист къауумгъа къошулуб, ала бла ауушдан аууб барады тенгиз джагъагъа. Ары кетгенин адамлары билмейдиле. Ол ингирде кеси да Къара тенгизден къайтыб, юйюне джыйылады. Къатыны къайда айланаса десе, ишимден келеме, таулада, чегетледе джюрюй, ит болуб джыйылдым, дейди. Тенгиз джагъада хапарны эшитгенлей, бир тиширыугъа тагъылыб кетген болур деб, анга эси бёлюнюб тургъан къатын, алдагъаны да ол оюмуна дагъан болгъанында, юсюне къутурады. Бу да бир затла айтады, айырылыргъа джетедиле. «Сенден сора киши кёрмеген эди» деб, андан бери кёлкъалды болуб турады.

— Биргесине тиширыу джокъ эди ансы, мен да кёрген эдим аны Сухум шахарда.

— Кёрген эсенг да унут. Ол дуняда тюбешсек да, аны къатында Сухум шахарны атын айтма. Отдан кёлек кийиб тебрерикди.

— Аны ангыладым. Ол сеннге аманлыкъ этерге боллукъмуду?

— Огъай. Ол кишиге да аманлыкъ излерик тюлдо, асыулу адамды, — деди Хасан.

— Сора Умар...

— Умар да, сен да от тёбеси болугъуз, — деб, секириб ёрге къобду Хасан. — Мен, суу юсюнде кёмюкча, не этерге билмей, къатышыб турама, сен да...

— Тохта, къабынма, — деб аны сёзюм бёлдю Аслан. — Сен бу джол «Северный Уютну» къаты бламы чыкъгъан эдинг таугъа?

— Огъай, — деди хыны, муну таба атлай. — Болмагъан затла бла булджутургъа, мен сеннге сабий тюлме. Сен былагъа сатылгъанса. Былай кёргенлей да ишекли болгъан эдим, энди уа ишексизме. Алай болмаса, керексиз патауаланы окъуб турмай, бир мадар излерик эдинг бизге.

— Хасан, къызма, сабыр бол...

— Болмайма сабыр. Мурдар болмайым деб турама ансы, мен сенден бошарыкъ эдим. Ол джаныуар тенгинге уа айтыб айырт, мени кёзюме кёрюнмесин...

Джеймс эшикден кирди.

— Хасан, сен меннге хыршыланыб тургъанны къой, — деди.

— Къора былайдан! Тас бол!

Аслан Хасандан кёзюм алмай, ёрге турду. Бу анга мыллык атыб къан джаудурур деб къоркъуб, орча этерге хазырланды. Алай а, андан да бек тебер деб, сёз къошаргъа базмады.

— Огъай, Хасан, мен сенсиз болаллыкъ тюлме, — деб ышарды Джеймс.

— Дагъыда аны хыликге этгенине, ышаргъанына къара, — деб, Хасан аллына силкинди. Алай а Аслан арагъа кирди. — Сени аджалынг мени къолумданды.

— Былайда алай этер мадарынг джокъду, бир табыракъ джерде тюбегинчи сабыр бол, — деди Джеймс. — Келигиз, тегерекге къараб, кез ачыб къайтайыкъ, — деб, алларында тебреди.

Тауну тешиб, туннелча ишленген тар джолчукъ бла иги кесек барыб, кенг джерге чыкъдыла. Алайгъа джетгинчи кюндюзча джарытхан чыракъла, ол гырынны эки джаны бла тизилиб эдиле. Чыкъгъан джерлери уа тенгиз джагъача эди. Кюнню бу ариу тийгенине къара деб, Аслан ёрге кез джетдиргенинде, отузкъыркъ метр чакълы мийикликде орналгъан уллу чыракъланы кёрдю. Аллай уллу, алай къыздыргъан чыракъланы бу джолгъа дери кёрген, эшитген да этмеген эди да, прожекторланы бир тюрлюсю болурла, деген оюмгъа келди. Алагъа да сейирсине, тегерегине къарады. Бир гитче элчик сыйыныр дерча дорбун эди. Башы тюз тюл, джаяча бюгюлюб эди. Ол да, къабыргъалары да тюб джанларына дери сюрмеленгенча сыйдам эдиле. Тюб джанлары уа, къаяланы, сослан ташланы учлары бери айланыб тургъанча кёрюндюле. Тенгиз джагъагъа да, алайыны кесине да ол халда тургъанлары таб келишедиле, деб тиймей къойгъан болур эдиле. Дорбунну джюз, минг джылланы алгъа табигъат кюч, тенгизде, таулада болгъан башха тюрлениуле «иш-легенлери» таныла эди. «Артда была да кенгерте, джарашдыра баргъандыла ансы, туура былай къудрет боллукъ тюл эди», — деди кеси-кесине Аслан. «Кюннге» чыкъгъан джерлеринден онбеш-джыйырма метрни арлакъдан суу башлана эди. Аны ол бир къыйырына къарама джетмеди. Эшта узакъ болур эди. Бу мазаллы дорбун сууну башы бла ол халда кенг да, мийик да бола барыб, элли метр чакълы бирден таргъа кете тебрей эди. Алайы кеси да тунакы эди да, сууну къыйырын ол чурум бла эслемеди эсе да, ангыламады. «Тенгиз ол джанында узун тешик болуб кире болур», деген акъылда тохтады. «Была мекямланы тенгизни джюзюнден къаллай бир метр мийикликде салгъанларын да ачыкъларгъа керекди?», деген оюм келди. Аны билирге нек излегенин алкъын кеси да ангыламагъан эди...

«Бир таб тюшгенди», — деб, шыбырдагъан таууш эсин бёлдю. Таууш келген джанына къарагъанында, Хасан бир къолунда да иги уллу ташы бла, арлакъда сырты бери бурулуб сюелген Джеймсни къатына джууукълашыб бара эди. Ол тутуб тыярдан, орча этерден озгъан эди да, ахырда да таууш этейим да, ол бери бурулсун, ол кезюуге мен да алайгъа джетерме да, экисин да тыярма, деген муратда ауузун ачды. Кечикген эди. Хасан Джеймсни къатына шыбыртсыз барыб, ташы болгъан къолун ёрге кёлтюрдю. Андан ары иш асыры дженгил тынды. Хасан чёмелтаякъ айланыб, юч-тёрт атламы барыб, бауурундан къаб-

ланыб, тынч болду. Джеймс къолу бламы сермеди, аягъы бламы джетдирди, башы бламы урду — Аслан, къараб тургъанлай, аны эслеялмай къалды. Ол Хасан таба бурулду деб да билмеди.

— Артда быллай табыкъ тюшмезге боллукъду, — деди Джеймс Асланнга. Сора аманны кеминде ёрге сюелиб, эсирген адамча тентирей тургъан Хасаннга кез джетдирди да: — Сен да дертинги алыргъа излей эсенг, эркинсе, — деб къошду.

— Мени сеннге дертим джокъду, — деди Аслан. — Сеннге буюргъандыла да, сен ишинги этесе.

— Сен билмей айтаса алай. Сен ол экисини онгларын алгъан сагъатда, мени джумдуругъум тийген эди башынга.

— Джумдуругъумму дейсе?

— Хо. Ашыкъгъаным бла къатыракъ сермеб ийген эдим. — Аслан а темир, агъач, таш эсе да, аллай бир зат бла ургъанды, деб тура эди да, не айтыргъа да билмей къалды. — Бу да эс джыйгъаннга ушайды, суйсегиз экигиз да чабыгъыз, артда тиш къысыб турмазсыз.

— Кесинге бек базгъанынги билдирдинг, — деди Аслан. — Иш алайгъа джетсе, меннге нёгер керек тюлдю. Мен да къары-усуладан болмагъанымы билесе. Хасан дженгиллик этди эсе да, энди сабийлеча болмайыкъ...

— Ай, джаш, сен а не аман бет джойдунг, — деди Хасан, джюрексиниб. — Бу фыргъауундан тюбюнге ийиб нек къойдунг? Милицияда бир джукъгъа юретмегенмелле?

— Огъай, Хасан, мен аны джангыз къакъгъанлай тигилтирикме, — деди Аслан, анга джууукълашыб, шыбырдагъан халда. — Была да бизни тигилтирикдиле да, олду тыйгъан.

— Бир къакъгъанлай деб а бош айтаса, — деб, Джеймс эшитгенин билдирди. — Сен да кесинге бек база кёреме...

— Сен врач эсенг, мени ойсуратханча кир ишлеге нек къошуласа? — деб, сёзню башха джары бурду Аслан. — Не уа адамларыгъыз къыт болубму этесиз?

— Мен амалсыз джерде къошулама ансы, врач тюлме. Алай а бизде хар адам талай ишни тындырады. Адамларыбызны сораса да, ала да джетишедиле, — деб, тешиниб тебреди Джеймс. — Джууунайыкъ.

Аслан алай бир айтса деб тура эди да, мурукгу этмей тешинди. Хасан да джуунургъа суйген адам эди. Сыннганы, чыкъгъаны болмаса да, таякъ тийгени, джыгъылыб кесин ургъаны татыгъан эди да, къыйналыб тешди кийимлерин.

— Бу къыйырына келигиз, — деб, Джеймс кийимлерин да къолуна алыб, сол джанына атлады. — Ол джанында бусагъатдан башхала джууннукъдула.

Кийимлерин таш къабыргъаны тюбюне салыб, суугъа секир-

ди да, узунуна, «кёлню» ол джарыкъ аз ургъан кыйыры т-багъа джюздю. Аны чабакъча баргъанына бир кесек къараб, Аслан да ызындан тебреди. Суугъа киргенлей огъуна, бу тенгизденди, деген оюму тюз болгъанына ишеги къалмады. Тузлу сууда джюзюб баргъан да тынчыракъ боллугъун ангылаб, не къадар аслам «джол» къоратыб, мындан кёрюнмеген кыйырына къарар къайгыгъа кирди. Не келсин, ол мураты толмады. Отуз метр чакълы бирден, Джеймс ызына айланды. Алайда темир буруу бар кёре эдим. Аслан анга тирелгенинде, солургъа этгенча андан тутуб, бир кесекни къарады. Ол джаны тардан-тар болуб баргъаны, былайдан артыкъ да бек танылды. Джарыкъ да анга кёре ауангы эди. Кёзюне кёрюнмеди эсе, иги узакъда сууну башына къалкъыб тургъанча бир затла эслендиле.

— Алай джити къарама, кезлерингден бошайса, — деди Джеймс, Аслан аны къайтыб келгенин да сезмеген эди. Эшта сууну тюрю бла джууукълашхан болур эди. — Тенгиз суу болгъанын ангылаганса. Былайы бла келедиле суу тюрю бла джюзген къайыкъла. Ол сен къараб тургъан джерингде тохтайдыла, келтиргенлерин алайдан къотарыб алабыз, мындан ашырыкъ затларыбызны да алайда джюклейбиз. Сорлугъун бар эсе чырта тартынма. Сен ол затланы билгенден бизге хата, хайыр джюкъду. Кишиге айтырса деб къоркъмайбыз, дегенлигимди.

— Сейир, тамаша...

— Не зат?

— Темир бурууну башы бла бери алгъаныгъыз, ары бергенигиз...

— Огъай, аны башха джолу барды. Тешикле, джолла джетешидиле тауну тюрюнде... Анга къара! Аламат джюзеди да, — деди джууукълашыб келген Хасаннга сейирсине. — Кел, джуунганыгъыз бююннге боллукъду...

Ючюсю да чыгыб, юслерин кебдире тургъанлай, Хасан Асланны къабыргъаснндан тюртюрюб, ары къара дегенча, джагъаны ол кыйырын кёргюздю. Таш къабыргъаны арасы сюреминде уллу воротача эшик ачылыб тура эди. Аны ол джаны бла ёргерекге чыкыгъан атлауучланы да эследи. Была келген сагъатда эшик — зат деб танырча джукъ джюкъ эди къабыргъада. Бу ары къарагъаны бла, андан адамла чыгыб тебрегенлери тенг болду. Тиширыула. Барысы да азгынлача кёрюндюле. Тешине келиб, суугъа кириб бара эдиле. Кеслери да, анадан туугъанча къымыжала болуб. Ташайыб-ташайыб чыгыб, сора сакъал тюрлерине дери батыб тургъан болмаса, джюзген джюкъ эди. «Отуззат болурла», деб кёлюне келди Асланны. Хасан а, ол къымыжаланы орунларына кеси уялыб, Асландан тартыннганы да анга къошулуб, джерге къарай эди.

— Кюн сайын сменадан сора, тиширыула, эркишиле да бы-

лай келиб, бирер сагъатны сууда турадыла, — деди Джеймс. — Алайды да, бизни урунганлагъа къайгырмагъан, джюреклери къаты адамлагъа санамагъыз. Артда дунягъа баям этген сагъа-тыгъызда да, алайчыгъын айтыргъа унутмагъыз, — «чимдей» тургъанын билдире, джарыкъ кюлюб, экисине кёзюу къарады.

— Джыллары келген бу адамла къалай ишлейдиле? — деб, джаны кемсиз кыйналыб, сейирсинген да этиб сорду Хасан.

— Менден алгъа бир затны къабарыкъса, — деди Аслан, аны Джеймсге сёлешгенине къууана.

— Ала бизден джашдыла, алай кёрюннгениликге. Эркишиледен эркишилик къалмайды ансы, былагъа уа не. Кёзюнг илингени болду эсе, аны да айт!

— Асылсыз! — деб, бир джанына бурулду Хасан.

Биягъында нёгерини соруун джакълагъанча этгенликге, Аслан болумну ангылагъан эди. Бир къауум шахталада талай джылны ишлеселе, адамла замансыз къарт болуб къалгъанларын, саулукъларындан да бошагъанларын биле эди. Арт джыллада илмуну, техниканы ёсюмю бла радиациядан сакълагъан кийимле да бола тургъанлай, кёбле джашлай сакъатла болуб къалгъанларындан да хапарлы эди. Быланы уа ол ишлерине кёре кийим — зат бериб онгдурмагъанлары белгили эди. Эшта, бу адамланы орунларына башхаланы келтирирге мадарлары болуб, аны ючюн магъана бермей турадыла, деген акъыл да мыйысын «чимдей» озду. «Былайда ишлеген адамланы асламысы сизден адамладыла», деген эди Профессор. Ол эсине тюшгенинде, джюреги такъыр болду. «Бу мискинлени арасында мен таныгъан бар эсе уа» деб, суудан бери чыгыб тургъан башлагъа сынаб къарады. Аралары узагыракъ эди да, танырча кёралмады.

— Бизни излейдиле, — деди Джеймс. Ызларына къайтханларында Хасанны бёлмеге ийди да, Асланнга: — Профессор чакъырады, — деб, алыб кетди. — Бу джолдан сора былайлада кесинг айланникъса, — деди тамаданы эшигине джууукъ келгенлеринде. — Къайда да бол, ол излегенлей джетерге керексе. Сен Профессоргъа керек болгъанлай, аны тюрсюню кёзюнге кёрюннюкдю. Бар, ызынга джолну кесинг табарса, — деб, муну ичине ийиб, тышындан эшикни этди.

Биринчи бёлмеде биягъы адамлагъа, аппаратлагъа, компьютерлеге кёз джетдире, Профессорну кабинетине кирди. Аслан саламлашыргъа ауузун да бир ачды, аны да кереклиге санамай барыб, туурасына олтурду.

— Тауну башында ол адам сюекни сенми табхан эдинг? — деб сорду Профессор.

— Адам сюек? — ол сорууну берликди деб эсинде джюкъ эди да, андан ары не айтыргъа билмей мурукгу этди. Бу аны юсюнден сёзню бош башламагъанын ангылады. Эшта, Бойнакъ

элге джетиб, андан келиб, ол сюекни да, Къуранны да табхан болурла. Анга къуанды. Профессорну адамлары башына чыкъгъан заманларындамы эследиле, не да быланы анда аппаратлары- зат болуб, ол бери билдириб, бу да кабинетинде тургъанлай хапарлымы болду? Адам сюеклени да, Къуранны да бу табханн билибми сорады, огъесе ишекли болубму сорады? Бу затланы тамалында джууаб берирге керек эди. Аладан хапары болмагъаны себепли, джуудурааракъ этиб, башын алыргъа изледи: — Ата джурт къазауатны заманында таулада кѳб адам къырылгъанды, — деди. — Адам сюекле да табыладыла энтда. Хасаннны излей айланган кюнлеримде мен да эслеген эдим аланы экисин-ючюсюн.

— Мен бирини юсюнден айтама. Ол сени тутхан джерлеринде сюекни сенми табхан эдинг?

— Хо, бар эди тѳбен джанында батыучукъда. Аны да мен табмагъан эдим, Хасаннны ити биргеме эди да, ол къатына барыб, юрюб тебреди. Мен да алайгъа атлаб кѳз джетдирдим.

— Не кѳрдюнг да?

— Бузгъа бегиб эди да, бауурундан джатыб тургъаннга ушатдым. Хайт деб теренде эди. Башха джукъ кѳргеним болмады.

— Хар затны кертиси, ачыгъы болсун деб келишгенибиз эсингде болур?

— Эсимдеди.

— Алай эсе, сюекни къатында не табханынгы нек айтмайса?

— Кѳргеними айтдым. Алайда адам магъана берирча джукъ эслемедим. Мен билгенден, аллай сюеклени къатларында шок, автомат, герох дегенча затла табыладыла. Бузну тюбюнде аллай джукъ бар эсе да, мен ала къайгъылы тюл эдим. Сен аллай бир этгенден ары, эки-юч адам къош да, чыгъайыкъ да, кѳргюзейим ол батыууну. Керек эсе дагыда табайым аллай сюекле.

— Энди табарыкъ тюлсе, сюекни къоратхандыла, — деди Профессор, эки бармагъыны арасында сигарасына кѳзлерин чыракъ ийиб. Сора узалыб, ол къатында кнопкаланы бирин басды да: — Ары къара, — деб, телевизорланы эм уллусун кѳргюздю.

Экран джарыды. Сейпул нени эсе да окъуй, бу таныгъан, танымагъан да талай адам аны арагъа алыб, тынгылай эдиле. Арлакъда вертолетну да кѳрдю. Телевизорну экраны мутхуз болду да, дагыда бир къауум адам чыкъды. Сейпул да, Хасаннны джашы да джокъ эдиле, къалгъанла адам сюеклени сандыкъгъа джарашдырыб сала эдиле. Мусса харибни джуртунда асырарыкъларын ангылады. Сандыкъны башын да джабыб, вертолет таба алыб тебрегенлей, телевизор джукъланды.

— Керти айтаса, адам сюекле кѳбдюле таулада, — деди Профессор. — Мынга айырыб нек эс бѳлгенлери бла ол окъу-

гъан къагъытларында не джазылгъанын билирге излейбиз. Сени хапарынг болур деб тура эдим... Сейпул быйыл отпускагъа чыкъгъанмыды? — деб сорду.

— Огъай, — деди Аслан. Аны атын билгенине да сейирсинди, соруу бош берилмегенин да ангылады. — Къачан чыгъарын да киши билмейди. Иште болумгъа кѳре, таблыгъы бла чыгъа эдик къайсы бирибиз да. Сейпул а эки-юч джылдан бери да отпускада болмагъанды.

— Аны Тюркде кими барды?

— Былай деб айталыкъ тюлме. Эки кере Тюркге барыб къайтхан эди, джууукъларыма тюбедим, дегени да эсимдеди. Аладан да къонакъгъа келгенле болгъан эдиле. — Профессор ол затланы биле тургъанлай соргъанына ишексиз эди да, джашыра айланмай, айтды.

— Хасаннны халын къалай кѳресе?

— Сизге да аманны къуюб, тамбла-бюрсюкюн болса да джанларыкъбыз былайдан дедим, дагыда джюз тюрлю затны айтдым, энди келише тебрегенди. Джеймсни кѳрсе шашыб къалады. Ала азыракъ тюберча мадар джокъмуду?

— Нек болмайды, алай а ачыуланырын ачыуланыб къалгъаны игиди. Бу кюнледе сени шахталада айландырлыкъдыла, лабораторияны кѳргюзюрюкдюле. Хасаннны биргенге джюрют. Ол да бизге бек керекли адамды. Башына да чыгъарлыкъдыла аны. Джаныуарла къайда кѳб болгъанларын иги биледи. Таулада, къачама — зат деб, оюмсузлукъ этмезча болсун. Аллай джугъу чыкъса кесинден да бошарыкъдыла, юйдегисине да игилик этерик тюлдюле. Табына кѳре ол затланы айырт! Кеси да не эте турады экен? — деб, биягъы кнопкаланы бирин басды. Была тургъан бѳлме телевизорну экранында кѳрюндю. Хасан креслода олтуруб, джукълаб тура эди. — Сора кѳл басханды, — деди. — Бюгече сен да кѳз къысмагъаннны орнунда танг атдыргъанса. Бар да тынчай...

Онбурунчи башы

Къарачай-Черкес Республиканы Президенти Черкесскеде «Акъ юйню» аллында машинасындан тюшгенинде, кюн батаргъа джууукълашхан эди. Ол тамбла келирге керек эди Москвадан. Джумушларын тындыргъанында, ызына айланыб къалды. Биргесинде болушлукъчусу Мин-Водда самолет къонаргъа аллыбызгъа машина ийигиз, деб телефон бла сѳлешгенлей, джолгъа чыгъыб къалгъан эдиле. Мында джууаблы къуллукъчулагъа ингирде чачылыргъа ашыкъмагъыз деселе, сакъларыкъ эдиле.

Алай айтмагъанларына сокуъранды Президент. Ара шахарда болгъан төрт кюнюню ичинде джыйылуладан, кърал тамадала бла тубешиуледен, ушакъладан, даулашыуладан озуб, республикада ишледен толу хапар билирча мадар чыкъмады бу джол. Кече арасында къонакъ юйге Черкескеден сёлешиб, ёретин айтханлары болмаса. Аллаи кёзюледе эки джаны да хар нени оноун этерча таблыкъ да тюшмеди. Ол себебден, джууаблы къуллукъчуланы талайы бла телефон бла да сёлешейим, бу кюнледе келген почтагъа да къарайым да, юйге алай барырма деб, «Акъ юйню» къабакъ эшиклерине айланды. Эки сакълауулу да биргесине, тюбюнде хар келгенни документине къараб тургъан милиционер джашла честь бергенлеринде, алагъа да башын силкиб, ююнчю этажгъа кёлтюрдюле. Болушлукъчусун бошлагъан эди да, ол эки джаш да Президентни эшигини тышында къалыб, бу кеси кирди. Ал бёлмеде кече, кюн да аппаратланы къатларында болуучу секретарь къызланы бири телефон бла сёлеше тура эди. Бу киргенинде, сёзюн бёлуб ёрге турду.

— Къалайсыз? Не джангылыкъ?— деб сорду андан.

— Джокъду хатабыз, — деди къыз. — Письмола, телеграммала, факс бла келген затла, къол салынныкъ документле кёбдюле. Барын да джыйыб, джарашдырыб турабыз. Столунгу юсюнде диде.

Президент кабинетине кириб, төгерегине да кёз джетдире барыб, төрде столну ол джанында, джумушакъ шиндигине олтурду. Юйюне сау-эсен джыйылгъанын билдириб, ичи къагъытладан тыкъ-тыкълама папканы къолуна алгъаны бла, эшикни ачылгъаны тенг болду. Республикада ич ишлени министри Исмаил, ызындан да ФСБ-ны федерал бёлюмюню башчысы, шахарны эм ариу джашы Мурат, ич ишлени Къарачай район бёлюмюню тамадасы Сейпул кирдиле. Бир къайгъы болмаса, была джыйылыб келмезликлерин биле эди да, кабинетни иеси алагъа сескекли къарады.

— Разведка да, милиция да былай аламант ишлейдиле деб турмай эдим, — деди саламларын ала. — Мен да Москвадан бусагъатда джыйылыб, кабинетими эшигинден джангы атлагъан эдим. Къалай билиб къойдугъуз?

— Бу джол сыйны, махтауну да милициягъа бер, — деди Мурат, бармагъы бла нёгерлерин кёргюзе. — Сени келгенинги да была билгендиле, бизни да была къозгъагъандыла.

— Бир тюрколу болумгъа тюшгенбиз да, тамблагъа дери чыдаялмай келебиз, — деди Исмаил. — Джолоучулукъда арыб джыйылгъанынги да билебиз, кечериксе.

— Хата джокъду, — деб, папканы джабыб, столну къыйыры сюремге тюрдю Президент. — Не болгъанды? Не къайгъы бла айланасыз?

Хасан талай джылдан бери да «джаныуарла аз болуб барадыла», «таулары теренинден бир тюрколу тауушла чыгъадыла», «тауладан кёкге прожектордан ургъанча джарыкъ урады» деб, атын тайышханнга чыгъарыб къойгъанындан башлаб, артда ол, аны излей барыб Аслан да тас болуб къалгъанларын, ёлюкню сюеклерин, аланы Уллу Къарачайда джамагъат къабырлада басдыргъанларын, Къуранны, Мусса джазгъан къагъытны хапарын да толусу бла айтды Сейпул. Ыйыкъгъа джууукъну таулары иги билген адамла, ыз алгъан итле, следователле, милиционерле ол экисин излеб, таулада джетмеген джерлери къалмай айлангъанларын билдирди.

— Таман умут юзюб, излеуге къошулгъанла бюгюн ызларына къайтхандыла, — деб къошду Исмаил.

— Мен Москвагъа кетген кюн сизни ол адамла тас болгъанларындан хапарыгъыз болгъанды. Меннге нек билдирмеген эдигиз?

— Бюгюн, тамбла табыллыкъдыла, деб тура эдик...

— Исмаил, Мурат, сеннге да, ненча кере айтханма аллай зат болгъанлай, олсагъатдан меннге билдире туругъуз деб...

— Да алайсыз да башынги къашыргъа заман табмай айланаса, — деди ФСБ-ны тамадасы. Ол оюмун андан ары айтыргъа тебреди, алай а Президент аны сезон бёлдю:

— Башха затла бла аягъыз мени заманымы, — деди. — Бу хапар неди деб биреу сорса, республиканы биринчи оноучусу джууаб бералмай къалса, ол эшекден джыгъылгъанча сыйсыз боллугъун унутмагъыз. Сейпул айтханнга сиз не къошаргъа боллукъсуз?— деб, ол бир экисине кёзюу къарады.

— Хазна къошар затыбыз джокъду, — деб, экиси ючюн да ич ишлени министри джууаб берди. — Экспертле къараб, ол сюекле керти да 1935-1940 джыллада ёлген адамныкъыла болгъанларын бегитгендиле. Баш сюегине кёре, аны сураты салынганды, — деди да, папкасындан суратны алыб, тамадагъа узатды. — Къуран Тюркде 1937 джыл басмаланганды. Ол къагъытны арабча джазылгъан бетинде харифлени ёмюрледен келген, бусагъатда да джюрюген харифледен башхалыкълары джокъду. Экинчи джаны латын харифле бла джазылгъанды, башында айтханыбызча. Анда бюгюнлюкде Тюрк грамматикада джюрюмеген белгиле табхандыла экспертле. Ол халда джыйырманчы-отузунчу джыллада джазгъандыла адамла. Алайды да, ол адам Тюркден болгъанына, къагъытны тюбюнде джазылгъаныча, 1938 джыл ауушханына да чыртда ишек джокъду.

— Сора, къагъытда джазылгъан да тюздю-кертиди, не?— деди Президент ол адамны «суратындан» кёзюн алмай.

— Алайды, деб турабыз.

— Тюз ангыладым эсем, таулары теренинде дауурну, таула-

дан кѣкге ургъан джарыкъны, джаныуарланы кѣорагъанларын, сюеклери табылган адамны, бу эки джашны алай тас болуб кѣалгъанларын да бир-бирлерине джалгъаргъа излейсиз, байламлыкъ барды дейсиз.

— Мен да, Сейпул да, бизде ишлеген сынамлы адамланы талайы да алайга санайбыз, — деди Исмаил. — Алай а разведка бизни ол оюмбузну ушатмагъанча кѣржюнеди.

— Бизге чай, кофе болса да бир зат келтир, — деди Президент секретарына селектор бла. Сора былагъа: — Алайсыз да самолет энгда башымы ичинде гюрюлдей турады, сизни хапарыгъыз да анга кѣошулуб, кѣатышдырыб кѣойдугъуз. Разведка, айт, нек ушатмагъаныгы, — деди Муратха бурулуб.

— Была айтханны терсге санагъанлыгъыбыз тюлдю, — деди Мурат. — Алай бегитир ючюн энгда кѣб затны ачыкъларгъа керекди. Ол адамдан, Муссадан башлайыкъ. Кимди ол? Таулары тюбюнде дорбунну кѣалай билиб кѣойду? Тюркден тенгиз бла кѣалай ётдю? Хо, аны да кѣояйым, Къара тенгизни бу джагъасындан Клухор аууша дери кѣаллай бир барды, аны кѣзюгюзге кѣргюзюгюз. Уллу хазырлыгъы да болмагъан джангыз адам аллай бирни кѣалай келди? Аллай бир узакълыкъгъа созулгъан дорбун барды деб, адамны ийнандыргъан кѣыйынды. Ариу алай эсе да, эндиге дери аны бир хапары чыкъмай кѣалай тургъанды? Бу аны ичи бла аллай бир джол кѣоратыб, Кавказ таулары тюбюне дери келиб, ызына кѣайтханды деген сандыракъгъа ушайды...

— Сен андан арысын айтхынчы, эсинге бир затны салыргъа излейме, — деди Президент. — Бу джыллада Бермуд ючмююшню юсюнден джюз тюрюл хапар джюрюйдю. Ол тѣгерекде кемеле, самолетла да тас болуб кѣалгъанлары айтылады. Кесигиз билгенде, аланы биринден да джукъ табылмайды. Мен джашыракъ заманымда, эски тюрк, араб джазыучуланы, джолоучуланы китабларын окъургъа бек сюе эдим. Аланы бир-бирлеринде Къара тенгизде да кемеле, кѣайыкъла башсыз-тюбсюз болуб кѣалгъанларыны хапары айтылгъаны эсимдеди. Кѣайсы китабла болгъанларын унутханма.

— Мен аланы иги кесегин джыйгъан да, окъугъан да этдим бу кюнледе, — деди ФСБ-ны тамадасы. — Бизни джыл санаугъа дери джазылгъанла, биринчи— оноунчу ёмюрледе джазылгъанла да бардыла. Тюз айтаса, Къара тенгиз да кѣргюзгенди оюнланы.

— Атлары-чуулары айтылмай кѣалгъан кемелени, кѣайыкъланы ууалгъан кесеклери, аланы ичлеринде затла артда джагъалада табыла тургъанларына кѣалай кѣарайса? Бермуд ючмююшде чыртда джукъ табылмайды да, былай деб джоралар ма-

дар чыкъмайды. Къара тенгизни юсюнден да алимле бир затла айтыргъа керек эдиле.

— Аллай джукъ эслемедим китаблада.

— Мен сени оюмунгу ангыладым, дейме, — деб сѣзге кѣошулду Исмаил. — Суу ол дорбуннга кемелени, кѣайыкъланы тартхан кѣзюулеринде, ала анга сыйынмай, «ауузгъа» кѣызыу барыб тийиб, чачылыб кѣалгъандыла. Артда толкъунла аладан батмай кѣалгъан затланы джагъалагъа чыгъаргъандыла.

— Джагъаланы кеслерине джелле, боранла элтиб уруб ууатхан кемелени, кѣайыкъланы сынганлары эселе уа ол табылганла, — деди Мурат.

— Аллай заманда джагъалада, сууну кѣыйыр сюреминде асыры кѣб зат табылады. Биз сан бир табылгъан ууакъ-тюек затланы юслеринден айтабыз.

— Мен да аны чертирге излей эдим, — деди Президент. — Алай а кѣуру ол тюлдю мен айтыргъа излеген. Биз окъумагъанлыкъгъа, эшитмегенликге, арт ёмюрледе да ачыкъланмай кѣалгъан кѣоранчла болгъанлары хакъды Къара тенгизде. Кемелени, кѣайыкъланы бирер кесеклери табылгъанларыны юсюнден басмада джазыла тургъанына да ишек джокъду. Ала бары да биз туугъунчу болгъан затладыла, дерикме мени сартын. Къазауатны ал джылларындан эндилеге дери аллай джукъ чыкъгъаны болса, былайдагъыланы бирибиз аны кѣайда болса да окъургъа керек эдик. Аны айтханым, ол дорбунну табхан да этиб, суу алгъынча эркин кириб, чыгъыб турмазча джарашдыргъан болурламы? Аны юсюнден да былай иги сагъыш этигиз... Мурат, биз хапардан бир джанына джаллаяркъ болдукъ, энди айт!

— Сени оюмунга магъана берирге тыйыншылды, аны бла байламлы толуракъ хапар джыярбыз, — деди Мурат. — Мен кесими кѣлумдегин айта тура эдим да, аны аягъына дери джетдирейим. Дорбун бла бизге тиш кысхан къралла хайырланлыкъдыла, деб кѣоркъгъанын билдиреди ол адам. Аны ол айтханы, ол джыллада фашистле кѣайгъы ача башлагъанлары бла байламлы болурму? Керти да ала билселе, Кавказ таулары тюбюне дери джетер мадарлары болса, ары кириб, алайдан ёрге тешик этиб, Къарачайгъа, саулай Шимал Кавказгъа да башындан тюшюб кѣаллыкъ эдиле. Аллай джукъ болмагъанды. Энди Муссаны кесини юсюнден: бусагъатда тенгизни тюбю бла келирге, башы бла да джюзюб дженгил джетерге мадарла бардыла. Ол джыллада уа аквалангла, бюгюн кийгенча, суу тюбюнде джюзе, тинте айланыргъа джораланган кийимле, турбин кѣайыкъчыкъла— затла болмагъандыла. Бу эки джаныны чекчилери да кѣрмей, андан бери кѣалай келди? Фашистледен кѣайгъы чыгъарыгъын билиб, ол чекчиле артыкъ да сакъ болгъанларын

да унутмайкы. Хо, кьаллайла эсе да кьаггытларын джарашдырыб, Новороссийскеге, Сочиге, Сухумгьа келгенди алгьы бурун, дейик. Алайлагьа джеталгьан адам, кеси да бизге дорбунну хапарын айтыргьа ашыгьа эсе, таулагьа ёрлей айланмай, поезд, автобус дегенча бир зат бла нек келмеди?

Секретарь кьыз барына да кофеле келтирди.

— Тынгылайбыз, Мурат. Энди кьалай дейсе да?— деб сорду Президент кофеден иче.

— Тюркде ол кёзюучюкде чыкьгьан Кьуран бизге алай дженгил джетгенине уллу магьана бералмайма. Бир баргьан келтириб, кимге болса да берирге, сатаргьа боллукьду. Арабча, тюркча окьуй, джаза билгенле ол джыллада кёб болгьандыла. Бу джанлада тюркюле да, джашагьандыла, Грузияда уа тюрклемехстинцы деб, кьаллай бир адам болгьанды. Бу аладан-затдан эсе уа. Быланы барыны да сагьышын эте келсенг, шизофреник, кьайдам, анга ушагьан башха тюрлю ауруу болуб, андамында эшитгенине алданыб, не да кесини эсине келгеннге ийнаныб, кьаггытны да алай бла джазыб, джолгьа да аны бла чыгьыб, джазыкь болгьанды, дерчады. Ол кьыйын джыллада тутадыла деб кьоркьуб, тенгизге джууукь элде джашагьан адам, таула бла бери аууб, Кьарачайда кечинирге излеген эсе да ким биледи. Алай а сансыз этмейик. Кьайсы бирибиз айтхан оюмгьа да кьарайыкь. Бири болмаса да, бири тюз болур. Мен бу джашла айтханнга, кесим сёлешген адамладан эшитгениме да сагьыш этеме да, Хасанны хапарларына ийнанырым келеди. Сандыракьгьа санаса, Аслан алагьа магьана берлик тюл эди, таугьа да кетерик тюл эди. Алайды да, таулада бир затла бардыла. Тюене Москвагьа сёлешиб, джангы аппаратла бла тауларыбызны бир тинтиб чыгьыгьыз, деб тилегенме. Адамла да иерикдиле, башы бла самолетладан кьараб да тюрлениу бар эсе излерикдиле. Таулары теренинде дорбун, кьуууш бар эсе да билликбиз, деб ишандырадыла. Тауушланы, джарыкь ургьанны алай бла ачыкь-лаялмасакь, алимледен, башха усталадан болушлукь излерге тыйыншлыды. Табигьатны кесини джорукьлары бла бизни эсизге келмеген тюрлениуле бола эселе да ким биледи.

— Менме деген эки адамны тас болуб кьалгьанларына уа не айтаса? — деб сорду Президент.

— Аланы не кеслерин, не ёлюклерин табхынчы излерге керекди. Аны былагьа да айтханма. Джардан кетерге, кьяа оюлуб басаргьа, суу ичезиб деб кёллени бирине кёмюлюрге боллукьдула. Джаныуарладан заран джетген эсе да, кьайдам. Таулада хар атлагьанынг кьоркьуулуду.

— Была арбазларындан эсе таулары иги билген адамладыла, — деди Исмаил. — Алайчыгьын да унутма.

— Унутмагьанма. Иги билгенле уллу кёллюле боладыла. Аладан зарауатлыкь табханла да аз тюлдюле.

— Сени оюмунгь ангьлашынды, — деди Президент. — Энди сиз экигиз да айтыгьыз кёлююзге келгенни.

— Мен, неден да алгьа, ол сюеклери табылгьан адамны ким болгьанын билирге излей эдим, — деди Сейпул. — Мусса керти да Тюркден адам болуб чыкьса, кёб зат ачыкьланныкь эди. Мурат да экили бола турлукь тюл эди.

— Мен излеген да олду, — деди Мурат.

— Хо, анга ажымсыз болайыкь, — деб аланы оюмларын джакьлады Исмаил да. — Эски-Шахардан болгьанын джазады кьаггытында. Мухтар деб бир хоншусуну атын да сагьынады. Сейпул Тюркде болгьанды, джууукьлары, танышлары да бардыла, джетсин да кьайтсын. Керти да андан эсе, муну туугьанларындан, туудукьларындан бир сау адам табылыр, не аны эшитген чыгьар. Алай болмаса да Мухтарны ызын излер.

— Сен да алай дей эсенг, ол адамны юсюнде бир оноугьа келгеннге санайыкь, — деди Президент. — Мурат, сен энтда Москвагьа сёлеш, ашыкьдыр. Республиканы военкому да болушсун, таулары теренинде болумну дженгиликер тинтиб чыгьарча эт! Тюркге барыу эсе, анга да разыма. Бу эки ишни бир ыйыкьны ичинде тындырыгьыз. Кьайгьы Сейпулну «джеринде» чыгьыб тургьанлай, муну кетерине... кьайдам, кьалай болур?

— Бу Мусса джазгьан джерлени биледи, — деди Исмаил. — Джангы адамдан эсе мынга тынчыракь боллукьду...

— Мен тергеуден юч-тёрт кюн кьорарыкьды, — деб кьошду Сейпул да. — Заместителюм ол кёзюуге аякь юсюнде болур.

— Энтда оноулашыгьыз да, табыча этигиз. Тёрт кюн кёбдю, заманны кьысхартыргьа кюреширсе. Не этилгенин бу ишни юсюнде, кьалай болгьанын кюн сайын меннге билдириб туругьуз, кьайда болсам да. Менден, правительстводан керекли болушлукьну этербиз. Ол экисин излеуно тохтатмагьыз. Энтда, ненча адам керек эсе да, табайыкь. Бир тюз хапар билгинчи кюрешигиз. Башха айтырыгьыз джокь эсе, муну бла бошайыкь.

Тамада бла саламлашыб, ючюсю да кабинетден чыкьдыла. Саудан сёлешинген бла кьалмай, нени, кьалай тындырыргьа боллугьуну юсюнден да оноулашыргьа керек эдиле да, ФСБ-ны тамадасы:

— Мени кабинетиме барайыкь, — деди. — Президент кьайтды деб ашыкьдыргьаныгьызда чыгьыб кетгенме да, джюз тюрлю документ столну юсюнде тёгюлюбдюле. Аланы да джыайым, бу кюнледе джукьламагьаныгьыз, тынгыгьыз болмагьаны татыб турады...

Была ФСБ-ны межямыны кьабакъ эшигинден киргенлей, алай-да дежурный ёрге туруб, саламлашды. Сора бир папканы тамадасына узатды да:

— Бусагъатда Москвадан телетайп бла бергендиле, — деди. — ол сен тилеген затланы юслеринден билдиредиле.

Муратны кабинетине кёлтюрюлдюле.

— Бери джууугъуракъ олтурутъуз, — деди ол. Сора кесини орнуна озуб, папканы ашыгъыш ачды. Аны ичинде эки кьагъыт бар эди. Нёгерлери болгъанын да унутуб, аланы ашыкъ-бушукъ окъуб чыкъды. — Къара тенгизни бизни таулагъа джууукъ джагъаларында къыркъынчы джылладан эндиге дери тыш адам болуб киши кёрюннгенмиди, ол тегерекде башха къралладан кемеле, къайыкъла эсленнгени болгъанмыды, деб соруу ийген эдим, — деб джашлагъа къарады. — Дагъыда бар эдиле соруула, алагъа энди келлик болур джууаб. Бу уа КГБ-ны архивинден алыннганды. 1938-1940 джыллада талай кере кемеле, сууну тюбю бла джюзген къайыкъла тенгиз чеклерибизден ётгендиле. Кюн аманда аджашханбыз», «приборларыбыз тюз кёргюзмей, аны бла ётуб кетгенбиз» деб, кечмеклик тилеб, башларын алгъандыла. Беш кере да дженгил джюзген гитче кемеле чекледен ётуб, бизни катерле сюрюб, джеталмай кългъандыла. Суу тюбю бла джюзген къайыкъладан да тёртюсюн туталмай, башындан атыб да джукъ эталмай ычхындыргъандыла. Ол джыллада тахса билир ючюн суу бла, джер бла, кёк бла да кёбле чегибизге ёшюн ургъандыла. Была да аллайла болгъандыла, деб кьояр эдик, экинчи кьагъыт болмаса. Мында азчыкъ джазылгъанды, окъуюм: «1970—1996 джыллада Къара тенгизни тюбю бла бир затла джюзюб баргъанча болуб, кёб кере суу чеклерибизни сакълагъан катерле, аскер кемеле, сууну тюбю бла джюзген къайыкъларыбыз къуугъун болуб, юрюлюб чыгъыб излегендиле. Ала не затла болгъанларын, кеслери да ма былайы бла барадыла, баргъандыла деб, кескин айтхан киши чыкъмагъанды. Илмуда белгисиз, бек теренде джашагъан джаныуарламыдыла, уллу чабакъламыдыла, ол ачыкъланмагъанды. Приборла тюз кёргюзмезча ишленнген, биз билмеген, биз эшитмеген суу тюбю къайыкъла эселе да белгисизди», — окъуб бошагъанын билдире, башын кёлтюрюдю кабинетни иеси.

— Эсигизде болур, Батумиден Одессагъа дери, таб, андан да арлакъгъа созулуб эди СССР-ни чеклери, — деди Исмаил. — Къара тенгизни башха джерлеринде болмай, Кавказ таулагъа джууукъда алгъын да, энтда да не излейдиле была? Эрикгенден айланмагъанларына уа сёзюгюз болмаз.

— Мени сартын, ол Тюркден адам джазгъан бла быланы арасында байламлыкъ барды, дерикме, — деди Сейпул.

— Тауланы тюбюнде керти да алай дорбун болуб, эндиге

дери бизникилеге билинмей къалай турады деб, разведка аны айтады, — деб кабинетни иесин бармагъы бла Сейпулгъа кёргюздю Исмаил. — Президентни кабинетинден чыкъгъанлы бери да сагъыш эте келгенме да, энди мен да экили бола башлагъанма.

— Энди «разведка», «разведка» деб турма, биз да джангылабыз бир-бирде. — Мурат ёрге кьобду да, шкафдан бир коньяк алды. Аны да, тарелкачыкъ бла печеньеелени да столгъа салды да: — Кечериксиз, закускагъа башха джугъум джожьду, — деб, ючюсюне да къуйду юч рюмка. — Да, алыгъыз! Башланган иш огъур бола бошалсын, эки джаш да сау-эсен табылсынла! — уртлаб бошаб, печеньеелагъа узалды да: — Сейпул, бийченг сени тиширыу бла джьылы саламлашыб кёрсе, отдан кёлек киёмиди? — деб сорду.

— Мурат, кёлекни кьой, тон киеди, — деди Исмаил.

— Ол а кьолай хапар тюлдю, — деб кюлдю Мурат. — Сейпул, сен мынга бир джерде чалдыу салгъан болурса да, аны ючюн этгенин ангылагъанма. Кесинг айтырмединг.

— Сен аны бош сормайса, — деб сагъышланды Сейпул. — Исмаил тюзюн силдеди. Ёнгелеб юйлерине кетиб турады эки ыйыкъдан бери да. «Сеннге салыннган кишенни кёргенме да, аны ючюн къатын алмай турама», — деучен эди Аслан...

— Хо, алай иманы болсун! Фаризат деб бир кызыны тюшюнде кёргенди да, аны табмай айланады, — деди Исмаил. — Алай болса да, сен бизни нек агъартаса?

— Агъартмайма, — деб ахсынды Сейпул. — Тиширыуну кьолун тутханым сайын да чарлаучан эди, бу джол не эсе да асыры бек тебди. Да тансыкъ болса къайтыр, сен нек сордунг?

— Тюркге нёгерсиз баргъанынг оюмсузлукъ боллукъду. Сени чотунг алай эсе, башханы ашырайыкъ.

— Огъай, аны чыртда айтма, — деди Сейпул. — Мен кесими къураб бошагъанма. Кимни бересе нёгерге?

— Сен аны танымайса, кёб болмай ишге джарашханды.

— Юй бичесин алсын да барсын, — деди Исмаил. — Андан бал бла джауча джарашыб къайтырла.

— Аты юй бийче болгъандан сора да, нёгерлик этерик да керекди, ол себебден...

— Энтда бир кесек кьошмай эсем, мен сизни ангыламазгъа тебрегенме, — деб, Сейпул юч рюмкагъа да къуйду. Аланы да сакъламай, кесиникин уртлады да: — Меннге ишанмагъанлыкъмы этесиз, тындырмаз дебми этесиз, иш керти да кьоркьуулу болуб, мени джанымы сакълаймы тургъанлыгъыгъызды?

— Сен тизгенлени барына да магъана бериб айтама. Сакълыкъ, оюмлулукъ керекди. Быллай затда уллу кёллюлюк джарамайды.

— Ол айтханынга кышулама, алай а тишируудан уллу магъана чыгармы. Бизге чабханла— затла болсала, дегенлигимди.

— Аны уа айтма. Бизде талай тишируу бардыла дзюдону, каратэни да эркишиледен иги билгенде. Сеннге нёгер этерге дегеним а ол тутушладан спортну устасыды.

— Сен асыры махтаб ийдинг ФСБ-деги кызыланы, — деди Исмаил. — Кесибизде да бардыла аллайла. Алай а, джылы бла Сейпулгъа келишген, алкын эрге бармагъан керекди. Ол затлагъа да кырайыкъ.

— «Юйленген» мен эсем, мен джаратхан тишируу болургъа керекди, аны да унутмагъыз, — деб ышарды Сейпул. — Алай а бош эте болурмусуз? Керек болса, кесими кырууалайлыкъма, анда да бардыла танышларым, нёгер болурла...

— Огъай, энди аллай сёзлени кыяйыкъ да, ол оноуда тохтайыкъ, — деб, кабинетни иеси сагъатына кырады. — Кыонакъла, кетер заманыгъыз болгъанды. Сагъат онбирден атлады. Тамбла излеуно джангыдан башларыкъ болурсуз?

— Бюгече, — деди Исмаил. — Сейпулну да алыб, мен да кабинетиме барлыкъма. Ненча адам ашырабыз таулагъа, кимлени ашырабыз, барыны да сагъышын этерге керекбиз. Танг аласында азыкълары, шатырлары, башха кереклери бла вертолетха миндириб иерикме. Кесими барыр мадарым джокъду. Бирэки кюнден чыгарма. Сейпул кыаллайла кыуралады?

— Кырачай шахаргъа кетеди сенден кыутулгъанлай. Джолда, анда кьерге да кийимлерин алады. Эртденбла бери джетеди. Ары дери мен Тюркге кыалайдан учарыны кыайгысын этейим. Бусагъатда Мин-Воддан, Нальчикден, Ставропольдан, Владикавказдан да барадыла самолетла. Кыайсы таб тышсе, аны бла кетерле. Экисине да джангы паспортла, кыатын бла эр болгъанларына да мухурла басылыб, хап-хазыр болуб турлукъдула. Хайда, кыорагъыз энди, мен энгда талай документге кыараргъа, талай джерге телефон бла сёлеширге керекме...

... Ичине джыйырма бла беш адам сыйынган, тишируула сатыу-алыу этерге джораланган, бир моторлу гитче самолетчукъ, заман кюн ортадан атлай, Стамбулну эски аэропортуна кыонду. Ставрополдан бери тёрт сагъатны учуб келген джолоучула, сау-эсен джыйылгъанларына ийнанмагъанча, бир кесек толууларын алыб, юуб-талыб тургъан санларын тюзетиб, алай тудюле. Эркиши болуб кыуру Сейпул эди. Самолетха минген сагъатында мени таныгъан бармыды кени деб, тишируулагъа бирер кыат кёз джетдириб чыкыгъан эди. Аллай адам эслемеген эди. «Бийчеси» Аминат да самолетда келгенледе танышы болмагъанын билдиргенинде, экиси да кёл басхан эдиле. Была киши бла сёлешгенлери болмай, былагъа эс белген адам да кёрюн-

мей джыйылдыла бери. Алай болса да, Сейпул нёгерлерине энгда бир кере сымрлаб кыарады да, бу джол келген кыауумну кыагъытларын джарашдыргъан, мында да джол уста боллукъ кызыны ызындан тизилиб, аэропортну уллу межымы таба баргъанлагъа кышулду.

Ставрополда тыш кыраллагъа адамланы сатыу-алыу этерге элтген фирманы самолету эди была баргъан. Ол фирма бла байламлылыкъ тутхан турист базаны келечиси, уллу автобусну кыатында, сакълаб тура эди. Ол автобус бла шахарны арасында кыонакъ юйге бардыла. Экишер-ючюшер этиб номерлеге джарашдырдыла. Адетдеча, «эр бла кыатыннга» да бирни теджедиле. «Ненча орундукъ барды?» — деб сорургъа дыгалас эте, аллай мадарлары да болмай, ючюнчю этажгъа чыкыдыла. Номерде бир орундукъ бар эди. Была аэропортдан келе, кыонакъ юйде кыагъытларын джарашдыра тургъунчу, ингир болгъан эди. Сейпул бла Аминат бет-кыол джууб, базаргъа сатыу-алыу этерге келгенлерин «билдирир» ючюн, алгъан сумкаларын да кёз туурагъа салыб, терезеден тегерекге кыарай тебрегенлей, ингирги хантха чакырыдыла.

Стамбулну тюкенлери кече арасына дери ачыкыдыла. Ауузланыб бошагъанлай бары да, бир да кыуруса кыонакъ юйно тийресинде тюкенлеге кёз джетдирир ючюн, шахаргъа чыкыдыла. Хар ким кесини аллыгы кыайгылы болмаса, ким кыайры барады, не этеди деб, эс бёлген кёрюнмеди. Была излеген да ол эди. Сейпул бла Аминат эки тюкеннге ёретин кириб, кёзбаулукъгъа ууакъ-тюек затла да алыб, тратуар бла энгишге айландыла. Не этериклерини, кеслерин кыалай джюрютюрюклерини юсюнден эртденбла Муратны кабинетинде сёлешиб, оноулашыб, хар ким айтырын айтыб бошагъан эди. Была не адамланы арасында, не кыонакъ юйде, не машинада ишлерини юсюнден джукъ сагъынмазгъа керек эдиле. Тюзю, Сейпул, разведчиклеге, шпионлагъа, аманлыкъчыланы айгъакълаугъа аталгъан киноладача, ызыбыздан адам тышер, киши чабар, сёлешгенибизни магнитофоннга джазарла— зат дегенден кери эди. Не болгъан эсе да эртделеде болгъанды, кёбле унутхандыла, бююнлюкде ол тешик оюлгъаны бла кыалгъанындан белгили джукъ джокъду, сора Тюркге келгеннге, кетгеннге аны ючюн сакъ болуб ким турлукъду деб, Черкесскеде сёлешген кёзюулеринде да айтхан эди. Алай а Мурат бла Исмаил «букъусун кыакыгъанларында», уллу кёллюк этмезге сёз берген эди. Адамла азыракъ джерге джаллагъанлары да, мындан ары не этериклерини юсюнден энгда бир кере оноулашыргъа деб, аны ючюн эди.

— Да энди телефон бла сёлешейим да, Джабраилни юйюнде табсам, бир ишибиз тынганнга санайыкъ, — деб, Сейпул сёлешуучю джерге бурулду. Аминат кёзюню кыыйырын ол кир-

ген мекамгъа джетдире, төгерегине да эс бёле, уллу юйню биринчи этажында тюкенни терезесинде тагъылыб тургъан сахтиян кийимлеге къарай тебреди. Нёгери иги огъунакъ мычыб чыкъды. Ол келиб, Аминатны къолтугъундан кирди да, ызларына бурулдула.

— Джабраил сатыу-алыу ишлери бла Америкагъа кетиб турады, — деди Сейпул. — Иссаны табдым.

— Ол а къолай хапар болмады.

— Хата джокъду, къарнаш этерикни тенг да этерикди. Мен сёлешгеними, мында болгъанымы башха танышлагъа, юйюнде адамлагъа да айтма, ала бла тюберча заманым джокъду бу джол, кёллери къаллыкъды деб, къаты эсгертгенме.

— Муну Эски-Шахарда джууукълары бармыды экен?

— Телефон бла аны сорурум келмеди, — деб, сигарет къабындырды Сейпул. — Джууукълары болмасала да, танышлары боллукъдула. Бусагъатдан къонакъ юйню аллына келликди. Былайдан узакъ болмай джашагъанча айтды.

— Къайры барлыгъыбызны сагъынган болмазса?

— Огъай. Тюбесек айтырыкъма.

— Тюркдегилени хар сагъатлары бирер затха джораланыб, бош заманлары болмайды деб, талай адамдан эшитгенме да, аны ючюн сорам, — деди Аминат.

— Бизнича бошбоюнла болмагъанлары хакъды, алай а керек джерде заман да табадыла, ёрге туруб да къаладыла, аны сынагъанма. Исса уа сыйы да, адамлыгъы да болгъан джашды. Алай болмаса заводха директор этиб да турлукъ тюл эдиле. . .

— Хар ким бизге джити къараб озады, — деб, аны сёзюн бёлдю Аминат.

— Меннге къараб кишини кёрмейме, эркишилени кёзлери сеннге чыракъ кетиб, абынганларын эслей келеме.

— Эркишилени билмейме, тишируула уа сени бек сынаб озадыла.

— Сау бол, кёлююу уллу этдинг, — деб ишарды джаш. Кертиси да, эркишиле къызгъа, тишируула да мынга эс бёлгенлерин сезген эди Сеупул да. — Бизге башха-башха къарамай, бирге къарагъаннга да ушайдыла.

— Бу тюрлю джанла кимледиле, деб эте болурламы?

— Огъай. «Бу экиси бир-бирине бек джарашадыла» деб, шыбырдагъанларын эшитдим.

Аминат джукъ айтмады. Сёз урумун эшитсе, ушатханы бла къалгъанын биллик эди. Алай болса да Сейпул шахарда эм ариу джашланы бирине санала эди. Анга уллу магъана бермесе да арт джыллада, онгсунган а эте эди. Къыз да саубитген, ариу санлы, бет тюрсюнюне да адам сёз табмазча, суйюмлю эди.

Сейпулну бу джол накъырда халда ачыкъ билдиргени, ФСБ— да къызны биринчи кёргенинден бери да эсинде эди.

— Сау келигиз, багъалы къонакъла!— деб, къонакъ юйню арбазында сакълаб тургъан Исса былагъа джылы тюбеди. Алгъын Аминатны къолун тутта, бетине да асыры джити къарады. Сора джунчуяракъ болуб, бери айланды да, Сейпулну къучакълады. — Келлигизни билдирсенг а, аллыгъызгъа барыб, адет-деча тюбер эдик.

— Эсибизде болмагъанлай чыгъыб къалдыкъ, — деди Сейпул. — Танышыб къалыгъыз, бу Аминатды. Сени атынгы биледи.

— Аминат, Тюркге биринчи кереме келесе, алгъында бола тургъанмыса бизде?

— Буду келгеним.

— Да сора сеннге джер-суу кёргюзюрге керекди, — деди Исса. — Бу, этиучюсоча, ызыма ашыгъама, ишим кёбдю деб тебреригин ангылагъанма. Сен а тур мында бир кесек, төгерекге къара, айлан, кёз ач, кесибиз ашырыбыз.

— Мен энди сизге ишанмайма, — деди Сейпул. — Былтыр Асиятны алай тыйыб, мында эрге бериб къойдугъуз.

— Да не хатасы барды? Бек аламан джашайды. Бу Асият бла бездириб къойдугъуз, мындан алда да къайсыла эселе да алай айтхан эдиле. Бизден да бир къызны ары къоратыгъыз да, кёлгюзюню басыгъыз.

— Алай тергей тебресек, бир он къызны берирге керексиз бизге, — деб кюлдю Сейпул. Исса Къарачайгъа келгенинде муну юйюне къайтыргъа заман табмай кетген эди. Ол себебден, бийчесин кёрмеген эди да, таукел айтды:— Аминатны уа чыртда къояллыкъ тюлме. Сабийлери сакълаб турадыла, меннге да къартлыгъымда энтда бир кере юйленген ауур тирикди. — Аминат ишарыб джерге къарады.

— Мындан ары да кёб джылланы къууанч бла джашагъыз, Аллах бир— биригизден айырмасын, — деди Исса. — Къайда, минчигиз, — деб, «Мерседесини» эшиклерин ачды.

— Къайры барабыз?— деб сорду Сейпул.

— Къайры барабыз деген неди? Мен сизни къонакъ юйдеми къоярыкъма. Кетдик бизге. Юйде анам бла бийчеден сора киши джокъду. Уялмагъыз, тартынмагъыз.

Была бла келгенледен төрт тишируу къатлары бла озуб тебретдиле. Ючюсю ол сагъатха неле табхан эселе да, сумкаларын кючден кёлтюрюб атлай эдиле. Тёртюнчюсю уа джол усталыкъ этген, къонакъ юйге джарашдыргъан къыз эди. Ол быланы къатларына келди.

— Сиз да джалларгъамы тебрегенсиз?— деб сорду.

— Къалай этейик дей турабыз, — деди Сейпул. — Джаллагъанла алай кёбмюдюле?

— Экибизни Кониядан джууукълары алыб кетдиле. Бу төгекте эллеге да ючеуленни кьоратдыла. Ызыбызгъа учар заманга келтирликдиле. Бирибизни эгечи Стамбулда окъуйду. Ол да аны кьолтугъундан кирди да, джаллады. . .

— Алагъа тѳзген былагъа да тѳзериксе, — деб кюлдю Исса. — Мен мында джашайма. Телефон бла къачан келтирлигими билдирирме.

— Огъай, кьонакъ юйге къайтырыкъбыз — деди Сейпул. — Тамбла эртденбла шахарларыгъызыны бирине атланьргъа боллукъбуз, къайгъы этмезсе бир-эки кюн кьалсакъ, — кызыны былайдан кетер мадары болмагъанын биле эди да, бизни бла кел деб къаты болду. Аминатда кьошулуб «тиледиле». Ол унамады. — Да сора тенгим бизге кечеги Стамбулну бир кѳргюзюн да, келирбиз.

— Келмей кьалсала да, джукъунгу бузма, — деб кьошду Исса.

Исса эм алгъа ресторанга элтиб, сыйлады. Андан чыкъгъандан сора шахарны эм ариу джерлерине айландырды. Тенгиз джагъада да болдула. Эски-Шахаргъа барлыкъларын алайда айтды Сейпул.

— Бу ууакъ-тюек затланы менсиз да алыб кетерик эди мындан, анам кьоймагъанында келгенме, — деди. — Кимден, кьаллайла эшитгенин да сормагъанма, Эски-Шахарда эртделеде бир кьарнашыбыз джашагъанды, аны балалары, туудукълары болургъа керекдиле, хапар бил, дегенинде, мыдах этмез ючюн келгенме. Сени адамларынгдан киши бармыды анда?

— Анамы эгечи джашайды.

— Бек ашхы. Бизни тамбла ары элтирге боллукъмуса?

— Элтейим, нек элтмейме. Ненча кюннге барабыз?

— Ненча сагъатха джетерикбиз? — деб сорду Аминат.

— Да бир юч сагъатха — затха ары джыйыллыкъбыз.

— Хапар билгенден ары не этерикбиз анда, — деб, Сейпул Аминатха къарады.

— Хо, сау адамы кьалгъан эсе танышырбыз, бир кесек олтурурбуз, — деди Аминат. — Чыртда иймеселе бир кече кьалырбыз. Ингирде къайтыб кьалгъандан игиси уа джокъду.

— Дагъыда ким биледи, эки-юч кюн турурча чурум чыкъса, сен кетерсе, биз кесибиз къайтырбыз, не да бизни бери атаргъа биреу табылыр.

— Келигиз, бизде кече кьалырсыз да, эртденбла алайдын атланьрбыз. Этмегиз быллайла.

— Анга да бир кюн чыгъар...

— Келин, сен бу кыйын адам бла къалай джашайса? — деб, машинасы таба атлады Исса. — Эртденбла сагъат джетиде кьонакъ юйню аллында болурма.

Сейпул бла Аминат номерлерине кирген кѳзюулеринде кече сагъат экиге джууукълашхан эди. Орундукъ джангыз болгъаны эсинден кетген эди да, Исса бла бармагъанларына сокъуранды Сейпул. Алай а, Тюркдегилени халилери бир аз тюрленгенди, анда да къалай кече кьалдырлыкъларын ким биледи. Эшта, бирге саллыкъ болур эдиле орунну. Энди къалай болады? Гитче столчукъну эки джанында эки кресло бардыла. Аланы биринде кечени ашырыгъа боллукъду. Кече десе да, танг атаргъа кѳб кьалмагъанды. Алай а «эр бла къатын» башха джатханлары келишмейди. Ызларындан сымьылгъан адам — зат болса, алдаб айлангъанларын кыйналмай ачыкъларыкъды. Эки орундукъ болуб, башха джатсала, бир-биринден эригиб тургъан адамла, сылыт болуб джыйылгъанлары бла, рахат тынчайыр къайгъыда алай этдиле, деб да кьояр эдиле.

Быллай бир сагъыш этерге керекмиди? Аминат отоугъа кириб чыкъгъан тиширыу болгъанын Черкесскеде соруб билген эди. Институтдан сора тау эллени биринде зоотехник джаша эрге чыгыб, къайын кызылары джашау бермей, эри да мынга джекирген болмаса алагъа джукъ айтмай, аралары табсызгъа кетиб, айырылгъандыла. Андан сора сѳзден, къайгъыдан башын алыб, Москвагъа джаллайды. Кеси окъугъан институтда бир кесекни устазлыкъ этеди. Алайдан прокуратурагъа кѳчеди. Кѳб болмай атасы, анасы кьоймай бери джыядыла. Эри бла он ай джашагъанды, Москвада да тѳрт джылгъа джууукъну ишлегенди. Алайды да, бети ачылмагъан кызычыкъ тюлдю...

— Бу гитче орундукъгъа къалай сыйынныкъбыз эки сау битген адам, — деди Сейпул, костюмун теше.

— Арт джыллада юйде улуу орундукъ да тарлыкъ этеди сеннге, — деди Аминат, кофтасыны туймелерине узала. — Менден алай дженгил эригириксе, деб а турмай эдим.

— Джаншама болмагъан затланы...

— Сыйынныкъ тюл эсенг, майна, креслола. Туурада мийик юйню терезелери бери къараб турадыла, чыракъны джукълат, — деди да, Аминат юбкасын тешиб башлады.

Кесини кѳлюнде да бир иги муратла болгъаны ючюн кѳрюнмеди эсе, Аминат бу да орундукъда болурун онгсунганча ангылады. Сора, чыракъны да джукълатыб, анадан туугъанча кымыжа болду. Ол кѳзюуге Аминат кьабыргъагъа бурулуб, джарашыб джатхан эди. Бу да барыб анга кысылды.

— Ары нек бурулгъанса? — деб сорду аууазын да кѳлтюртерек этиб.

— Билесе да, онг джанымдан джатаргъа ѳч болгъанымы, — деди Аминат, алай а муну таба айланды. Ол тар орундукъда бетлери бир-бирине асыры джууукъ келиб кьалдыла. Сейпул кьолун аны бели бла ийди да, кѳз кьарангы этиб, эринлерине

эринлерин салды. Аминат алгы бурун башын ары-бери эте тебреди, алай а Сейпул аны «унамагынында» тынч болду. Джашны кьолу муну сыртындан энгишгерек тая барыб, гитче ич кенчекчигине джетгенинде:— Энди озма, — деб кьулагына шыбырдады.

Аминат керти да аллай джукь болмасын деб, кьаты эсгергенин сезди. Алай а бу энди кесин тыярдан озган эди, аны да кьаршчылыкь этер мадары джокь эди. Бир кесекден экисини кьызыу солугьанлары белмени ичинде джарыкь эшитилди. Джолоучулукьда арыганлары да кетгенча болуб, джукь да кьайры эсе да джаллаб, белек заманны сыртларындан джатыб, кьымылдаган, селешген болмай турду. Кьатыныны услулугыу бла кьбден бери тишириу джылыу кермегенин орнунда турган Сейпул да, эринден айырылгьандан сора эркишилени харам этген Аминат да, насыб тауну теббесине чыкьганча, ишлерин, кьайгылары да унутуб, назик сезимлеге, джюрек рахатлыкьга белениб эдиле. Ол халыбыз энгда сакьлансын дегенча, джангыдан бир-бирлерин ийнакьлай башладыла. Керти кесек замандан орундукьну сеткасы башха тюрлю чыкьырдады.

— Сен а кьызыб кьалдынг да, — деди Аминат.

— Кьыздыргьанса да, кьызганма, — деди Сейпул. — Ызыбызга кьайтханлай, ол уллуну отоубуздан кьорат да, ма быллай орундукь ал.

...Джолда да эки-юч кере тохтаб, кофе, чай иче, онбир сагыатдан атлай Эски— Шахарны кьыйырындан кирдиле. Иссаны джууукьлары арасы сюремде джашай эдиле. Джылы да джетмишден атлагьан амма кьонакьлагьа бек кьууанды. Джашы бла келини иште, туудукьчугьу кьызчыкь бла бу эдиле юде. Была босагадан атлагьанлай, кьызчыкьга тебси джарашдыр деб, кеси кьонакьланы туураларына олтуруб, Кьарачайдан хапар соруб башлады. Сейпул бла Аминат сезню кеслери излеген джанына буругьа кьорешселе да, бир сагыатха джууукьну аллай мадарлары болмай турду. Тебсиге олтурганларында амма сорууларын азыракь этди. Сейпул ол кезюучюк бла хайырланды.

— Амма, кьартла айтханнга кере, алгьын былайда бизни да бек джууукь кьарнашыбыз джашагьанды, — деди. — Тюркдегиле тукьумларыгьызыны башхача джаздырасыз да, кьалай айтыргьа да билмейме. Аты уа Мусса болгьанды.

— Мусса... Муссала уа бардыла.

— Бу немецле бла кьазауатны аллы джыллада елгенми этгенди, тасмы болгьанды, башха кьралга етюбю кетгенди, аны билмейбиз. Аллай бир тюрлю хапарла эшитген эдик, дейдиле кьартларыбыз. Сабийлери, туудукьлары бар эселе излегиз, тюбегиз деб, анам кьаты айтыб ийгенди. Олду баш ишибиз.

— Мусса... Хо, Мусса деб болгьанды. Кеси да тюрк кьыз алгьанды. Биз бери 1939 джыл кечген эдик Афиендан. Ол сагыатда Мусса Америкага кетиб, атсыз-чуусуз болуб кьалгьанды деб, кьарачайлыла бек кьыйнала эдиле. Аны юй бийчеси сау болур, дейме. Кьызын да таныйма. Аты да кьалай эди? Кьартлыкьдан аман джокьду, унутама да кьояма. Назифа болур эди дейме. Хо, Назифады кьызыны аты. Бир алапат тишириуду. Иги джылы келгенден сора бир кьызчыкьны табды да, хапары дуняга джайылыб, кьюлюб, харх болуб айландыла. Эллиге джууукьлашхан эди ол сагыатда. Биз алай этгенликге кьараб кьарагьынчы есдю, бир ариу зат болгьанды, дейле, мен кьбден бери кермегенме. Стамбулда, Анкарада эсе да окьугьан хапарын эшитген эдим, бошагьаны бла кьалгьанын билмейме. «Кьбле тилейдиле, унамайды» деб, Назифа алгьаракьда тарыкьган эди... Ий мен Гюлшеннге нек джетдим?

— Гюлшен кимди?— деб сорду Исса, кьоллюгон кьуден тыя.

— Ол кьызыны аты алайды. Назифаны кьартлыкь кьызына айтама.

— Назифаны юйюн кьалай табарга боллукьду, — деб, амма энгда башха хапарлагьа кечмез ючюн ашыгыш сорду Аминат.

— Ол сиз келген уллу джолну онг джанындады.

— Муссаны юйю уа?

— Назифа да, эри да анда турадыла. Фатима да биргелеринеди. Анасына айтама. Джюзлеге келген болур. Айтууларына кере, Мусса Америкага кете тебрегенинде, мен кьайтхынчы бирге болугьуз деб, кьоеуюн да, кьызын да юйюне джыяды. Ол башсыз болуб кьалгьанында, ала да Фатиманы кесин кьоюб башха чыгьалмайдыла. Мусса бла Фатиманы Назифадан башха сабийлери болмагьанды. Быланы тукьумлары бламы алайды, кьайдам, Назифа да ол джангыз кьыз бла кьалды да кетди... Кьызчыкь, былай кел! — деди туудугьуна амма. — Назифаланы юйню бир юрет кьонакьлагьа, мен джолга чыкьсам табарыкьма ансы, джарашдырыб айталлыкь тюлме.

— Юретгенин кьой да, биргебизге кел, алай табыракь боллукьду, — деди Исса. — Биз бери кьайтырбыз, Сейпул бла Аминат Назифа амма бла ушакь этерле, не бла сыйлагьанын артда айтырла, машина керек болса билдирилле.

— Ичхыналсагьыз кече кьалыргьа бизге келигиз, — деди амма. — Бир кьб сорлукь затларым барды.

— Амма, Муссаны Мухтар деб тенги болгьанды. — деди Сейпул. — Ол сен таныган адам тюлмюдю?

— Огьай. Шахар уллуду. Аны бирер джерине чачылганбыз да, таныгьаныбыздан эсе, танымагьаныбыз кьбдю...

— Ма буду, — деди кызычык, кялын кянджалдан этилген бурууну ичинде, бир этаплы, уллу юйню кяргюзюб.

— Да сора сиз бара барыгъыз, биз халгъа кярайык да, хапар билдирибиз. — деб, Сейпул машинаны эшигин ачды.

— Юйде киши бар эсе, кызычык, кяарасын, — деди Исса.

— Къарт аналары ары-бери бара болмаз, — деб, Сейпулну ызындан тюшдю Аминат да.

— Барыгъыз, Исса, джокъ эселе да сакъларбыз, — деди Сейпул. — Хапарыбызны билдирибиз.

Исса машинасын ызына бурду. Бу экиси да кяабакъ эшикге джууукълашдыла. Аминат сансыз бир джанына кяарады да:

— Сейпул, сен джукъ сездингми? — деб сорду.

— Огъай. Не сезерге керек эдим?

— Бир машина ызыбыздан айланганча кярюнеди.

— Къайдам. Аллай джукъ мени эсиме да келмегенди.

— Стамбулда кьонакъ юйню аллында, Иссаны машинасына минген сагъатыбызда, арлакъда тура эди. Джангыз ол болмаса машина джокъ эди да, аны бла магъана бердим. Ичинде адам кяремедим. Стамбулдан иги огъунакъ узайгандан сора, темир бетли «Вольваны» ызыбыздан келгенин эследим. Бир кесекден бизни озуб кетди. Эски-Шахаргъа джууукълашханыкъда, бензин кыуйгъан джерде тура эди. Ичинде экеулен кярюне эдиле. Биз машинадан тюше айланган кезюуде да, кяатыбыз бла ол озду деб турама.

— Джангыла болурмуса? — дей, кяабакъ эшикни кяакъды. — Былайда сюелгенибиз келишмейди, артда джарашдырыб айтырса да, бир оноу этербиз.

Эшикни джылы келген тиширыу ачды. Сейпул кюн ашхы берди да:

— Назифа болурмуса? — деб сорду.

— Хо, — деб экисине кезюу кяарады ол. — Келигиз ичгери, — была арбазгъа киргенлеринде: — Танымай турама, — деб кыошду.

— Энди танышырыкъбыз ансы, танырыкъ тюлсе, — деди Сейпул. — Биз Къарачайдан келгенбиз.

— Оу, мен джарлы, кызычыкгъа джукъму болгъанды?

— Огъай, огъай, биз башха иш бла айланабыз, — деди ашыгъыш Аминат. — Кызычыкъ деб кимге айтдынг?

— Да бизникине айтама, Гюлшеннге. Иги кесекден бери да сиздеди. Къайтыргъа керек эди да, эсим анга кетиб, аны ючюн сорама.

— Эшта ол элде джууукълагъа айлана болур, биз республиканы аралыгъынданбыз, — деди Сейпул. — Къайгъы этме, келир Аллах айтса.

— Тебердидеди. Джууукъ джетген джаш анда тенги чакъы-

рыб бара эди да, аны бла кетген эди. . . Арбазда сёзге тутханыма кяара, — деб джунчуду Назифа. — Келигиз ичгери, анам да бир кыуаныр, — деб, алларында тебреди.

Мусса бла байламлы Сейпул тергегеннге кяре, Назифаны джылы джетмишден — затдан кяб болургъа керек эди. Былай кяарасанг а алмышха да джетмегенди, дерча сакъланган эди. Кеси да алкын бек тирича кярюндю.

Бир бёлмеден озуб, экинчисине кирдиле. Джарашханына кяре, кьонакъланы олтуртуучу джерлери болур эди. Уллу терезени тюбу бла салынган креслода кятангы къарт кяатын таяныб, кяалкыб тура эди. «Башын креслоу таянчагына сала айланмай, бу джанында диваннга джатса тынгылы боллукъ эди», — деди ичинден Аминат.

— Анам, кьонакъла келгендиле, — деб уятды аны Назифа. — Кеслери да-Къарачайдан.

— Огъур бла келигиз, — деб ёрге кялтюрюлдю Фатима.

— Къобмагъыз, — дей, аллына атлаб, амманы кюлун тутду Сейпул. Аны ызындан Аминат да саламлашды.

— Нек къобмайма сора, — деб, Фатима ёрге да туруб, кюл тутханы кялюне джетмей, экисин да кыучакълады. — Сизден багъалы адам бизге келлик тюлдю, олтуругъуз, — деб, алайда столчукъну тегерегинде креслоланы кяргюздю. — Сиз джанындан адам келсе, ол джазыкъны кезюнден кярюб, тансыкълагъан этеме.

— Анам, бир солуу алма кюй, сёзге тыйыб, тыкъсыб тебреме да.

— Аны да тюз айтаса. «Къарачайда ашатмай, ичирмей хапар соргъан адет джокъду», деучен эди, джандетли боллукъ. Биз селеше турайык, сен тебси джарашдыр.

— Амма, кяб болмай ауузланганбыз, — деди Сейпул. — Назифа да бизни бла бир кесек олтурсун. Экинг бла да сёзюбюз барды.

— Кесибиз да Къарачайдан иш этиб сизге тюбер ючюн келгенбиз, — деб кыошду Аминат.

— Да сора сабыр бол сен да, — деди амма кызына. — Ашха, суугъа артда кяарарса. Ол джазыкъ сау болса, кюрманлыкъ да этер эди. Кюеу да мында джокъду. Кябагъа кетиб турады. Алай болса да, Аллахха шукур, небиз да джетишеди... Не эте турасыз андагыла? Мени туудугъум да сиздеди...

— Анам, аны айтханма, — деди Назифа.

— Къарт атангдан бир хапар билалсанг деб, тилеб ийген эдим. Джууукъ джетген джаш ары бара эди. Бирге кетгендиле.

— Амма, Гюлшени анда болгъанын билсек, тюбеб, аны бла келлик эдик, — деди Сейпул. — Биягында Назифа айтхын-

чы хапарыбыз джокъ эди. Къарт атасыны юсюнден а. . . -Къалай башласам таб болур деб, мурукгу этди да:— Муссаны хапарын а айтыргъа боллукъбуз, — аны баш сюегине кёре салынган суратын узатды. — Бу олмуду?— деб сорду.

— Бек ушайды, — деди амма. Къызы уа ол болгъанын бегитди. — Джанынга къурман болайым, мындан уллу игилик бизге киши этерик тюлдю. Не билесиз? Не хапарыгъыз барды? Ол сау болса, бир джукъ билдирмей турлукъ тюл эди. Джыларымы джылаб, кюерими куйюб бошаганма, тартынмай, джашырмай, хар нени болгъаныча ачыкъ айт!

— 1938 джыл ауушханды. Не эсе да бир билдирлиги болуб, ахлуларына туберге излегенди. Джеталмагъанды. Къарачай таланы башында ауушханды. Адам аякъ хазна тиймеген джерде болуб, эндилене дери киши кёрмей тургъанды ёлююн. Кёб болмай таулагъа айлана баргъан бир джаш эслеб, хапар билдиргендинде, сагъайдыла адамла. Чыгъыб, Уллу Къарачайгъа тюшюрюб, халкъ джыйылыб, сый бериб, джаназысын, дууасын этиб, джамагъат къабырлада асырадыкъ...

— Къызчыкъ аны къалай эшитмей къалгъанды?— деди Назифа сагъышлы. — Ол баргъынчы асырагъан болурсуз.

— Огъай, бу кюнледе асырагъанбыз. Юч ёзендегиле биледиле, башха джерлеге хар не ачыкълангынчы къоя турайыкъ деб, джаймагъанбыз. Теберди джаныны— затны хапарлары джокъду. Бу кюнледе сын ташын да саллыкъдыла, къабырыны суратын а алыб келгенбиз, — деб, хурджунундан төрт суратны чыгъарыб, аммагъа узатды Сейпул. — Бу асырагъан кюнлюбюзде джыйылгъан адамланы суратыды. Былайда джаназы, намаз эте тургъан кёзюулери кёрюнеди. Бу экиси къабырны эки джанындан алынган суратладыла. Бу да Къураны.

Анасы да, къызы да кёзлюкле салыб, суратланы бир-бирлеринден алыб, иги кесекни къараб турдула. Назифа джыламсыраса да, Фатиманы алай этгени да болмады. Амма суратланы кёкюрегине къысды, Къуранны къагъытларын ачыб къарады, таныды.

— Энди ёлсем да, ёлдюм демезча болдум, — деди. — Бир да къуруса да къайда асыралгъанын билсем деб, таралыб тура эдим. Аллахха джаным къурман болсун, джуртуна, ахлуларыны къатына тюшгенди. Джашауу сизге къалсын, узакъ ёмюрлю боллукъбуз экинг да. Мен барыб къабырын кёрмей къоярыкъ тюлме. Къызчыкъ бир келсин да, эркишилден да биреуню нёгерге алырбыз да, ючюбюз да барырбыз.

— Анам, сени билмейме, мен а барлыкъма, — деди Назифа. — Джол узакъды, къыйынды, кёлтюралмазса.

— Хата джокъду, джолда тыныб къалгъаным болса, ары джыарсыз да къатында асырарсыз, — деди Фатима. — Экинг да иш этиб, бизге аны билдирир ючюнню келгенсиз?

— Баш ишибиз ол эди, — деди Сейпул. — Биз ангыламагъан затла да чыгъыб къалдыла. Мусса харибни джанында къайдан болгъаны, ким болгъаны джазылгъан къагъытчыкъ табылгъан эди. Аны бла тюзетиб келгенбиз сизге. Асырагъан кюнлюбюзде адамла «муну юсюнден толу хапар билмесек джарамаз. Тюркге барыб, кими болгъанына да къараргъа керекди» деб, сёлешген эдиле. Бу алай узакъ, къыйын, къоркъуулу джолгъа кеси джангыз нек чыкъгъанды? Къарачайгъа джетерге нек ашыкъгъанды? Ол затладан сизни хапарыгъыз болур.

— Джашым, сен асыры къыйын сорууланы бердинг, — деди Фатима бир кесек сагъыш этиб. — Бу затны юсюнде бизни да билгенибизден эсе, билмегенибиз кёбдю. Сатыу-алыу этерге Америкагъа барабыз, деб кетди. Бизни нек алдагъанындан хапарыбыз джокъду, — Амману эсине неле келгенлерин ким биледи, сёзюн бёлюб шум болду.

— Аны юсюнден анам да, мен да, эт адамларыбыз да сагъыш этер ючюн къалмагъанбыз, — деди Назифа ол тохтагъанында. — Ата джуртума джетиб къайтайым десе, биз аны зор бламы тыярыкъ эдик. Башха бир чуруму болгъанды деб, ол оюмгъа да келебиз. Атам кетгенден сора кёб турмай, бизни талай кере джокъладыла ючеулен. Бу джерледен тюл эдиле кеслери да. Къайдады, къалай кетди, не айтыб кетди, къайда табаргъа боллукъду деб, хаман къайтара да сора турдула. Америкагъа барама деб кетгенди, андан сора биз билген зат джокъду деб, анча сайын биз да джууаб бериб турдукъ...

— Биринчи кёргенлей огъунакъ да ол адамланы джюрегим алмагъан эди, — деб, къызыны сёзюн бёлдю Фатима. — Дагъыда келиб турлукъ болур эдиле, бир джолда кюеу, муну эрине айтама, кеси да бир сау битген адамды, кимлесиз, не затласыз деб, джагъаларындан алды. Андан сора тохтадыла, игиликге айланган затла тюл эдиле. Аланы келликлерин билиб джукъ айтмай кетген эсе да ким биледи ол хариб. Соруб турсала, бир кюн болмаса да бир кюн тюб алырла, деб къоркъгъан да болур. Кавказгъа эркинликсиз кетгеними хапары чыгъыб, юйдегиме закон бла къатылырла, деб сескекли болгъанды да, дейме сагъыш эте келсем.

— Анам, Мухтар харибни хапарын айтмай бараса.

— Ол а ким эди?— деб сорду Аминат, амма ол хапаргъа артыкъ да эс бёлюр деген умутда.

— Муну атасыны джан тенги. Аны къуру мынга айтханма. Бу бош джюрегинги къыйнайса дейди, алай болса да мен къан джаудуруб къойдум, деб ёкюнгенлей джашаб барама. — Амма джаулукъ къанаты бла джыламукъдан толгъан кёзлерин сюрдю. — Бир джолда ол адамла биягъыллай соруула бере келди-

ле да: «Энди сизге чыртда джукъ айтмай кетгенди, не?» — деди. «Нек айтмайды, Америкагъа барлыгъын биле эдик», — деди къызчыкъ. «Ол бош хапарды, андан сора не айтхан эди кетерини аллында?» — деб джабышды сакъаллы къартчыкъ. «Огъай, джукъ айтханы болмагъан эди, — дедим мен къабышырыкъ. — Кетерини ал ингириде Мухтар бла кёб сёлешген эди. Анга башха зат айтхан эсе билмейме». Ол сагъатдан Мухтарны ким болгъанын соруб тебретди. Кюеу ишден келиб къалыб, ол кюн къысдырды аланы.

— Аллында «Муссаны тенглерибиз» деб, ариу сёлешиб, алай бла алдадыла бизни.

— Хо, биз да къайгылы болуб, не этерге билмей тура эдик да, кёлубюз иги болду... Хы, Мухтарны хапарын айтыргъа башлагъан эдим. Талай кюнден, чыкъмагъан джаны ичинде, сахарны къыйырында табдыла аны. Эс джыялмагъанлай, больницада ауушду, джазыкъ. Тюйюлгени, бичакъ джаралары да болгъандыла. Ишден келе тургъанлай, кимле эселе да машинагъа миндириб кетгенлерин кёргенди бир тишируу. Бир ишексиз ол бизге келиучю экиси болгъандыла, деб турама.

— Полициягъыз ким этгенин билмей къалдымы?— деб сорду Сейпул.

— Туталмадыла мурдарланы. Энди былайда туралмайбыз деб, адамлары да юлерин сатыб, кече бла кёчюб кетди. Къайры баргъанларын кишиге да айтмагъандыла. Эшта, ол аманлыкъчыла бизге да зарауатлыкъ джетдириле деб, башларын алыб джаллагъанлыкълары болгъанды. Бизники бла Мухтар тенгле болгъанларын билгенлеринде, анга къадалгъандыла, деб турама...

— Амма, сёзюнгю игилик бла бёлейим, — деди Аминат, аны къачан эсе да болгъан затланы китабдан окъугъанча, джарашдырыб айтыб баргъанына сейирсине. — Муссаны Кавказгъа кетгенин сиз къайдан билдигиз?

— Да ол адам келиб айтды...

— Анга дери Мухтар да билдирди да, анам, — деди Назифа. — Ёлюрюню ал кюнюнде эди ол.

— Хо, алай эди. Не эсе да бир ашыкъгъаны бар эди. Кюнорта заманда келди да, тынчлыкъ — эсенлик сорду арбазда, юйге кирирге да унамады. Ол джарыкъ адам, къалай да болсун, сагъыш басыб, абзыраб тургъанча кёрюндю. «Муссадан хапар джокъмуду?» — деб сорду. Биз да джукъ билдирмегенин, къайгы этиб тургъаныбызны айтдыкъ. «Сен а нек салпыланганса?» — дедим. «Чыртда бир хатам джокъду, — деб, кесин джарыкъ этерге кюрешди ол. — Муссаны уа билесе да, башы къатышыб тургъан бир адамды. Америкагъа бара барыб, аджашыб, Кав-

казгъа кетиб къалыргъа да боллукъду. Къайгы этме, келин, ол сени кёрмей хазна чыдааллыкъ тюлдю...». Алай бир кесек турду да: «Чардакъда не эсе да бир зат джашыргъанма да деген эди, кеси келсе бир билирбиз бизден нени джашыргъанын», — деб къошду да, юйюне кетди. Кавказны юсюнден биринчи ол сагъынды. Биз уллу магъана бермедик анга. Бизден джашыргъанлыкъгъа тенгине тюзюн айтыб, ол да кесине къоркъуу болгъанын сезгенде, артда ангыларла деб, къыйырын бизге ичхындыргъан болур эди, деб турабыз. Мухтар хариб ауушуб, муну да чыртда аты-чуу чыкъмай къалгъанында, ол чардакъда дегени эсибизге тюшдю да, чыгъыб къарадыкъ. Джукъ табмадыкъ... Къызчыкъ, сен ол Стамбулдан келген джашны хапарын айт, мен бир дарман ичейим, — деб, амма акъырын къобуб, креслосуна тирелиб тургъан таякъчыгъын алыб, анга таяна, бёлмеден чыкъды. Назифа аны къарамы бла ашырды да:

— Атам кетиб эки джылдан, ингир ала бир киши келди, — деб хапарын башлады. — Анам бир да эсли эди къачан да. Энтда унутханыбызны анга сорабыз. Таныб къойду ол адамны. Атамы къазауатда бирге айланган тенги болуб чыкъды. Экиси да къарт атам бла юйге келгенлеринде кёргенди къачан эсе да. Атамы кёзюнден кёрюб, анам къучакълады, ийнакълады, джылады, хан къонакъны төгерегине айланганча этди. Кече да къалыб алай кетди. Хапарны тюзюн-кертисин андан эшитдик. Бу Стамбулда, узакъ болмай чеклени сакълагъан аскер бёлекге башчылыкъ этиб тургъанды. Атам эки-юч кере барыб, не этерик эсенг да, мени тенгизни ол джанына ётдюр деб, тилегенди. Бу да ары барыргъа нек излегенин соруб кюрешгенди, ол «джуртума, джууукъларыма джетмей болмайма», — дегенден озуб, джукъ айтырга унамагъанды. Атам муну къазауатны кёзююнде бир кере ёлюмден къутхаргъаны себебли, ариу айтыб, ангылатыб, ойлашдырыб кюрешген болмаса, «огъай» деб, чёрт кесиб къоялмайды. Ол ахыр кере ачыуланыб, сенсиз да ётерме тенгизден деб, кете тебрегенинде, бу да амалсыздан ийиледи. Къаллайла эте эсе да, Тюркню Къара тенгизде чеклерин сакълагъан катерлени бирине миндиреди, кеси да биргесине барады. Къалын тубан басхан кечелени биринде, СССР-ни суу чегинден ётуб, джагъагъа джууукълашадыла. Алайда атамы гитче къайыкъчыкъгъа миндириб, мындан ары кесинг бар, деб ашырадыла. «Мен бир-эки джылдан къайтмасам, юйдегиме къайры кетгеними билдирирсе», — дейди тенгине. Атамы ары ашырыб ызларына келе, сизни къралны аскер кемеси бир джанларындан чыгъыб, кючден къутулгъанларыны юсюнден да кёб хапар айтхан эди, эсимде тюддю ансы...

— Айтыб бошадынгмы?— деди амма, эшикден кире.

— Эшитгеними айтдым.

— Сора бар, чай сал, бир бисмилла этсинле. Къонакъ теб-сини артда джарашдырса. — Назифа бѣлмеден ашыгыш чыкъды. — Эшите турганма, алай болса да энди толу билирге излей эдим, сизге былай табы бла къалай барырга, къалай келирге боллукъду?

Амманы соруулары андан башландыла. Тебси келгинчи, ауузланган кѣзюулеринде, андан сора да иги кесекни ала бошалай турдула. Сейпул бла Аминат, алагъа эслетмей сагъатларына да кѣз джетдире, анасыны, къызыны да бизни джуртла бла байламлы джюз тюрлю сорууларына джууаб бердиле. Къонакъланы уа къайгылары башха эди. Былайда энди джангыз бир иш къалган эди да, аны тындыралсала, джалларгъа керек эдиле. Мусса ёле туруб джазган къагъытда, Мухтар тиширыулагъа къыйырын билдиргенинде да, чардакъда бир зат болгъаны чертиледу. Аны излерге тыйыншлыды.

— Юйгюзню башын джангыдан джабханыгыыз, джарашдыргъаныгыыз болганмыды? — деб сорду Сейпул.

— Алай этебиз дедик да, устала къараб, агъачларында чириген джокъду деб, джангы къанджал уруб, бояб кетдиле джыйырма джылны мындан алгъа, — деди Назифа. — Огъай, джангылдым, андан да кѣб болады. Дагъыда эки-юч кере боялгъанды. Юйню ичи уа бир джыл къалыб, бир джыл сюртюле, акълана тургъанды.

— Аны нек сордунг, джашым? — деб, Сейпулгъа джити къарады Фатима.

— Муссаны джанында къагъытда, чардагыгыызда бир зат болганча джазылыб эди. Чардакъны бир мюйюшюнде, дей эди. Мухтар да алайыракъ айтханды, дедигиз.

— Къайдам, ол джолда излегенлеринде джукъ табмагъан эдиле.

— Кимле излеген эдиле? — деб, сескекли сорду Аминат.

— Ол юч адам, — деди Назифа. — Атамы джан тенглерича болдула да ал кѣзюуде, ол джатыучу бѣлмеге кириб да къарадыла джер-джерге, мекамда этиллик зат бар эсе, усталарыбызны иербиз деб, тѣгерегине айландыла, чардакъгъа да чыкъдыла. Мухтар хариб анда джукъ болганча айтханында, мен да ары кѣлтюрюлюб тюшген эдим.

— Ала тюз къарабмы тюшген эдиле, огъесе джер— джерин чучхугъанлары болганмеди?— деб сорду Сейпул.

— Огъай, чучхуб-зат этиб кюрешмеген эдиле. Артда мен чыкъганымда эслерик эдим аллай джукъ болса. Мен да сынаб къарагъандан озуб, джукъгъа тиймеген эдим.

— Энтда бир кѣз джетдирейик, — деб ёрге турду Сейпул.

— Юйден чыкъмагъанлай чардакъгъа минер мадар бармыды?

— Нек болмайды? Ма ол бери кирген джеригизде, чардакъгъа эшикчик барды, — деди амма. -Кѣргюзчю! -деб буюрду къызына.

Назифа Сейпул бла Аминатны алайгъа элтиб, арбазгъа чыгыб, алюминден этилген басхыччыкъны алыб келди. Башына ючюсю да кѣлтюрюлдюле. Сейпул алларында, бу экиси да ызындан, ашыкъмай айланыб къарадыла. Юйню башы ариу сюртюлюб эди. Былайдады, деб айтырча, не да былайына адам къол джетгенди, чучхугъандыла деб ишекли болурча джукъ эслемедиле. Мюйюшлеге артыкъ да сынаб къарадыла. Тюрленген зат джокъ эди.

— Ахыр кере къачан сюртюлгенди?— деб сорду Сейпул Назифадан.

— Башына джангы къанджал ургъан сагъатларында. Кесим юсюнде болган эдим. Ары дери сюртюлгени да алгъынча тура эди.

— Чучхуб кѣрюрге бир зат керек эди.

— Не таба эсем да къарайым, — деб, Назифа энгишге тюшдю.

— Насыб болса, ол экеулен дегенлери алган болмазла, — деди Аминат.

— Ала джукъ барды деб билмегенлей, кѣзге илинген эслек деб къарагъандыла ансы, чардакъны башын тюбюне айландырлыкъ болур эдиле, — деди Сейпул. — Мухтаргъа тюбегинчи чыкъгъандыла бери. Ол да айтмагъанды. Аны бла джокълагъан болмазла артда былайын...

— Тахталарыбызда муну бла булджуйма, — деб, къысха саблы, гитче чагачыкъны узатды Назифа. — Башха зат да излейим...

— Огъай, тамам кереклини келтиргенсе. — деди Сейпул. — Мусса ёле туруб джазган къагъытында, чардакъны кюн чыкъган джанында мюйюшю айтыла эди, — деб, алайын чучхуб, Къураны чырмалган мелтеча бир затны чыгъарды. — Эшта бу болур, — деди нѣгерлерине. — Тюбюне тюшейик да, амманы къатында къарайыкъ ичинде не бар эсе да.

Арабча джазылган талай къагъыт чыкъды андан. Назифа атасыны хатын таныды. Фатима да анга шагъатлыкъ этди.

— Не ууакъ джазгъанды, къыйынлы, мен иги кѣрмейме, — деди амма. — Бир башха кѣзлюкле алмасам болмазгъа тебреди.

— Назифа окъусун, бизни аллай болумубуз джокъду, — деб, Аминат не джазылгъанын билирге асыры ашыкъгъандан, тебджилдей турган Сейпулгъа кѣз джетдирди.

Назифа ол кѡагытланы алды. Кѣзлюклерин сюртдю. Джюреги асыры дженгил ургъандан, халы тюрленгенден болур эди, кѡоллары кѡалтыраб, харифле бир-бирлерине кѡошулгъанча болуб, башлаялмай бир кесек турду. Сора, терслик алада болгъанча, кѣзлюклерин энтда бир кере хотасыны кѡыйыры бла сюртдю да, окѡуб башлады.

«Роберт бла кѡалай тюбегеними айтхан эдим. Аны билесиз. Экинчи кере да тюбегенибизни сизден джашыргъан эдим. Нек десегиз, энди кесим бир кѡауум затны ангылагъанча болгъанма, бусагъатда сиз аланы билмегенигиз игиди. Хар не ачыкъланыб бир джанына болса, не кесим айтырма, не да бу джаза тургъан кѡагытымы чардакъда ким болса да табар да, не болгъанына кесигиз оюм этерсиз.

Экинчи кере тюбегеникде, Роберт мени нѣгери бир кѡатангы кѡартчыкъ бла танышдырды.

«Келигиз, рестораннга барайыкъ да, бир джукъ да кѡабайыкъ, сѣлешген да этейик», — деди да, ючюбюз да аны машинасына миндик. Стамбулну кѡыйыр скремине элтди. Талай ресторанны кѡаты бла оздукъ. Алагъа нек кѡайтмагъаныбызны артда ангыладым. Адамла азыракъ болгъан джер керек кѣре эдим анга. Бу бизни терендеги мюйюшде столну тѣгерегине олтуртду. «Нѣгерим спелологду, — деди, официант джашха кѡаллай хантла излегинин айтхандан сора. Мен ол сѣзню ангыламагъанча кѣрдю дейме: — Дорбунланы — затны тинтеди, уллу алимди, — деб чертди. — Ол бир кюн сѣз арада эски танышыма тюбегенме деб, сени хапарынгы айтдым да, башыма пелах алдым да кѡойдум. Ол адам бла бир танышдыр деб, джагъама кѡадалды. Андан бери джагъамы иймей, ол кѡадалгъаны бла турады. Хапарынгы айт да, мени мындан бир кѡутхар».

— Андан бери кѣб заман озгъанды, унутаракъ да болгъанма, — дедим мен. — Тюзю, ол кѡыйынлыкъланы эсиме тюшюрюрге да излемейме.

— Аны да ангылайма, алай болса да алимни, тенгими тилегин сансыз этме, — деди Роберт. — Унутаракъ болгъанма деб а бош айтаса. Аллаи зат унутулмайды. Сора, бираз эсинген кетерик эсе да, адамлагъа — затха айта тургъан болурса. Алай бла да сакъланган болур дорбун кѣз аллынгда.

— Кишиге да айтмагъанма. Сен да бу хапар джайылса, хар тюбеген соруб, азаб берликдиле, деген эдинг.

— Аны уа унутхан эдим, — деди Роберт. Сора хантла келтирген официант джаш кетгинчи тохтады. Ол эшитирин суймей сѣзюн бѣлгенин ангыладым. — Хантлагъа да узалыгъыз, — деб, табагъын аллыракъгъа тартды. — Алай болса да...

— Артда сагъыш этдим да, сен айтханны тюзге санадым, —

дедим мен. — Эски — Шахар бла Конияны арасында ахлуларымдан талай кѡартха тюбегенимде кѡысхасы бла айтхан эдим ансы, андан бери...

— Энди, иги джаш, мен да джылы келген адам, сеннге тюбер ючюн узакъ джол кѡоратыб джыйылгъанма бери, — деди алим. — Эсингде бююнлеге дери сакъланганны айтсанг да, аллай затладан хапарым барды да, кѡалгъанын кесим джоралаб билирге боллукъма.

— Хо, алай эт, — деди Роберт. — Ол кюн айтханларынгы мен да унутмагъанма. Бирибиз джетишдирмегени, бирибиз джетишдирибиз. Муну бир разы эт.

— Мени разы этген бошду, илмуда магъанасын айт ол затны.

— Суу бла бирге кириб, суу бла бирге чыкъдым. Кѡарангыда, кесим да башым бир затха тиер деб кѡоркѡуб, суугъа ташайыргъа кюреше эдим да, джукъ кѣрмедим. Алайы уа бек кенг, бек мийик эди.

— Ичине кѡаллай бирни элтди, тышына чыкъгъынчы неллай бир заман кѡорады?

— Билмейме.

— Кюнню не заманында ичине тартыб тебреген эди суу?

— Айталлыкъ тюлме. Джаным кѡайгъылы эдим да, анга магъана бермеген эдим.

— Сен ол уллу дорбунну ичинде кѡаллай бир тургъан болурса?

— Ойсубраб кѡаллай бир джатханымы билмейме. Аязыгъандан сора уа алай кѣб турмадым.

— Тышына чыкъгъанынгда заман не болгъан эди?

— Кюн тийиб эди, — дедим, бу джигине дери билирге излегинин онгунмай, тюзюн айтырым келмедди.

— Биз сени кѡарангы бола кемеге алгъан эдик, — деб, сѣзге кѡошулду Роберт. — Солуб, эс джыйыб уяннганынгда, тешикден эртденбла чыкъгъанча айтхан эдинг.

— Кѡайдам, эсимде джокъду.

Ма бу халда, андан — мындан келтириб, дагъыда кѣб тюрюл соруула бердиле экиси да. Соруу алгъанга ушай эди Робертни нѣгери. Керти алим алай этмезге керек эди. Ол оюмгъа келгенимде, бираз сескекли бола тебретим. Аскерде талай джылны кѡуллукъ этгеним, джауланы тахсаларын билирге бара тургъаным, тукгенералны хапарлары сакълыкъгъа юретген эдиле. Андан бери иги кесек заман озса да, ол халим юсюмде кѡалыб, эслеб сѣлеш деб билдиргенча эди. Аны себебли, артхаракъ берген сорууларына хазна джукъ айтмадым, тюзюн да билдирмедим. Анымы сездиле, кѡайдам, экиси бир-бирлерине кѡарадыла. Сора Роберт:

— Алимлени чотлары былайды, — деб ишарды меннге. — Мени бездириб тургъаныча, сени да былайдан къачарча этди.

— Не сатайым, не алайым, кимни алдаб сом-шай тюшюрейим деб, чабыб айланган болмаса, башха затладан хапарынг джокъду, — деб, кеси айтханнга кеси кюлдю алим. — Экинг да менден бездигиз эсе, къойдум. Энди джангыз бир соруу берейим да, андан сора ауузуму ачмай олтурурма.

— Болдунг! Энтда бир кюн чыгъар селеширге.

— Сорсун, алай ауузуна ургъанча нек этесе, — дедим мен, ахыр соруу не болгъанын билирге излеб.

— Сени суу ары тартыб тебреген джер къалайы эди? Аны тюзетирге боллукъмуса?

— Огъай.

— Иги сагъыш эт. Ма мынга да къара, — деб, алим тефтер къагъытдан аз уллу картаны костюмуну кекюрек хурджунундан чыгъарыб, столну къыйырына джайды. Алай этерни аллы бла тегерегине сынаб къарагъанын эследим. Бизге джуугъуракъ столланы тегереклеринде олтургъан джокъ эди. Карта уа Къара тенгизни Совет кърал таба джагъасыны бир кесеги эди. — Сен, генералны биргесине айланган адам, карталаны кере келген болурса, иги къара.

— Къайда, мен да кез джетдирейим, — деди Роберт да. — Ол кюн биз сени ма былайда чыгъаргъан эдик суудан, — бармагъы бла картада алайын кегрюзю. — Джелчик бар эди. Энди былайына къара. Тенгизни ол джанындагъы тауладыла. Новороссийскеден къачан чыкъгъаныгъыз белгиледи. Сиз иги кесек джол къоратхандан сора, кючю джел бу джанындан ургъанды. Артда ачыкъланганнга кере, кючю секундха отуз метрге джетгенди. Алай тергей келсек...

— Мени уллу окъуум — затым джокъду, аллайладан хапарсызма, — дедим. Алай а ол айтханланы унутмазча мыйыма тюреген эдим. — Алай болса да, биз Стамбулга келе эдик. Сора былайгъа къалай тюшгенбиз? — деб, картада ол кегрюзген джерге бармагъым бла тийдим.

— Джел къутургъунчу, эшта, ма былайлагъа джетген болур эдигиз, — деб, энтда картада бир джерни кегрюзю Роберт. — Кеме суугъа кетгенден сора, бу джанындан ургъан джел, сени кесигизни къралны чеклери таба сюргенди. Тауланы кегрен эдим деб, кескин айтхан эдинг ол кюн. Ала ма бу тизилгенле болургъа керекдиле.

— Тюрлю хапар айтдынг. Мен а тенгизни Тюркде джагъаларында болгъанма, деб турама.

— Тюркню былагъа туура чеклеринде, сен айтханча таула джокъдула. Сыртла — зат таулача кюрюнгендиле дерик эсек

да, сени бу джуртлагъа тюшер мадарынг болмагъанды. Джел ары сюргенди. Аны унутма.

— Алайларын энди кёрсенг танырыкъмыса? — деб сорду алим, мен джукъ айтмай тынгылагъанымда.

— Асыры кёб заман кетгенди, — дедим мен, бир оюмла башыма келе. — Джан къайгъылы болмаса, ол кюн таула, ташла, джагъала къайгъылы тюл эдим. Алайды да...

— Анга да ийнанам. Алай болса да, кез ача, ол тегереклеге айланыб, къараб келсек иги боллукъ эди, — деди алим. — Эртде, кеч болса да аллай сейир зат билинмей къаллыкъ тюлдю. Ким болса да табарыкъды алайын да, дорбунну да. Алимле оноуну къолгъа аллыкъдыла, алагъа биринчи тюртюлгенлени, ол алимлени да атлары дунягъа белгили боллукъдула. Анга кере сый да, махтау да табарыкъдыла. ача да тюшерикди. Сагъыш эт, аллай мадар бола тургъанлай, биз ол затланы нек ичхындырыгъа керекбиз? Башыгъызын бездиргеним да аны ючюндю. Кесим ишлеген университетде тенгизлени, тереклени тинтген кемебиз барды. Бизни бла болгъан кюнлеринге эки-юч къат этиб хакъ телерикбиз. Не кёб болса да бир айыбыз къорарыкъды. Он кюннге тындырыб къоярыкъ эсек да билмейбиз. Ол аз заманнга илмугъа уллу джангылыкъ къошаргъа боллукъбуз. Атынг газетледе, журналлада, таблада джазыллыкъды, айтыллыкъды, тыш къраллагъа чакъырлыкъдыла, къайда да сыйлы къонакъ боллукъса, кесинг да, юйдегинг да къыйналмай джашарча байлыкъ табарыкъса. Мен айтханны эт.

... Къыйынлыкъла сынаб, Тюркге джыйылыб, Абдулагъа биринчи тюбеген сагъатында суу тауланы тюбюне элтиб, бери чыгъаргъан хапарын айтмай къойгъаныма сокъурандым. Артда ол да тукгенерал болуб, мен да биргесине къазауатда айланган кезюледе, кесими да кез аллымдан ол дорбун кетмей эди да, таб тюшсем айтыб бир сейирсиндирirme, дей турдум. Бир джолда, солугъан заманыбызда, хапарны башладым. Джауну тахтасын билирге кетгенлени бири келиб къалыб, аягъына дери айталмадым, «Артда бир рахат айтырса, — деди ол. — Бусагъатда совет кърал бла арабыз да игиди, ары да билдирибиз, кеслерини хапарлары джокъ эсе.» Артда уа аллай таблыкъ тюшмедди, ол да кёб турмай ауушду. Алай болса да, ёмюрюн аскерде, аны да кёбюсюн чекчи болуб ашыргъан адам сагъайгъаны, магъана бергени эсимде эди. Эшта, кърал къоркъуусулукъда — затда джарар, деб этген болур эди. Была къадалгъанларында ол оюмгъа келиб, бир чык чыгъаралсам деген умутда, айланыб къайтыргъа разылыкъ билдирдим. Бир джаны бла не адамла, кимле болгъанларын билирге, аны юсю бла алайын туура былай нек излегенлерин ачыкъларгъа керек эди. Экинчи джаны бла, ол

муратха джетсем, мен ишекли болганча аманлыкъгъа излей эселе, къайтханлай тутдурма, деген акъылым бар эди. Ючюнчюден, сёз урумларына кёре, айтханларын этдиргинчи къоймазча да кёрюндюле. Тёртюнчюден, алайын таныяллыкъ эсем къарарым да келди. Алагъа уа айтырыкъ тюл эдим.

Юйден сизге аллай джукъ билдирмей кетдим. Стамбулдан чыкъгъанлай огъунакъ ангыладым тюз адамла болмагъанларын. Шахардан узакъ элтиб, тенгизни джагъасында бир табсыз джерде машиналарын джашырдыла. Алайдан да иги кесекни джаяу барыб, бизни сакълаб тургъан биреуленни гитче къайыкъчыгъына миндирдиле. Кече арасында алайдан чыкъдыкъ. Танг белги бергинчи бардыкъ ол къайыкъчыкъ бла. Тёртюбюз да кёзюулетиб, къалакъла бла сууну тарта, танг аласына дери тенгизни джырыб бардыкъ. Тамам арыб, тынгабыз тауусула тебреген заманда, кеме тюл, сууну тюбю бла джюзген къазауат этерге джораланган къайыкъны кёрдюк. Барыбыз да ары миндик. Бизни элтген гитче къайыкъчыкъны да алдыла ичине. Суугъа ташайдыкъ. Ашаб, ичиб бошагъандан сора, бир бёлмечикге элтиб, анда джашарыгъымы айтдыла.

— Тынчай, ол джанына джууукълашсакъ уятырбыз, — деб кетдиле.

Алай а тынчайгъан къайда. Сагъышла кёз къысаргъа къоймадыла. Тюркден джашыртын чыкъгъанлары, аскер къайыкъда кёрюнемей баргъанлары, совет къралны суу чегинден ётюб, ол джагъалагъа джетерге излегенлери кимле болгъанларын ангылатдыла. Бир къралны болмаса да, бир къралны кемелери, быллай къайыкълары, джагъалада чекчилери башха кемени, къайыкъны сезселе не этериклери белгилиди. Джанларына аллай къоркъуу бола тургъанлай, бу къыйын джолгъа атланган эселе, тауну тюбюнде гырын былагъа амалсыз керекди. Къарачай да ол тауланы этегинде болур, эшта. Сора, биринчи таякъ ахлуларыма тиерикди. Ол затдан Аллах сакъласын!

... Сагъатымы унутуб кетген эдим да, чеклеге ненча кюнден, ненча сагъатдан джетгенибизни билмейме. Танг аласында чыкъдыкъ сууну башына. Башына десем да, къайыкъны керти кесеги къарагъан эди суудан. Ючюбюзден сора ары чыкъгъан болмады.

— Къайыкъ мындан джууукъ баралмайды, — деди Роберт, меннге биноклни бере. — Ма ол ауаннгы кёрюнгенле тауладыла. Бек сынаб къара.

— Ишан этерча бир зат керек эди, — дедим мен, ол сылтау бла къалайда болгъаныбызны билир акъылда. — Сухум къайдады?

— Ол джанындады, — къартчыкъ шимал табаны кёрюздю.

— Былайладан къараб эслерча тюлдю. Биз тергегеннге кёре, ол гырын бу тегерекде болургъа керекди. Джагъалагъа джууугъу бла Сухум, Батум таба да бир кесек барайыкъ. Не кёресе?

— Былай деб айтырча джукъ эслемайме, — дедим. Туугъан джуртум бла байламлы таулагъа тансыкълаб къарасам да, кертиси да, ишекли болурча зат кёрюнемей эди.

Он минутда тургъан болмаз эдик, биреу чыгъыб, бизни гузаба энгишге ашырыб, башын джабды. Ол сагъатдан къайыкъ тюбюне кетди. Дагъыда эки кере, танг джангы атханлай чыгъардыла. Талай кере ингир ала да алай этдиле. Бир джолда танг аласында чыкъгъаныкъда уа... Тауну суугъа иги огъунакъ кирген мюйюшюн ким эсе да чорт кесиб атханча, мийик къабыргъаны кёрюб къойдум. Арлакъда эки джаны бла да анга ушашлагъа кёзюм илинди. Алай а бу...

— Таныялдыңмы джукъ? — къартчыкъны ингичге ауазындан джукъудан уянганча болдум.

— Огъай, — дедим да, анга биноклни узатдым. — Ол къабыргъаны онг джанында кийик эчкиле, неден эсе да къоркъуб, бир бек къачдыла, — Робертге бурулдум да: — Бююннге дери кийик эчкилени аллай уллу сюрюулерин кёрмеген эдим, — дедим.

Ол бетиме къатыб тургъан болмаса, джукъ айтмады. Алгъын этиучюлерича, «энтда бир къара», «иги сына», деген да болмады. Бу къабыргъаны къаты бла озгъан эдим сууда кёмюкча баргъан кюнюмде. Аны тюбюне элтмегенликге, ол дорбуннга былайдан узакъ болмай кирген эдим. Къабыргъаны къайсы джанында болгъанын а тюзеталмайма. Алай а, ким биледи, къайыкъ бу туурада бир кесек ары-бери джюзсе

Эсим ол затлагъа кетиб, къайда болгъанымы, кимле бла болгъанымы, мени нек алыб айлынганларын да унутуб къойгъанымы ангылаб, эки джаныма кёз джетдирдим. Ала бир кесек джарыгъанча эдиле. Мени халымдан болумну сездиле, деген акъыл келди. Тюбюне тюшдюк. Дагъыда эки кере къайыкъ сууну башына чыгъыб, биягъыллай джагъалагъа къаратдыла. Не келсин, энди атын этгенден озуб, мени къарагъаныма магъана бермегеннге ушадыла. Не джанындан алыб ойлашсам да, ала муратларына джетгенча эдиле.

— Биз умут этгенча болмады эсе да, айландыкъ, кёз ачдыкъ, джер-суу кёрдюк, — деди Роберт, Стамбулгъа къайтханыкъда. — Аллах айтса, энтда тюбей турурбуз, — иги кесек ачханы да хурджунума бысдырыб, машинасыны эшигин ачыб, бу джол ишибиз тыннганын билдирди.

Кимлеге эсе да орус къралны чегини бу джанында уллу дорбун бек керекди. Аны ахлуларыма билдирмей къоялмайма».

— Джазыкъны къачан да акъылы-эси да джуртунда эди, —

деди амма, кызы окууб бошагынын билдире, кезлюклерин алгыанында. — Кыбыр юлюшю анда болуб эте болур эди.

— Туутган джери кимге да багылды, — деди Сейпул, аны сезлерин сансыз этмез ючюн. Ансы акылы башха затлада эди. Аминатха кез джетдирди. Ол башын билир-билмез силкди. Буун сагытында гитче магнитофончукъга Назифа окугъанны барын да джазыб алгынын анылады. — Амма, Назифа, разы болсагыз, бу джазылганны биз алайык, — деди джаш. — Анда джууукларыгыз да бир окусунла. Не сиз ары келсегиз, не бизден адам бери келсе, кесигизге табдырыбыз.

— Тас этиб кыймагыз, — деди амма. — Мындан сора аны кьол ызы болуб джукъ квалмаганды.

— Чыртда джанынги кыйнама, аджашдырмазбыз, — Сейпул кыгытланы бюклеб, костюмуну кекюрек хурджунуна салды. — Аллах энтда киб джылланы саурукъ берсин, келалсанг эм сыйлы кьонгыбыз боллукъса. Назифа, сенге да айтама.

— Барлыкъбыз. Аллах айтса, барлыкъбыз...

Бек ашыкъсала да, кьуру ол джазылган ючюн келгенча болмасын, бизни сансыз этдиле деб, келлери квалмасын, деген оюмда, дагыда иги кесекни олтурдула, ушакъ этдиле, Назифаны хантларындан да ашадыла.

— Бай болугъуз, сыйлы болугъуз! — деб ёрге турду Сейпул. — Энди биз бара барайыкъ.

— Нек ашыкдыгыз быллай бир? Ингир болуб келеди, кече квалыгыз, — деб, тилекчи болуб экисине кезюу къарады амма.

— Къонакбайыбыз барды, — деди Аминат. — Аллыбыз-гы къараб тура болурла...

— Дженгил келирбиз деген эдик кесибиз да, — деб алгъа амманы, андан сора Назифана кьучакълады Сейпул. — Сау— эсен керюшейик

Экиси да орамгъа чыгыб, джолну энгишге айландыла.

— Иссаны чакъырсакъ боллукъ эди, — деди Аминат. — Кюн да батады, кече мында кваллыкъ болмагъай эдик.

— Огъай, кетерге керекди. Телефон бла Иссаны чакъырыгъа да боллукъ эди, былайда таксиле да киб болуучандыла, ала элтир эдиле, сахар бла шагърей болурса деб, аны ючюн джаяу тегреген эдим.

— Исса болган юнню тюзетиб бараллыкъ эсенг, огъайым джокъду.

— Шахарны арасына къара да, алайдан ары тюзетирикме.

Бир кесек айланыб, башха орам бла Иссаны джуууклары джашагъан тийре таба атландыла. Сейпул алай кысхаракъ болгъанын билиб этди. Кюн да бата тегреген эди. Тар орамны эки джанында бирер тюрлю ишленген юйлеге къарай, Муссаны юсюнден оюмларын да айта, иги кесек бардыла.

— Тюкенле — зат болган орамладан башха джерледе киши керюнмейди, — деди сейирсиниб Аминат. — Былада юден чыкыган, ныгышда олтурган дегенча адет джокъмуду?

— Ишлеген керти джанын салыб ишлейди, тишируула биздеча орамланы санаб айланмай, юй джумушларына, сабийлерине къарайдыла, — деди Сейпул. — Тюркде бошбоюнла, кюн кечиргенле джокъдула, бар эселе да бек азыла...

Орамны кыйыр сюреминде, аны бир джанында юйле бошалыб, джангыл тюзге къарадыла. Аджашдым болурму, деб келюне келди Сейпулну. Алай а, арлакъда уллу джолгъа джетселе, Иссаны адамлары джашагъан тийреге чыгаргъа керекбиз, деген оюмда тохтады. Орамда энди чыртда киши керюнмей эди да, алларында таякчыгына таяна, кючден атлаб барган мукгур кьартчыкыгъа экиси да эс белдюле. Аны кыйсы джанындан, кыйдан чыкыган керемен эдиле. Была джетерге ол тохтааракъ болду да, джыгыла башлагъан адамча тентиреди. Сейпул аллына терк атлаб, бир кьолу бла белинден, бири бла да билегинден тутду.

— Акка, не болганды? — деб, Аминат да акъ сакъаллы кьартны ол бир джанындан сюелди. Аны кезлери джумулуб эдиле. Башын да келтюрмегенлей, бармагы бла нени эсе да кергюздю. — Не дейди? Сен джукъ аныладынгмы?

— Бу юйлени биринден болур... Къалайгъа элтейик?

— Къарачаймысыз? — деди кьарт кезлери азчык ачыб, назик аууаз бла. Башын да келтюрюрге кюрешди, болмады. Къарачайча сорса да, сезню тауушлары тюрк тилге тарта эдиле.

— Хо, къарачайлылабыз, — деб, аны онг билегинден тутду Аминат. — Не болуб квалды? Джюрегинг-затмы... — Сейпул бир тюрлю къараб тургъанын эслеб, айтымыны аягын джудду.

— Ары бир элтигиз, — деди кьарт. Бу джол кыйсы юнню кергюзгенин анылатды.

Ташдан ишлениб юсюмю сюртюлген эди, топракданмы этилген эди, кыйдан, эсги бурууну кыйыры сюремде эшик маталлы затха джетерге ашыкдыла. Ол ичине ачыла эди. Аминат аллына атлаб, эшикни арасы сюремден арлакъ тюртдю. Сейпул да кьартны бир джанындан келтюрюб элтгенни орнунда, алайгъа джетди. Ол ачылганы бла бу экиси бирден кирирча болмады. Аминат ичине атлаб, эшикни кенгине ачыб, ол джанындан тутуб турур акыл алгынын сезди джаш.

— Ары кирме! — деди.

Эшикни гыжылдагъанынданмы эшитмеди, кьартны дженгилрек орундугъуна джетдирсек деб, аны бламы магъана бермеди муну сезлерине, кыйдам, Аминат ары кириб, кенгине кериб, былагъа бурулду. Тюз ол кезюучюкде, — Сейпул кьартны джер-

ден иги огъунакъ ёрге кёлтюрюб, ары силдеген эди да, Аминатны имбашына тие, садакъ окъча озду. Эки-юч метрни барыб, джерге джабышханча, джайылды. Ол къалай, не болгъанын ангылагъынчы, Сейпул бу джанындан табаны бла эшикге аямай бегитди. Аны артында бугъунган адам бар эсе, алай тийсе джунчур, деб этген эди. Ол этгени бла Аминатны бери тартыркъа терк узалды.

— Къымылдамагъыз! — деди ким эсе да орусча. Бетин джабхан маскасы бла башын Аминатны имбашы бла бери къаратды. Герохну учу нёгерини къулакъ джанына тирелиб тургъанын кёрдю Сейпул. — Эшик юсюнден бери кет! — деди ол. Сейпул бу джанына киргенлей, аягъы бла тюртюб, эшикни ары джабды. — Джаш, айтмады деме, не аз да къымылдасанг, къызынгдан бошарыкъма. Герохну окълары сеннге да джетерикдиле. Хурджунларында ачха, къагъыт, башха не бар эсе да джукъ къоймай алыб, джерге сал! Сагъатынги тешерге да унутма.

— Тонаргъа бир байыракъ адам къуругъанмыды сизге, — деди Сейпул, бош затны юсюнден сёлешгенча ышара.

— Сёзню тохтат!

— Сиз умут этгенча ачхабыз — затыбыз болмагъанын билдиреме ансы, берейим, — деди. Булджута турсам бир таблыкъ тюшер, деген умутда, хурджунларына ашыкъмай узала тебреди. — Кесинг да тиширыуну ишаннга алыб турма, кёресе, ойсураб къалады. Уругъа керек болса, алайсыз да урлукъса...

— Дженгил бол!

— Бизни сауутубуз да джокъду, не этсенг да эркинсе, — бир хурджунундан ууакъ — тюекге джояргъа деб, башха салгъан ачхасын чыгъарды. — Сагъатымы да деген шой эдинг, — деб, аны да тешиб, экисин да ол адамгъа узата, аллына атлады.

— Джууукъ келме! — деб, ол адам герохну учун мынга бурду.

Сейпул аны бетине къатыб эди да, Аминат къайсы тутушдан, сермешден къаллай мадарны хайырландыргъанын эслемей къалды. Аманлыкъчы тёрт бююкдю, героху кёкге айланыб атылды, аны ызы бла бир зат сынганча «чыркъ» деген таууш чыкъды, ол адамны ачы къычырыгъы эшитилди. Была бары да кёзню къагъыб ачхынчы бирге болдула. Экиси да чартлаб орамгъа чыкъдыла. Сейпул ызына къарагъанында, маскалы чёгелеб, бир къолу бла ол бир билек къошуна къадалыб тура эди. «Къарт» а барыб тийген джеринде джата эди.

— Бери джаллайыкъ, — деб, Аминат келген джолларына бурулду.

— Джетгенбиз, — деди Сейпул. Аны буунундан тута. — Ма бери бурулгъанлай, уллу джолгъа чыгъабыз, — деб, бара тургъанларыча алыб тебреди.

Андан сора бир-бирине джукъ айтханлары да болмай, эки юню къаты бла оздула. Гитче орамчыкъдан онг джанларына бурулгъанлай, уллугъа чыкъдыла. Ол машинала, адамла да аслам джюрюген ара орамланы бири эди. Быланы алайгъа джетерлерин сакълагъанча, чыракъла да джандыла.

— Энди акъырын джюрюсек да хата джокъду, — деб, нёгерини кёлюн басар акъылда, кюлюмсюреб сёлешди Сейпул. — Тюркде быллайла джокъну орнундадыла. Аллах сакъласын, биздегиледен башха тюрлю кёреме кеслери да. Мен билген аманлыкъчыла асламысына рысхылары, уллу байлыкълары болгъан юлеге киределе, хурджунларына ачхалары сыйынмагъанланы тонаргъа чабадыла...

— Разведка быллай затха башха тюрлю къарайды, — деди Аминат.

— Тыйыншлы кёре эсенг, милиционерге да билдир разведканы оюумун.

— Билдирейим, алай а милиционерден сорлугъум барды.

— Чыртда тартынма.

— Ол «къартны» ким болгъанын къалай ангыладынг?

— Сен да бир джанындан кириб, бизни бла талай атлам этдинг да?

— Хо, аууа тебресе деб, сеннге болушханлыгъым эди.

— Билегинден тутханынг да, джукъгъа ишекли болмадыңмы?

— Огъай,

— Сенича разведчиклеге ишаныб тургъан джарлы кърал, — деб ишарды Сейпул. — Аны билегинде сингирлери темирча къаты эдиле, Къарт болмагъанын къолум джетгенлей да таныгъан эдим. Не мураты болгъанын ангылар ючюн бара эдим биргесине. Эшикни къыйырын ачханында, орамдан ары джолчукъну ханс басыб тургъанын кёрдюм. Ол юйде киши джашамагъанын андан билдим. Тохта дегеними эшитмединг. Ненча эселе да, арбазда аны нёгерлери болургъа керек эдиле. Алагъа джетгинчи бир да къуруса «къартны» чотдан чыгъарсам таб болур деб, ичине аны бла быргъадым. Эшик бла уа бош кюрешген кёре эдим. Аманлыкъчы арлакъда болур эди. Сен да иги сермединг.

— Айтырынги айтыб, энди джуудурма, — деб, Сейпулну къолтугъундан кирди Аминат. — Ол сен эслеген, сен сезген затланы барын да мен сенден алгъа билирге керек эдим. Кечериксе, бу джол разведка айыблы болду.

— О, къой-къой, разведка къачан да алайды. Милициядан бир затлагъа юренеди да, аны бла абын-сюрюн эте барады ансы, чыртда оюлуб къаллыкъ эди... Майна, юйлери кёрюнеди. Ол сюелген да Иссаны машинасына ушайды. Дженгиликер барайыкъ.

— Мени оюмуу нек сормайса?

— Тынгыларгъа хазырма.

— Сен тюз айтдың, аманлыкчыла, тонаучула, башхала да хар тюбегенлерине чабыб бармайдыла, — деди Аминат. — Кел, бу терекни къатында бир кесекчик тохтайыкъ. Сейпул, была биз айтханладан тюлдюле. Тюркде гудучула, тонаучула башха тилледе сёлеширге нек юренирге керекдиле? Сен тутханлада боламыдыла тыш кърал тилледе бу экисича ариу сёлешгенле?

— Сан бири болмаса, къайдам... Сен айтыудан...

— Тюз ангылаганса. Ол машина бизни ызыбыздан бош айланмайды...

Сейпул аллында экили болса да, артда Аминат айтханнга дженгди. Иш алайгъа джетди эсе, анга кёре атларгъа да керекди. Неден да алгъа Муссаны юдегисине, Исса бла аны былайда адамларына заран тиймезча болургъа тыйыншлыды.

— Такси таба эсек, Стамбулгъа атланайыкъ да, джолда бир джерден Иссагъа телефон бла сёлешиб, Эски-Шахардан кетгенибизни айтырбыз, — деди Сейпул. — Кёлю къаллыкды, ачуланлыкды, алай болса да артда ангылатырма. Фатима бла Назифагъа къалай этебиз?

— Ачыкъ айтсам, билмейме. Биз аланы сакълаб тураллык тюлбюз, полицайлагъа— затха айтыр мадарыбыз да джокъду. Эски къагъытланы, документлени излей айланган эки джолоучу бизни чардакъдан да бир затланы табдыла, неле болганлары билмейбиз, деселе...

— Алай бла баш алалмазла.

— Муссаны юсюнден китаб джазабыз деб, суратла, документле табханларын алыб кетдиле, деб къойсала уа? Ол заманда таякъны аууру бизге джетерикди. Алайсыз, алайлы да бизни кёз туурадан ычындырмазгъа ушайдыла сора, бизге не башхасы барды.

— Бу айтханынг бир кесек келишеди, — деди Сейпул. — Ызыбыздан тюшген эселе, къайдан болгъаныбызны, къайда ишлегенибизни да биледиле. Андан бери келгенден ары, бир чык айырмай кетмезлигибизни да ангылаганлары хакъды. Сора къучакъны кенг джаймай, къуру бизни къайгылы болургъа керекдиле.

— Муссаны юдегисине бармазламы, дейсе?

— Хо. Иги джора эте турама. Алай болса да Назифагъа телефон бла сёлешиб, сорган, келген болса былай айтырса, дейим, — деб, телефон болган джерге атлады. Аминат бир-эки кере төрт джанына къараргъа, къайтды. — Энди не къадар дженгил къорауду. Стамбулгъа джетиб, къонакъ юйге сау— эсен джыйылсакъ, бизге мыллык атаргъа базмазла.

Ол уллу джол бла Кониягъа, Стамбулгъа барган автобускада терк-терк джюрюй эдиле. Аланы бирине миниб, аслам адамгъа къошулсакъ деб, ангыра тебреб, дагъыда таксини табха санадыла. Ызларындан тюшгенле къуру ол экиси эселе, абырагъанлары бла къайры бурулгъаныбызны, къайсы тийреге айланганыбызны кёрюб, билиб къоялган болмазла деб, анга магъана бердиле. Дагъыда талай адам бар эсе уа, уста таксист болса, кесин джетдирмез, деген оюмгъа да келдиле. Автобус а барыучусула барлыкды тохтай— тохтай. Аны джолда да, полицай кийимлери болсала аланы тохтатырыклары хакъды. Ичине кириб, аманлыкчыладыла деб, алыб кетерге да уялыкъ тюлдюле. Дженгил-дженгил бу затланы юсюнден оноулашыб, арлакъда машиналары аслам кёрюб, ары ашыкъдыла. Кертиси да, таксиле тохтаган джер эди. Къараб, бу эм къызы барлыкды, деген машинагъа миндиле. Экиси да арт шиндиклеге олтурдула. Стамбулгъа бек ашыкъганларын билдирген эди Сейпул. Такси, орнундан тебгенлей огъунакъ, къызы джюрюш алды.

— Джюрегинги билдиреди?— деб, къайгылы сорду Аминат, нёгери кёкюрегини сол джанына узалгъанын эслеб.

— Огъай, къагъытлагъа тийиб кёрдюм, — деди Сейпул. — Джол узакъды, энтда не тыйгычха, не къайгыгъа тюбейбиз, къайдам, бир кесек эс джыяргъа керекди. Къалкыргъа юреш, — деб, таяныракъ олтура, кёзлерин къысды. Сора, къол аязыны бутуна салды да, шум болду. Ол да къолун муну къолуну юсюне салды.

Аминатны кёлюн бир кесек басар ючюн айтхан эди алай ансы, рахат болур, джукълар акылы джокъ эди. Джюреги таба узалгъанын да къалай эслеб къойду. Бир кере алай этгенин кеси биледи. Къуру аны ючюн ол магъана берлик болмаз эди, эшта, кеси сезмегенликге, талай кере узалган болур эди кёкюрегини сол джанына. Алай этген эсе уа, бу къаллай милиционерди, къаллай разведчикди? Узалган огъай, алайын чыртда сансыз этерге керек эди... Къагъытла алайда болганларын киши билмез ючюн. Тюзю, Аминат да бир затха эс бёлмей къойганды: Муссаны къагъытларын бу сол хурджунуна салгъанын унутханды. Огъай, унутурукъ тюлдю, хаман алайынги кёргюзюб турма, дегенлиги болур...

Къагъытла уа, ауурлукъ этгенча, чыгъанала болуб, кёкюрегине чанчылыб келгенчадыла. Аминат ала окъулган кёзюуде магнитофончукъгъа джазганды. Аны буунунда сагъатына ишекли болуб, тинтиб да юрешмезле, къагъытланы уа... Джолда бир чырмаугъа тюбев, амалсыздан, Эски-Шахардача туююшге — затха къошулсала, законну-джорукъну сакълагъан къауум-

ладан адамла, хурджунларына да к̄арарык̄дыла. Бу к̄аг̄ыт-
ланы ок̄усала, не айтырык̄лары, к̄алай джораларык̄лары
аланы к̄олларындады. Аяг̄ы Тюркде к̄рал к̄орк̄уусузлук̄ну
органларына джетерге боллук̄ду. Бу ишни юсюнде аладан уллу
к̄орк̄ург̄а да керек болмаз, алай а соруу эте, хар нени джи-
гине дери ангылайбыз деб, азаб берликдиде, заман да к̄б
к̄орарык̄ды. Былаг̄а уа ол миниб келген самолетларын да
сак̄ламай, кетиб к̄алганлары игиди. Ол биринчиси. Экинчи-
си уа, Аминат бегитгенча, ол адамла была бла «к̄язанлаш-
май» к̄оярык̄ тюл эселе, эндиги тюбешиулери к̄алай бошал-
лыг̄ын айтхан к̄ыйынды. К̄аг̄ытла аланы к̄олларына тю-
шуб боллук̄ тюлдю. Бу эки зат таксиге мингенли да «джаг̄-
асындан» алыб келедиле. Джыртыб, атыб к̄оярг̄а да ог̄айы
джок̄ду, алай а саг̄атны ичинде магнитофоннга таза джазыл-
г̄анды деб, толу ишанмаг̄аны тыяды. Аны тышында да, лен-
таг̄а джазылг̄анча болмай, была бизге джыйылсала, доку-
ментлеге, шаг̄атлаг̄а саналлык̄дыла. Экисини бирине бир
джук̄ болса, биринде не к̄аг̄ытла, не магнитофончук̄ к̄а-
лыр, деген умут да барды.

Сейпул бу саг̄ышланы тенгизинде джоузе тург̄унчу, такси
джолну джартысына джуууг̄ун к̄оратды. Машина бек джен-
гил бара эди. Аминатха джук̄лаг̄анча этгенликге, спидометр-
ге к̄араг̄анын к̄урутмай эди. Ол 140—150 километрден тюш-
мей эди. Джол кенг, миялача сыйдам, кече машинала да алай
к̄б тюл, анда-мында бир джеринден к̄алг̄анда чырак̄ла кюн-
дюзча джарыта эдиле да, андан к̄ызыу барса да сейирсинир-
ча тюл эди. «Бизни джоллада уа алай аяк̄лы болаллык̄ тюл
эди», деди ичинден. Аминат к̄алк̄ыг̄анча к̄ерюннгенинде,
ызыбыздан келген бармыды экен деб, ак̄ырын башын буруб
к̄арады. Узак̄да бир машинаны чырак̄ларындан сора джук̄
к̄ермедиде.

— Мен к̄араг̄анлай келеме, — деди Аминат, муну к̄олун
сылай.

— Сен Алий, Ахмат, Салых деб, бир джашланы атларын
айтханынга, тюш к̄ере келесе деб тура эдим.

— Асыры к̄бню санадынг, — деди Аминат. Саг̄ышларын
чачарг̄а дыгалас этгенин ангылаг̄ан эди. — Сейпул демедим-
ми?

— Аны эм артда айтырык̄ болур эдинг, ол джашланы алай
тизгенинги, к̄алай да болсун, онгсунмадым, — деди. Сора аны
ышарг̄анына к̄ууана:— Сен бир джашны атын айтханынг сай-
ын, бир машина бизни озуб барды, — деб к̄ошду. — Бешни
санадым.

— Джангылг̄анса. Алты. Киши бизни озмасын деген эдинг
да мынга.

— Ангылаталг̄ан болмам. Асыры к̄аты айтырг̄а джук̄
сезер деб да к̄орк̄дум. Мындан дженгил барг̄аны да к̄орк̄-
уулуду. Аланы машианаларына ушаг̄анла оздуламы?

— Экиси аллайла эдиле. Майна энтда аллай бир...

— Алларында, джолну эм джарык̄ джеринде тохтаб тург̄-
ан машинаны Сейпул кеси да к̄рген эди. Аны башында мигал-
касы бир к̄ызыарыб джана, бир джук̄лана эди.

— Полицияны машинасыды, джолда к̄орк̄уусузлук̄ну сак̄-
лаг̄анла болурла, — деди джаш.

Кертиси да, полицай кийимлери бла биреу аны джол таба
джанына чык̄ды да, к̄олан таяк̄чык̄ны к̄лтюрюб, тохтарг̄а
буюрду. Алай а шофер таксини джюрюшюн тюрлендирмедиде.
Полицайны к̄аты бла артык̄ да дженгил озду. Была машинаны
ичинде даг̄ыда биреую олтуруб тург̄анын эследиле.

— Бу нек тохтамады?— деб, Аминат Сейпулг̄а бурулду.

— К̄айдам, кеси биле болур, — деди Сейпул. — Полицай-
г̄а да бир белгиленген джерде табына болурламы? Ары джет-
сек сорурма.

— Андан алг̄арак̄ биллик болурбузму. Сюрюб келедиле.

«Тохтаг̄ыз!» деб, с̄лешиучюсю таууш эте, аны да сирена
бла б̄еле джууук̄лашды машина. Андан ары к̄алай, не болг̄а-
нын Сейпул да, Аминат да к̄араб тург̄анлай ангылаялмай к̄ал-
дыла. Такси джолну бир к̄арангырак̄ джерине киргенлей,
полицай машина быланы тенгликге джетди. Тюз ол к̄езюучюкде
алайг̄а даг̄ыда бир машина табылды. Ол да «Мерседес». Аны
к̄айдан чык̄г̄анындан хапарлары болмады. Ол не келалг̄а-
нын келиб, таксини «к̄абырг̄асына» кесин ышый, г̄ыжылда-
тыб, бир джанына тюрте, эки машинаны арасына тыг̄ылды.
Сейпул к̄ызыны кеси таба бююб, юсюне к̄абланды. Ол алай
этгени бла автоматла, герохла атылыб башлаг̄анлары тенг бол-
ду. Бир джанына тюртенлери бламы, шофер джунчубму, маши-
наны чархына— затха ок̄ тийибми болду, к̄айдам, такси джол-
дан чыг̄ыб, чегини белгиси «индекчикден» секириб, юч-т̄ерт
кере аууарг̄а да джетиб, иги арлак̄ барыб тохтады.

«Башынгы к̄лтюрме» дегенча, бир к̄олу бла Аминатны
сыртындан басыб, Сейпул терезеден к̄арады. Полицай машина
башы тюбюне болуб, джолг̄а к̄енделен тюшуб, тютюнлей тура
эди. Экеулен аны эшиклерин ачарг̄а кюрешгенча к̄ерюндюле.
Алдан арлак̄да юч легковой машина сюеле эдиле. Т̄ртеулен
да была таба чабыб келе эдиле. Не эсе да бир ачы джарык̄дан
к̄злери к̄амаг̄анча болуб, башын энгишге этди. Сора, к̄атын-
да тоб атылг̄анча уллу таууш к̄улак̄ларын тешиб̄ ётдю. Аууг̄ан
машинаны бензинине от джетиб атылг̄анын сезди.

Онекинчи Башы

Ююнчю кюннде эртден азыкдан сора, Джеймс уллулугу орта столну джартысыча, былай къарагъан джюзге джууукъ къагъыты барды дерча къалынлыгы бла, бир китабны алыб келди. Бир кълунда да быргы маталлы чырмагъан, хайт деб узун къагъыты да бар эди.

— Хасан, сен бери, столну бу кыйырына олтур да, бу китабда джазыуланы да окъу, суратлагъа да къара, — деди ол. — Муну уа сеннге келтиргенме, — деб, Асланны да столну ол бир джанына чакъыра, чырмагъан къагъытны джайды. Ол карта эди. — Китабда тауларыгъызыны кёрлюксюз, картада уа шахталарыбыз бла шагърей боллукъсуз. Иги окъугуз, иги къарагъыз, ёмюрлюкге эсигизде къалырча билигиз экисин да. Профессор быланы юслеринден сизни бла ушакъ этерге излесе, тирелиб кълмагъыз. Ол ачыуланса табсыз болур. Мен кюнорталада джокъларма.

— Ашыкъмай кел, сени кюсесек билдирибиз, — деди Хасан. — Сени китабынг къайгылы тюлме, санларым уюб турадыла. Чыгъыб айланыб келейим.

— Бююн чыкъгъанны, айланганны кююгъуз, ишигиз кёбдю, — деди Джеймс. — Кюн ортадан сора врач да саулугуугузгъа къарарыкъды. Энди ашарыкъны да бери келтириу тохтарыкъды. Хант юйге джюрюксюз, элиб кёрюжюрме. Бююн ашагъандан башха затлагъа заманыгъыз боллукъ тюлдю. Былагъа иги къарагъыз, — деб, энтда бир кере эсгертиб, къысха бурулуб чыгъыб кетди.

— Сенден бир къанымы алмай, Аллах мени ёлтюрмесин, — деди Хасан джумдурукъларын къаты къыса. — Бу быланы бизге нек келтирди, сен джукъ ангыладынгмы?

— Алкъын ангыламагъанма, алай а бошуна ашатхан да, кийиндирген да этиб тургъан адет джокъду, бизни бери бошуна тюшюрмегенлерин да биле болурса, — деди Аслан картагъа кёз джетдире. — Эшта, бир ишлеге ура тебрерик болурла.

— Къууаныб турсунла...

— Хасан, башлама...

— Ий, сен не башламаны айтаса?— деб «къабыныб» тебреди Хасан. — Бир таблыкъ тюшер, бир мадар болур деб, башымы къатышдырыб, энди бу пасыкълагъа джегилейикми дейсе?

— Сёлешгенек да аны юсунден. Бусагъатда айтханларын этмей мадар джокъду. Аны бир ангыла. Туура сенича кыйын адамгъа ёмюрюмде тюбегенме. Азаб бериб къойдунг да.

— Хы, болдунг, аллынгадгына къара, — деди Хасан. —

Бусагъатда кыйын тюлме, сен былагъа сатылгъан эсенг, артда кёрлюксе кыйын адамны.

Аслан кюллюгюн кючен тыя картагъа ийилди. Хасан анга кыйнгыр къарай туруб, китабда ненча бет болгъанын санагъанча, аны къагъытларын бир джанына аудуруб башлады. Ол халда аягына дери чыгъыб, биринчи къагъытха къайтды. Окъуб, хар къагъытны экинчи джанында карта маталлы затлагъа эс бёлуб тебреди. Кёб да турмай алагъа джаны кетиб кългъанча болду. Кеси аллына да мурулдай, Асланнга нелени эсе да билдирирге излеб, аны таба да талай кере къарады. Алай а, ол муну къайгылы тюл эди. Картадан башын кёлтюрсе бир пелах боллукъча, анга къатыб кългъан эди.

Тюзю, иш картаны къуру кесинде тюл эди. Кюн чыкъгъан джанында бусагъатда магъадан къазылгъан, эки «бутагъы» бла шахта белгилениб эди. Къуушну кюн батхан джанында алгын хайырландырыб туруб, артда джабхан юч шахдалары... Быланы барыны да узунлукълары, тауланы башларына кере къллай бир теренликде болгъанлары, дегенча затланы да ангылады. Ишек-ли джукъ кълмасын деб, джазыуланы къайтарыб— къайтарыб окъуб чыкъды. Къайсы тауну, къайсы джитини, къайсы чатны, къайсы чауулну, къайсы кёлню тюбюндедиле шахтала? Ол сагъышла кючлеген эдиле мыйысын. Картада джазыулада башында затланы юслеринден джукъ табмады. Ол кюн кесин тутхан джерлери, таулардан джарыкъ ургъан, деген джерлери бла да байламлы къараргъа кюрешди. Не келсин, аланы тамалында да былай деб бегитирча болмады. Башына чыкъгъан джоллары ол джерледе эселе да, тюз ёргеми барадыла, сёдегей тешибми ишлегендиле аланы— аны къайдан билгин.

Картагъа асыры джити къарагъандан, сагъышланы ауурлукъларындан башы тегерек айлангъанча болуб, кёзлерин къысды. Хасан да ол китабха сингиб, муну къайгылы болмагъанына къууанды. Ансы, джангыдан сёз башлаб, акъылын бёллукъ эди. Энтда биягъы картагъа ийилди. Тюзю, андан сорууларына джууаб табмазлыгын ангылагъан эди, алай а не эсе да бир зат, эмелик атча кесин тутурмай, джууукълаша да, джаллай тургъанча болуб, анга бир «аркъан атаргъа» излей эди. Бёлек замандан къара булутланы элия джыргъанча болду. Биягъындан бери ол эсеме келмей кълалай тургъанма деб, кеси-кесине айыб да этди. Бусагъатда магъадан къазгъан шахталары бу мекамладан чыкъгъанлай, сууну джагъасындан башланадыла. Ол кюн кёб адам тенгизге мыллык атханлары кёзюне кёрюндю. Джеймс да ала ишден келгенлерин айтханы да эсине тюшдю. Шахтала да ол джонулгъанча джардан башланадыла. Узунлукълары картада джазылыб турады. Анга кере кыйырлары кълалайгъа джет-

генин ачыкъларгъа боллукъду. Эсги шахталаны юслеринден да алай оюм эте келсе, чык чыгъарыргъа мадар барды. Бу излегенча хар не орнуна тюшер ючюн бир зат джетишмейди: тауну тюбюнде бу шахарчыкъ къалайда орналгъаны? Ол билинсе, къара къыбба седиреб тебрерикди. Къалай, кимни юсю бла билирге табды? Былайда адамлагъа сорсанг, айтырыкъ да болмазла, ариу айтсала да сескекли боллукъдула. Ол къалады. Сора... Шахталада ишлеген джесирле уа? Алада аны билген бармыды экен? Профессор ол адамла бла «шохлаукъ» джюрютмегенин айтды. Алай а, къалгъанланы бир къаууму бла джесирле тюбеше тургъанлары хакъды ишни, турмуш джашауну юсюнде. Аллай кезюуледе былайы не джерди, къайдабыз деб, соргъанла болгъан болурла. Алайсыз-алайлы да эркинликге чыгъарыкълары джокъ, джашырыргъа нек керекди, деген уллу келлюлок бла, биреу болмаса да, биреу тюз джууаб берген эсе уа. Шахталагъа-затлагъа айлана тебресе, джесирлеге да тюберик болур. Ышанырча кёрсем, сорурма, болмаса дагъыда бир мадар излерме, деген оюмда тохтады Аслан.

— Бошаймыса? — деб, нёгерине бурулду ол.

— Тохта, суйген тауларымда айлана турама, — деб, башын кёлтюрмегенлей джууаб этди Хасан. — Хар джити, хар чат, хар суучукъ, хар кёл, хар сокъмакъ джазылыб, суратлары салыныб турады. Быланы барын да къалай билгендиле, къалай кёргендиле бу пасыкъла? Мен атларын унутхан, хапарым болмагъан джерле да бардыла. Орус, къарачай тилде да джазгъанларына къара иймансызланы. Ма, сен да къара, окъу, арта кесиме къоярса.

— Сора сен да карта бла шагърей бол, ангыламагъанынгы айтырма, — деб, Аслан китабны аллына тартыб, картаны анга тюртдю.

Кюн орта болду деген заманда Джеймс кирди.

— Келигиз, хант юйге элтейим, — деди. — Къабыргъада бу кнопканы кёксюл джаннганын кёремисиз? Ол алай джаннганлай, хант юйге барыргъа керексиз. Джолун кёргюзейим, арта унутмазча болугъуз...

Хант юй алай уллу тюл эди. Къабыргъагъа тирелиб төрт столчукъ, юч джанлары бла бирер шиндик салыныб. Былайда ашарыкъ этиледи, былайдан хантланы келгенлеге бередила, дерча джукъ кёрюнмей эди. Миялача төрт къабыргъа, полуна паркет салыныб, башында да кюндюзгю чыракъла джана эдиле. Ары этилгенинде, была кирген эшик да къабыргъача болуб, билинмей къалды.

— Олтуругъуз да ашагъыз, — деди Джеймс, хантла салыныб тургъан, мюйюшге джууукъ столчукъну кёргюзюл. Башха ючюсюню юслеринде джукъ джокъ эди.

— Ол къадар адам былайгъа къалай сыйыныб ауузланадыла? — деб, анга къарады Аслан.

— Ол шахталада ишлегенлени айта эсенг, ала анда ашайдыла, — деди да, чыгъыб кетди.

— Кишдиклеге салгъанча бу адаргы затчыкъла недиле? — деди Хасан, столну юсюне кючден сыйыннгандыла дерча сауутлагъа онгсунмай къарай. Ала кёб болгъанлыкъгъа, хар бирини ичиндегиси, керти да, кишдик да тоймазча эди.

— Баш джарты бла джауорун салмагъанлары ючюн кечериксе, — деб ышара, хантлагъа узалды Аслан. — Была аз болсала да, борбай тутарча, къарыу берирча хантладыла. Къарангылыгынгы билдирме да аша...

— Хо, сен асыры джарыкъдан лобанча джер тюбюне тыгъылыб тураса, — деди Хасан. Онгсунмай башласа да, кесине джетген сауутланы дженгил тазалады. — Тейри, джаш, сен тюз айта болур эдинг, хайт деб гамайдым...

Была бошар бошамаз, Джеймс эшикден тюшдю. Ызларына алыб келди да:

— Бир кесек солугъуз, кёб турмай врач джокъларыкълары, — деб, ашыгъыш чыгъыб кетди.

Ол ары чыкъланлай, алгъындан оноулашыб тургъанча, дженгил огъунакъ столну эки джанына олтуруб, Аслан картагъа, Хасан да китабха джабышдыла. Бири джесирликден къутулургъа мадар излей эди, бири да алгъыннгы джумушун тансыкълары эди...

— Аслан, мени бла кел! — деген хыны аууаз эшитилди.

Эслери стол юсюнде джайылгъанлагъа кетиб тура эди да, илгениб, экиси да бирден, башларын кёлтюрдюле. Асланны ойсурагъанындан аязытхан къыз, юсюнде да акъ халыты бла эшикден кирген джерде сюелиб тура эди. Ол кюн иги да къараялмагъан эди, энди уа кёзлерин андан алалмай къалды. Бу ариу затны аллай хыны аууазы болгъанына да сейирсине, ёрге турду. «Илгеннгени бла бу чортуна урдурмай бир къойгъа эди», — деб, нёгерине къарады. Огъай, бу джол Аллах джюрегине сабырлыкъ салыб, биягъы китабха къадалгъан эди.

Врач аллында, бу аны ызындан чыкълдыла. Кёлюнде аллай джукъ болмагъанлай, къаллайла эсе да къарамы аны санына джетди. Андан сора къалай ары бурулгъанларын, бачхычладан къалай тюшгенлерин, аны кабинетине къалай киргенлерин ангыламай къалды. Туура алай сейирлик кёрюннюк тюл эсе да, джукъа акъ дарийден санларыны къурамына келишиб, бир кесек къытыракъ тигилген халаты, хар атлагъаны сайын бутларыны тиширыулукъ белгилерин тюрлендирмей эслете эди. Аланы бир эли джелерин да къоймай, къарамы бла аулаб чыгъар дыгаласха кириб, къайда болгъанын, не кюлеге тюшюб тургъанын да унут-

хан эди. Ол бери бурулуб, алай джууукъдан къарагъанында уа, джукъудан уянганча болду. «Джаны чыгъа тургъан джаш да бу къадар ариулукуну кёрсе тириллик эди, мен ол джол магъана бермей нек къойгъан эдим экен?» деб, кеси-кесине сейирсинди. Ол сагъатдан дагъыда «андан сеннге не барды», деди да, кёкюрек сюеклени чачыб чыгъады дерча тебген джюрегин суутургъа кюрешди.

— Тешин да, былайгъа олтур, — деди врач, столну эшикге джууукъ джанында шиндикни къолу бла кёрюзюб. Аны ауазы алгынча хыны, дюрген тюл, энди бир джумушакъ, ариу эшитилди. Ол барыб орнуна олтурду да:— Кийимлеринги ол такъгъычха такъ! — деб къошду. Аслан огъары джанын тешиб, шиндик таба атлады. — Кёнчегинги да, туфлилеринги да теш, — деди энтда. Аслан мурукгу этди. — Алай керекди. Трусунг, плавканг — зат болур да, — деб ишарды.

Ишаргъанында аны ол ариу бети артыкъ да сюююмлю болду, джарыды. Бу андан кёзлерин алмай, ол да мынга къараб, бир кесек турдула. Сора: «Бюгюн шашмай бир къалсам», дей, туфлилерин, кёнчегин да тешди. «Бу меннге игиликге ишара болмаз», деген къоркъуу да джюрегинде орун излей, врачны туурасында шиндикге олтурду.

— Къайда, къанынги басымын ёлчелейим, — деди врач ауазын кёлтюрюб. Алай а ёлчелемеди. — Ёрге тур, энди джюрегинге тынгылайым, — деб, Асланны къатына келди. Джюрегине тынгыларны орнуна плавкасына узалды. Аны резинча созулгъан, Асланны белин къабыб тургъан башын эки бармагыны арасына алыб, бир къат сылаб чыкъды. Къайтарыб да этди алай. Бу не айтыргъа, не этерге да билмей, эс ташларгъа джетгенича сюелмеге къоюб, аны тешилиб тургъан кийимлери таба атлады. Алагъа джетиб бери бурулду да, бармагын кесини эринлерине кёнделен салыб, «сёлешме, джукъ айтма», дегенча билдирди. Сапёр минагъа узалгъанча сакълыкъ бла, кийимлени джерджерлерине акъырын тие башлады. Ол ишни бошагъанында мынга бурулду да: — Бу кушеткагъа сыртынгдан джат! — деб, эринлери ышара тургъанлай, хыныракъ айтды. Аслан ары атлады, ол да столуна келди. Паралон кесекча бир затны алыб, биягъы кийимлени къатларына барды. — Санларынги бошла! — деди, кушетканы къатында сюелиб тургъан джашха. Къолундагъычыкъ бла аны кёлегини джагъасында тюймечикни эки джанындан, ириннге тийгенча сакъ тутуб, къысаракъ эте айтды: — Бу тюйменги ичинде сени, сеннге сёлешгенлени да айтханларын ары билдириб тургъан передатчик барды. Анда да магнитофон лентагъа джазадыла. Мен этгенча этиб, «тюймени» тохтатама, деб кюрешме. Андан магъана боллукъ тюлдю. Таб, «тюймени

къулакъларын» джабсанг да, аны сезерикдиле. Ол сагъатдан башха джеринге салынныкъды аллай эки-юч зат. Юсюнде аллайынг болгъанын нёгеринге билдирме. Ол татыусуз адамгъа ушайды, ачыу этеме деб, бир затланы айтыб тебремесин.

— Анга да салынганмыды?

— Хар кимге да салыб бармайдыла. — Бармакъларын тюймеден айырды да:— Хатанг джокъду, кийин!— деб, биягъынлай тюймечикни эки джанындан къысыды. — Айтырынг, сорунг бар эсе, дженгилик бол!

— Кимни буйругъу бла, не хыйлалыкъ бла айтдынг быланы меннге?

— Сеннге бу затланы билдиргеними сезселе, тыш къраллагъа ашырыргъа хазырлаб тургъан джаныуарларына азыкъгъа атарыкъдыла. Профессор да башымы алаллыкъ тюлдю, — деди кийине тургъан джашха. — Нек айтханымы арда билирсе. Былай бир джылны ичинде бери тюшген адамладан джангыз сени джашаунг, ишинг бла хапарлы этгенди Профессор мени. Аны къалай джораларгъа билмей турама кесим да.

— Сорсанг а.

— Аллай адет джокъду.

— Былайы къалайыды?— къызгъа ишанмаса да, тынгы бермей тургъан затны юсюнден сормай къоялмады.

— Тауну башындан юч минг метрге джууукъну терендебиз. Клухор ауушдан бир джанына он километрча бирни джаллаб, тенгизден да джыйырма километрни таулары тюблерине кириб орналгъанбыз. Тенгизге джууугъуракъ дагъыда барды бир уллу дорбун, анда джукъ джокъду, — врач энтда бармагын эринлерине кёнделен салыб, тюймечикни бошлады. — Бу кюнде ёпкелеринге энтда тынгылаб кёрюрме, — деди. Тюймечикни джабды. — Картагъа, китабха иги къарасанг, кесинг оюм этерсе. — Кёлегин узатды да, ауазын кёлтюрюб:— Энди нёгеринге къарайым. Кесине да айтыб ангылат, Джеймсге этгенича хыршыланыб ойнамасын, — деди.

— Алай тюрлю адам болгъанлыкъгъа, тишируну сыйын бек кёреди, намыслыды. Джеймсге да айтырыкъма, аны бла хыны болмагъыз. Эршилик бла бюгаллыкъ тюлсюз.

Кете тебреген сагъатында, врач муну къолундан тутуб, къаты къысыды. Асланны хар тамырына исси ургъанча болду.

Экиси да келдиле бёлмеге. Хасан биягъы китабха сингиб тура эди да, башын да кёлтюремеди. Къыз «энди сен кел», дегенде къарады былагъа. Ала чыкъгъанлай Аслан стол джанына ашыгъыш олтурду. Бу тиширугъа не айтыргъа, аны халыны, сёзлерини юслеринден не оюм этерге билмей абзыраб турса да, ол затланы кесинден чиркитирге кюреше, китабны берлакъ тартыб, картагъа эсин ийди. Врачдан эшитгенлери терс, тюз эселе

да, алагъа кёре столдагылагъа артыкъ да магъана бериб, тинтерге, джораларгъа эди мураты.

Иги алгъаракъда, табигъатны сакълауну юсюнден иш джюютген бир къауум адам, бизни республиканы тауларына айланыб, суу байлыгыбызгъа къараб, тергеб тюшгендиле, деб эшитген эди. Алай а газетледе — затда чыгыб кёрмегенди. Керти да ол халда тинтиу ишле этилген эселе, кёллени узунлукъларын, кенгликлерин, теренликлерин ачыкъламай къоймагъандыла. Айхай былай керек боллугъун ол заманда билсе уа. Хасан а? Ол билерге керекди. Мынга алай кёрюнмеди эсе, нёгери кёб туруб къайтды.

— Кесинг джолну табыб къалай келдинг? — деб сорду Аслан, ол кеси киргенинде.

— Врач ашырды.

Къалай да болсун, Хасан энди джерленген шкокча тюл эди. Нёгерини джюрегине не балхам джагъылгъанын билмесе да, халына къууанды. Хасанны ашыра келсе кёрлюкме деб тура эди да, врач бери къарамай джаллагъанын онгсунмады.

— Къарауун джаратдынгмы? Не деди?

— Саулугъунг аламатды деди, алай а андан меннге не барды. Джеймсден бир бошасам, саулукъ да, быллай джашау да керек тюлдю меннге.

— Бир къой бу Джеймсни, аны иши алайды. Бир Джеймсден бошагъанлай, андан да бытдыр бир табыллыкъды.

— Ол а алайды, алай болса да... Врач алгъын уу джыланча кёрюнген эди. Бу джол джумушакъ, иги адамгъа санаб келеме.

— Тамбла Джеймс да алай болуб чыгъарыкъ эсе да билмейбиз, — деди Аслан. — Энди аланы барын да къоя турайыкъ. Бююнлю бери кюрешесе бу китаб бла, картагъа да къарадынг. Джукъ ангыладынгмы? — Хасан эрши къарады. — Башынгда джукъ къалдымы, дейме.

— Меникин къой да, кесинги башынга къара.

— Алай дей эсенг, эки башха да бирден...

— Кесингикине, иги джаш, кесингикине. Меникени къыяуу джокъду.

— Ашыкъма, ол бусагъатдан белгили боллукъду. Таулары менден иги билген дунягъа чыкъмагъанды, деученсе. Бу китабдан окъудунг, суратларына къарадынг, энтда бир къат хар нени эсинге тюшюрдюнг. Кесинге база эсенг, соруула берейим, — деб, хиликге этгенча айтды.

— Сени сорууларынга тюшюмде да берликме джууаб.

— Сора башлайыкъ, — деб, китабны таулада джитилени юслеринден бёллюмюн ачды. Бу соруб, ол да тыйгычсыз джууаб бериб чыкъды. — Энди бузладан билиминги сынайыкъ, биз-

ни чекден Гюрджюге да атлайыкъ. — Биягъыллай толу джууаб алды. Тау суула бла кёллеге да джетди. Бу джол китабха да, картагъа да кёзюу къараб барыргъа керек болду. Хасан керти да билгеними танытама деген эди да, аланы атларын бёлмегенни орнунда тизиб бара эди. Ол себебден эки джанына кёз джетдириб тургъан къыйын тийди. Алай болса да бир-бир затлары тикирал сорургъа, экинчи унутмазча мыйысында бегитирге кюрешди. Мынга кёллени теренликлери да амалсыз керек эди. Былайда айтылгъанла пленкагъа джазылыб баргъанлары билгени себебли, энтда бир таблыкъ тюшер деб, аны сормады. — Хасан, бу затлары юслеринде сеннге акгыллы болгъаным ючюн кечмеклик тилейме, — деди.

— Хата джокъду, ол джаны бла сенича кёллени джууаш этгенме, — деди Хасан кюлмей, ышармай. — Сени уялтмаз ючюн мен джукъ сормай къояйым.

— Да энди, керт да дегеннге, биз да бурнубуз бла суу ичмейбиз. Мен сеннге таулары башындан сордум, сен меннге таулары тюбюнден хапар сор. Алай а, кёзюу меннге джетгинчи, энтда эки затны билерге излейме. Ол сен айтхан джерлени къалайларында къаллай джаныуарла кёбдюле? Ол биринчиси. Экинчиси уа, бизни таулада, Гюрджюню бизге джууукъ тауларында табигъатны барыбыз да билген тюрсюнюне келишмеген затла кёргенинг болгъанмыды?

— Бу айтханынгы иги ангыламадым.

— Къарачай шахардан Черкесск шахаргъа бара, Красногор гараны туурасында, джолну кюн чыкъгъан джаны бла сыртны этеклеринде, ууакъ джарчыкъла бардыла.

— Башлары бла да джетмишинчи джыллада орнатылгъан нызы терекле, къыйын терекле.

— Хо. Ол джарчыкъланы, аладан ары да иги кесек джерни баш къаты къызгылдым топракъды. Кёре тургъан адамла хазна эс белмегенликге, тышындан джолоучула анга бек сейирсиндиле. Нек десенг, къайда къалай эсе да, биз джашагъан джуртлада топракъ не къарады, не сарыды. Табигъатны аллай тюрлю затлары дагъыда бек кёбдюле...

— Энди ангыладым, — деди Хасан, бир кесек сагъыш этиб. — Бир затла уа кёргенме, къалайлада болгъанлары эсимде джокъду.

— Мен да сенича болуб турама. Геолог заманында уа аладан хапарлы эдим.

— Джаныуарланы юслеринден а былай деб айтхан къыйынды. Бир джерде джыйылыб турмайдыла. Джылны кёзюулерине кёре да болады аланы тамал салыулары.

— Энди келме къой сорууларынгы, — деб, китабны да, картаны да аны таба тюртдю, санларын да бир кесек бошлаб, шин-

дикге таяныракъ олтурду. — Китабдан башла, арта картагъа кечерсе.

Хасан да кѣб затны сорду. Аслан аланы асламысына джуу-аб берди. Кесине керекли затлагъа джетгинчи, соруулагъа асыры сагъыш этерге да излемеди. Шахталаны юслеринден сѣз башланганында уа, хар нени китабдан окъуб баргъанча айтды. Ол затладан терен хапары болгъанын «андагъыла» билирге керек эдиле...

Олючюнчю Башы

Арадан эки кюн озду. Ол оюмгъа не бла келгенлерин ким биледи, быланы чырта башларына бош этиб къойгъан эдиле. Тебсиге олтурур заман джетгенлей билдириб, ауузланыб къайт-сала не телевизорну къуруб, не биягъы китаб, биягъы карта бла булджуй эдиле. Кѣзюу-кѣзюую бла тенгиз джагъагъа барыб, ай-ланыб, джуунуб да келе эдиле. Алай а, кюнню арасында, эки сагъатны джокъ эди ары чыгъаргъа эркинликлери. Джеймс аны ачыкъ айтхан эди. Эшта ол кѣзюуде шахтада ишлегенле джуууна болур эдиле. Алкъын ала бла тюбетирге излемегенлерин Аслан ангылагъан эди. Бу шахталагъа айланлыкъ эсе, ол адамлагъа тюртюлмей къаллыкъ тюлдю. Хасанны «эмилеклиги» ючюнмю тыя эдиле, огъесе бир къарагъанларымы бар эди, Аслан аны юсюнден бир оюмда тохтаялмай эди. Къалай-алай эсе да, был-лай бошлукъ берилиб, Джеймс да алгъынча, мант башы илин-генча, былагъа «джабышыб» айланмагъаны Хасаннга бир аз кѣл басдыргъан эди да, бу да анга къууана эди.

Кюн ортадан сора келиб бѣлмеге киргенлей, Асланны кѣз-лери алас-булас этгенча болдула. Ол сагъатдан Профессорну тюрсюню туурасында къалтырады. Сора бу кѣзлерин къысыб ачхынчы тас болуб къалды.

— Хасан, врач бир келирсе деген эди, анга кириб чыгъайым да, суу джагъагъа барырбыз, — деб, бѣлмеден ашыгъыш чы-къды.

— Кел, олтур, — деди Профессор. — Китаб бла картагъа къараб, окъуб, азбар этиб бошагъан болурсуз, энди ишни баш-ларгъа керекди, — деб, сигарасын къабындырды. — Тамбла шахталагъа айлан да, оюмунгу айтырса. Алада болумдан бир кесек хапарым барды, сенден сора да тинтиб кѣрлюкле табыл-лыкъдыла. Алдайма— зат деб ойнама.

— Билген да эте эсегиз, ол ишни тындырлыкъ адамларыгъ-ыз да бар эселе, сора мен сизге неге керекме?

— Керек болмасанг былайда олтурлукъ тюл эдинг, — деб, аны сѣзон чорт кесди Профессор. — Хасанны къутургъаны кет-генмиди?

— Алгъындан маджалды. Бизни бла тюбешиучюле врач бла Джеймсдиле. Хасан керти да сизге керек эсе, эршилик бла бол-лукъ тюлдю, тюгю баргъан джанына сылагъыз деб, экисине да тилегенме. Врач алайыракъ этген болур, бу да анга разыча кѣ-рюндю. Джеймс бла болалмайдыла.

— Анга мен айтырма.

— Ишни башлау эсе, мен аны бла байламлы талай затны ачыкъларгъа излейме.

— Айт!

— Меннге хакъ тѣленникмиди? Алай айтхан эдинг.

— Къолунга бериллик тюлдю, ачха сеннге керек боллукъ да тюлдю бусагъатда. Былайда хар не излемиг да хакъсыз тына-рыкъды. Айлыкъ джалынг а тыш кърал банклары бирине ийи-либ турлукъду. Ол адамыма, бу адамыма табдырыгъыз десенг, киши джукъ сезмезча этиб, ол тилегинги да толтурлукъбуз. Ар-та кесим алырма десенг, алырса. Банкда сакъланлыкъды.

— Аны мен къалай билликме?

— Счетладан, мухурладан хапарынг болур? Аланы кѣргю-зюрбюз мен айтханнга ийнанмасанг. Хасаннга аллай джукъ бол-лукъ тюлдю. Аны бизге уллу магъанасы джокъду.

— Мен бойнума алгъан ишими деменгили тындыра юрен-нген адамма. Бу джолда алай этер ючюн Хасан меннге керек боллукъду. Сен кѣбно билген адамгъа ушайса. Геологиядан да, магъаданланы къайсы тюрлюсюнден да, аланы къалай излерге, къазаргъа кереклисинден да уллу хапарынг болгъаны хакъды. Ол себебден, мен шахталаны тинтген бла ишни баджарыб къо-ялмазлыгъымы да билесе. Таулары башында да айланмай бол-лукъ тюлдю. Ары чыкъгъан сагъатда джол уста да, нѣгер да керекди мен толу ышанырча.

— Анга джетсек сѣлеширбиз.

— Дагъыда эки соруум барды. Шахталада ишлегенледен мен таныгъанла чыкъсала...

— Саламлаш, сѣлеш, меннге аманны къуй. Къачарыкъбыз, къутуллукъбуз, быланы къырлыкъбыз, джырлыкъбыз дерге да боллукъса.

— Картадан шахатланы болумларын, къайсы, къалай тюш-генлерин ангылагъанма. Алай болса да, биринчи баргъан сагъа-тымда, аланы уста билген нѣгер керекди.

— Джеймс барыр. Радиациядан сакълагъан кийимлени— зат-ны да ол къуар.

— Тюз ангъыладым эсем, магъадан къазыла тургъан шахта-ланы халларын ачыкъларгъа керекме. Ол бирлери уа?

— Эскиледен бизге магъана джокъду.

— Мен алагъа айланыб чыгъаргъа, дей эдим. Ичлерине да къарайым, тауну башына чыгыб да кез джетдирейим.

— Алай бла джангы ёзек табарма деб умут эте эсенг, мени огъайым джокъду.

... Тенгизни бетинден къарасакъ, энгишге кетген, аны тенг-лигинде, андан ёргеракъда бутакъалары да бар эдиле ол сууну джагъасындан башланган шахтаны. Ала бёлюннген джерге гитче вагончукъ бла талай такъыйкъагъа джетдиле. Картада белгилен-нгенге кёре, алай озгъан джолларыны узунлугъу километрге джууукълаша эди. Аслан бла Джеймс «космонавтлача» кийиниб эдиле. «Бёрклерине» ичинде, керек болса бир-бири бла сёле-ширча, гитче аппаратла бар эдиле. Бир-бирлерине джукъ айты-рыкъ болсала аланы хайырландыра эдиле.

— Къайсысындан башлайбыз? — деб сорду Джеймс, шахта ючге бёлюннген джерде.

— Энгишге баргъандан.

Джеймс ол вагончукъну ары бура тебрегенлей, Аслан джаяу атларгъа излегенин айтды. Джеймс аны ушатмады. Алай болса да огъай деялмады. Экиси да вагончукъну къоюб, алгъа атла-дыла.

Асланны къолунда чёгючню да, гитче балтачыкъны да орнун тутхан, геологла джюрютюучю заты, сыртында да рюкзагы бар эди. Шахтаны эки джанына, башына, тюрбюне да сынаб къарай, бир-бирде тохтаб, ташладан кесекле сындырыб ала, алда бара-ды. Талай атламдан дегенча радиацияны ёлчелейди, къагъытха джазады. Ол халда, энгишгеден энгишгеге тюшюб барадыла. Кюндюз чыракъла ариу джарытадыла. Аны себебли, не ууакъ затны да, не гитче тюрлениуню да кёреді. Ичини бек тазалыгъы, тамам кючлю бегигени болмаса, муну да Аслан кесибизде кёр-ген шахталадан уллу башхалыгъы джокъду. Алай а радиация... Ол бу кёрмеген, бу эшитмегенча уллу эди.

Аслан шахтаны бир джанында эшикге ушаш затны эслеп тохтады да:

— Бу неди? — деб сорду нёгеринден.

— Ол сеннге керек тюлдю, бар аллынга! — деди Джеймс.

— Керекди! — деди Аслан бек хыны. — Бу ишни меннге берген эсегиз, хар нени да кёрюрге, тинтерге, билирге керекме.

Джеймс бир кесек мурукгу этди. Эринлери къымылдадыла мияладан ишленнгенча «бёркню» ичинде. Алай этсе не айтха-нын эшите эди. Бу джол къулагъына джукъ чалышмагъанында, мынга тюл, башхагъа сёлешгенин ангылады. Эшта аны «телефо-ну» къуру къатындагъы бла болуб къалмай, тамадалары бла да сёлеширча джарашхан болур эди.

— Бу шахтадан къазылгъан магъаданны хар ингир сайын бу эшик бла чыгъарыб, комбинатха элтедиле, — деди Джеймс. — Башха шахталада да кёрлюксе быллай эшиклени. Къазылгъанла бары да бир джерге тюшедиле. Артда соруб бездириб турма деб, аны бла айтама къалгъанланы юсюнден да.

— Кесинги айтыргъа мадарынг болмай, эркинлик сор-дунг, не?

— Дагъыда бир затха эркинлик керек эди, унамадыла.

— Хасанны ёлтюрюрге?

— Огъай, сени. Хасан телиди, мен аны джукъгъа да сана-майма. Сен а бизге игиликге тюшмегенсе бери.

— Сау бол, уллу магъана бердинг меннге...

— Эшикге къатыб турма да, бар ары...

— Къайры барлыкъма, былайдан беш-алты атламды аны къыйырына дери, — деди Аслан. — Картада алай кёрюнеди. Эшикни ач, бери барлыкъбыз...

Кирдиле. Бир кесек баргъанлай гыжылдагъан, ташны таш-ха ургъанча тауушла джарыкъдан-джарыкъ эшитилиб тебреди-ле. Адамла да кёрюндюле. Ишлегенле бары да эркишиле эдиле. Кеслери да сары бетле, азгъынла. Бир къаууму магъаданны, бир къаууму ташланы, зыгъырны вагончукълагъа къуя эдиле. Ала-дан озуб къаза тургъанланы къатларына бардыла. Ёзекни мий-иклигин, кенглигин да ёлчеледи Аслан. Алгъын къалай болгъан эсе да, энди ол бек «игичгерген» эди. Бу сейирсинген да бир зат болду: магъадан уран, къоргъашын, башха ала бла тюбеучю къошакълагъа ушамай эди. Къалай да болсун, акъсылдым зат. Не институтда, не практикада заманында эшитмегенди, кёрме-генди анга ушашны. Радиацияны ёлчеледи. Уран шахталадан талай кереге уллу эди. Андан да кючлю бир зат табылгъанына ишексиз болду. Ишлегенле бары да бирча кетен кёнчекле бла кёлекле кийиб эдиле. Ич кийимлеринде бир джукъ джокъ эсе, радиацияны тыярча тюл эдиле. «Была кёбге барлыкъ болмаз-ла» деб, ичинден къыйналды. Кёблеге сынаб къарады, бу та-ныгъан адам чыкъмады.

— Ёрге баргъан къыйын тиерикди, заман да кёб къорарыкъ-ды, — деди Джеймс, бош вагончукъну къатында тохтай. — Бери мин. — Ол адамланы бири вагончукъну джюрютюб, къараб къа-рагъынчы шахтала ючге бёлюннген джерге джетдиле. — Энди ызыбызгъа барлыкъбыз.

— Ол бир эки шахта уа?

— Тамбла бла бирсюкюн. Юсюбюздеги кийимле да радиа-цияны саулай тыймайдыла.

— Алай соза турсам, мен Профессорну буйругъун къысха заманнга толтураллыкъ тюлме.

— Радиацияны кыатылганы бююннге озуб боллукъду.

— Сени джанынг меникинден багъалы тюлдю, — деб, ортада шахта таба айланды. Асыры ачыуланнгандан Джеймс тишлерин чыкырдатханча бир тауушла кыулагына келди. Аслан барганын тохтатмагъанлай, башын аны таба бурду да, джарыла эсенг, бузул деб:— Ишни юсюнде суйсенг, суймесенг да мен айтханны этериксе, — деди. — Профессоргъа да айтыб ангылатырыкъма, эшта огъай дерик болмаз, — деб кыошду.

Джеимс ызындан тебреди. Не ёхтем эсе да, тамаданы аллында кыоян болуб кыаллыгын Аслан энди толу ангылады. «Мадаргъа кёре ол болумну да хайырландыра турургъа керекди», — деди ичинден. Иги кесек бардыла.

— Мында адам нек кёрюнмейди? — деб сорду Аслан. — Мен ангылагъандан, бусагъатда иш кызыу болургъа керек эди былайда.

— Солутхан этебиз бир-бирде шахталаны. Юч кюнден кызыб башларыкъдыла.

Бир кесек кысхалыгын айтмасакъ, ортада шахтаны да тюбюндегинден башхалыгы джокъ эди. Аслан мында да анда этген ишлерин этиб чыкъды. Биягы вагончукъ бла ызларына келди. Кийимлерин аны ичине атыб, алайда кыойдула. Эшта, аланы алыб, тазалаб радиациядан, энтда киерге хазырларыкъла болур эдиле. Тенгизде да джуунуб бошагъанларындан сора, джашагъан «орамлары» таба айландыла. Джеймс бир джерде тохтады да, кыабыргъада туюмечикча бир кыара затчыкыны басды. Ол кызыл джаннганында эс бёлдю анга Аслан. Алайда эшик бар кёре эдим, ол бир джанына джаллады. Эки адам сыйынган лифтге миниб кыайры эсе да энгишге кетди. Бизде орта джарыкълыкъ юйню залыча мекамны ичинде чыкъдыла. Лифтни эшиги ачылгъанлай огъунакъ, былайы лабаратория болганын ангылады Аслан.

— Шахталадан джыйгъан затларынгы былайда кыой да, ашаб кыайтайыкъ, — деди Джеймс.

Была кюн орта джаллаб кыайтхан эдиле да, келликле келиб кетгенлери себебли, хант юйде киши джокъ эди. Ауузланнгандан сора «энди бир кесек тынчайыкъ» деб, нёгери алайда башха эшикни ачды. Анда чыракъла асыры джарыкъ джанмай эдиле. Талай кресло бла эки дивандан башха джукъ джокъ эди. Джеймс тыш кийимлерин тешиб, диванланы бирине таянды. Сен да алай эт дегенча, Асланга да кыолу бла экинчи диванны кёргюздю. Арыб джунчугъаны джокъ эди Асланны. Алай а санларында бир ауурлукъну сезе эди. Таянганлай, хаман мурулдаб тургъанча, белляу айтылгъанча бир макъам акъырын кыулагына келиб башлады. Тюсю, джукълар акъылы джокъ эди. Кёзлери кеслери алларына кысылыб кыалдыла.

Уяннганында Джеймс диванда олтуруб тура эди. Адам бек кыагы джукълаб уянса, ол кёзюучюкде эсин толу джыйыб кыоялмайды. Бу джол алай болмады. Эси да орнунда, халы да алапат, джюреги да рахат тебе эди. Алай а биягындагы макъам энди кыулагына келмей эди. «Эшта, джукъудан тойду деген заманда тохтай болур», деген акъыл келди. Джеймс да, кийинген да этмей, бёлмени бир мюйюшне барды. Алайда кыабыргъаны ичине джарашдырылгъан холодильникча бир затны ачды да:

— Былай кел! — деди Асланга. Сора стакан бла бир саргылдам суусунну алды да: — Ич! — деб анга узатды. Кесине да алды аллай бирни. Кыалынлыгы джукъаракъ биямукъча, мысты зат. Аслан суйюб ичди. Экиси да кийиндиле. Сора биягы лабараториягъа элтди да: — Сен была бла хайырлана билемисе? — деб сорду аны ичинде сансыз-санаусуз кереклени, микроскопланы, кампютерлени, тюрю-тюрю шисалада суусунланы кёргюзюб.

Аслан барына да сынаб кыарай, бир кыат айланыб чыкъды. Хар нени аты юч тилде джазылыб эди. Орусча, кыарачайча да окъуду. Кыатларында брошюралача китабла бар эдиле. Алада бу затла бла кыалай хайырларыгъа боллугъуну, ишни кыурауну юсюнден джазылгъанларын ангылады.

— Кёбюсюн билеме, — деди. — Эсимден кетгенлени бу китабчыкъладан окъурма.

— Алай уллу кёллю болма, — деб сынаб кыарады Джеймс. — Былайда затланы асламысы сизде да, башха кыраллада да джокъдула. Аланы Профессорну оюму бла джарашдыргъандыла. Ангыламагъан затларынг кёб боллукъдула. Ма кнопканы басарса. Быладан хепарлы адамланы бири келир. Бардыла ала. Эсинг джукъгъа бёлюмез ючюн кыоябыз джангыз кесинги. Ма, кыагытла, ручкала, машинкала, кампютерле. Толу билиб, джарашдырыб джаз хар нени юсюнден, артда Профессор окъурукъду. Юч сагъатдан бёлменге барырса. Былайда андан кёб турургъа болмайды. Хауасы да татырыкъды, сенден башха да мында ишлерикле бардыла. Ол алыннганынг да сеннге бир пелах болду деб, шашыб кыаллыкъды.

Аслан ол эки шахтадан алыб келген уллу, гитче да магъадан, таш кесеклени, зыгырланы столлагъа джайыб, кыараб, тинтиб башлады. Джазыб берген бла кыалмай, Профессор сорса джууаб этерге да керек эди. Ансы алай тикирал кыарар акъылы да джокъ эди. Нек десенг, Аслан джесирле бла байламлы этген оюмларына, мурастарына бу эки шахтадан магъана чыкмай эди. Кеслери хар нени биле тургъанлай, муну сынаргъа деб ол ишни бергенлерине да ишексизча эди. Алайды да, суйсе,

суймесе да, эки шахтада болумну толу ачыкъламай мадары джокъ эди. Керек болса, арта бир-бир затланы айтмай баш алаллыкъ эсем да кёрюрме, деген оюм да келди аны эсине.

Эм терендеги шахтадан мындан ары хазна джукъ къазылырча болмагъанын аны ичине къарагъан сагъатында да ангылагъан эди. Келтирген затларын тинтгенинде да ол акъылда тохтады. Аны башында шахтаны да андан аламатыгъын танылмады. Алай а, ичи бла бир кесек баргъанлай, онг джанында, дагъыда бир талай атламдан сол джанында джангы магъадан ёзекле башланган ишанла эслеген эди. Алайладан келтирген затларына артыкъ да эс бёлуб къарады. Шахтада кёзююнде этген оюму тюзге ушады. Толу ачыкълар ючюн энтда лабораторияда да, ары барыб да юреширге керек эди. Ишекли джерлерин бир кесек тешдириб, теренирекден зыгъырын алдырыб да кёрюрге тыйыншлы эди. Билирге излегенликге, ол байлыкъны былагъа теджер акъылдан кенге эди. Алай а не эди мадары, кесин не джаны бла да бу адамлагъа алдырыргъа керек эди. Аны себебли, ол шахтаны сол джанындады, деб ишекли болгъан ёзегини юсюнден «былайдан джукъ чыгъаргъа болур, энтда тинтерге, къараргъа тыйыншлыды» деб, аны джазды.

Юч сагъатда тугел турмагъанлай, бююннге ишни тыннганга санаб, лабораториядан чыкъды.

— Была бошаламагъан джанымы, сен бошаргъа ант этмеген эсенг, къайда тас болуб къалдынг? — деб, эшикни ачханлай Хасан муну аллына атлады.

— Мени кёрюб болмайса сора...

— Кёрюб болур адамым болса, сеннге къайгъы этерик тюл эдим. Кетеме дей барсанг а, къайры джаханимге барлыкъ эсенг да.

— Меннге да «кел» дегенден башха джукъ айтмай алыб кетгенин кёрдюнг да. Шахталагъа айланыб, ит болуб келебиз. Сен а не эте турдунг?

— Не этерикме этиб, аугъа тюшген аюча тарбууннга тыйылыб, джюрегим джарыла турама...

Ол дагъыда не эсе да айтыргъа ауузун ачханлай, джер тебренингенча болду. Таула басыб къоядыла, деб къоркъгъан болур эди, Хасан иман чакъырыб тебреди. Тюзю, Аслан да къоркъду. Алай а ол сагъатдан эси башха затха бёлюндю: бу джер тебренингенча тюл эди. Тауланы тюбюнде адам башха тюрлю сезе эсе да ким биледи, алай а кючлю атылгъан болуб тебингеннге ушатды.

— Хасан, нек эс ташладынг? — деди. — Мынга дери да джер тебренингенлени кёре тургъанбыз да. Ол кюн да бир зат келиб, бёлмебизге тийгенча болгъанында, ойсураргъа джетиб

къалгъан эдинг. Айтыргъа унутуб къойгъанма, суу чайкъалыб, былайда бетджаннга кесин ургъан кёре эдим.

— Ийман бла ёлейим дегенлигимди ансы, къоркъуб, къалыб да андан бизге не барды, — деб, къолун силкиб, барыб орнуна таяныб, кёзлерин къысды.

Аслан аны кёлюн басар джанындан болургъа да тебреди, кесини сагъышлары, къайгъылары озуб эдиле да, алай да этмедиди.

Экинчи кюнюнде Джеймс да, ол да тауланы башы таба айланган ючюнчю шахтагъа кирдиле. Анга артыкъ да эс бёлуб къараргъа эди Асланны мураты. Ол иги огъунакъ ёрге чыгъа барыб, дагъыда энгише айланганын картадан биле эди. Ол сыртлыкъ бла тауланы башларыны арасы эди муну кече джукъусуз этиб чыкъгъан. Алайгъа джетгенлеринде шахтаны эки джанына, башына да бек сынаб къарады. Не келсин, алайыны эки джанында да ёзек барды дерча джукъу кёрмедиди. Башы бла джонулуб баргъанча къаялада да не бир джарылгъан ишан, не ууакъ тешикле, зыгъырлы джерле эслемеди. Былайы къурч болуб къюлгъанча бегиб эди. Анга къыйналды. Муну бла, дагъыда эски шахталаны бири бла байламлы эди иги умутлары. Энди джангыз бири къалды. Ол да мунуча эсе уа... Картада бу экисинден сора башында джууукъ шахта джокъ эди.

— Болмадымы былайда сюелгенибиз? — деди Джеймс.

— Мындан ары барайыкъмы, бармайыкъмы деб, аны ючюн сабыр болгъанма, — деди Аслан. — Шахта тебенден-тебен тюшюб барады. Энгишгерекде шахталада къууанырча зат джокъ эди сора, муну ала таба айланган джеринде да джукъ табарбыз деб айталмайма. Хо-хо, келгенден ары аягъына дери къарайыкъ, къазгъанларына да кёз джетдирейик.

Алгъа атладыла. Шахтаны аягъы сюреминден, иш къызыуда болгъанын билдирген тауушла келе эдиле. Аслан теберегине аз-аз къарай, сан бир джерден магъадан къатышлы ташчыкъланы сындырыб ала, къаза тургъан адамланы къатларына джетдиле. Былайда тишириула ишлей эдиле.

Аслан шахтаны ичи, джангы магъадан ёзекле къайгъылы болгъанча этсе да, кёзлери ол тишириулада эдиле. Чачлары чыммакъ агъарыб тургъанла, сарыбетле, тыш къарамлары хазна тюрленмегенди дерчала да бар эдиле. «Быланы халлары джесирликде къачандан бери тургъанларына кёре болур», - деди ичинден Аслан. Къарт бет алсала да, джашыракъ адамла болгъанлары таныла эди сынаб къарагъаннга. Ишлерин тохтатмагъаны орнунда кюрешселе да, была къатларына джууукълашхан сагъатда бери бурулуб кёз джетдирмеген къалмады. Арасы сюремдегилени бири алай этгенинде, Аслан бир тюрлю болду.

Мурукгу этерге Джеймс джукъ сезерин излемеди. Магъадан кью-юлгъан, кьююла тургъан контейнерлени къатлары бла оза, джангы къаза тургъан джерлери таба кетди. Акъылы, эси да ол тиширыуну къарамы бла кёзлеринде эдиле. Алай болса да таш, магъадан кесекчиклени джыйгъанын кюрутмай, шахтаны ахырына дери барды. Ызына айланганында джюрюшню акъырын этди, мында магъадан ёзек табыу джашаууну тамалыды дерча, тегерегине эси кетиб къалгъанча кёрюндю. Ол халда биягъы тиширыуну къатына джууукълашды. Кёзлерин андан алмагъанлай, шахтаны башына, тюбюне, эки джанына тамам магъана бергенча этди. Аз да айт, кёб да айт, аны къайда, къачан эсе да кёргенди. Ол кёзле, ол къарам... Саны уа ишине, джашаууна кёре тюрленген болур эди, аны кишиге ушаталмады. Мынга бу болумда аны таныгъан къыйын болса да, бети ачыкъ болуб, ол да муну кёрсе, бир затла ангылашынныкъ эдиле. Радиация да кюлагъына кирмей эди. Джеймс къатында болмаса, башында «бёркюн» тешиб, бетин кёргозюрюк эди. Тиширыу кеси айтса, къалса да, ол таныгъаны бла танымагъанын бир ишанындан сезерик эди...

— Тиширыулагъа иги эс бёлгенча кёрюндюнг, — деди Джеймс бери чыгъыб тенгизде джууна тебрегенлеринде. — Мындан ары шахталагъа кесинг айлана турлукъса. Сюелирсе къатларында. Алай а, энтда мени бла киргенинг болса, ишинги дженгиликерек тындыра тур. Саулугъум меннге алкъын керекди.

Аслан анга бир хыны джууаб этерге ауузун ачды, алай а сёзюн бошар— бошамаз, Джеймс суугъа секириб кетди. Биягъы кёзле, биягъы къарам туурасына келиб сюелдиле. Тешине тургъанын да унутуб, симсиреди. Иги арлакъдан, нёгери таууш этгенинде, эси орнуна къайтды. Бюгюн сууда да бир тюрлениу бар эди. Шахтагъа бара, джагъала алгъындан гитчерек болгъанча кёрюннген эдиле. Тюбюнден вагончукъгъа дери эсколатарча зат бла чыкъгъанларында, андан да къараб, бир оюмгъа келалмай къалгъан эди. Энди уа суу иги огъунакъ кёлтюрюлюб, бетджанлагъа джууукълашханын толу ангылады. Ол кеси да алгъындан сууугъуракъ эди.

— Эски шахтала къайдадыла? — деб сорду Аслан кийимлерин къаблай.

— Ала ол джанындадыла, — деб, Джеймс кюлу бла адамла джашагъан «мекамла» таба кёргозю. — Картада белгилениб эди да.

— Ол эсимдеди, ишексизликге сорама...

Картада белгиленнгенине кёре, ол башындагъысы болмаса, къалгъанла къысхаладыла. Узунну тамблагъа къоюб, башхалагъа къараб чыгъаргъа кереклисин билдирди Аслан.

— Джыйгъанларынгы лабораториягъа элт, ашагъан, солу-

гъан да этейик да, андан сора кёрюрюбюз, — деди Джеймс бир кесек сагъыш этиб. — Алада чыракъла джукъланыбдыла, хауа бармайды. Аланы джарашдыраллыкъ эселе сорайым.

Джарашдырдыла. Профессор бла Аслан чыртда бир-бирине келишмеген эки затны къайгъысын этселе да, тинтиу ишлени бошалырларына бирча ашыгъа эдиле. Шахталагъа дженгил-дженгил киргеним саулугъума заран болур деб, Джеймс ишни созаргъа излегенликге, бу айтханны «иесине» билдирмей мадары джокъ эди. Нек десенг, Профессор алайсыз да селешиннгенин эшитиб тура эди. Аслан ишни баджарыргъа ашыгъыб, бу артха къояйыкъ деб турса, андагъы ариу айтмазлыгъы ачыкъ эди. Ол себебден, Профессоргъа айтыб, тюбюнде шахталада чыракъла да джандыртыб, кесек заманны ичинде хауа джюрюрча да этдирген эди. Была солуу юйде тюненеча къалкъыб, уяныб, ол суусунну да ичиб чыгъаргъа, хар не да хазыр болгъан эди тинтиуге.

Аслан бу эски шахталада джангыладача мычымады. Джюрюшюн тохтатмагъанлай къараб, Джеймсге хыйлалыкъгъа талай джерден магъадан къатышлы таш гыртчыкъланы алыб барды. Тюзю, аны энди дженгил къымылдагъанына кюуанган болмаса, нёгерини эсине джукъ келирча кёрюнмеди. Магъадан ёзекле болургъа ушаш джерле да бар эдиле. Кеслери джабхандан ары, экинчи муну ызындан устала ийиб, карта сала айланмазла деген умутда, аланы да эселегенча этди. Бир затдан а кюуанды: эски шахталаны барыны да биргелей «эшиклери» былайда бийлик этгенле джашагъан, ишлеген адамла тургъан «мекамланы» къыйырында, мийикден ачылыб тура эдиле. Этген муратлары толсала насыб болуб, хар нени алай орналгъаныны уллу магъанасы боллукъ эди. Джесирле тургъан джер бла былайыны арасы иги кесек болгъаныны тышында да, алайы мийигирекде орналгъаны мындан арыгъа оюмуна таб келише эди.

Ингир ашарыкъгъа къайтдыла. Хасан ауузланыб бошаб, кетерге тебреб тура эди. Джеймс болмаса, Аслан тебсиден тургунчу сакъларыкъ болур эди, экиси да бирге киргенлеринде, джукъ да айтмай, джаллады. Была табакъланы бошатыргъа, врач босагъадан бери къарады.

— Джеймс, мени кабинетиме келирсе, — деди. — Бюгюн шахталада кёб айланган хапарынг барды, укол этерикбиз. Аслан, сен да бир сагъатдан джокъларса. Ол кюн айтханымча, энтда къарайым, радиациядан укол да этерме...

— Тейри, джаш, мен сени атламынгы джаратмайма, — деди Хасан, Аслан эшикден киргенлей. — Бу къан ичген Джеймсни джан тенги болуб къалай къалдынг?

— Анга тенг болгъандан эсе, сариубекге тенг болурма, —

деб, креслогъа олтуруб, санларын бошлады Аслан. Тынгылай эселе аланы юслеринден сыйдам сёлешсе, микрофончукъну билгенин сезерле деб, ол айтханын да асыры хыны айтды.

— Да алай эсе, бирге айланган сагъатыгъызда, артындан табанны бериб иерча бир джар къалай табмайса?

— Андан бизге не магъана боллукъду?

— Аны да билеме, алай а...

Хасан дагъыда Джеймс бла байламлы бир затланы айтыб тебреди, алай а аны сёзлери мындан джаллаб оза башладыла. Ол тиширыуну кёзлери, къарамы... Эски шахталадан бери айланьыб тургъан «къабакъ эшик»... Ол джер тебренигенча болгъаны... Сууну кёлтюрюлгени, бююнню сууукълугъу... Врач къыз... Къалай да болсун, бу затланы бир-бири бла байламлы этерге кюреше эди. Алай оюм нек келгенин кеси да билмей эди. Аланы бир къауумундан «баш алаллыкъ» эсе да, ол кёзле, ол къарам мыйысын, джюрегин да сууда кёмюкча чайкъаб, терен сагъыш этерге онг бермей эдиле.

Сагъатына къарагъанында, врачха барыр заманы джууукълашыб тура эди. Анга тюберине къууангандан, джюреги дженгил уруб, санларына джылыу джайылгъанча болду. «Бу не этгенлигимди», — деб, кёлюн басаргъа кюрешди, болмады. Бу кюнледе къыз эсинден кетмегени орнунда эди. «Э-э-э, джаш, суююб къойгъанга ушайса, — деди кеси-кесине. — Уллу джангылыргъа тебрегенсе. Андан сора къайгъыларын да башынгдан озуб турадыла». Айтхандан не келсин, джюрек сезим оюмну онгун ала башлагъан эди. Алай болса да, ол джол айтханларыны тамалында, аны ким, къаллай адам болгъанын ачыкълар ючюн талай затны сорургъа излей эди. Керти да ол да муну джаратыб, не да башха бир чурум бла, джесирликден къутулургъа болушуркъ эсе уа...

— Джатар заман болады, энди уа къайры калагынга тебрдинг?— деб сорду Хасан.

— Врачха барама. Ол кюн ненгде эсе да къыуунг болгъанча кёрюнеди, деген эди. Биягъында да айтды. Барыб келейим...

— Он минутха кечикгенсе, мындан ары заманында келе тур, — деди врач. — Сени сакълэб турургъа заманым джожьду.

— Кел дегенинге келеме ансы, тансыкъ болуб келмегениме, — деди Аслан да хыны, аны ышара тургъан эринлерине суююмло къараб. — Заманынг джожь эсе, мен кетдим...

— Мен эркинлик берсем кетериксе. Тешин! — деб, къолуна ол кюн «тюймени» джабхан затчыгъын ала, ёрге турду къыз. Аслан огъары джанында кийимлерин тешди. Ол сагъатдан врач «тюймени» тынч этди. — Къалайса?

— Ол джер тебрениген не эди?

— Тенгизни теренинде джюзген къайыкъла бери джюрюген эки тешик бар эди. Аладан табигъат этген эскини атылтаннга ушайдыла. Башында, мында затланы сезгенле деб, къоркъгъанча кёрюнедиле.

— Суу аны ючюн кёлтюрюлгенди, не?

— Джылда талай кере кёлтюрюледди суу. Ол кёзюуде атылтандыла. Ызына аз-аз кетерикди. Ол бир «джол» бла келген суу да бери ётеди да, джуунган джер алгынча турлукъду. Кёлларынгы джаракъ эт!— деди «тюймени» бошлай. Дагъыда джабды да, не айтаса дегенча кёзюне къараб, бетин-бетине джууукълашдырды.

Аны айтханын алгынча тургъанлай да эшитирик эди, башха бир умуту болуб къысылгъанча кёрюндю Асланга. Бусагъатда къызны берлакъ этиб, джаргъына джаргъын салгъандан уллу насыб, къууанч джожь эди джашха. Алай болса да кесин тыйды. Алкъын врач бу затланы барын да нек этгенинден, айтханындан хапарсыз эди. Ишаныб къалырча тюл эди да, аны къоюб, талай соруу берирге ашыкъды.

— Телевизон камерала къалайлада бардыла?

— Тауланы башларында, космосда да болурла дейме. Сени, мени ичине иймезлик бар къауум бёлмелеринде да бардыла. Бу кабинетде джожьду. Саллыкъ эселе да. Профессор меннге ышанады. Хар неге къарагъан, сёлешгенлеге тынгылагъан, аланы пленкагъа джазгъан аппаратла Профессорну кабинетини аллында бёлмедедиле. Анга кирген сагъатында кёрген болур эдинг. Башхала къарайдыла, тынгылайдыла. Бек кереклиге санасала не ала билдиредиле Профессоргъа, не ол кеси магъана берген затын, айырыб, кабинетине кёчюрюб кампьютерле бла, алайда хапарлы болады. — Энди тохта деб билдире, «тюймени» бошлады. — Бир укол этейим, тамбла, бирсюкюн болса да къанынгы алыб да къарарма, — деди аууазын кёлтюртюб. — Нёгерингден да алгъан эдим къан. Айтырса, хатасы джожьду. Энди былайгъа олтур, — деб, укол этерик затларын алды да, «тюймени» джабды. — Сор сорлугъунгу!

— Джеймс сени атынга Балджан деген эди.

— Аны Профессор бери келгенимден сора атагъанды, кеси айтады алай. Башхалагъа атым врачды. Джеймс къалай билген эсе да, къайдам. Тюзю, мен Профессорну энчи врачыма, андан сора сан бир адамгъа къарайма. Кёбчюлюкге къарагъан врачла башхаладыла, мен аланы да тамадаларыма.

— Балджан къарачай атды. Тюрк тилли миллетледе да барды. Бу сеннге аны нек атагъанды?

— Билмейме. — Ол «тюймени» бошлагъанын кёрдю да:

— Бауурума къарарма деген эдинг, — деди Аслан.

— Кушеткагъа джат!— деб буюрду врач. Сора «тюмени» къабышдырды да, не дейсе, дегенча къарады.

— Шахталада телевизион камерала, микрофонла бармыдыла?

— Огъай. Шахталада хауаны ауурлугъу аланы тыйыб къояды. Алада айланган сагъатынгда «тюменгден» да къоркъма. Къаллай мадарла этген эселе да, джангыз хауа телефонланы сёлешдиредиле.

— Шахталадан бери чыкъгъандан сора, къабакъ эшикге ушагъан зат...

— Тауну башына элтген джолланы бири тюл эсе, билмейме. Анга бек сакъдыла. Кеслеринден эркинликсиз ёшюн урма, джууукъ да барма, — джашны джаягъындан уппа этди да, къызырыб ызына тура, «тюмени» бошлаб:— Энди кийинирге боллукъса, — деди. — Бауурунгда къыяу кёрмейме. Меннге ышанмай эсенг, «УЗИ-ге» салырбыз...

Балджан андан сора айтхан сёзлери мындан узакъ джаллаб оздула, къалай кийиниб бошагъанын да сезмеди. Джашауунда эм уллу мураты толуб, насыбха асыры бёленгенден эс джыялмай тургъанча, бир тюрю эди халы. «Энди кетерге боллукъса», деген сёзле къулагъына чалышханларында, джукъудан уянганча болду. Къыз суююмлю къараб тура эди. Бу да аны бетине къатды. Кёзлери... Ол шахтада кёрген тиширууну кёзлери... Аныкъыла мутхузла, мунукъула уа... Мунукъула джангы ачылган гокка хансча джарыб, нюр чачадыла. Алай а эксинде башхалыкъ къуру олду. Бу кёзлени алгъын да кёре тургъанды, ала мынга бек багъалыдыла... Сагъышла тамам кючлегинчи былайдан къораргъа керек эди да, врачны кабинетинден ашыгъыш чыкъды.

Экинчи кюн эртден азыкъдан сора Аслан да, Хасан да суу джагъада айландыла. Суу энди бир кесек чөгерек болгъанча кйрюндю Асланнга. Хасан джуунама деб къалды, муну аллай заманы джокъ эди. Бююн шахталадан келтирген затларыны барын да тинтиб бошаргъа керек эди. Андан къол айырса, шахтадагыла джууунур заманнга былайгъа келирге, узакъдан болса да ол тиширугъа кёз джетдирир мураты бар эди. Лабораториягъа кетди. Тенгиз джагъагъа уа келалмады.

Лабораторияда къоюб кетген затлары бу салгъанча турмагъанларын сизди. Кече кимле эселе да кириб, алагъа къарагъандыла, деген акъылда тохтады. Алай эсе уа, бу ары-бери бурдурама десе, алдагъаны ачыкланыб къаллыкъды. Анга кёре тинтерге да, Профессор берлик соруулагъа джууаб этерге да хазырланыргъа керек эди. Таб, ол адамладан онглу болгъанын билдирирге да тыйыншлы эди. Ол сеbebден, кюнорта азыкъга

барыб къайтханы болмаса, ингирге дери баш кёлтюрмей кюрешди.

Кече тынчайыр заманда Профессорну ауангысы кёзюне кёрюндю. Лабораторияда джазгъан затларын биргесине алыб чыкъгъан эди эртден бла да бир къат окъургъа. Ала джыйылгъан папканы да къолтугъуна уруб, Хасаннга да къагъытланы тамадагъа бериб къайтырын айта, бёлмеден чыкъды.

Бир сагъатха джууукъну аны кабинетинде ушакъ этдиле. «Ушакъ этдиле» десек да, бу къагъытларына да къарай, хапар айтыб, ол тынгылаб турду.

— Мен институтда билгеним, практиканы заманында талай кере кириб чыкъгъаным болмаса, уран шахталада, ишлемегенме, къоргъашын шахталадан хапарлыма ансы, — деди Аслан ахырында. — Сизникиледе айланганлы уа, мен билмеген, эшитмеген магъаданла да болурла деб, анга эсим бёлюноб турады. Къолумдан келгенни этгенме, джангылгъан джерим бар эсе да...

— Огъай, джангылгъанынг джокъду, — деб, аны сёзюн бёлдю Профессор. — Энди къошарынг бармыды?

— Къошарым джокъду, тилерим барды. Бу шахталаны юслеринден отчетла— затла дегенча джазылгъанла, этилген анализле болурла. Алагъа къараргъа излей эдим. Андан сора да, магъаданланы табыу, тинтиу, къазыу бла байламлы китабла, журналла къолума тюшселе, окъурукъ эдим. Кёб затны унутханма.

— Лабораторияны ичи бла кириб, ала сакъланган джер барды. Анда излегеинги табарыкъса. Джеймс кёргюзюр. Энди шахталарыбызгъа къайтайыкъ. Бусагъатда магъадан къаза тургъанларыбызны тюбюнде экисин джабайыкъмы дейсе?

— Эм тюбюндегинден магъана джокъду. Аны башындагыны бир джаны бла ёргереке айлансакъ, ёзек табаргъа боллугъубузну айтдым. Алай а, къаяла элеуют кёрюнедиле. Атылта, чучхуй тебресек, къуюлуб къалырла, деб къоркъама. Магъаданнга да, алайда къаялагъа, ташлагъа да ишексиз болур ючюн башына чыгъыб, бек сынаб къараб, тинтиб, андан энгише бир кесек тешиб да кёрюрге керекди. Ол ишле этилмей бегитиб къойгъан къыйынды. Аллай мадар болмаса, тюбюнде эки шахтада магъадан ёзек бек джукъарлыкъды. Адам, техника кючюгюзню да башындагына саллыкъ болурсуз. Тамбла да бир къарайым ол шахтагъа.

— Сен айтыудан, аны эки джеринде, онг джанында бла башында, ёзекле бардыла...

— Дагыда бир джерине ишеклиме. Энтда къарайым.

— Башына чыгъама, дерикмисе?

— Алгъы бурун тюбюнде ажымсыз болайым.

— Не этерик эсенг да, тубюнде ишлени бу юч кюнде тындыр. Джеймсни башха джумушлары бардыла, энди кесинг айлан. Башына чыгыууну юсюнден артда селеширбиз.

— Хасан бир кесек келюн баса тебрегенди. Ариу, эрши бла да, сизге аманны куюуб да джумушатыб кюрешеме. Мен тышында болуб, кеси джангыз белмеде квалганы ауур тийгенча керюнеди. Джеймс квала эсе, аны биргеме ала турайым. Джангызлыкны сынамаганы игиди, меннге да негерим болса табды.

Профессор анга огъай демеди. Аслан бу джол аны кабинетинден куюаныб чыкъды. Энди Хасан бла бир-бир затланы юслеринден ачыкъ селеширге, оноулашырга боллукъду. Аны да алыб, не къадар дженгил, шахталагъа сингерге керекди. Шахтала... Ала эсине тюшгенлей, ол тишируу энтда кезюне керюндю. Бу тамам келекгесича, былай джабышыб, айырылмай нек квалды? Ол кезле...

Он төрт юнчю башы

— Нек тынгылайсыз?— деди республиканы Президенти Мурат бла Исмаилгъа кезюу къарай. Айтханын да бек хыны айтды.

ФСБ-ны Федерал белюмюню тамадасы бла ич ишлени министри бери киргенлей огъунакъ, тамада тебиб турганын ангылагъан эдиле. Сезню башлаб къоялмагъанлары да аны ючюн эди. Бюгюн былайда олтургъанларыны чуруму уа— төрт кюнню мындан алгъа, Президент законну— джорукъну сакълауда джууаблы къуллукъчуланы джыйыб, «букъуларын» къагъыб ийген эди. Анга да не айыб, джайылмасын деген сезюнг дженгил джайылыб кетеди. Аман хапар а артыкъ да бек. Хасан алай болду. Халкъ аны ауузгъа алгъан кезюуде, Асланны да аты— чуу чыкъмады да къалды. Квалгъанлача да болмай, милицияны подполковниги тас болду деген чыртда келишмей эди, башха тюрлю ангылашына эди, къоркьюу сала эди миллетге. Аны эм алгъа билген талай адам, бир джукъ ачыкъланнгынчы кишиге ичхындырмазгъа, деб бегитген эдиле. Эки-юч кюнден республикада андан сора хапар болмады да къалды. Хар ким бирер тюрлю ангылады, келюне келгенича джоралады. Къайсы ёзенде эсе да бир сариубек барды, ёлтюреме деб барыб, анга азыкъ болганды, башха планеталадан учуб келиучю «тарелкала» миндириб кетгендиле, кишиге джукъ айтмай джаллаб, Алма— Атада бир миллиардер къазахлыгъа сакълауул болуб турады дегенча, джюз тюрлю затха джетдиле. «Джамагъатны былай чайкъаб турургъа

болмайды, не кюнню да салыгъыз да, бир чык айырыгъыз», — деб, муну аллында джыйылыуда бек къаты селешген эди. Бюгюн а берилген буйрукъну, этилген оноуну толтурургъа джууаблы эки тамада не тындырылганын айтыргъа керек эдиле. Прокурор отпускада эди да, андан гитчерек къуллукъчуланы чакъырмагъан эди, буйрукъ алагъа да берилсе да. Бу экиси уа, былай деб бегитирча джукъ ачыкъланмагъаны себебли, эм уллу оноучуну «джашнамазча», «кюкюремезча» къалай этейик деб, аны ючюн эди мурукгулары. Алай болса да, тынгылаудан магъана джокъ эди. Мурат башлады.

— Ол кюн айтылганыча, чегетчиле, уучула, ол затланы юслеринден иш джюрютген джууаблы къуллукъчула таулада да айланыб, вертолетла бла башлары бла да учуб, талай джылны мындан алгъа этгенлерича, джаныуарланы къайсы тюрлюсюн да эсебге алгъандыла, — деди ол. — Алай джарашдырылгъан документлеге кере айтсакъ...

— «... Арт он джылны ичинде айюле джыйырма процентге, кийикле бла джугъутурла онбеш процентге аз болгандыла, тау кишдикле да алай, — деб, аны хапарын белюб, столунда къагъытдан окъуб тебреди Президент. — Ол огъай, «Къызыл китабха» тюшген бир къауум къанатлыла да азайгандыла. Тюлкюле, чочхала аслам болгандыла...». Бу документни биринчи экземплярны мендеди. Аны сизсиз да билеме. Башха затланы юслеринден айтыгъыз.

— Биз айтырыкъла да ол санла бла байламлыдыла, аны ючюн башлагъан эдим аладан, — деди Мурат. — Санау бардырылгынчы да чегетлени, джаныуарланы сакълагъан адамла, бир-бир джанлыла юрер орнуна аз болуб баргъанларын сезиб тургандыла. Энтда къарайыкъ деб, джууаблы къуллукъчулагъа билдирмей, соза баргандыла... Хасан куюугъун эте тебрегенинде, аны келле тюрлене башлагъаннга санаб, ызындан кюлюб тургъанларын энди билебиз. Андан сора уа, бизге да шашхынлы дерле деб къоркъуб, дынг болуб къалгандыла...

— Эркинлик алыб, эркинликсиз да адамла джаныуарлагъа къатыла тургъанлары хакъды, — деб, сёзге ашыгъыш къошулду Исмаил, Президент Муратха не эсе да айтыргъа ауузун ачханын эслеб. — Ол къоранчла озгъан он джылны ичинде эки-юч процентден артыкъ болурча тюлдюле. Бу санагъатдан тамадала, устала да аны айтадыла, анга сейирсинедиле. Ким болса да малланы сюргенча сюрюб а кетмегенди аланы тауларыбыздан...

— Сора кекге учуб кетгендиле, — деди Президент самаркъау халда.

— Огъай, кирген эселе, джерге киргендиле...

— Джаш! Ойнарынг келе эсе...

— Биз башха джууаб табмайбыз, — деди ФСБ-ны тамадасы.

— Сабийле жевачканы созганча созуб бармагъыз да, кыс-харакъ айтыгъыз не айтырыкъ эсегиз да. Таула эки джарылыб, джаныуарла арымы кьюлдула, Аймушну сюрююча кёлгеми секирдиле...

— Былай деб бегиталмайбыз...

— Исмаил, ол джууаб тюлдю. Нек бегиталмайсыз? Ол кюн мен сизге къаты айтыб ийгенме. Ишигизни тындыраллыкъ тюл эсегиз, аны ачыкъ айтыгъыз, табарбыз орнугъузгъа башхаланы...

— Туура алайгъа джетсек айтырбыз, алай а бизничала да, башхала да тындыра келген ишледен тюлдю бу, — деди Исмаил. — Таулары теренинде бир зат барды. Джаныуарланы, къанатлыланы да бир къаууму ары къорайды.

— Джаныуарла, къанатлыла таулада тешикле, джарылганла табаргъа болурла. Ол джолла бла къайры эсе да кирдиле, ызларына чыгълмадыла не да таб кёрюб, тюбюнде къайда эсе да къалдыла, дейик. Хасан бла Аслан алача эниб кетерге не керекдиле? Ариу алай эсе да, ызларына чыкъмай нек къалдыла? Бери бурулалмазча тешике уа тыгъллыкъ болмаз эдиле.

— Биз оюм этгенден, сен айтханланы бири да ары суйюб бармагъанды, — деди Мурат. — Не тешик, не алай джарылган, терен дорбун дерча джукъ табылмайды. Олду бизни армау этиб турган. Хасан таулары теренинде гъыжылдагъан тауушла эшитилгенин, бир джерден прожекторданча кёкге джарыкъ ургъанын айтханы эсигизде болур.

— Эсимдеди. Айтылганнга, эшитгенибизге ийнаныб барсакъ, ол Тюркден адамны дорбунун да къошаргъа боллукъбуз. Ала бары да бизге не береди, меннге аны айыртыгъыз.

— Прокуратураны следователини къагъытларында, эксперт-ни джазганларында къарланы, бузланы, ханс ургъан зыгъырлы джерлени юслеринде бир тюрлю чурукъ ызла болганлары айтылады, — деди Мурат, аны соруун эшитмегенча этиб. — Артда экиси бла да сёлешдик. Ала бегитгенден, бизден адамлада алай аякъ кийимле бир заманда да болмагъандыла, энтда джокъдула. Таулары энгишгерек джерлеринде аллай ызла табылмайдыла. Чеклени ол джанларына да къаралгъанды, алада да джокъдула. Биз сагъыш этгенден, кимле эселе да тюбюнден чыгъыб, тюбюне кетедиле...

— Энди Хасан бла Асланны юсюнден, — деб, аллында къагъытланы бирине къарады Исмаил. — Арт он джылны ичинде тау сокъмакъла бла башына ёрлеген, сегиз-тогъуз адамдан кюрачгъан альпинист, турист къауумланы онбеши ызларына къайтмай

къалгъандыла. Кёбюсю тау джолланы усталары, чыныкъган джаш адамла, спортну усталары. Кюрт юзюлюб басханды, къая аууб аны тюбюнде къалгъандыла деб джазылгъанды аланы юслеринден. Таулары уста билген адамла, аллай къоркъуулу джерлеге хазна бармайдыла. Хо, джартысы ол халда ажимлы ёлгенди, дейик, къалгъаны уа? Кюрт, джар, къая басхан эсе да, итле бла излеген сагъатларында бир адамны бир джугъу табылыргъа керек эди. Кеслерине базыб, бирем-бирем мийикге ёрлеб кетгенледен, тышындан келген уучуладан-затдан къаллай бири къорагъаны уа белгисизди.

— Мен сиз айтхан затлада магъана джокъду демейме, — деб, Президент столунда къагъытлагъа кёзлерин чыракъ ийиб, бир кесек сагъыш этди да: — Джууукъ заманда джукъ ачыкъла-нырча тюлдю, не? — деб сорду.

— Къарыуубузну, заманыбызны аямай кюрешибиз барыбыз да, — деди Исмаил. — Тамблагъа хар не белгили боллукъ эсе да билмейбиз. Таулары башларында биз ишекли белгиледе тёрт къауум адам тёрт джерде бетджанла салыб турадыла...

— Кечериксиз, — деб, босагъадан атлады секретарь кыз. — Муну сеннге дженгил табдыр деб, бериб барадыла, — деди да, Исмаилгъа бир къагъытны узатыб, ызына айланды.

— Тауладан билдиредиле, — деб джарыды ич ишлени министри. — Бу озган кече кёкге ургъан джарыкъны кёргендиле. Чыракъ джарыкъгъа, от джарыкъгъа, кысхасы биз билген, биз кёрген джарыкъланы бирине да ушамайды, дейдиле. Юч минутну элли-джюз метр чакълы бирни тюз ёрге уруб туруб, джукъланганды. Танг атханлай джайылыб, алайларыны барына да къарагъандыла, ол джарыкъ былайдан чыкъганды, былайдан ургъанды дерча не бир джырыкъ, не бир тешик эселегендиле, кюйген, джалын ургъан джер да кёрмегендиле, — деб, окъуб бошагъанын билдире башын кёлтюрдю.

— Ол адамланы арасында нени да билликле бардыла, дей эдигиз. Керекли аппаратла, приборла бла баджаргъаныгъызны да айтхан эдигиз. Сау юч минутну ичинде не джарыкъ болгъанын, къалайдан ургъанын нек ачыкъламадыла?

— Джарыкъ джукълангынчы аппаратланы, приборланы бири да ишлемей тургъанды, — деб, Исмаил къолунда къагъытны тамаданы аллына салды.

— Тюркге кетгенледен а не хапар? — деб сорду Президент, ол къагъытха къарагъан да этмей.

— Тюркде бизден адамла Россиядан экеулен тутулгъанын Москвагъа билдиргенлерин айтхан эдим, — деди Мурат. — Тюнене факс бла джиберген хапарларына кёре, ала бизникиле болгъандыла. Артда кесим телефон бла да сёлешдим Москвагъа.

Тюркню контурразведкасыны кьолунда эки кюнню болгъандыла. Андан сора башларына бош этгендиле. Къалай болгъанды, нек тутхандыла — ол белгисизди. Мындан ала бла бирге сатыугъа баргъан къатынла бююн къайтыргъа керекдиле. Бери келирими аллында Сейпул бла Аминат да ол самолетха миннген хапарларын Москвадан билдирген эдиле. Аэропортха машина ийгенбиз. Заманында джыйылсала, былайын джокъларла, дегенме шофергъа.

— Ол Къара тенгизни джагъасында болгъан затланы айт энди, — деди анга Исмаил.

— Хо, ала да эс бёлурчадыла. Табигъатны сакълауну юсюнден иш джорютген алимлени, 1950 джыл болгъан бютеу дуния конференцияларында чертилгенге кёре, Къара тенгизни бизни таба джанында, тауну суугъа джетген джеринде, хазарланы заманындан да белгили, бичакъ бла кесилиб сюрмеленнгенча сыйдам, юч мийик къабыргъа джокъ болуб къалгъандыла. «Биз оюм этгенден табигъат эсгертмелеге аллай зарауатлыкъ 1945-1947 джыллада джетгенди», — деб айтылады ол документде. Конференцияда бегитгенлерине кёре, ол джыллада алайлада джер тебренингени — зат болмагъанды, таула оюлгъан, тайгъан болуб да белгили джукъ джокъду. Тюркде, бизде чыкъгъан газетлени талайында джел — боран да болмагъанлай, хауа не аз да тюрленмегенлей, тенгиз чайкъалгъаныны юсюнден миллетни сейирсиндирирге джазылгъан статьяла табылгъандыла. Биз джанында, ол джерлеге джууугъуракъда тюшген элледен, уллайгъан адамла айтхан хапарлагъа къарасакъ, къалайладан эсе да атылгъан тауушла эшитилгендиле, джаныуарла илгизлик болгъанларынын кёргендиле малчыла, джер силкиннгенча бир затланы да сезгендиле. Быланы барын да тенгешдире оюм этебиз да, Тюркден келген Мусса сагъыннган джар да ол халда къуругъан болур, деген оюмгъа келебиз. Джангызны къоратсала ишекли болурла деб, алайлада дагъыда экини атылгъандыла. Суу тауну тюбюне кирген, чыкъгъан дорбун болгъан эсе, ол ышанла бла табарла деб, къоркъуб этгенге ушайдыла...

Кабинетни иесини столда диксофонундан секретарыны аууазы эшитилди:

— Сейпул бла Аминат келгендиле, — деди ол.

— Кирсинле, — деди Президент. — Аладан сора бери кишини ийме, телефон бла излегеннге да мында джокъду де.

Ол экиси кирдиле. Бек абзыраб тургъанлары таныла эди. Бетлеринде да кюлтюмле бар эдиле. Сейпулну онг къашыны башы бла пластырге ушаш акъ зат джабышдырылыб эди. Ючюсю да ёрге туруб, къолларын тутдула.

— Бери, джууугъуракъ олтуругъуз, — деди Президент. —

Джолугъуз кыйын, къоркъуулу болгъанын, тутулуб чыкъгъаныгъызы да эшитгенбиз. Къалайды халыгъыз?

— Джокъду хатабыз, — деди Сейпул. — Алай болса да сауэсен къайтханыбызгъа къурманлыкъ а этерикбиз.

— Энди аллай затны тамада этген адетди, — деб ишарды Исмаил. — Федерал бёлюмню ачхасы кёбдю, къалгъанын Мурат тындырыр.

— Бизге айтырыкъ эдинг ансы, кесинг ёрге турубму къаллыкъ эдинг, — деди Президент. — Этербиз. Не болдугъуз? Бу хапарла недиле? Биз да ол ишлени юслеринден оноулаша тура эдик. Къысхасы бла айтыгъыз да, бир кесек эс джыйсагъыз, толу хапар билдирирси.

Сейпул мындан къалай баргъанларын, Тюркде Муссаны бийчеси, кызы бла ушакъларын, чардакъда табхан къагъытларын, Эски-Шахарда экеулен чабханын — затны толусу бла айтды. Стамбулгъа келе уа былай боладыла:

... Миниб баргъан таксилери «индекден» секире, аууа тебрей да сюеле джолдан бир джанына кетген кёзюуде, была аны ичинде төрт джанына тие, джер-джерлерин сыдырадыла, кюлтюм этедиле. Ол биринчи былагъа джетген «полицай» машина аууб, ичинде да адамлары тургъанлай, узакъ болмай атылгъанында уа, Сейпул кесек заманчыкъгъа эс ташлайды. Аминат а, такси джолдан бир джанына чыннгагъан сагъатында огунакъ, башын къалайгъа эсе да къаты уруб, ойсураб къалады. «Дженгил болушлукъну» машинасы джетиб, укол этгенлеринде, аязыйды. Сейпулгъа да дарманла бериб джыйдырадыла эс.

Аны бла кьоймай, бир больницагъа келтириб да къаратадыла. Биргелерине сауутлары бла эки полицай, тюз кийимлери бла да ючеулен боладыла. Больницада бирер орунлу эки палатагъа джарашдырадыла. Эшта, уколлары, дарманлары аллайла болур эдиле, таннга дери къаты джукълаб чыгъадыла, Эртден бла ауууландырадыла, врачла къарайдыла. Андан сора биягъы бешиси полицай машина бла Стамбулну арасы сюремге келтириб, бир уллу межамгъа кийиредиле. Ары дери «халыгъыз къалайды?» дегенден озуб, былагъа сёлешген, джукъ соргъан болмайды. Ол тюз кийимлери бла ючеуленни бири, орусча алапат сёлешгенине была бек сейирсинедиле. Анга самолетубузгъа ашыгъабыз, кете барайыкъ, деб кёредиле. Алай а, авария болгъанды, адамла ачыгъандыла, кёргенигизни айтыргъа керексиз, иш алайгъа джетсе, самолетугъузну бир кюннге тыярбыз, деб къояды.

Тюбюне да къатапа кюйюзле төшелген кабинетге киредиле. Тёрде, узун столну ол джанында олтургъан, джылы бла барындан да джаш адам ёрге туруб, алларына келиб, экисини да къолларын тутуб, къарачайча сёлешди.

— Мен Кония шахарда сизни ахлуларыгъыз джашагъан тий-

реде ёсгенме, — деди ол, была къатыш кирген бешеуленни биринден къалгъанларын башларына бош эте. — Бу да биледи сизнича сёлеше. Бизге келиб, джолда чырмаулу болгъаныгъыз-гъа бек къыйналдыкъ. Бир аз эс джыйдыгъызмы?

— Хо, сау болугъуз, — деди Сейпул. — Биргебизде сизни джашлагъада айтханбыз, энди самолетубуздан къалмай кете барсакъ иги эди. Джолда болгъан затланы юслеринден хазна джукъ айталлыкъ тюлбюз. Джаныбыз къайгъылы болуб къалдыкъ да, не, къалай болгъанын ангыламадыкъ. Бу ойсураб эди, мен да андан аз маджал...

— Айтхандыла, билеме. Самолетугъузгъа ашыкъмагъыз, бюгюн учмайды, тамбла кёрюрбюз. — Джаш экисине да сынаб къарады. Къайры келтирдиле, нек келтирдиле деб, Сейпул бла Аминат къалай джораларгъа билмей тура эдиле. Джашны ол миз чанчылгъанча къарамындан, бу кесин сансыз тутханыча бош адам болмагъанын ангыладыла. Джоллада къоркъуусузлукъну сакълагъан, полицей участокга келтирмегенлерин а, босагъадан атлагъанлай огунакъ билген эдиле. Былайы не разведка, не контрразведка болур, деген оюмда тохтадыла. Аллай джерге уа бош затланы сорургъа келтирлик тюл эдиле. — Кечеги чарпыу-ланы да билгенигизге кёре айтырсыз, алгъы бурун танышайыкъ. Кимлесиз? Не иш бла айланасыз?

— Бийче хар ким баргъан Тюркге барайым да, сабийлеге, башхалагъа да бир затла алыб къайтайым деб тебрегенинде, мени да бош заманым эди да, къошулдум, — деди Сейпул. — Къарачайлылагъа да тюбейим, джууукъ— зат чыгъыб къалса уа деген умут да келди...

— Энди былай этейик, — деб аны сёзюн бёлдю төрдеги джаш. — Бу кабинетге келген адамла къачан да тюзюн-кертисин айтадыла. Биз сизге айыб салмайбыз, терслерча джугъугъузну кёрмегенбиз. Сора сен биринчи сёзлерингенден огунакъ алдаб нек тебретинг?... Тохта, энди мен айтайым, эки ара ачыкъ болур ючюн. Сиз эр бла къатын тюлсюз. Сен Къарачай шахарда милицияны тамадасыса, сен да республикада ФСБ-ны къуллукъ-чусуса, Черкесскеде джашайса. Сейпул, сен алгъында Тюркде бола тургъанса, Аминат биринчи кере келеди. Кёз ача, сатыу-алыу эте айланмайсыз, башха ишлеригиз бардыла. Ала не иш-ледиле? Биз аны билерге керекбиз. Сиз Тюркню къоркъуусуз-лугъуна заран салыргъа боллукъсуз. Тахса джыя айлана эсегиз да хапарсызбыз. Къаза кетсек, аланы барын да кесибиз биллик-биз. Алай а айтыб къойсагъыз игиси олду...

— Сёзню ачыгъы дей эсенг, биз бусагъатда къайсы учреж-дениеде олтурабыз? Сен кимсе?— деб, Аминат сорууну кёнде-лен салды.

— Сиз контрразведканы бёлюмюндесиз, мен былайда аны

тамадасыма, чыным да, Сейпулнукъуча, полковникди, бизде баш-ха тюрлю айтадыла ансы. Алайды да, бир-бирибизни алдарча адамла тюлбюз. Ол себебден, хар нени ангылайсыз. Кеслери айтырла, керек болса кёргюзюрле деб, тинтиуол да этмейбиз, бизде законда-джорукъдача къаты соруу алыргъа да излемей турабыз...

— Тюзюн айтмай болмазлыгъын экибиз да ангыладыкъ, — деди Сейпул, хапарыны алайына джетгенинде Президент бла ол эки джашха. — Биз айланган ишни юсюнден алагъа бир джукъ белгили эсе, сёз урумларындан сезербиз, деген иги умут да кел-ди башыма. -

— Кертиси да, иги кесек затны эшитдик аладан да, —деб къошду Аминат.

— Хо, джашырмадыла бир къауум затланы... Алгъы бурун тауда табылгъан сюеклени, Къуранны ичинде къагъытны хапа-рын айтдыкъ. Эски-Шахарда генералны къызына алай бла бар-гъаныбызны билдирдик. Бу къагъытланы чардакъда табхан эдик да, аланы бердим да, окъудула— деб, дипломатындан алыб, Президентни столуна салды аланы. — Къарачайча болгъанлыкъ-гъа, тюрк харифле бла джазылгъандыла. Бусагъатда аны окъуй турмай, тынгылагъыз, — деб, Аминатха бурулду.

Аминатны сагъаты «сёлешиб» тебреди. Фатиманы ююнде ол къагъытланы окъугъан сагъатларында пленкагъа джазыб ал-гъанларына кабинетдегиле бек эс бёлюб тынгыладыла.

— Ол эки адам бу къагъытланы окъуб чыкъдыла, — деди Сейпул, пленка бошалгъанында. — Ол джаш телефон бла юч-тёрт джерге сёлешди. Буйрукъ берген халда хыны, дженгил айта эди да, бир сёзюн да ангыламадыкъ... Аминат, мен терезени къатында бир кесек сюелейим, андан арысын айт.

— «Дженгил болушлукъну» чакъырайыкъ, — деди Прези-дент. — Не да бар, солу. Аминатха тынгылайыкъ.

— Огъай, уллу хатам джокъду. Башым билдиргенинде хау-агъа келгенлигимди.

— Арадан талай минут озгъан болур эди, бир джаш машин-када урулгъан эки-юч къагъытны келтириб анга узатды да, къысха бурулуб ызына чыкъды, — деб, андан ары хапарны айтыб баш-лады Аминат. — Тюрк полковник аланы окъуду, дагъыда кимге эсе да телефон бла сёлешди. Андан сора къарады бизге.

— Ричард, Джим, Роберт, Сайд, къайдам дагъыда къаллай атлары болгъанды аны, — деди. — Онтогъузунчу ёмюрню ал-лындан башлаб, экинчи дуня къазауат башланганчы дери ду-нияда андан онглу разведчик, хыйлачы, аманлыкъчы болмагъ-анды биз билгенден. Алгъы бурун Америкагъа ишлегенди. Джы-йырманчы-отузунчу джыллада Европада болады. Англияны, Фран-

цияны разведкаларына кѳуллукъ этеди. Экинчи дуня кѳазауатны аллы джыллада Германияны фашистлери бла иш джорютеди. Асыры кѳб кѳайгыгыѳа кѳошулады, кѳб кѳралланы тахсаларын биледи, кѳблеге кѳатылады. Аны себебли, джыйырманчы джылладан башлаб бир кѳауумла муну кѳурутур джанындан ызындан тюшедиле. Не келсин, ала мынга джукъ эталмайдыла, бу уа аллайланы дженгил сезиб, бирем-бирем чѳблеб барады. Не эсе да бир уллу тахсаны тамам багѳа сатаргѳа излеб, ючтѳрт кѳралгѳа билдиреди. Кѳайсы алгѳаны белгисизди. Сѳз Мусса кириб чыкѳгѳан дорбунну юсюнден баргѳан да болур. Кѳыр-кѳынчы джыллада тас болуб кѳалады. Эшта, ѳлтюрген болурла. Ол кѳзюулеге кѳартлыкъ хорлаб, кеси тыныб да кѳалгѳан болур. Айтылгѳаныча, бек багѳалы затны сатыб, дуняны ачхасын алыб, тыш кѳарамын тюрлендириб, кѳайда эсе да тамал салыб, андан ары ѳмюрюн рахат ашыргѳан эсе да ким биледи. Тенгизни кѳыйыр сюреминде джюзюб айланган сагѳатларында Мусса ол кѳаяны, джарнымы дерикме, таныгѳан эсе, Ричард аны сезмей кѳоймагѳанды. Бу анга билдирмезге кюрешгенча, ол да мынга билдирирге излемегенди болумну ангылагѳанын.

— Сейпул, джукъну унутдумму? — деб сорду Аминат.

— Огѳай, — деб, Сейпул келиб алгѳынгы орнуна олтурду.

— Андан ары тюрк полковник бла ушагѳыбыз былай болду:

— Билирин билгенден сора, Ричард Муссадан бошаргѳа керек эди, — деди Аминат. — Энтда биреуге айтыр деб кѳоркѳмай, нек сау кѳойду аны?

— Дорбун алайда болгѳанына ийнаныб кѳалалмагѳанды. Аны толу ачыкѳлагѳынча Муссаны сакѳларгѳа керек болгѳанды.

— Мени сезгенимден, Мусса хапарсызды деб, аны ючюн сау кѳояргѳа да боллукъду, — деди Сейпул.

— Кѳайдам. Кѳалай-алай болгѳан эсе да, Муссаны аяб кѳоймагѳаны хакъды, — деди кабинетни иеси. — Артда Муссаны тенгин ѳлтюргенлери, кесин излегенлери, юйюне тинтиуюл этгенлери да анга шагѳатды. Эшта, умут этгенлерича табыб кѳоялмай гырынны, аны ючюн кыскыныкга кириб айлангандыла.

— Башха тюрлю джораларгѳа да боллукъду, — деди Аминат. — Аны табадыла да, Мусса башха кишиге айтмасын, кѳргенин джазыб кѳойгѳан эсе да билейик деб, кюрешгендиле.

— Мен кѳызны оюмун тюзге санайма, — деб, была бла кирген джаш биринчи кере сѳзге кѳошулду. — Муссаны табсала ѳлтюрлюк болгѳандыла. Тенгерине айтханча билдиргендиле алагѳа аны юйдегиси. Ол себебден, аны ызындан тюшгендиле. Не айтдырыб, андан сора ѳлтюргендиле, не айтмагѳанында ѳлтюргендиле. Тиширыулары хапарлары болмагѳанын ангылаб, тиймей кѳойгѳандыла. Башха ишекли болур адамлары кѳалмайды.

— Табханмыдыла ол суу кириучю джерни, огѳесе табмагѳанмыдыла, аны айт.

— Табхандыла. Муссадан айырылгѳанлай огѳунакѳ. Алайын билгенни, ол хапарны эшитгенни да ызларындан аны бла тюшгендиле. Экинчи бир джерде да гырынны аты-чуу чыкѳмаз ючюн этгендиле. Муссаны саулай дунягѳа айланыб излегенлерине да ишегим джокъду. Таулада ѳлмесе, СССР-де да табарыкѳ болур эдиле. Ата джуртуна джаллагѳан болур деб, ишек этгенлери кѳурумагѳанды. Ансы, Тюркге аз кѳралдан аз адам келмейди, бу экисини ызындан тюшерик да тюл эдиле. Ол кѳадар джылны узагѳына, андан келгенлени кѳз туурада тутханлары бек сейрди.

— Айтылгѳанны бары да тюздю, — деди контрразведканы бѳлюмюню тамадасы. — Джангыз бир кѳошарыгѳым: СССР-ден, Россиядан келгенлени «кютюб» айланмагѳандыла. Мусса джашагѳан тийрени джокълаб тургѳандыла.

— Бизни ызыбыздан а Стамбулда огѳунакѳ тюшгенча эдиле, — деди Аминат.

— Анга ийнама. Сиз Муссаны Ата джуртундан келгенсиз, кесигиз да алай бош адамла тюлсоз. Аны сезгендиле. Мусса эм алгѳа ары мыллык атарын ол сагѳатда да билгендиле, сизде адамларына сау-шау джыйылгѳан эсе да джыйылгѳанды, деген оюмну тутхандыла. Хапарны айтырына ишеклери болмагѳанды, эртде-кеч болса да андагѳыла ол затха сагѳайырыкѳларын билгендиле. Эшта, сиз ишлеген органлада быланы тахса билдирген адамлары болурла. Андан чыкѳгѳан хапарыгѳыз бери джетгенди, аллыгѳызны сакѳлаб тургѳандыла.

— Бизни сау кѳалдыргѳаныгѳыз ючюн Аллах разы болсун! — деди Сейпул. — Сиз аланы кѳаллайла билдигиз, бизни насыбыбызгѳа, алай дженгил кѳалай джетдигиз джолда?

— Ол адамла кимле болгѳанларын, аланы кимле юсдюргенлерин, аманлыкѳчыланы уялары кѳайсы кѳралда болгѳанын билирча мадар джокъду, ала экиси да машинаны ичинде кюйюб кѳалгѳандыла. Аллай борчну кѳблеге салгѳан адет джокъду да, нѳгерлери барды Тюркде, деб айталмайбыз. Алай а, энтда тѳгерекге кѳараргѳа, быланы ызлары бла айланыргѳа буйрукѳ берилгенди джууаблы адамларыбызгѳа. Тюненеден бери ишни ауурун этген, сизни сау кѳалдыргѳан да ма бу джаш болгѳанды, — деб, была бла киргенни кѳргюздю. — Айт кѳонакѳлагѳа кѳаллайла болгѳаныгѳызны.

— Ол эки адамны сиз келирни ал кюнюнде эследик Стамбулда, — деб башлады ол. — Бир кѳайгѳы бла айланганларын ангыладыкѳ. Самолетугѳуз келиб кѳоннганлай, сизни ызыгѳыздан тюшдюле. Сизни кимле болгѳаныгѳызны ачыкѳладыкѳ да,

эки арада кьаллай байламлылыкь барды деб, сагьайдыкь. Эски-Шахарда сизге чабханларында, ала сизден бир затла излегенлерин, сизни уа аладан хапарыгьыз болмагьанын ангыладыкь. Джаныгьызгьа кьоркьуу болгьанын билгеникде, сизни да сакьлай, ишни аягьын билир кьайгьыгьа кирдик. Уллу джолда автоматланы юсююзге айландырлыкьдыла деб а турмай эдик. Насыбха, джашла окь ётмеген машина бла арагьызгьа терк кирдиле...

— Кюйген машинагьа экспертле кьарагьан сагьатда, бир затланы ачыкьлагьанларына ишек джокьду, аланы юслеринден джукь айтмадыла, — деди Сейпул Президентге. — Ол эки адамны кёз туурада тутхан эселе, ала бизге дери тюбеген, сёлешген адамланы да эсебге алгьандыла. Аны да джашырдыла. Аманлыкьчыла кьайсы кьралгьа ишлегенлерин ачыкьламай кьоймагьанды контрразведка. Аны юсюнден да джукь сагьынмадыла, сорургьа тебретим, айтмазлыкьларын билиб кьойдум.

— Бир сылтаула табыб, бёлек заманга тыярла деб, джаным кетген эди да, кечериксиз, мени эсеме ол затла келген да этмедиле, — деб, ачыкь айтды Аминат. — Башыбызгьа бош этгенлеринде, ёмюрюмде кьууанмагьанча бир кьууандым.

— Ий энтда аллай кьуллукьчуну разведкагьа, — деб ишарды Мурат.

— Андан ары уа кьалай болдугьуз? — деб сорду Исмаил.

— Мусса джазгьанланы ксерокопияларын алдыла. Бизни машина бла «кьонакь юйге» элтдиле. Номерде бир кесек солуб, кюнорта азыкьгьа чыкьгьаныкьда, фойеде эки полицаи олтуруб тура эдиле. Арбазда да эследик экеуленни. Алгьын ала джокь эдиле...

— Аэропортда да бизден кёз алмай экеулен айлана эдиле, — деб, Сейпул унутур деб кьоркьгьанча кьошду Аминат. — Бизге энтда биреу кьатылыр, дебми сакьлай эдиле, ким бла тюбеширикдиле, сёлешрикдиле, дебми кьарай эдиле, аны ангыламадыкь...

— Номеригизде кьымыжа суратларыгьызны алыб, сорууну кёзююнде кёргозгенлерин айтмадыгьыз, — деб, Сейпулну кьулагьына шыбырдады Мурат. Ол илгенгенча этгенинде: — Менден сора киши билмейди, — деди.

— Сизде уа не джангылыкь? — деген сорууну арагьа атды Сейпул, тамада быланы кьуу-шууларына эс бёлгенинде не этерге билмей.

Президентни столунда республиканы уллу оноучулары бла байламлылыкьны тутхан телефон зынгырдады. Аны онгсунмагьаны танылды.

— Тынгылайма! — деди. — Ала мындадыла... Кьалай-кьалай дейсе? — Президентни бети тюрленди. — Ким билдирди? —

Телефонну чолпусун орнуна салды. Башын энгишге ийиб бир кесек турду да: — Таулада төрт джерде кьойгьан адамларыгьызны, юч кьаууму тас болгьандыла, — деди.

Одессинин джаны

Аслан бла Хасан чынг башында эски шахтаны кьыйырындан кирдиле. Ол иги кесекни тик ёрге барыб, андан сора тюзге айланникь эди. Картада кёргозюлгенине, илму библиотекаларын да документледе джазылгьанлагьа кёре, тюз баргьан беш километр узунлукьну талай джери тауланы башларындан кьуру сексен-джюз метрни теренде эди. Аслан аны алай кьалыннга санамай эди. Алайларыны башы бла батыула, суула бардыла, дегенча зат картада, документледе да джокь эди. Аны иш этибми билдирмегендиле, магьана бермейми кьойгьандыла? Сагьышы ол эди. Дагьыда эсин бёлген бир зат: Джеймсни башха иши барды деб нек айтды Профессор? Аны кьаллай иши болургьа боллукьду? Энтда башынамы чыкьды экен? Анда миллет кьозгьалыб тургьанын биледиле сора, муну ары нек ийдиле? Бир амалсыз зат болмаса, алай этерик тюлдюле. Энтда кимлени болса да бери тюшюрюрге чыкьгьан болурму? Алай а, бу билмегенликге, аз иши джокьду тюбюнде да. Врач кьыз бир джукь биле эсе уа, мындан кьайтханлай анга тюбеялса. Джеймс кеси да махтаныб, айтыб кьояргьа болур...

— Мен бу затны тешмей эсем, тунчугьуб кьалыргьа тебрегенме, — деб, сагьышын бёлдю Хасан «бёркюню ичинде» телефон бла.

— Огьай, бир кесек чыда, юренниксе, — деди Аслан. — Картада кёргозюлген тюз эсе, шахтаны тик ёргеси бусагьатдан бошаллыкьды.

— Мен тау хауада юреннген адамма...

— Сёлешсенг артыкь кьыйналлыкьса.

Шахтаны тюз «джолуна» экиси да онгсуз болуб алай джетдиле. Ал кюнледе асламысына вагончукьла бла айланганы себбли халы былай болмагьан эди Асланны да. Джабылгьан шахталада уа ала джокь эдиле. Тюбюрюкде экиси кьысхаракь эдиле да, кёб да джюрюмеген эди. Быллай тик ёргелери да джокь эди аланы. Узунлугьуна кёре, хауаны да кереклисича тазалагьан болмаз эдиле. Бек абзыраб джетдиле тик ёрге бошалгьан джерге.

Бир-бирине джукь айтмагьанлай, экиси да бирден олтуруб кьалдыла солургьа. Оюмун билдирирге былайдан таб джер таб-

хан кыйын эди да, радиация не этерик эсе да, анга магъана бермей, Аслан башындагын тешиди. Аны эслегенлей, Хасан да ашыгыш узалды «бёркюне». Мында селешингенни андагыла эшитмейдиге дегенликке, ийнанырча тюл эди. Аны себебли, Аслан Хасаннга кысылыб олтурду да, шыбырдаб айтды:

— Клухор ауушха кёре къарасакъ, бу шахта кюн чыкыгъан бла кюн батханы арасы бла озады. Мен оюм этгенден, башы бла бизден да, Гюрджюден да турист сокъмакъла «кесиб» ётедиле... Тохта, ауузума чабма, дженгиликке айтырымы айтайым да, артда сагыш эте туурса... Ол сокъмакъланы экиси бла мен да озгъанма. Бир кёл бла юч терен чауул эсимдедиле. Муну ичине айланыб чыкыгъандан сора, ала шахтаны къалайына джууукъ болгъанларын ачыкларга керекди. Сен да эсинге тюшюр анда къалайда, не кёргенинги. Бизни башына да чыгъарлыкъ болурла. Аллай кёзюуде мен айтханлагъа къарарга унутма. Мен билмеген, кёрмеген кёлле, чауулла да болурла. Айырыб да кёллеге магъана бер. Ала меннге бек керекдиле. Аланы теренликлерин билри джанындан да болургъа керекди...

— Башына бир чыгъарсынла ансы, аланы бири да керек тюлдю...

— Огъай, къачаманны — затны сагынма. Быладан бошай, ол джесирлени да кутхара кетерикбиз кетсек. Энди болду, артда селеширбиз, — деб, Аслан шлемин къаблай, алда тебреди.

Шахтаны кыйырына джетиб, ызларына айландыла. Мындан бара юч джерге белгиле салгъан эди да, энди аланы ашыкмай тинтди. Экиси кюн батхан бла кюн чыкыгъанга айланыб эдиле. Барында да магъадан ёзекле болгъанларына шагъатлыкъ этген ышанла таныла эдиле. Артык да бек кюн чыкыгъан джанына айланганда. Лабораторияда тинтиб кёрюрге магъадан кесеклени, ташчыкъланы алыб, рюкзакга атды. Энтда бир кере келиб къараса, болуму иги огъунак ачыкъланырча кёрюндю. Профессорга кескин айтыб, ол ишексиз болурча ангылаталса таб келе эди. Анга дери уа башында кёлледен, болмаз кълса, чаууладан, джарладан хапарлы болургъа керек эди.

Къайтыб келиб, тенгизде да джууундула. Была кийинген кёзюуде шахтадан ишлеб чыкыгъан тиширыула кююлдула суугъа. Аслан сынаб къараганында, ол кёзлери эсинде кългъаны кёргенча болду. Ол да мынга къарай эди сынаб. Сууда сагъатында ала да болса, джюзюб къатына барыб, кесин да кёргюзюб, аны да бир сынарык эди. Аллай эркилиги болгъаны бла кългъаны да билмей эди толу. Хапарым болмай этгенме деб, башын алыр эди. Алай а кийиниб бошагъандан сора джангыдан тешиналмады. Энтда бир таблыкъ тюшер, деди кеси — кесине. Иши, къайгысы да кёб эди бююн.

Кюнорта азыкны да ашаб, бёлмелерине джыйылдыла. Шахтада айлангандан сора ол, Джеймс бла бирге, солуучу джерлерине кирирге, суусундан ичерге кереклисин да унутхан эди. Келтирген затларына лабораторияда ингирала къарарга эди мурагы. Ары дери уа биягы карталагъа, документлеге джангыдан кёз джетдириб, солуб, бююн шахтада кёргенлерини тамалында бир аз сагыш этерге, хар нени тенгешдирирге, Хасан бла да башсыз — тюбсюз оноулашырга, деб тура эди. Алай а бу этген мурагъа болмадыла. Профессорну аууангысы кёрюндю.

— Сен солу, мен тегерекге бир къараб къайтайым, — деб, Аслан бёлмеден чыкды.

Ненча кере бу кабинетге кирген эсе да, ташдан ишлениб, алайга бегиб кългъанча, столну ол джанындан башы къараб тургъан болмаса, не ары — бери бурулуб, не ёретин кёрмегенди Профессорну. Бююн да алай тура эди. Алай а бет тюсюнде бу эндиге дери эселеген бир ышанла бар эдиле. Къарамы мутхуз болгъанча, абзырагъанча, къллай да болсун юсюн уллу къайгы басыб, алгындан да гитчерек этгенча кёрюндю. Не эсе да халы тюрленгени белгили эди.

— Сен бу ишни нек созуб бараса? — деб хыны сорду.

— Сен айтхан заманга тындырлыкма...

— Айтханлыкыгъа, бираз ашык дегенем да, — деб, сигарасын алды. Аслан аны хыны селешгенини чуруму башха болгъанын ангылады. Ансы, белгилеген ишлерини юсю бла сёз табарча тюл эди. «Эшта, бир затла болуб, ачыуун менден алырга тебрегенди, деб кёлуне келди. — Эски шахтада сиз аллай бир туурча не бар эди?

— Угу-джугу этерге излемейме. Айландык, къарадык...

— Не кёрдюнг бу шахтада? — деб, аны сёзюн бёлдю Профессор.

— Муну бош джабхансыз...

— Мында кёргюз, къллайда, не табханынги, — деди да, шахтаны уллу картасын столга атды.

— Ма былайда бирер джанына кетген ёзекле бардыла, — деди Аслан, ол юч джерни бармагы бла кёргюзюб.

— Сора уа?

— Алайлагы иги тинтиб къарарга керекди...

— Къачан?

— Лабораторияга элтгенме келтирген затларымы. Бусагъатдан барыб, аланы тинтерикме. Болумну билдирирге. Мен оюм этгенча джукъ таба эсем, энтда бир кере барыб, ол юч джерге къарарга керекме. Ажымсызлыкыгъа дегенлигимди.

— Башына да чыгъама дерикмисе?

— Алайсыз толу бегиталлыкъ тюлме.
— Ма бусагъатда Хасан бла талай адам ары кетиб барадыла.

— Хасан мындады.

— Сен бѣлмеден чыкъгъанлай, ала ёрге айлангандыла.

— Биргесине мени да ийsegиз иги боллукъ эди.

— Хата джокъду, аны тыярыкъла джетиширикдиле. Джаныуарланы къайгъысында кетгендиле. Эки сагъатдан сен да джолгъа чыгъаргъа хазыр бол! Эски шахтада юч джерде ёзекле болгъандарына ийнанганча эсенг, экинчи башында джукъ излеmezча тындырыб кел! Огъай, эки сагъатдан тюл, онеки сагъатдан. Танг аласында. Тамбла бир алим келирге керек эди да, сен баджарлыкъса, деб къойгъанма. Юч ёзекни къайгъысын эте турургъа заман джокъду. Эм игиси буду деб бегитсенг, бирин къазыб башлыкъбыз. Бююн келтирген затларынга къараб, ол ишни тындыр. Тамбла башында боласа, бирсюкюн, амалсыз керекди десенг, биягъы шахтада айланыб къайтаса. Ол кюн болмаса да, аны экинчи кюнюнде хар зат бегиб бошаргъа керекди.

...Экинчи кюнюнде, танг аласы бола, Джеймс кирди. Хасан къайтырыкъ болур деб, аны сакълай, анга къайгъы эте, кеч къалкъыгъан эди. Уятханын онгунмады. Профессорча болмай, муну бет тюрсюню джарыкъ эди. Не эсе да Аслан аны бююн ызчы итге ушатды.

— Къымылда, бир ауур атлагъан адамса, — деди Джеймс.
— Сени милицияда да къалай тутхандыла.

— Джанынгы алма, — деб, кийиниб тебреди.

— Башына чыгъаргъа термилиб тургъанынгы билеме да, ашыкъмагъанынга айтама... Нек симсирединг?

— Сен Хасан бла кетгенсе деб, къууаныб тура эдим...

— Огъай, не болсам да мен сени бла боллукъма. Ол джартыды, сен андан маджалса. Кесим да сеннге юренчек болгъанма да, кѣлюм алыб турады. Сен да мени джан тенгинге санагъанынга ишексизме, — деб, харх этиб кюлдю. — Аны ючюн биргеме алама бу джол да сени...

— Сен мени алмайса, мен сени алама биргеме, — деди Аслан. — Мен сени сакълауулунг тюлме, сен мени сакълауулумса. Мен тамадангма, сен меннге бойсуннукъса...

— Неле-неле дейсе?..

— Алайды. Энди ангыладынг эсенг, башында айланганлары къолларына тюшсенг, не этеринги да бир айт.

— Мен аладан къоркъмайма, ала менден къоркъадыла. — Эшик таба атлады да, ким эсе да бери узатхан саханны алды. Аны ичинде сауутлада талай тюрлю къабарыкъ бар эди. — Тебсиге олтур, хант юйге барыргъа заман джокъду... Къолгъа тю-

шюробиз деселе да, кеслерине аман боллукъду. Боллукъду десем да, болуб бошагъанды.

— Хо, сенден да бир насыблы къалгъан болур...

— Бу джол насыблы, насыбсыз да къалмагъанды, — деди бир тарелканы бошатыб, арлакъ тюрте. — Кече барын да джыйгъанма тюбюне.

— Акъылны, адамлыкъны орнуна да, Аллах сеннге махтанчакълыкъны бергенди, — деди Аслан, къабынын кючден джугта. — Ол кюн Профессор телевизорунда бир кѣб адамны кѣргюзген эди. Аланы барын да бери джыйгъанбыз деб, кимни алдайса?

— Кѣбюсю кетген эди ызларына, мында бетджан салгъанларына айтама. Джангы ёзеклени къазыб тебресек, бек джарарыкъдыла. Бугъалача боюнлары къайнагъан джашла. Тиширыу болмагъанына уа бек къыйналдым.

— Аллай джукъ болса, мени да унутма.

— Ол джол джуунганладан сайла, кесинги суйдюор деген эдим...

— Ол джол ала къайгъылы тюл эдим, — деб, эринлерин къолджаулугъу бла сюртдю. Салынган хантладан экишер-ючюшер къабхан эди. «Энди уа кимлеге зарауатлыкъ джетерге тебрегенди», деген сагъыш юсюн басыб, салынган затлагъа андан ары узалалмады. Алай а сѣзюн, аягъына джетдирди: — Беои да джангы тюшюб, къатышыб тургъан заманым эди да, аны бла сансыз этген эдим сени оноунгу.

— Андан къайта эсек, къымыжа тиширыуланы араларына иеме. Меннге да бирин сайларса... Аланы не этесе?— деб сорду не эсе да Аслан таулада айланыргъа джораланган, бери тюшюрген сагъатларында аягъында болгъан Хасанны ботинкаларына узалгъанында.

— Мен былагъа юренгенме, была бла барлыкъма, — деди. — Сен не сайлагъанны айтаса, тиширыуланы бары да къолугъуздады, туталгъаныгъыз мардагъыз...

— Айхай алай болса уа. Кеси разы болмагъанны къатына барыргъа эркилик джокъду. Бизден адамны уа ала кѣрюб болмайдыла.

— Сейир хапар айтдынг.

— Артыкълыкъ— зат этеме деген да къуруиду. Профессор билмесе, башха тамадала джукъ айтырыкъ тюлдюле, ол а билмей къалмайды. Ол джаны бла табсызды чотубуз.

— Сора мени тиширыуланы араларына нек иесе?

— Кесигизни адамлагъа сѣзюню ангылатырыкъ болурса. Аллай табсанг, нѣгери бла изле. Бетинги уялтмам...

Сѣлешгени Профессоргъа баргъанын биле тургъанлай, быллайла нек этеди, деген соруу келди Асланны башына. Танг ала-

сында магнитофонга джаза болмазламы аны кабинетини бу джанындагыла? Огъай, алай болургъа мадары джокъду. Бу бѣлмеге тынгылагъанларын къойгъан эселе уа? Огъай, ол оюм да келишмейди. Плавкасында «тюймечик» да неди, къайдам. Кѣлегиндеги уа къурулуб тургъаны хакъды. Андагыла чыртда джукъ эшитмезча не бла этди да бу? Ол соруулагъа джууаб табхынчы, ашагъанын сингдирирге излегенча, бѣлмени ичинде айлана тургъан Джеймс, эшикге джууукълашды да, къолларыны къанлары джюрютгенча кымылдата барыб, бир къол аязын приталкыгъа джетдириб, бери алды.

— Бу ботинкаларынга къатыб нек кълалдынг? — деди ачыу-луракъ. — Кетдик.

Бѣлмеден аны ызындан чыгъа, приталкыны муну къол аязы джетген джерине сынаб къарады. Джукъ эслемеди. Биягъында хантланы алгъан сагъатында да алайгъа кълун тийирген эди. Не да болсун, приталкыда да бир зат бар эди. Сѣлешингенден чыртда джукъ ары эшитилмезча этсе «чийи» чыгъарыгъын ангылагъаны хакъды. Эшта, мында айтылгъанладан киши джукъ ангыламазча къатышдыргъан болур эди, деген оюмда тохтады. Экинчи кере тийгенинде уа бошлагъанды. Алай бузулгъан кѣзюулери да бола болурла тынгылаучу затларыны. Аны бла басыб тюрлендиргенди сѣлешгенлерин. Джеймсни къл аязында джугъу джокъ эди, приталкыны тыш къарамы да адам ишек этерча тюл эди. Сора муну не сагъатында, не дженгини ичинде магнити, башха прибору болгъанды. Приталкыны ичинде да барды бир зат. «Аланы барындан да меннге не магъана чыгъады», деб кесикесине айыб этди. Кертиси да, ангыламагъан затын ачыкъларгъа дыгалас этиб туруучу халиси кълалгъан эди ансы, аланы билсе, артда бир керек болур, хайырландырма, деб этмей эди.

Алгын Хасан аякъларындан ѳрге тагъылыб тургъан бѣлмеге джетдиле. Башындан бюгече тюшюрген адамларын кѳргюзюрюк болур, деген акъыл келди Асланга. Кимледиле экен деб, джюрегин ол кълйгъы кючлей атлады биринчи, уллу эшикни босагъасындан. Алай а таш басхычла бла энгише бармадыла. Кълалай болгъанын эсгералмай кълалды, быланы ызларындан ол эшик джабылды да, онг джанларында башха эшик ачылды. Кеси да была ары атлагъанлай, шыкълартсыз этилиб кълалды. Хапчюгю-джутъу джокъ эди ансы, таза, уллу бѣлме. Эшикге туура кълбыргъагъа кълсылыб салынган джангыз гитче диванчыкългъа, босагъадан атлагъанлай огъунакъл да кѳзю илиннген эди.

— Муну бла кѳлтюрюллукълбюз ѳрге, — деб, Джеймс анга олтурду.

— Быллай гитче затчыкъл бла уа кѳб адамны тюшюралмагъанса махтанганлыгъынга, — деди Аслан, муруку эте.

— Атла аллынга, — деди Джеймс тигирек. — Бир джолгъа кълрачайлыланы джартысы сыйынныкъла да табыллыкълдыла.

«Диванчыкълны» эки джаны бла базыкъл тросла бегиб тургъланларын олтура тебегенинде кѳрдю. Экисине эркин эди, ючеулен а кълыйналыб сыйынныкъл эди.

Бу джарашыб олтургъланы бла ал джанларында кълбыргъла ызына кетгени тенг болду. Ёрге баргълан гырынны «ауузу ачылды». Чыракъл джанмай эди. «Диванчыкъл» орнундан тебгенин да сезгинчи, ол кълрангыгъла ташайыб кетдиле. Аслан сагълатына кълрамагълан эди, алай болса да, кѳзню кълсыб ачхынчы, ичинде уллу чыракълла джанган бир мазаллы «залгъла» джетиб тохтадыла. Алайда стол, креслола, шкафла бар эдиле. «Адамланы урларгъла чыгъларны аллы бла былайда солуй болурла», деди ичинден Аслан. Мындан тышына элтген атлаууч, эшик, сокълмакъл болуб джукъл эслемеди.

— Ол шкафыны ач да, кесинге тенг штурмовка бла кѳнчек ал, бу кийимлеринги да аланы орунларына сал, — деди Джеймс, кеси да шкафланы бири таба атлай.

Арлакълдан кълрагълан ташладан, кълаяладан айырыб танымазча кълумачдан тигилген кийимледен кесине тенглени кълыйналмай табды. Джеймс излей турмай, кийимлерин салгълан джеринден алыб дженгил кълблагълан эди да, креслогъла олтуруб тура эди.

— Энди туурама олтур, — деди Джеймс, столну ол джанында креслону кѳргюзюб. — Сен ол шахтагъла кълараб чыкългъланса, башында не болгъланындан, кълалай болгъланындан хапарынг джокълду. Шахта ишленген сагълатда биз, талай адам, башы бла узунуна барыб кълрагълан эдик. Ол ише джууаблыла башхала эдиле да, мен хар неге да уллу эс бѣлмеген эдим. Алай а кълаяла, чауулла, кѳлле, бузла — бек кълыйналыб баргъланыбызны, бери да тамам абзыраб джыйылгъланыбызны унутмагъланма. Ала уллу алимле эдиле да, тохтаб, джер-джерни чучхуб да кѳб заманыбызны алгълан эдиле. Сеннге тюберни аллында картагъла кълараб, ол джолгълу сокълмагълыбызны кѳз туурада тутарча болгъланма. Биз джер-джерде тохтай айланныкъл тюлбюз. Ол сен тюбюнде белгилеген юч джерге башында кълрарыкълбыз. Насыбха, аланы ючюсю да ол кълыйырындан эсе, былайгъла джууукълдула...

— Экинчи чыкълмазча, джол ишни тындырыб кел, дегенди Профессор, — деди Аслан. — Шахтада эсленмегенликге, башында бир затланы сезерге, кѳрюрге боллукълбуз. Ол сокълмакълны кълыйрына дери да джетейик, хар неге кълрагълан да этейик.

— Сен асыры ауур ишни айтаса. Анга эки-юч кюн кълрарыкълды. Ингирге кълйтыргъла керекбиз. Ол белгиленген джерлерини башындан тинтесе, алагъла джетгинчи джукъл эслеял-

санг көресе, аны бла иш тынады. Профессорну буйругу да алайды...

— Ол бу джол джангылганды...

— Профессор джангылмайды, — деб аны сёзюн бёлду Джеймс. — Тохта, сени бу затха джанынг кириб нек кьалды? Аягына дери барыргъа нек излейсе? Не фитналыкъ бла этесе?

— Сизге джангы ёзекле табар ючюн кюрешмейме...

— Аны билиб сорама...

— Меннге соруу берирге джангыз Профессорну эркинлиги барды. Сен ууакъ джумушланы этесе, полицайса...

— Джаш, эслеб сёлеш, — деб кьыджырады Джеймс. — Полицайны да боладыла уллу кьуллукълары, кесини тамадалары...

— Кьуллукъчума, тамадама десенг, бир бек кюллюкме...

— Кюл сора.

— Тамада да, кьуллукъчу да Профессорду...

— Магъадан, илму джаны бла. Кьалгъан ишледе уа...

— Андан арысын айтма, ол меннге керек тюлду, — деди Аслан. Балджан башчылыкъ кьалай этилгенини кьыйырын айтхан эди. Аны ючюн кьозгъай эди да, энди ангылады. Былайын сакълауну, кьоркьуусузлукъ джанындан оноуну кьолда тутханла башхаладыла, Джеймс Профессордан эсе, ол джаны бла оноучусуна бек бойсунады, эшта, кеси да аны заместителлери бири болур. — Алай эсе, джууаб берейим: кьачан да бойнума салынган борчну толтура юреннгенме да, ол адетим хорлаб этеме. Сора, Европада банклары бирине мени атым бла ача тюшерикди, Профессорну сёз урумундан, ол да кьалай ишлегениме кёре боллукъду. Насыб болуб, Кипрге, Италиягъа дегенча, уллу курортлары бирине солургъа иерик эсе уа кёлүне джетсем.

— Экинчи айтханынг кертиди, ача да керек, солургъа да керек. Профессор сёзюне тюз адамды. Алай а, сени башха умутларынг бардыла. Хурджунларымда эки герохну учлары да сеннге айланыб турлукъдула. Бир джугъунгу сёзгенлей, урлукъма — деб, Джеймс ёрге кьобду да, шкафлары биринден, къара кьумачдан хизенча тигилген бир затны алды. — Ары чыкьсакъ тешерме, — деди да, Асланны башына кийдирди. Учлары болур эди, бойну иги кьысаракъ этиб бегитди. Сора, сокьур адамны элтгенча, кьолундан тутуб алыб тебреди.

Аслан энди атлауучла бла ёрлеб баргъанларын сезди. Ол огъай, санагъан да этди аланы. Джюзден артыкъ болдула. Хауаны тюрленнгениндан башына чыкьгъанларын ангылады. Джеймс «хурджунну» алгъанында, кёзлери кьамагъанча болуб, бир кескни кьысыб туруб ачды. Биринчи кёргени Джеймс болду. Бир

кьолунда да муну башындан алгъаны бла рахат сюелиб тура эди. «Алай сакъ а тюлду, -деди Аслан ичинден. — Мени джукьгъа санамагъанлыкъ эте болур». Кьалайына урсам дженгил ойсурар деб, хатхусун марлады. Аны аудуруб, джаллаб кетерге да, байлаб, герохларын да сыйырыб, джесир этиб, сюрюб, кесибиз таба джалларгъа да таб кёзюу эди.

Алкьын бир оюмда тохтамаса да, онг табаны бла келме кьойду. Джеймс «терт бюгюлду». Дагъыда ишексиз болайым деб, боюн джигине джумдуругу бла кьакъгъанында, алгъа мангылайыны огъары джаны бла тёббеси барыб зыгьыргъа тийдиле, сора бир джанына аууб, узунуна созулду. Аслан аллына атлаб, эки герохун алды. Дагъыда финька бычакъла маталлы, бу джолгъа дери кёрмеген эки затны хурджунларындан чыгъарды. Неден этилген эселе да, дженгилле эдиле. Эки джанлары да билениб, джити кезликлери, аралары сюремде кнопкачыкъланы басханлай, чартлаб бери чыкьдыла. Аланы да, бир герохну да кесини хурджунларына салды. Бир герохну кьолуна алыб, эки юч атламы джаллаб, уллу ташха олтурду. Джеймс ёлюкча джата эди. Туура тындырыб кьоярча сермемесе да, бу кьарыулу, чыныкьгъан адам дженгил аумаз, деб кьоркьгъаны бла танг «узалгъанын» энди ангылады. Эс джыялмай талай заманны турса, Хасанны алыб кетгенле, дагъыда кимлери барды башында, кьайдам, бири болмаса да, бири келиб кьалыр, деген кьоркьуу келди. Мында бизден адамлары саулай тюбюне тошюргенлери не да ийнаналмай эди. Насыб болуб аладан биреу кёрюнсе... Джаягъыны бир джаны джылынганча болгъанында, башын ары бурду. Кюн джангы чыгьыб келе эди. Аны ёмюрюнде биринчи кёргенча кьууанды.

Джеймс а джата эди. Башы зыгьыргъа тиймей, алайда ташлары бирине тийсе, тыныб кьаллыкъ эди. Тюзю, кьакъгъан сагъатында ол ёледи, кьалады деген зат эсине келмеген эди. Эркинликге чыкьгъанында, не этиб да башынгы ал да, джалла деб, бир кюч джагъасына кьадалгъанча болуб, кесин тыялмай бегитген эди. «Энди кьалай этсем таб болур?» — деген сагъыш башында шайтан джелча бурулуб тебреди. Ол сагъатлай кьыйынылыкъ джетиб тургъан адамла, Хасанны аякъларындан ёрге тагъыб салгъан зарауатлыкълары, магъадан байлыгыбызны, асыулу тукьумлу джаныуарларыбызны джюклеб баргъан, суу тюбю бла джюзген кьайыкьъла, кинолентадача кёз аллындан ётуб башладыла. Мангылайын да бир сылаб, секириб ёрге турду. Кёзюне кёрюннген затла башын алыб кьачыу деген оюмну кьуш тюгюллей чачдыла. Тауну тюбюне джолла кьалайлада болгъанларын, аланы «эшиклерин» кьалай ачханларын, кьалай джабханларын билсе, энди саууту-сабасы да бар, кьарай кетсе, кьайда бол-

гъанында тюзетирикди, «Северный уютха» джетиб, къуугъун этерге боллукъ эди. Аладан хапарсызды. Джеймсни сюеб, бир-гесине элтгенден да магъана болмазчады. Ол тахса берир деб ийнанмай эди. Сора, была «тас» болсала, тюбюндегиле анга кёре оноу этерикдиле. Не хар затны башха тюрлю бегитерикдиле, не да джесирлени къырыб, кеслери джаллаб кетерикдиле...

Джеймсни къатына барыб, башын ары-бери буруб, джаякъларына къагъыб кёрдю. Ынгычхагъанча этсе да, аязыб къалалмады. Арлакъда къаяны тюбюнде къар, буз эсе да агъаргъанны эслеб, барыб, андан алыб келиб, бетине ышыды. Ол заманда кёзлерин ачды. Бир бош рюкзак бла ичи азыкъдан толу рюкзак бар эдиле. Азыкълагъа къарагъанында, гитче коньяк шышачыкъны табды. Андан нёгерини аузуна къуйду. Ол бир кесек эсин джыйыб, олтурду.

— Хайуан, адамны алай уругъа боламыды? — деди муну къолунда героxxа кёзюню къыйырын джетдире.

— Сен кесинг къалай ургъан эдинг мени? — деб, Аслан сорууна соруу бла джууаб этди. — Эс джыйдынг, дейме.

— Туура аязыб да бошамагъанма, алай болса да... Ёргеми сюелейим, олтуруб тургъанлаймы урлукъса?

— Мен сени ёлтюрлюк болсам, ойсураб тургъан сагъатында ёлтюрлюк эдим, — деди Аслан. Андан ары къалай этерини, не айтырыны сагъышында бир кесекни шум болду да: — Сюел, алай а меннге джууукъ келме, — деди. — Хауагъа чыгъарны аллында, терс атлам этгенлейинге ёлтюрлюкме деб, къаты эсгертинг. Ауузунг айтханлыкъгъа, алай этеллик тюл эдинг, алкъын мен сизге керекме. Не этеринг да, джара-зат салыб, Профессоргъа тюшюрлюк эдинг. Мен а сени, керти да уруб къояргъа боллукъма. Атхан огъум да джерге тюшмейди. Ол къаяны къатында джылтырагъан шышамыды, пиво банкамыды, неди, — деди да, марамагъанны орнунда, элли-алтмыш метрден кёрунген ол гитче затны атыб, бир джанына чартлатды. Бу кёзюуге ёрге сюелиб бошагъан Джеймсни бети торленнгенин сезди. — Алайды да, керек болса, бычакъланы да сенден иги ойнатырыкъма. Джумдурукъларынга, табанларынга да ышанма. Ол джол суу джагъада Хасанны къагъыб онгсуз этгенинде, меннге да уллу сёлешгенинде, сени насыбынга, кесими тыяргъа къолумдан келди. Энди аллай джугъунг болса, санларынгы умур-чумур этерикме. Андан сора ёлтюре турсунла мени да. Джесирге алгъан кюнюнде да, джашыртын къабхан итча, артымдан келиб ургъан эдинг. Энди элт, элтир джолунг бла, заман кетиб барады...

Бу бола тургъан затланы, айтылгъан сёзлени бары да бирден къатылгъаны бла, Джеймсни алгъыннгы ёхтемлигинден джукъ къалмагъанча эди. Саубитген, ариу санлы, сыйдам адам, им-

башлары да энгишге кетиб, джыллыкъ ауурдан къобханча, аякъларын да кючден ала, аллында тебреди. Алай болса да Аслан аны къаллай кючю болгъанындан, кёб тюрлю тутушланы, тюрлюшлени амалларын тикирал билгенинден хапарлы эди да, тёртбеш атламы артха, героxxну огъары аягъына миндириб, бек сакъ бара эди. Тюбюне тюшселе, башлагъан ишин бир джанына этгинчи къатылыргъа Профессор эркинлик бермез деб, умуту алай эди. Мында уа бу джаныуардан кесин сакъларгъа керекди. Ансы, къачыб тебрегенинде амалсыздан ёлтюрдюм десе, башын аллыкъды. Къаргъа къаргъаны кёзюне узалмайды.

Ол сагышланы да эте, хар нени эсинде тутарча, тегерекге да къарай эди, Джеймсни ызындан атлай. Аны джюк кёлтюрюк къарыуу джокъ эди алкъын. Ол себебден, азыкълары болгъан ауур рюкзак да татырча кёрундю. Ледорубла да мында эдиле.

Таулада къаллай бир айланган эсе да, былайлагъа аягъы тиймеген эди. Тюбюнде шахтаны картасына, башха документлеге къарагъан сагъатында туристле джюрюген сокъмакъла да башы бла озгъанларын бегитген эди. Аллай джукъ эслемегени артыкъ да къайгъылы этдиле. Ол тергеулерини, оюмларыны юсюнде джангылгъан эсе, белгилеген муратларына бек табсыз боллукъду. Умут юзюб, салпыланыб бара тургъанияй, ол турист сокъмакъланы бирин кёрюб кёйдю. Туура бу джол анга къууанганча, озгъан джашауунда хазна къууанган болмаз эди. Ол сокъмакъны «кесиб» оздула. Иги узакъдан огъунакъ бир мийик къаяны кёрюб келе эди Аслан. Анга джетгенлеринде, джолгъа чыкъланлы биринчи кере тохтаб, Джеймс мынга бурулду.

— Сен айтхан ёзеклени тюбюнде бизге эм джууугъу бу къаяны джанындады, — деди. — Арыгъан да этгенбиз, ауузланыр заман да болгъанды, бир кесек солуйюкъ, — деб, кюн турушда бир джассы ташны юсюне олтурду.

— Мындан къалай ётерикбиз? — деб сорду Аслан, тюб джаныны иги огъунакъ кенг болуб, джолларын джабыб тургъан къаягъа онгсунмай къарай. Сора ол джууаб этерин да сакълamay, рюкзакны сыртындан алыб, башын ачыб тебреди.

— Кюн батхан джаны бла тынчды, — деди Джеймс, рюкзакдан биринчи чыкълан пиво банкачыкъгъа узала. Аны бёлмей ичиб бошады да: — Энди джолубузда быллай джокъду, кёлле бла чауулла бардыла, — деб, ашарыкълагъа мыллык атды.

Аралары асыры джууукъ болгъанын Аслан ушатмады. Алай а, энди джукъ айта айланмай, «тебсини» ол джанына чёгелеб, бир пивону агъызды да, эт консерва банкаладан экисини башларын ачыб, анга да берди, кесини аллына да салды. Эм ахырын да гитче термосчыкъда кофени да бошадыла.

— Мен былайга кьарарга керекме, — деб ёрге кьобду Аслан. Джеймс кьалган затланы рюкзакга джыя кьалды. Бу уа кьаяны туб джанындан чучхуб, узалыб джетген джеринден да ледорубу бла кьобарыб, ташчыкьла алды. Кюн чыкьган кьыйыры таба да атлаб, ол халда джыя-джыя, Джеймс кёрмезча ташайды. Алайдан да алды таш кесекле, зыгьыр да. Нёгери не этерин да билирге излей эди да, ашыкьмай туурага чыкьганында, ол биягы джеринде олтуруб, тютюн тарта тура эди.

Кьайтыб, пакетлени юслерине ол затла кьалайдан алынганларын да джазыб, рюкзакга салды да:

— Муну энди сен кёлтюр, — деди. — Мен магьадан бла байламлылыкьлары болган затланы джыя барлыкьма.

Атландыла. Кьаяны кюн батхан джанындан да алды аланы. Кертиси да, алайы бла озган кьыйын тиймеди. Насыбха, ары кьая уллу джайылмаган эди, мийик болганлыкьга. Алай а Аслан бир кьолун хурджунунда, герохну анга айландырыб турганча тутханы, атлаган сагыатында джунчута эди.

Ёргеракьда айтылганыча, шахтада бу белгилеген экинчи бла ючюнчю ёзекле бир-биринден узакь болмай, кюн батхан бла кюн чыкьганга айланыб эдиле. Картада кёргюзюлгенине кьарасакь, бу кьая бла аланы аралары эки километрча бир эди. Алай болганлыкьга, ёзенле, тикле, бузла, эки гитче кёлден да джаллаб озарга тюшдю, сокьмакь бек узакь кёрюндю. Арыб, терлеб джыйылдыла алайга. Джетгенлеринде уа Асланны кьуанчы ичине сыйынмай кьалды. Тюз была барган «сызны» юсюнде уллу кёлню джюзю кюн таякьланы тублеринде джылтырай эди. Ол терен ёзенни саудан джабыб тура эди. Туристле джорюучю сокьмакьдан озганлы бери, чыртда ишексиз болуб кьалалмаса да, кьалайлада айланганларын билген эди. Бу кёлге хазна адам келмесе да, атын эшитгенди, карталада кёргенди. Сора ол тубюнде карталада, башха документледе нек сагыналмайды? Эшта, магьадандан сора джукьга эс бёлмей кьойган болурла. Энди аны теренлигин да билалса...

Бу ол сагышлага синген кёзюуде, Джеймс суу да ичиб, бетин, кьолларын да джууду. Аслан да барды кёлню джагьасына. Ичгени — заты болмады, чёгелеб иги кесекни кьараб турду. Джумдурукьча ташланы арасы сюремге атыб да кёрдю. Сабийлик, джашлыкь джылларында Кьобанны, Теберди сууну айланчларында алай этиб, тауушундан теренлигин билиучен эдиле. Былайда уа бу аллай кёзюуледе чыртда эшитмеген тауушла чыкьдыла.

— Алырынгы ал да, кьайтайыкь, — деб эсин бёлдю Джеймс.

— Ашыкьма, былайда алган бла кьалмай, кёлню ол джанындан да алыргьа керекди, — деб, бу джагьада ол ишни баш-

лады Аслан. Эси кёлге кетгени бла Джеймсни асыры джууукь ийиб кьойган эди. Аны ючюн кесине аманны кьуйду, арлакьга да джаллады.

Бир кесекден экиси да кёлню төгерегине айлана кетдиле. Аслан аны огьары джанында кёб кюрешди. Алайыны тубю бла уллу магьадан ёзек болганга ушай эди. Иги терен чучхуб, зыгьыр да, ташчыкьладан да уллуракьланы алыб, магьадан кьошакьлары болган гыртчыкьланы да бирем башха пакетчиклеге салыб, джагьаны кьалайындан алганын да джазыб бегитди, рюкзакга джыйды. Джеймс иги арлакьда эди, кеси да муну кьайгылы болмаганча кёрюнгенинде, дагыда бир кьагытчыкьны уллу ташны тубюне тыкьды. Кюн да экингде джууукьлашыб бара эди да, аны бла ызларына айландыла. Кьарангы бола джетдиле бери чыкьган джерлерине. Белине дери таш, магьадан кьошакьлы гыртла, зыгьыры бла рюкзак Джеймсни сыртында эди. Аны ауурлугьу, кьызыу келгенлери бек абзыратхан эди.

— Энди экибиз да оюмсузлукь этмейк, — деди бир гитчерек кьаяны кьатында тохтаб ол. Тюзю, кьалайдан чыкьганларын, кьалайы бла кирликлерин билмей эди Аслан. Джол кьоратханларына кёре не бар эсе да, бу төгерекедеди, деб тура эди. Джетгенлерин да Джеймс тохтагьанында ангылады. — Сен герохну учун мени джелкеме тиреб атларга боллукьса, алай а биягы хурджуну башынга киймей а боллукь тюлсе.

— Нек сора?

— Бизни кесибизден башха, мындан кирген джерни кёрген адамны сау кьойган адет джокьду.

— Сюйюб, суймей болдум эсем да, мен кесигизден болганма. Ансы, бюгюн сени да бошаб, джаллаб кетерик эдим.

— Профессор сени ол айтханынга кьарарыкь тюлдю.

— Ёлтюрлюк эселе мени ёлтюрлюкдюле, — деди Аслан, ол кесини сыйы тюшёригин билиб этгенин ангылаб. — Меннге тиш кьысыб тура эдинг да, ох дерсе.

— Да мен айыбдан чыкьдым. — Кьалай этерикди деб, бу да анга кьараб турганлай, хурджунундан бир кьара «ручканы» чыгьарды. Учун ол кьаяга айландырыб, несинден эсе да басханында, «чыркь» деб бир тауушчукь эшилди. Ол сагыатдан кьая орнундан тайыб башлады. Алайда уллулугьу гаражланы эшиклерица болган тешик ачылды. — Да кел, джигит! — деб, Джеймс аллында тебреди. Не узун адам да башым джукьга тиеди деб кьоркьмай атларча мийик, кенлиги да юч метр болур эди, энгишге барган шахта маталлы бир зат. Талай атламдан дегенча, бир джанында уллу кьуууш. Бир джолга отуз-кьыркь адам сыйынныкь болур эди. Кьайдан эсе да ургьан ауангы джарыкьда,

аны ортасы сюремге бегигенча, мазаллы чарх. Кеси да байланыб тургъаннга ушады. Иги сынаб къарагъанында, джиб, трос эсе да бир зат чырмалыб, къыйырлары да ол къууушну бери кёрюнмеген теренине ташайыб тургъанча кёрюндюле. Доммайда канат джол бла тауну башына чыгъарыкъланы миндирген вагон тохтаучу джерде бар эди быллай чарх, тросла да юсюне чырмалыб. Башында, тюшген джерлеринде да алай. Къаяны тюбюнден башланган атлаучла ол къууушну бу джанында бошала эдиле. Аны тюбю миялача тюз, бир мюйюшюнден да атлаучла башлана эдиле.

— Кече бизден адамла кёрюучю джарыкъ ол чархны ол джанындан ура болур? — деди Аслан. Алай болмагъанын аңылагъан эди да, иш этиб, кесине бла аңа айтханын билдирмезча сорду.

— Джангыласа, — деб, бир бош затны юсюнден сёлешгенча сансыз джууаб берди Джеймс. — Магъаданны джарашдыргъан комбинатны оджагъы башха джердеди. Былайы бла уа бир джолгъа кёб адамны тюшюрюрге болады. Энди бар да, къяаны ол алаша тыркыкчыгъына олтур. Алайсыз боллукъ тюлдю.

Бу бир затла этмеге эди, деген къоркъуу джюрегине келсе да, барыб алайгъа олтурду. Тюз ол кёзюучюкде Джеймс биягъы «ручкасыны» учун къяаны теппесине айландырды. Къалайындан эсе да басханында «чыркъ» деген тауушчукъ къулагъына келди. Къая орнундан дженгил тебинди да, бу аллыракъ болуб, энгишге «агъыб» кетди. Атлаучла бла тёнгерей барыб, къууушну къыйырында тохтады. Санлары асыры ачыгъандан эсин ташларгъа джетди. Алай сойланыб тургъанлай ёрге къарады. Башлары да джабылыб, энди чыракъла да джарыкъ джаныб, Джеймс да тюшюб келе эди. Ол джетгинчи ёрге къобаргъа керек эди да, сыннганым, чыкыгъаным болурму деб, къоркъа-къоркъа кёлтюрюлдю. Огъай, аллай джугуу джокъ эди. Къаядан кетген, тёнгерей келген сагъатында да герохун къолундан иймегенине бек сейирсинди.

Бир джанына туруб Джеймсге джол къоя, герохну учун да аны таба айландырды. Алай а, ол мынга да, герохуна да магъана бермеди. Ышармыш къараб, къаты бла озуб, къууушну къыйырындан энгишге баргъан атлаучладан башын буруб, дагъыда кёз джетдирди. Аслан да ызындан атлады. «Диванчыкъ» тохтагъан бёлмечикге джетдиле. Алайда хар не да была къоюб кетгенча эди. Алай а... бир джетишмеген не да къошулгъан болгъанча эди. Былай деб айтырча джукъ эселемегенликге, джюреги бир затны сезген эди да, эсин бёлюб тохтады. «Къошулгъан, къорагъан эсе да андан меннге не барды», деди кеси — кесине.

— Олтур! — деди Джеймс. Аны хыныракъ аууазын эшитгенінде, илгенгенча болуб, халы алгъыннгы орнуна келди. — Герохларымы, бычакъларымы да бери бер!

— Аланы оноуу артда болур, — деб, Аслан «диванчыкъ» таба атлады. Герохну учун нёгерини къабыргъасына тиреб, олтурду.

— Тюбюне тюшсек, оноу эте турургъа мадар боллукъ тюлдю.

— Нек болмайды? Огъесе, миллет алайгъа джыйылыб, бизни сакълабмы турады?

— Башха чурумла бардыла. Менден не излегининги да айт, аланы да бер. — шкафгъа атлаб, юсюндеги кийимлени теше башлады.

— Излеб нем боллукъду, ары джетгинчи да бир затны юсюнден сагъыш этерге керекме. — Аслан да бу кийимлерин атыб, кесиникилени алды.

— Не затны?

— Сеннгеми къайтарайым, Профессоргъамы берейим, ол бир тамадагъызынымы излейим? Олду сагъышым, — тамадаланы сагъыннганында, Джеймсни бети тюрленнгенин эследи.

— Сюйгенинча эт, — деди ол. — Меннге бериб къойсанг, кесинге игиди. Мен да бу кёрген затларыны юсюнден джукъ айтмам. Тюбюндегиледен кишини халары болмаса уа, сен да сау къаллыкъса. Алагъа берсенг, кеслери да билликдиле, билмеселе да мен айтырыкъма.

— Хата джокъду, экибизни да бирге ёлтюрлюкдюле. Огъай, сенден бошарыкъдыла. Бир тутмакъгъа да кесин хорлатыб, тахсаларын да билдирген адам алагъа неге керекди. Мени ёлтюрселе да, артда ёлтюрлюкдюле. Сау къояргъа да болурла. Бу эки ёзекни къазыб тебрегинчи тёзерик болурла...

Джеймс джукъ айтмады. Аслан кеси да магъана бермегенлей, олтуруб тургъан «диванчыкъларына» къарады. Энди аңылады эси нек бёлюб тургъанын. Бу была миниб чыкыгъан тюл эди. Не мындан ары адамла тюшгендиле, не андан бери адамла чыкыгъандыла.

— Энди сен тамадаланы къой да, экибиз келишейик...

— Огъай, экибиз келишаллыкъ тюлбюз, — деди Аслан. Дагъыда не эсе да къошаргъа тебреди, алай а «диванчыкъ» аллына дюрген тебиниб, энгишге айланды.

Тюбюне джетгенлринде, Джеймсге джюклеб айланган ауур рюкзакны кесини сыртына джарашдырды да, герохларын, бычакъларын да берди. Ол да джукъ айтмай алды. Рюкзакны лабораториягъа салыб, экиси да андан чыкыдыла. Бу Хасаннга тынгысыз эди да, бёлмесине джетерге ашыкъды. Алай а Джеймс къолтутъундан кирди.

— Профессор сакълаб турады, — деди. — Анга къайтайыкъ да, алай чачылырбыз. Кесинг да сау бол, сауутларымы ызына бергенинг ючюн.

Профессор олтуругъуз деб билдирмегинде, была да олтурмадыла. Не болуб къайтханларын сорду. Аслан ол ишни тындыргъанын, эртденбла лабораторияда къараб, андан сора толу хапар айтыргъа боллугъун билдирди.

— Ол иште магъанам болмаса да, нёгерлик борчуму толтурдум, — деди Джеймс, Профессор анга къарагъанында.

— Башха не айтыргъыз барды? — деб сорду кабинетни иеси. Айтырлары болмагъанын ангылагъанында, экисин да башларына бош этди. Алай а босагъагъа джууукълашхан кёзюлеринде: — Аслан, сен бери къайтчы! — деди. Джеймс чыкъгъандан сора, креслоу кёргюзюб, олтурургъа буюрду да: — Телевизор бла бир касетагъа къарай бар, — деб къошду.

Хасан къачама — зат деб, бир пелахха къалыб, аны кёргюзюргеми башлады, деген акъыл келгенинде, санлары бирден джызылдадыла. Тюз ол кёзючюкде телевизорну экранына таула чыкъдыла. Ачыла-джабыла туруучу ол къаячыкъны сураты ачыкъ кёрюндю. Джеймс бла кеси аны бир джанындан чыкъгъанларын эслегенинде, болумну ангылады. Нёгери муну башындан къара хурджунну алды, бу да уруб аны сойландырды...

— Андан арысын кёргюзмесенг да боллукъду, — деди Аслан.

— Биз аллындан да ачыкъ сёлеширге келишген эдик, — деди Профессор, телевизорну джукълата. Аны хар сёзю бычакъ бла кесгенча эди. — Сен бу затланы менден нек джашырдынг? Терслиги болгъанга кечим салмайма. Аны да айтхан эдим. Джеймс да ол дараджагъа джетген эсе, аны да джожъду меннге кереги. Андан сеннге магъана боллукъ тюлдю, алай болса да кесинги джакълаб джукъ айтама дей эсенг, айт!

— Алгъында айтхан эдим, ёлтюрербиз деб мени къоркъутмагъыз. Аджал бла къазанлаша келген адамма. Башында этгеними уа чуруму барды...

— Джалларгъа излегининги айта болурса?

— Джалларгъа излесем, джалларыкъ эдим, — деди Аслан аууазын кёлтюртюб. — Андан меннге магъана джожъду. Артда адамларымдан да, менден да бошарыкъсыз. Алай этмесеги да, касеталагъа бир затланы алгъансыз, джюз тюрлю сурат да этгенсиз мени юсюмден, аланы кампютер бла джарашдырлыкъсыз кесигизге табыча. Сора, бизникилеге табдырлыкъсыз. Ол заманда сени джауунг менлей болсун. Быллай пелахха тюшдюм эсем, башымы къайгысын этерге керекме. Сизни кёлюгюзге джетерча джараялмасам, алай да джолум болдукъ тюлдю. Сиз

меннге ышанмай, хар атламымы кёз туурада тутасыз да, эсим хаман ол затлагъа бёлюнюб, этерими да эталмай къалама. Джеймс а, аны бла да тохтамай, сындырыб, кемситиб, «чим-деб» турургъа ёчдю. Мындан ары кесин бир аз эслесе уа, деб этдим. Мени къозгъаб, джер бла тенг этиб кюрешгенлигине, сеннге къаны-джаны бла берилибди. Аллахны, адамны аллында да аны бегитиркиме. Неси да бек джигит, ётгюр, не ишни да тындырыргъа къолундан келлик адамды. Анга бу джол «абыннганы» ючюн джукъ этсенг, уллу джангыллыкъса. Мен а кечмеклик тилерик тюлме, суйгенингча эт.

— Мен этерими, сен эркинлик бермесенг да этерикме, — деди Профессор. — Касетаны энтда бир кесегине къарайыкъ.

Джеймс муну башындан «хурджунну» алыб, бу да аны уруб джыкъгъанлай, ол къаяны бир джанындан эки баш къарады. Ала бир кесек кёлтюрюлюб, карабинлерин мынга айландырыб, ышаннга алыб тохтадыла. Джеймс да аязыб, была джолларына баргъан кёзюуде да, ол экиси бугъуна-бугъуна ызларындан тебретдиле. Башха «диванчыкъ» бла ала чыкъгъанлары, энгишге айланган сагъатларында была анга мингенлери энди ачыкъланды. Сора ала тышындамы къалгъандыла? Ызларына кетселе, миниб чыкъгъанлары бла кетерге керек эдиле. Ол ары энсе, Джеймс бла бу келген бери чыгъаргъа тыйыншлы тюлмедиди? «Диванчыкълары» кёб болур эшта. Дагъыда биреуле чыгъыб, не тюшюб, аны бла къатыша тура эсе да ким биледи. Башында бла тюбюнде ол тюшген, минген джерлеринде болмаса, баргъан «джолларында» джарыкъ джожъ эди. «Вагончукъла» тросха тизилиб тура эселе да къарангыда кёрмегенди. Алай а, бири тохтаб тургъан сагъатда, экинчиси аны къаты бла эркин сыйыныб озарча таблыкъ, кенглик... Огъай, алай болургъа мадары джожъду. «Диванчыкъланы» бири ёрге, бир энгишге баргъан сагъатларында да «джолда» тюбешедиле. Кёб болсала да ол халда бир-бирине тиймей озарыкъдыла...

Джаныны къайгысын этмей, аланы сагъышларына кириб, нек къатышыб къалгъанын кеси да билмедиди. Алай а Профессорну аууазы кабинетде хауагъа къайтарды.

— Къачама десенг да джолунг боллукъ тюл эди, — деб, телевизорну джукълатды.

— Мени аладан хапарым джожъ эди...

— Сени хапарынг болмагъан затла дагъыда бардыла. Ол экисин нёгеринг да билмей эди, энтда билмесин, — деди да, ангыладынгмы дегенча, бетине джити къарамын тиреди. — Джеймс да сени кесине иш этиб бошлагъан эди.

— Сора аугъаны, ойсурагъаны да ётюрюкмюдю?

— Ала керти болгъан затладыла. Туура алай къаты ура би-

лесе деб аны да, башчаланы да эсибизде джокъ эди. Уллу сынамдан ётдюнг, къачама демегининг бла, — деди да, сигарасын къабындырды Профессор. — Бар!... Тохта! Кёлно джагысында белгиле салганча кёрюндюнг. Ала не эдиле?

— Ол къаяны джанында да салганма белги, — аны уа амалсыздан алдады. — Радиация уллу джерледе этдим алай. Тюбюнде ол ёзекле бла байламлы къарасакъ, ала къалайлада болдукъдула? Аны ачыкъларгъа керекме.

— Танг аласы бла туруб, лабораторияда ишинги тындыр. Аны бошаганлай меннге келирсе...

Экинчи бёлмеде Джеймс сакълаб тура эди. Приемныйден бирге чыкъдыла. Энди ол алгындан да бек хыликге, самаркъау этеригине ишеги джокъ эди Асланны. Алай а бу джол уллу джангылган эди.

— Мен игиликни, аманлыкъны да унутмайма, — деди ол. — Сеннге ышаныргъа боллукъду. Тиширюу мадарны да бирге этейик. Тамбла кюн ортада суу джагъагъа чыгъайыкъ. Узакъдан кёрсем да хайырды. Сен джууукъ барыб, сёзюнгю ангылалатсанг, артыкъ да иги.

— Заман болса, — деб, Аслан анга джити къарады. Профессорну кабинетинде аны джакълагъанын къаллайла эсе да билген эди. Ол этгени ючюмю джагылыб сёлешеди, бир харам иннет бламы этеди, аны билирге изледи. Къалай джораласа да, мынга къарауу иги джанына тюрленгенча кёрюндю. Тиширюулары юслеринден а... Аланы сагъынганлай, шахтада джюрегин къозгъаган бла Балджан эсине тюшдюле. Тюзю, экисини да бир-бирлерине ушаганларындан, бирин кёрсе экисин да кёргенча бола эди. — Врач кесиндемиди? Не эсе да башым тутханча болуб турады, — деди.

— Мында болур, кел бирге барайыкъ, — деди Джеймс. — Аны уа хаман да кёрюрюм келиб турады. Ма тиширюу десенг, тиширюу...

— Бусагъатда баралмайма, — деди Аслан, андан айырылып дыгаласда. — Бет— къол да джууайым, аууланган да этейим, сау болмаса барырма.

— Сора мен тынчайыргъа кетдим, — деб ызына бурулду ол. Дагыда: — Хасанга тынгысыз эсенг, сау къайтханды, — деб къошду. — Башым дегенлей, бирер сылтау бла врачха кёб тюбегеннге ушайса. Тамам амалсыз болмасанг, аны джокълама. Терк-терк тюбеширге кишиге да эркинлик джокъду. Профессордан башчаланы айтама. Тамада сеннге да аны билдирирге керек эди. Айтмай нек тургъанындан хапарсызма, — деди да, джаллады,

Аслан энтда эсине келмеген бир затны эшитди. Аны бла

байламлы оюм этсе эки зат ачыкълана эди: биринчиси, Джеймс сакъ бол деб айтды эсе, ол мынга бир кесек къайгырады энди. Экинчиси уа, Профессор къызны алай багъалата эсе, башкалагъа айтмазлыкъ затларын да андан джашыра болмаз. Алай а... Ол тюрлю адамчыкъ бла аллай къыз... Чыртда келишмейдиле... Профессор аны сюе эсе да, бу анга магъана бераллыкъ тюлдю. Мадаргъа кёре бир тюз хапар билирге керекди...

— Амманы джез тазыча джарыгъанса, — деди Хасан, бу босагъадан атлагъанлай. — Не къууанчынг барды? Меннге да айт!

— Сени сау-эсен къайтханынгдан уллу къууанч къайда.

— Табханса къууаныр зат. Сени сакълайма деб, ачдан ёле турама.

— Кел сора, башым къысханды да, андан чыкъсам, врачха да барлыкъма, — микрофондан ачыкъ эшитилир ючюн, экинчи айтымын кёлтюрелек силдеди.

— Тохта, къайтханынгдамы дединг?— деб ёрге турду Хасан. — Мени башына чыкъгъанымы къайдан билдинг?

— Бююнлю бери мында джокъса. Ол бири. Экинчиси уа, тау хауаны солугъанынг, бетинги кюн къыздыргъаны танылыб турады. Таблыкъ тюшгенлей къачарыкъма, дуняны къырлыкъма-джырлыкъма, дей эдинг да, нек къайтдынг?

— Эгер итлеца тегерегиме алыб бара эдиле, къайры къачарыкъ эдим, — деди Хасан. Алгыннан келишгенибизни айт деб, Аслан билдиргенинде: — Энди ол къайгъыланы къойдум, — деди. — Джаныуарла атамы энчи мюлю тюлдюле. Былагъа джыяргъа болушайым да, андан сора башыма бош этерча кёрюнедиле, кетерме. Ол айтханларына ышаныб да къалалмайма, алай а эсим бёлюнюб турады.

— Сен кесинги чурукъларынгы кийибми чыкъдынг?

— Огъай, аладан да игилени берген эдиле. Рахат айландым.

— Сора менден акъыллы болгъанса. Юренгенлерим деб, кесимикилени кийдим да, бир ауур кёрюндюле. Энди чыкъгъаным болса, быланыкъыланы къаблайым. Табдыгъызмы джукъ?

— Анда-мында бирни кёрдюк, — деди Хасан, къолу бла джаныуарла джюрюмеучю сокъмакълада айланганларын билдире. — Къайры джаллагъанларын да сезгенме. Бир-эки кере чыгъыб айлансам, сюрюулени юслерине къаратырыкъма. Быланы усталары-затлары болур, тутаргъа кеслери кюреширле, меники кёргюзюудю. Андан сора башында атыб кетселе, тутар заманларында ол сюрюуле да башха таулагъа къачыб кетселе, мен излеген олду...

— Да Аллах муратынга джетдирсин, — деди Аслан ышарыб. — Къалайлада болгъаныгъызны, не кёргенигизни артда джарашдырыб айтырса. Кел, кече арасы болады, ауузланыб къайтайыкъ...

Оналтынчы Башы

Экеулен кабинетге киргенлеринде, республиканы Президентни алайда къайсына эсе да айта тургъан сёзюн белюб, кёлтюрюлдю, кълалгъанла да къобдула. Алларына атлаб, келгенлени къолларын тутдула.

— Бери озугъуз, — деди Президент къонакълагъа. Ала төрге ётюб олтургъанларында, танышдырды: — Россия Федерацияда ФСБ-ны тамадасыны биринчи заместители генерал Кислюк Николай Акимович. Аны таныгъанла да барсыз, мен билгенден биз джанына биринчи кере келеди. Смагин Иван Дмитриевични атын эшитген эсегиз да, кёрген болмазсыз бюгюннге дери. Уранны излеуде, табыуда, хайырландырууда къралыбызда эм уллу алимди, саулай дунияда да белгилиди. Энди, къонакъла, былайда олтургъанланы да таныб кълалыгъыз. Бу джаш ФСБ-ны бизде тамадасы Муратды. Аны къатындагъы республикада ич ишлени министри Исмаил, бу да Къарачай районда милициягъа башчылыкъ этген джашыбыз Сейпулду. Аминатны баш иеси болуб, Тюркде айланыб кълалтхан да буду, — селекторну кнопкасын басды да, секретарына: — Бизге кофеле келтир, — деди.

— Бизни кофе кереклибиз джогъду, аллыбызгъа ийген джашларыгъыз Мин-Водда ичирген эдиле, — деди генерал.

— Мени анга да огъайым джогъду, бирсюкюн Москвада болургъа керекме да, ишибиз джарсымасын, — деди академик.

— Хо, бу ашыгъады, бирсюкюн ингирге ара шахаргъа джетмей боллукъ тюлдю. Дунияда уран байлыкъны юсюнден халкъла арасы конференцияда доклад этерге керекди. — Николай Акимович олтургъанлагъа бир къат кез джетдириб чыкъды да: — Не бола турасыз? — деб сорду.

Президентни секретары барына да саханчыкъ бла кофеле, печеньеле келтириб, ызына чыкъды.

— Бу кюнледе сизге билдирген затларыбыздан сора, уллу джангылыкъ джогъду, — деди Президент. — Тюнене да Правительствону, парламентни тамадалары, барыбыз да джыйылыб, бу джашлагъа да тынгылаб, кёб даулашдыкъ. Бир оноугъа да келалмай, не дерге да билмей чачылдыкъ. Хар сагъат сайын таудагъыла бери хауа телефон бла сёлешиб тура эдиле. Бюгечеден бери джукъ билдирмейдиле. Ол кълалгъанлагъа, арда баргъанлагъа да бир пелах болмагъа эди деб, джаным джогъду. Эртден бла хапар билирге бир вертолетубузну ийген эдик. Кълалта болур.

— Телефон бла да соргъан эдим, таулада адамла къларауллукъ этгенлерин, аланы да бир кълаууму кълорагъанын киши билемиди? — деб сорду генерал.

— Огъай. Альпинистледен, туристледен зарауатлыкъ джетген, аджашхан — зат болса, чыгъыучандыла болушлукъ этерге. Энтда бардыла аладан.

— Ол иш да тынды, анда киши кълалмагъанды деб, джамагъатха баямланса иги боллукъ эди.

— Биреу болмаса да, биреу билликди алдагъаныбызны.

— Бусагъатда ол сокъмакъла бла айланлыкъ туристлени тыйдырыб турабыз, — деди Исмаил. — Сен айтханча этсек, джолну ачаргъа керекбиз.

— Тауну тюбюндеги кълалгъы билинмесин ансы, башында болгъан затлагъа бир сылтау таба барырбыз, — деб кълалшду ФСБ-ни тамадасы.

— Мен да аны кълоркъуунда айтама, — деди Николай Акимович. — Ол билинмей кълаллыкъ тюлдю, бусагъатда билиниб ишибизге заран болмасын, миллетни да башын чайкъамасын.

— Биз оюм этгенден, ол сёз чыкъмаз деб турабыз.

— Ары кетиб кълалсакъ боллукъ эди, — деди академик.

— Биз ары джетгинчи кюнорта боллукъду, кълалдам, — деб кабинетни иеси нёгерлерине къларады. — Тамбла эртденбла барайыкъ.

— Да, табыча этейик. Бир кюннге кечигеме дерме да, билдирirme конференциягъа.

— Мен сени таулагъа чыгъарынга разы тюлме, — деди Мурат. — Николай Акимовичге айтырым да олду.

— Бизни да урларла, дебми кълоркъаса? — деб, анга джити къларады генерал.

— Энди туура алай айтыб да кълалмайма, дагъыда ким биледи... Былайда уллу кёллюлюк джарамайды, къонакъла, — деди Президент. — Ачыкъ айтыргъа керекди, бек кълоркъуулуду. Сиз ары джетмей чыртда болмазча халгъа тюшсек, анга кёре этербиз. Бусагъатда бараманны кълалыкъ да, бу джыйылгъан материаллагъа энтда бир кере кълараб чыгъайыкъ. Сизни папкагъыз да тык кёрюнеди. Николай Акимович, сени тамаданг бла тюнене сёлешенимде, бир затла табылгъанларын айтхан эди архивлеригизде...

Ол кёзюде Президентни болушлукъчусу эшикден къларады да:

— Бир кесекге бек керек эдинг, — деди. Аны бет къланындан не эсе да бир кълалгъы болгъаны таныла эди. Алай болмаса соруусуз-оруусуз келиб, муну сёзюн бёлмезлигин ангылагъан эдиле алайдагъыла бары да.

Президент терк кълалтды ызына. Аны халы да тюрленген эди.

— Хасан тас болгъанлы кыркъ кюн озуб, бюгюн аны малутун этгендиле, — деди ол орнуна олтура. — Аны арбазына джыйылгъанла уллу автобусну толтуруб келиб, майданнга кыулгъандыла. Артда тас болгъан адамланы джуукълары — тенгери да талай автобус бла джетиб, тюше турадыла. Черкескеден да чыкъгъандыла бир-бирле. Митинг этебиз деб айланадыла.

— Ол а къолай хапар болмады, — деди генерал. — Талай джылны ичинде, башха джерледен келгенледен да иги кесек адам тау джоллада тас болгъанларын бу регионладагыла, Москвадагыла да билебиз. Бу хапарны эшитселе, аланы адамлары да къозгъаллыкдыла...

— Къозгъалсала да бек тюз этерикдиле, — деб аны сёзюн бёлдю академик. — Мени ол джанындан толу хапарым да болмаз, алай а чала-гола билдиргенигизге кёре, бу кыйынлык эртде башланганды. Разведкагыз да, контрразведкагыз да, милициягыз да, аламны аулаб айланган спутниклеригиз да бир джукъ билмей, сезмей къалай тургъандыла? Эки айгъа джуукъ заманны ичинде айгъа джетиб, хапар алыб къайтыргъа боллукъду. Сиз а бурун тюбюгюзде тауну тинтиб бошайлмайсыз...

— Иван Дмитриевич, алгъындан да бир затланы сезе тургъанбыз, чот тереннге кетгенли да кюрешебиз, — деди генерал. — Адам улугъа белгисиз бир зат болуб чыкъгъанды да, биз этген оюмлагъа келишмейди. — Президентге бурулду да: — Митингге келгенлеге мен чыгъамамы? — деб сорду.

— Огъай, — деди ол. — Сени, Муратны, Исмаилны кёрселе, артыкъ да теберикдиле. Терсликни кёбюсюн органлагъа саладыла. Асланны тас болгъанын киши билмейди. Командировкагъа кетгенди тышына, дегенбиз. Ансы, милицияны подполковниги да алай болду эсе деб, миллет шашарыкъды. Ол да, дагыда талай адам да тас болгъанланы Грузияда, Эбзеде излеб айланганларына ийнаныб, къайгыларын этедиле деб, хапар джайылыб турады. Митингге Правительствоу, Парламентни тамадалары чыкъгъандыла. Керек болса, мен да чыгъарма. Сиз не хапар келтиргенсиз? Не бла болушургъа боллукъсуз?

— Мени хапарым башына чыкъгъандан сора айтылса таб боллукъду, — деди генерал. — Иван Дмитриевичге тынгылайыкъ.

— Сора столну тегерегине келигиз, — деди академик. Папкасыны ичинден бир картаны алыб столгъа джайды. — Шимал Кавказны картасындан айырыб, бу сиз айтхан тауланыкъын уллуракъ, табыракъ этдириб, алыб келгенме. Кеси да магъадан байлыкъ бла байламлы картады...

— Кечериксе, сёзюнгю бёлгеним ючюн, алгъы бурун эртде-

леде былайларын тинтгенингден башларменг, — деди генерал.

— Къартлыкъдан аман джожьду, аны унутуб барама. Мен 1947 джыл институтну бошадым. Эсимде болмагъанлай, къралны магъадан байлыкъын тинтген экспедициягъа тюшюб къалдым. Асламысы уллу алимле. Меннге дери иги кесек джерге айланган эдиле, мен Уралда къошулдум алагъа. Ишибизни аягы Кавказда бошалды. Сынамы болмагъан джаш адам, излеу, тинтиу дегенча затладан уллу хапарым джожь эди. Эт дегенлерин эте эдим, чабчыгъа — джортчугъа джарай эдим. Алай а, экспедицияны тамадасы Михайлов, талай негери бла даулашханы эсимдеди. Энди картада ма бу сызгъа къарагыз, — деб аны бармакъ учу бла кёргоздю академик. — Мен къалам бла белгилеген джерчикни юсюнден эди сёзлери. Алайда радиация тамам кючлю эди. Бир къауумла уран барды деб, къалгъанла ол ёзекден былай уллу боллукъ тюлдю деб, аны бла даулаша эдиле. Кеси да узунлугъуна баргъан джюз метр джерде эди. Дагыда талай кере тинтдиле да, не айтыргъа, не этерге да билмей, къатышыб къалдыла. Талай кюнден Москвадан дагыда эки алим келдиле. Аланы тауну башындагылары бирибиз да билмеген приборлары бар эдиле. Радиациясы уллу ол кесек джерде тауну тюбю тешикти, дегенча айтадыла.

— Алайы сууну тюбю бла грынны кыйыры — зат болурме-ди? — деди Сейпул картагъа джити къараб.

— Билмейме. Не ары-бери этдиле эселе да, бир оноугъа келалмадыла ол джол. Артда Москвада да, экспедицияны отчету болгъан сагъатда да былай деб киши айталмады. Андан сора, къаллайла эсе да унутулуб къалды. 1956 джыл, мен докторлукъ диссертациямы да джакълаб, уран ёзекле бла байламлы ишлени джюрютген кёзююмде, дагыда бир кере бу таулада айланьыргъа керек болду. Кесим да экспедициягъа тамада эдим. Алгъы бурун алайын бир тинтейик деб, бу таулагъа алыб чыкъдым негерлерими. Ол джюз метрге джуукъ джер, эки джюз метрден артыкъ болуб тура эди. Радиация ол узунлукъда да бирча уллу эди. Алгъын джюз метрде болгъан, энди алай нек созулду, деб тинте кетгеникте, алайы да гырын болуб чыкъды. Мен артда да быллай тюрлю затланы юслеринден саулай дуняда басмаланган илму ишлени, халкъланы ауузларында джюрюген хапарланы джыяр, тенгешдирир ючюн къалмадым. Магъана чыкъмады. Гырынны былай деб джораларча да джукъ табмадым, ол радиация да неден болгъаны джууабсыз къалды. Алайын атылтыб, тешиб кёрю ючюн уллу джоюм керек эди. Илму тамалда ачыкъланыб, бегитилмегени себебли, къралдан ачка излерча болмады, аны берлик да тюл эдиле. Ол джылладан бери энгда ненча метр къошулгъанды, къорагъанды, аны бил-

мейбиз. Мени сартын, гырын созулган болур, деб турама. Нек созулады? Гырын болган джерде радиация нек уллуду? Биз джашаган планетада химия элементле Менделеевни таблица-сындан белгилдиле. Къаллайла болган эсе да, алайдан уран къазылыб, гырын дегенибиз шахтады огъунакъ, дейик. Урандан сора да бир башха зат болмаса, радиация алай келтюрюллюк тюлдю. Ол не къошакъды, не элементди. Адам улугъа белгисиз болганы хакъды. Мен оюм этгенден, бююнлюкде дуняда аны ачыкъларча алим да джокъду, приборла, аппаратла, компьютерле да джокъдула алкъын, — академик хапарын бошагъанын билдире, сууугъан кофесине узалды.

— Сейир затланы айтдынг, — деди Президент. — Алай а, бизни бююнню джарсыубузгъа, аладан не магъана боллугъун ангыламай турама. Кечериксе, Иван Дмитриевич...

— Айтханынг тюздю, — деди академик. — Биз приборла келтиргенбиз. Бу картада сызгъа къошулганын, къорагъанын ачыкъларыкъбыз. Ол не бередити? Гырын алгъындан да узун болуб, не да бир джанына бурулуб тура эсе, энтда магъадан къазылганды, деб джораларгъа эркинбиз. Къазыла эсе, тышына къалайы бла, къалай ташылады, къайры элтедиле? Разведчиги, милициясы, башхасы да аны къайгъылы болургъа керекдиле. Ала бир джукъну ачыкъласала, ызларгъа таб боллукъду. Дагъыда бир зат: мен келтирген приборла ол гырын бла тауну башыны арасында эм джукъ джери къалайда болганын да билликдиле. Насыб болуб, талай метрчик эсе, тешере, атылтыргъа, дагъыда бир затла этиб, тюбюнден хапар билирге да таблыкъ чыгъады. Гырын созулмагъан эсе да, анга кере бир оноу болур.

— Тышында радиацияны уллугъуна къарасакъ, ичинде джаны болган чыдар, дерча тюлдю, — деди Исмаил.

— Бу затны юсюнде радиация къалайда къалай болганын айтхан да къыйынды. Биз билген радиацияча болса, сени оюмунг тюздю. Ол халда къарасакъ, адам бир айдан кёбге чыдарыкъ тюлдю. Алайды десек, талай соруу чыгъады: адамла алай къырылыб бара эселе, ишчилени къайдан джыйыб джетдираладыла была? Аллай радиациясы болган магъаданны не сауутлагъа къуядыла, къалай сакълайдыла? Къазганла адамла болмай, роботла эселе уа. Хо, бир затла этедиле да къазадыла, джыядыла огъунакъ, дейик. Ол ишлеге башчылыкъ этерча ким чыкъды адам улудан? Не кёк бла, не суу бла, не джерни юсю бла ташый болурла къайры ташай эселе да. Анга биреу ишек этмей, ол билинмей къалай турады? Къаза эселе, ташый эселе, магъаданны джарашдыргъан, тазалагъан завод керекди. Радиациялы ишлени тындыргъан заводла къайсы къраллада, къалайлада болганларын билебиз. Алада быллай кючлю, биллай тюрлю,

быллай къоркъуулу магъадан тюшген джокъду. Тауну тюбюнде уллу предприятие ишлегендиле, дерге тилим айланмайды...

— Иван Дмитриевич, ол ишлеге башчылыкъ этерге, илму джаны бла да баджарыргъа Пеккерни къолундан келмезми? — дей, генерал папкасындан бир къагъытны алды.

— Пеккер?... Пеккер. Ол атны уа эшитгенме...

— Къагъытынгы окъучу, бизни эсибизге да бир зат тюшсе уа, — деди Президент.

— Пеккер... Сени джауунг сер болсун, — деб, къолун силкди Иван Дмитриевич.

— Бизни архивден документни ксерокопиясыды. Мен туугъан джылдан бери сакъланганды, киши магъана беремегенди бу джолгъа дери. Ол кёзюуледе тыш къралладагъы бизни разведчик джазады: «Англияда, ким эсе да чыгъарган бир гитче газетчикде, адам ийнанмазча информация басмаланды. Анда айтылганга кере, онджети джыл болган, кеси да коляскада джюрюген сакъат джашчыкъ, бир ыйыкъны ичинде химия бла, атом физикадан кандидатлыкъ диссертацияларын джакълагъанды. Джыйылган алимле бу джол ёмюрледен келген джорукъну бузуб, физикадан кандидатлыкъ диссертациясын докторлукъ диссертация этиб бегитедиле. Джакълауну кёзююнде залгъа журналлистле, башха адамла джиберилмейдиле. Илму советни членлеринден сора алим, джамагъат къуллукъчу дегенча киши да болмайды. Тёрт къралдан разведкаланы, полицайланы башчылары уа джакълауну аллындан аягъына дери алайда турадыла. Ол Пеккер деген джашчыкъны къайдан эсе да залгъа келтирген да, ызына элтген да ала боладыла.

Юч кюнден ол газетчикде басмаланган информацияда, джаш алим авариягъа тюшюб ёлгенини юсюнден джазылды. Башха газетледе, бу затла бла байламлы джукъ чыкъмагъанды».

— Бу къагъыт КГБ-ны архивине 1962 джыл тюшгенди, — деб, генерал олтургъанлагъа къарады.

— Аллай джашчыкъны хапары джайылмай къаллыкъ тюл эди, — деди академик, бир кесек сагъыш этгенден сора. — Атом физикадан докторлукъ диссертациягъа саналган зат илмугъа уллу джангылыкъ болуб къошулганы хакъды. Аны юсюнден алимлени арасында сёз джюрюрюк эди. Ол джыллада мен халкъла арасы илму конференциялагъа къошула айланган джаш эдим. Къайда эсе да ол ат къулагъыма чалышханды. Алай сагъынылган бла къаллыкъ тюл эди керти хапар болса. Англияданмы дединг?

— Анда джакъланганды диссертация. Къайсы къралны адамы болганы белгисизди.

— Бош хапарды. Айтама да...

— Иван Дмитриевич, төрт къралдан кьоркьуусулукьну сакълауну тамадалары ол кюнледе алайда болгъандыла, — деб сёзге кьошулду Мурат.

— Сора уа?

— Бизде диссертацияла джакъланган сагъатда КГБ-ны, энди ФСБ-ны, ич ишлени министерствосуну тамадалары болуб кёргенмисе?

— Огъай.

— Иш андады, — деб айтылгъанны тамамлады генерал. Ол дагыда не эсе да айтыргъа тебрегенлей, Президентни секретари кирди.

— Кечериксиз, дженгил табдыр деб тилегендиле да, — дей, Сейпулгъа бир кьагъытны узатыб, ызына чыккъды.

— Дженгил кьымылдагъандыла, сау кьаллыкъла, — деди Сейпул, анга кёз джетдириб. — Робертни юсюнден хапар билалсагъыз, бизни да унутмагъыз, деген эдим. Аны ийгендиле.

«Сен излеген Роберт джыйырманчы — отузунчу джыллада Индонезияда джашагъанды, — деб, окъуб тебреди ол. — Андан алгъаракъда хапарын, билгенибизге кёре, мында сагъатында айтхан эдик, кьошар затыбыз джокъду. Артда уа Шош океанда бир гитче айрымканчыкъда тамал салады. Алайда вилла, башха межамла ишлетеди. Сакълауулары, джумушчулары, кеси болмаса, тыш адамны джибермей турадыла. Айрымкан Индонезияныкъы болса да, мынга мюлк джерча бериледи. Самолету, яхтасы болады, керек заманда къайры скойсе ары барырча таблыкъ къурайды.

Алгъын юйдегиси болгъаны бла кьалгъаны белгисизди. Артта онбеш джылда бир къарачай кызычыкыны алыб джаллайды Тюркден. Кесине уа ол заманда джетмиш джыл болуб тургъанды. Не 1943, не 1945 джыл бир джашчыкъ туады анга. Кеси да сакъат. Ата врачла, устазла тутуб, къаратханлай, окъутханлай турады, джашчыкъ алты джылында огъунакъ фахмусун, акъылын танытады, математикадан, химиядан, физикадан дерслеге бек магъана бергени да белгиледи бизге. Ол кёзюледе анасы къайры эсе да кетеди, не да аны кетереди. Андан сора атычуу айтылмай къалады. Узаймай джашчыкъ да тас болады. Ричард, Роберт дегенибиз да аладан сора кёбге бармайды. Токъсан джыл джашаб ёледи. Къайда басдырылгъаны белгисизди».

— Не эсе да бюгюн къуру сакъат сабийлени хапарларын айтасыз, — деб ышарды Президент, ол окъуб бошагъанында. — Аланы билдик, андан ары уа?

— Ол эки сабий бир адам болуб чыккъсала, — деб, андан ары не кьошаргъа боллукъду дегенча, Исмаил генерал бла Муратха кёзюу къарады.

— Ол оюмунгу сансыз этмейик, — деди генерал. Муратха бурулду да: — Сен а къалай дейсе? — деб сорду.

— Сиз айтханнга разыма, аны къалай бегитирге боллукъуну юсюнден сагъыш этерге керекди, — деди ол. — Аны ачыккълагъынчы ишлерибизге къарайыкъ. Иван Дмитриевич айтханлай, уран, не да андан да хадаус бир затны юсюнден дуняда болмагъан илму иш джазылгъанды дейик да, андан къарайыкъ. Диссертацияла джакълангынчы да, ол къралланы кьоркьуусулукъ джаны бла кьуллукъчулары, аны нени юсюнден, къалай болгъанын билиб тургъандыла, дерикме мени сартын. Хапар джайылмаз ючюн джашчыкъгъа сакъ болгъандыла. Къаллайла эсе да ол газетчикге информация тюшгени, аланы муратларын бузгъанды. Башха газетледе да аны басмаларыкъ болур эдиле, эшта, была тыйгъандыла. Джашчыкыны авариягъа тюшюб ёлген хапарын да иш этиб была къурагъаннга ушатама. Бизни бу барамталыгъыбызда магъанасы уа... Аллай дунягъа джаратылмагъанча алим чыккъмаса, быллай ишле да тынарыкъ болмаз эдиле.

— Хо, ол джашчыкыны къыйынлыгъыды бизни бу кюнлеге джетдирген, дейик, — деди Президент. — Андан бусагъатда бизге не магъана барды? Сёз созулуб кетди...

— Не диссертация болгъанын, илмуда не ачыкъланганын билсек а, сени соруунга джууаб табарыкъ эдик, — деди академик.

— Мен Москвагъа Тюркден келген хапарны да, талай соруу да джиберейим, — деди генерал. — Англияда, Индонезияда адамларыбызгъа да бу эки джашчыкыны юслеринден табхан хапарыгъызны джыйыгъыз, дейим. Диссертацияны ызын табсала да кёрсюнле. Андан сора оноулашырбыз ол затланы юслеринден. Къайдады факсыгъыз?

— Ол бир бёлмедеди. Сейпул, элтчи; — деди Президент. Ала чыккъгъандан сора кабинетдегилеге не эсе да айтыргъа аузун ачханлай, телефонланы бири зынгырады. — Тынгылайма! — деди кабинетни иеси. Ол сагъатдан бети акъ учхумча болду. — Этиб а не этериксиз, алайда туругъуз! — деб, телефонну чолпусун орнуна салды да: — Вертолет къайтыб, летчикле энтда таудагыладан талай адамыбыз тас болгъанын билдиредиле. Башына чыгыб бир къарайыкъ, не къан джауугъан эсе да, — деб ёрге турду. — Исмаил, сен ол экисин да ала келирсе. Ол бир эшик бла чыгъарсыз. Вертолет стадиондады, — деди.

Кабинетге келмегенликге, коридоргъа чыккъганлай, митингде мигофон бла сёлешген адамланы тауушлары джарыкъ эшитилдиле. Арт эшикден чыккъдыла. Мин-Водха кьонакъланы алларына баргъан эки машина алайда сакълаб тура эдиле. Была бир кесек мурукгу этерге, факс болгъан бёлмеге чыккъанла да тюшдюле.

— Мени бусагъатда райондан джаллар мадарым джокъду, — деди Сейпул. — Бир къаууму бери келиб, митинг эте тургъанлыкъга, андагыла да къобаргъа боллукъдула. Была да къачан, къаллайла къайтадыла. Халгъа къарайым да, таб тюшсе ызыгъыздан чыгъарма.

Бары да аны айтханын тюзге санадыла.

— Бизни аппаратла, приборла къайдадыла? — деб сорду академик.

— Аланы да, таулагъа джараулу кийимлени да вертолетха элтгенбиз, — дей, шофёр машинаны газындан басды.

— Аппаратла, приборла дегенлей, ала бизде джорюмеген джангы чыкъгъан затла болурла? — деб сорду Президент.

— Джокъдула сизде, саулай къралда да ючюсю барды, — деди аллында олтуруб баргъан Иван Дмитриевич ызына бурулуб. — Башындан къараб, элли-джюз метр теренликни «кёредиле». Была, — генералны бармагы бла ышаннга алды. — Билмейдиле алкъын ансы, бир приборум бла кече къарангыда газет окъурукъса. Разведкада да, милицияда да джокъду аллай. Бир джукъла билликбиз, деб турама.

— Сен айтханны Аллах айтсын!

— Амин! — деди Николай Акимович. — Мен да къошайым айтылгъаннга, сиз билмеген бир затны, — сора, шоферну джелкесине кёз джетдириб, сёзюн бёлдю. Президент аны ангылаб, сизденди, дегенча билдиргенинде: — Кесим да бусагъатда билдим, тюнене спутник учургъандыла, — деди. — Ол бюгече бери джетгенди, эшта, сизни ол тауугъызгъа мийикден къараб тура болур. Кёргенин, сезгенин, ишекли болгъан затын илму аралыкъгъа билдириб тебрерге керекди...

Вертолет терк кёлтюрюлюб, ёрге айланды. Была къарарыкъ джерден аз тёбениракъда, башха ветолет сакълаб туругъа керек эди.

Эндиге дери таудагъылагъа тамадалыкъ этген, Исмаилны биринчи заместители да анда эди. Ол джашны хапарына да тынгылаб, мындан ары этиллик ишлени юслеринден да сёлеширге эди муратлары. Алай а, сакълагъанланы талайы къорагъаны, белгиленген затланы бир къауумуна башха тюрлю къарарларын излей эди. Аны себебли, артыкъ да ашыгъыб джетдиле ары. Алайда бир кесек кенгешгенден сора, ич ишлени министрени заместителени анда сакълаб тургъан вертолет бла Черкескеге ашырдыла. Анга джыйырма-отуз адамны хазырлаб, керек болгъанлай аланы бери джетдирирге, была бла, Москва бла да байламлылыкъны тутаргъа, башха къурау ишлеге къараргъа борч салынган эди.

Президентни не Москвагъа, не республиканы аралыгына да излеб тебрерге боллукъ эдиле. Академик анга бу атлары

айтылгъан таулада саудан да магъадан байлыкъны юсюнден сёлеширге излегенин айтхан эди. Муну да бар эди Иван Дмитриевичге сорлукъ затлары. Аны себебли, ол бир ючюсю башына не халда, къалай чыкъсала таб боллугъуну юсюнден оюмну арагъа салгъанларында, «бизден сиз иги билесиз аллай затланы, оноу-угъузну этигиз», дедиле да, бир джанына джаллаб, ушакъгъа сингдиле. Алайда къалгъанла уа...

Алгъы бурун Мурат бла Исмаил кёллерине келгенни айтдыла. Таулада бир къыйынлыкъ болгъаны ачыкълана тебреб, органладан адамла ишекли болгъан джерлерине чыгъа башлагъан заманда, ала кишиден джашырмай, кёрлюк кёрюрча ёрлегендиле тау сокъмакъла бла. Болумну билмегенликден, уллу кёллюкден тас болгъандыла ол джашланы иги кесеги, деген оюмну айтдыла. Аны эсге ала, бу джол да, мындан ары да кимле, ненча адам болгъаны ачыкъ кёрюнмей, ары джыйылырча мадар чыкъса, анда да бирер таб джерде бугъунуб къарасала, къоркъуу аз боллугъун чертдиле.

— Эсленмезча мадар табарбыз деб айталмайма, — деди генерал. — Мен оюм этгенден, биз Черкескеден чыкъгъанлы бери да ала билиб, кёрюб турадыла. Москвадан бери учарны аллы бла хауа чеклени къоруулаучуладан, астрофизикледен, ФСБ-де аллай затла бла байламлы къуллукъ этгенледен хапар билген эдим. Бу джерлени башларында, кёкню джети къатына дери, биз билмеген не бир спутник, не бир башха зат джокъду. Алайды да, ёргеден къараб киши кёрмейди. Тауну тубюнден бери терезеле ачылыб турсала, аллай бир заманны ичинде бирер эслерик болур эди. Хо, андан талай адам бирер джерде бугъунуб, хар нени тубюне билдириб турадыла, дейик...

— Огъай, бугъунурча джер къалмай, бу тегерекге талай кере къаралгъанды, — деди Исмаил.

— Ызчы итле да айланыр ючюн къалмагъандыла, — деб къошду ФСБ-ны тамадасы.

— Билеме, — деди генерал. — Тауну теренинден къараб, башында айланганланы кёрюб, къалайда, ненчасы тамал салгъанын билиб турурча приборлары болургъа мадар джокъду. Теорияда да айтылмайды аллай джукъну аты. Сизни биргегизге джорюгенледен тахса бериб тургъан болурму, дерим келеди. Аллай бар эсе, ол бу затны юсюнден этилген оноулагъа къошулгъан, не да документле бла шагърей болуб тургъан адамды.

— Болумну толу билген джети-сегиз адам барды, — деди Мурат. — Асламыбыз былайдабыз. Ишекли болурча киши джокъду бусагъатда. Ол халда къарасакъ, бизден Москвагъа баргъан къагъытланы кёргенле, не телефон бла сёлешинген кёзюледе тынгылагъанла былагъа билдиредиле, дерге да боллукъбуз.

— Анга да уллу чарламайма, — деди Николай Акимович. — Джашырыргъа эм бек керекли затла тышына чыкъганлары болгъанды бизде да...

— Экинг айтханда да барды магъана, — деди Исмаил, сигарет къабындыра. — Алай а мен башха затлагъа аслам эс бёлсек дей эдим. Тюбюнде, керти да биз джоралагъанча ишле этиле эселе, бир мадарла бла андан къараб, башында не бола тургъанын билгенча кёреме. Ол биринчиси. Экинчиси уа, была кеслери алай эталмай эселе да, аланы мында тутхан къралланы, не да къралны бизни хар атламыбызны эсебге алыб, мындагъыланы хапарлы этген амаллары бардыла. Бу къайгъы башланганлы бери биз билмеген, биз эшитмеген тюрлю затла болуб барадыла. Ол себебден, былай боллукъ тюлдю деген оюмсузлукъду. Алай а, не ары-бери десек да, кёрлюк, биллик эселе, вертолет бла барайыкъ да къонайыкъ.

Ол бир экиси да анга огъай демедиле.

— Мен тилерик, академикни арагъа алгъанлай айланайыкъ, — деди генерал. — Биргебизге келгенлеге, мындагъылагъа да къаты айтыгъыз, андан кёз алмасынла. Бир адам сау къалырча болса, ол къалыргъа керекди...

Президент бла академик да энчи ушакъларын бошаб, быланы къатларына келдиле. Джашла алагъа ол къарарыкъ джерлерини арасында талачыкъгъа, вертолет бла барыб къонаргъа келишгенлерин айтдыла.

— Сиз тюшгенден сора, мен башы бла бир кесек учайым, ишекли болган джерлеригизге аппаратла бла къарайым, суратха алайым, — деди Иван Дмитриевич. — Сора сиздеги, мендеги картала бла тенгleshдириб кёрейик. Башында радиация къалай болгъанын да кесим ёлчелерге излейме...

Ол талачыкъгъа къонду вертолет. Академик бла генералдан башхала тюшдюле, мында къурургъа келтирген уллу шатырларын, кийимлени, орунланы, ашарыкъны-ичерикни да алдыла. Была алайда тамал салыргъа, хар нени джарашдырыргъа, ол бир экиси да вертолет бла тауланы башларында талай кере айланыб, къайтдыла.

— Бек сейир затха тюбев келебиз, — деди академик, джангы къурулган шатырны босагъасындан атлай. — Радиация барды хауада, алай а не радиация болгъаны билинмейди.

— Да радиация бир болур да? — деди Президент.

— Алай айтыб къоябыз ансы, радиациялада башхалыкъ барды. Бу биз билгенлеге чыртда келишмейди. Сизде радиацияны ёлчелеучю алгъынны приборла болурла? Былайда дегенлигимди.

— Бардыла, — деди Мурат. — Тауну юсюнде, вертолет бла кёлтюрлюб башында да ёлчелеб тургъандыла. Хауада азыракъ, тюбюнде уа бир-бир джерледе кёбюрек эди.

— Тюз айтаса, менде эски ёлчелеучю да алайыракъ кёргюздю, — деб, хурджунундан уллуракъ ручкача бир затны чыгъарды. — Джангы дегеним буду. Радиация неден келгенин, къалай болгъанын ангыларгъа онг береди. Алгъыннгыла уа, ол барды деб билдиргенден озуб, джукъгъа джарамайдыла. Аны себебли, мынга ышаныб тура эдим. Радиация къаллай бир болгъанын билдирген санла ёрге, энгишге секириб турадыла. Приборум чыртда шашыб къалды.

— Радиация уллудан эте болурму аллайла? — деб сорду Исмаил.

— Аны генерал да айтды учуб айланган сагъатыбызда. Огъай, муну чуруму башхады. Шатырны ичинде да кёрейик... Ма, энтда башлады, — деб, къолундагъына къатды. Къалгъанла да къарадыла. Кертиси да, джазыула, санла ёрге-энгишге болуб, къалтыраб, адам джукъ ангыларча тюл эдиле. — Энди эсги бла къарайыкъ, — дей, дагъыда бир хурджунундан башха ёлчелеучю чыгъарды. Шатырда адамланы экисинде табылдыла дагъыда аллайла. Былайда да бар эди радиация, алай кёб болмаса да. Юч прибор да бирча кёргюздюле. — Кечериксиз, не айтыргъа да билмейме, — деб, ауур ишден арыган адамча, мангылай терин скюртдю Иван Дмитриевич. Алай тирелиб къалгъаны ючюн джунчугъаны, уялгъаны да таныла эди.

— Бузулуб болурму бу затынг? — деди Президент.

— Алай дженгил бузулуучуладан тюлдю, илмуда белгисиз радиация болуб къатышыб турады. Бу иште не прибордан, не менден магъана джокъду, джашла. Тауну юсюнде да тюрлениу эслемедим. Тюбюнде гырын а энтда талай километрге созулгъанды. Бек терен, башына иги огъунакъ джууукъ джерлери да бардыла. Энди ол сиз бла джаяу барыб, къараб чыкъсам, болумну толу айтыргъа хазырма. Вертолетдан былайы быллай бир метрди деб, бегитиб къоярча кесгин, ачыкъ кёргюзмейди...

Шатыргъа ашыгъыш кирген летчик аны сёзюн белдю:

— Бусагъатда рация бла бу телеграмманы бердиле, — деб, бир къагъытны генералгъа узатды.

Николай Акимович алгъы бурун ичинден окъуду да:

— Былайыны башында бегиб, хар неден хапар бериб турлукъду, деб махтанган спутникден да магъана чыкъмагъанды, — деди. — Ол сизни тауну башында орунлу болалмагъанды. Белгиленген джеринден джыйырма километрча бирге джаллаб, алайын сымырлаб кюрешеди, дейдиле. Аны ызы бла да бирни ийгендиле. Ол да бу тауну башындан бир джанына чартлагъанды, къалайда тохтагъанын ачыкълаб кюрешедиле. Бу джолгъа дери белгиленген джерден аллай бир джанлагъан спутник болмагъанды.

— Ишексиз муну башына джетгенмиди?— деб сорду Исмаил.

— Джетгенди, былайда мурукгу да этгенди, — дей, телеграмманы анга узатды генерал. — Биз билмеген не эсе да бир кюч, аны алайдан кыстаганды.

— Мени джангы приборум да аллай бир зат бла «шашыб» турады, — деди академик. — Джашла, былай олтургандан хайыр джокъду. Кюн батаргъа кѣб кълмагъанды, джарыкъда бир къат айланыб чыгъайыкъ. Сора кече оноулашырбыз, халгъа къарарбыз.

— Огъай, Иван Дмитриевич, — деди Президент. — Кече сен не Черкесскеде, не Къарачай шахарда боллукъса. Былайда кыорыкъ тюлме.

— Аны бир да, эки да айтма, мен кетерик тюлме. Конференциягъа да бармайма. Бу не радиация болгъанын билирге, бир да кзуруса джораларча болургъа керекме. Тумакъча болуб кългъаныма уялган этеме, аны да ангылагъыз.

— Москвагъа ашырайыкъ да, анда керекли китабланы, документлени табарыкъса, алим тенглеринг бла оноулашырса, — деди генерал. — Джукъ белгили болса, не андан билдирирсе, не бери келирсе.

— Быллай затны юсюнден китабла, документле джокъдула, алимледен да болушлукъ чыгъарыкъ тюлдю. Интернет бла излеб кѣрюрге боллукъду, алай а анга тюшген илму ишлени басмада да хапарлары чыгъуучанды аз, кѣб болса да. Сиз меннге бир джукъ болмасын деб, аны ючюн къоратыргъа излейсиз, ангылайма. Джашарымы джашагъанма, этерими этгенме, джашарымы джашгъанма. Джаш адамла джаныгъызны аямагъан джерде, мен нек аяргъа керекме? Башлайыкъ ишибизни.

— Тебсинге къара, — деди Президент алайда джашланы бириие. — Ёретин ауузланайыкъ да, айланыб къайтайыкъ.

— Адам аз кѣрюнеди, башхала къайдадыла? — деб сорду академик.

— Бизни бла келген талай джаш тышындадыла, бу тѣгерекде, — деди Мурат. — Алгындан тургъанла бетджанларында болурла. Джаныгъызгъа сакъ болугъуз, деб къаты айтылганды да, энди эркин айланыууну кыорыкъдыла. — Шатырны эшигинден хантла алыб кирген джашха:— Былайдагъыла да къабарыклары кълсынла да, джарым сагъатдан хазыр болсунла бизни бла барыргъа, — деди.

Ол кѣзюде бѣрюге ушаш, бѣрюден иги огъунакъ уллу джаныуарны хамхоту эшикден къарады. «Бу уа не болду?»— дегенча, сескекли болуб, алайдагъыла андан кѣзлерин алалмай тохтадыла. Къайсы эсе да герохуна да узалды. Кесини да ауузунда бир акъ затчыкъ кѣрюне эди.

— Бу Хасанны итиди, — деди Исмаил. — Ол тас болгъанлы юйюнден къачыб, былайлада айланган хапарын эшитген эдим. — Аллына атлады да, башын сылады. «Бойнакъ», «Бойнакъ» деб ариу айтды. Ит бир тюрлюле сынгсыды да, ауузун ачды. Ол агъаргъан затчыкъ джерге тюшдю. — Къагъытчыкъды, — деб, Исмаил аны кыолуна алды. Ючгюл бюклениб тура эди да, джайыб къарады.

— Не затды?..

— Не джазылады?..

— Нек тынгылайса?..

Бу соруулагъа да эс бѣлмей, Исмаил къагъытчыкъны ол бир джанына да кѣз джетдирди да:

— Мында джукъ джокъду, — деб, итге бурулду. Ол да быгъыллай сынгсыды, сора ызына талай атлам этиб, келемисиз дегенча бурулуб былагъа къарады. Къозгългъан кѣрмегенинде, тохтады.

— Не эсе да бир зат барды ансы, бу бошуна алай этерик тюлдю, — деди Президент, къагъытчыкъны Исмаилны кыолундан ала. Анда кыоянчыкъны хамхотуча бир затчыкъны сураты салыныб эди. — Сабийле салыуучу суратчыкъгъа ушайды...

— Кыоянчыкъны сураты... Кыоянчыкъ... — деб, кеси аллына талай кере айтды Мурат. Сора Исмаилгъа: — Быллай суратчыкъны юсюнден нелени эсе да айтыб айланыучан эдигиз, — деди.

— Билдим, — деб, къагъытчыкъны ашыгъыш алыб, энта бир кере сынаб къарады Исмаил. — Сабий салмагъанды, Аслан салгъанды. Олду. Кабинетге, не да юйбюзге келиб бизни табмаса, «сиз кыоянласыз» дегенча, къагъытха быллай суратчыкъны салыб кетиучен эди. Асланны аллай письмоларын эшиклерибизге джабышыб тургъанларын, столубузну юсюнде да кѣрюучен эдик.

— Быллай письмо ийген эсе, сауду, — деб джарыды Президент. — Алгъаракъладан кългъан къагъытчыкъгъа ушамайды да?

— Огъай, кѣб болмайды къагъытчыкъгъа, — деди ФСБ-ны тамадасы, аны кѣзлерине джууукъ келтириб къарай. — Къайда эсе да былайладады Аслан. Ит анга тюбеген эсе...

— Тюбеген болмазмы?— деб, Кислюк къагъытчыкъгъа узалды. — Иван Дмитриевич, лупанг джанынгда эсе, къарачы, зыгъыр джабышханча бир затла бардыла.

— Бусагъат, — деб, гузаба эте, лупасын алды академик. — Зыгъыр, къум дерча хазна джукъ эсленмейди. Эки джанында да кючден танылган батыучукъла бардыла. Гитчечикле кеслери да.

— Ташны тубюнде джашыргъан болур эди, — деди Мурат. — Зыгъыргъа, къумгъа кѣмюб къойгъанды, десек да уллу джангылмазбыз. Къагъытчыкъ алайда къаллай бир тургъанды? Аны билсек, кѣб зат ачыкъланлыкъды...

— Къалайда табхан болур ит? Ол джерни излерге керекди, — деб, кыскыныкга кирди академик.

— Майна, ит бизни чакъыргъанча кѣрюнеди, алайгъа элтирик болур, — деди Президент.

— Къайры элтиригин билмейме, тынгысызды, — деб, нѣгерлерине къарады генерал.

— Барайыкъ ызындан, — деб ёрге турду Исмаил. — Бу арт эки-юч кюннге дери талай кере джангур джаугъанды. Дорбуннга, не башха бир таб джерге салмагъан эсе, джибирге керек эди.

— Ким болса да табса эди, деген затын адам алай терен джашырлыкъ тюлдю, — деди аланы ызларындан тышына чыгъа Иван Дмитриевич.

— Да кѣрейик, — дей барыб, итни башын сылады Президент. Алай этерин сакълаб тургъанча, Бойнакъ ол кѣл болгъан джары айланды.

— Мен гырынны не бола тургъанын да ёлчелерге керекме, — деб, академик аппаратын алыргъа вертолет таба бурулгъанында, аны тохтатыб, ол джумушха алайда джашланы бирин ийди Исмаил.

Итни ызындан талайны бардыла. Андан ары бурнун джерге тийириб атлагъанындан, энди ыз алгъанын ангыладыла. Была да алгъынча болмай, сынаб къарай тебретиле аякъ тублерине. Чурукъ ызланы да кѣрдюле. Ала тауну башында таш, зыгъыр, къум, ханс болгъанына кѣре, бир ачыкъ эслене, бир аз таныла, бир тас бола эдиле. Ит а чыртда аджашдырмай, ызны алыб бара эди. Ыз да экеуленни ызы. Алай бла уллу кѣлню джагъасына джетдиле. Ит бурнун тиреб тохтагъан джерге джангыз бир ыз баргъан эди. Экинчи берлакъда къалгъан болур эди, деген оюмгъа келдиле.

— Джашла, нек джукъ айтмайсыз? — деди Президент, тѣрт джанларында экишер-ючюшер болуб сакълаб тургъан омончулагъа да кѣз джетдире.

— Ашыкъдырма, айтырбыз, — деди генерал. — Биз бу тѣгерекде бир кесек айланайыкъ, къарайыкъ, кенгешейик, — деб, Мурат бла Исмаилны биргесине алыб, алайдан тайдыла.

— Да сора биз солуйукъ, — деди Президент. — Эшта аланы джюз тюрлю оюмлары болур, ары айырсынла.

— Да, хо, — деб, бир затланы мурулдай, академик приборун джарашдырды. Сора, вертолет бла башы бла уча ачыкъ-

лагъанын белгилеген уллу къагъытын джайды. — Ол тубюнде гырынны джерни джюзюне эм джууукъ, башхача айтсам, эм джукъа беш кесеги барды, — дегенинде, Президент да ол къагъытха къатды. — Ма, белгилениб турадыла ала. Ит бу къагъытчыкъны табхан джер аланы бириди. Энди ёлчелеб кѣрейик. Башындан джюз метр этген эдим... Огъай, андан артыкъды.

— Къайсы тюздю?

— Бусагъатда кѣргюзгени. Айтхан эдим да, мийикден къаргъан сагъатда бир кесек джангылыч болады. — Ол ючюсюню ызындан къарады да: — Была иги узайдыла да, — деди. — Ит да бизни джукъгъа санамай, алагъа тагъылыб баргъанына къара.

— Исмаилны алгъында эки-юч кере кѣрген болур эди, Хасанны къайгъысы бла баргъан кѣзююнде, юлеринде.

— Былайы бла гырынны арасы джукъа болгъанын билселе, анга кѣре да бир оюм этерик эдиле... Ол суратчыкъны салгъан, къагъытны былайгъа джашыргъан аллай бирни келиб айланмай, арлакъда нек къоймагъанды?

— Нѣгери ким болгъанын билсек, анга джууаб табыллыкъ эди. Былайгъа дери джашырыргъа таб тюшген болмаз. Асланны кесини мадары болмай, биреуге тилеб, ол да кѣлню джагъасын тыйыншлыгъа санагъан эсе да билмейбиз. Къайдам, дагъыда не чурум барды... Хы, была келедиле. Оноуларын эштейик.

— Иван Дмитриевич, ёлчеледингми? — деди иги арлакъдан огъунакъ да Исмаил.

— Хо. Гырын бла бизни арабыз узакъ тюлдю, — деб, бу да хапарын айтды.

— Биз да ол оюмгъа келген эдик, — деди генерал. — Исмаил айтыудан, алай джукъа болгъаны ючюн, иш этиб былайгъа салгъандыла къагъытны.

— Джашла, оноуугъузну джарашдырыб айтыгъыз, — деди Президент.

— Суратчыкъны Аслан салгъанына ишек джокъду, — деди Мурат. — Бери кесими келтиргенди, биреуге тилебми джашыртханды, бизге аны да башхалыгъы джокъду. Сауду къайда, къалай эсе да. Бир мадарла этерге да кюрешеди. Аны къуру сауэсен болгъанын билдирир ючюн салынмагъанды былайгъа къагъытчыкъ. Биз оюм этгенден, не кѣлге, не кѣлню бу джагъасына сакъ болугъуз, дегенлигиди. Нек сакъ болургъа керекбиз? Аны юсюнден бир оюмгъа келалмадыкъ, — деб, нѣгерлерине къарады. — Не мен кесим, не башха ышанырча адам эртде-кеч болса да былайын джокъларыкъды, анга тубегиз, дегенлигиди. Экинчи джанындан къарасакъ, тубюнден бери эм джукъа джерлени бири болгъанын билиб, къазабыз, атылтабыз десегиз, былайгъа

бурун уругъуз, дегенге ушайды. Ючюнчюсю, къаллайла эсе да, кёл бла башына кёлтюрюлюб этедиле хатаны, анга кёре мадар излеги, деб буюрады. Былайда тюбюнден, башындан болса да атыллыкды, ооллукъду, деб билдире эсе да, къайдам. Бу оюм-ланы бары да келишедиле, биринде тохтаб къалырча тюлдю.

— Тохтаб къалмасакъ да, сиз айтханланы бирикдирген зат барды: былайгъа сакъ болугъуз, былайыны къайгъысын этигиз, дегенча ангылайма мен, — деди Президент. Джашла ол айтхан-ны тюзге санадыла. — Аллай бир заманны ичинде бу тауну башында онла бла адамла айлангандыла. Хасанны ити аланы барындан да айырыб, ма бу эки ызгъа нек магъана берди? Аны къалай ангылайсыз?

— Ол соруугъа джууб хазырды, — деди Исмаил. — Аслан Хасанны ботинкаларын кийиб кетгенди. — Къатында чёгелеб тургъан итни башын сылады. — Иесин излеб, дыгалас этиб, ашсыз-суусуз айланган ит, аланы ызларын кёргенди, таныгъанды. Джазыкъ, къарны ичине къуруб, ахырына таяныб турады. Мен муну къайгъылы да болайым, ачдан, арыгъандан аууб къалыр-гъа тебрегенди.

— Энди шатыргъа бир джыйылайыкъ да, анда оноулашыр-быз, — деди Мурат. — Бусагъатдан къарангы боллукъду...

Кеч болуб баргъанына да къарамай, тегерекде джашладан алтысын кёлню джагъалары бла бир къат айланыб къайтыргъа ашырдыла. Не эсе да ит да алагъа тагъылды. Къалгъанла ол келген сокъмакълары бла ызларына тебретдиле. Бу бешисин тал-лай джаш, он-онбеш метр узакълыкъда, арагъа алыб бара эдиле. Хар бирини къолунда автоматы, джанында да героху бар эди. Бу бешиси уа хар ким бирер оюмну айтыб, биринде да тохтаялмай, аякъ ызла бошалгъан джерге джетдиле. Алайда тауну джарыб чыкыгъанча сюелген къая бар эди. Аны тегерегине да айландыла. Эс бёлюрча джукъ кёрмедиле.

— Былайлада бери чыкыгъан, ары тюшген джерлери болса, бир ышан табыллыкъ эди, аллай бир кюнню ичинде ким болса да эслерик эди, — деди академик. — Учхан аппаратлары болуб, аны бла тюшюб, аны бла кете болурламы?

— Аллай джукъну да эслерик болур эди быллай бир адам, — деди Исмаил.

— Аны уа айтма. Кёзге кёрюнмеген аллай аппаратланы да ишлеб кюрешген хапарлары барды бир-бир къраллада.

— Иван Дмитриевич, ол учхан тауну тюбюне да кирирге керекди да, къалайда болса да бир джерде, — деди Президент. — Алайын да киши билмейди.

— Болумубуз алай болуб билмейбиз ансы, аппаратха, адамлагъа да джоллары джетише болурла, — деб, органлада

къуллукъ этген ючюсюне да «таякъны» учун джетдире, атла-ды академик.

Джассы бола джыйылдыла шатыргъа. Бир кесекден кёлню тегерегине айлана кетген джашла да келдиле. Эм алгъа итге аш бердиле да, бу бешиси шатырда, къалгъанла да белгиленген джерлеринде ауузланыргъа олтурдула. Была къызыугъа кирген сагъатда, Бойнакъ эшикден къарады. Сора ызына къысха буру-луду. Энтда бир джукъ атайым аллына, тойгъан болмаз деб, Исмаил ары атлады. Алай а ит тас болуб тура эди.

Арыб да, ач болуб да джыйылгъан адамла, бу къайгъыны юсюнден тебсиде да сёз къозгъаргъа излемей, салынган хант-ланы дженгиллетдиле. Кюн батхандан сора тауну башында хайт деб суукъчукъ бар эди. Минги Таудан ургъан аязда анга къошу-луб, суукъсураб кирген эдиле шатыргъа. Алкъын джылыныб бошамагъанлары себебли, тышында джашла кофе, чай болса да дженгилирек келтирселе эди деб, эшик таба къарай башла-дыла. Ол кёзюде генерал:

— Ол къагъытчыкъ къайсынгады? — деб сорду къабынын ашыгыш джута.

— Мендеди, — деди Исмаил. — Энтда къараргъамы из-лейсе?

— Хо, бир зат эсима келгенди...

Башхала да ашагъанларын къоюб, анга бурулдула. Генерал къагъытчыкъны ачыб, дагъыда алгъын болумуча бюкледди. Иш-сиз адам эрикгенин кетерирге булджугъанча, юч-тёрт кере алай этди.

— Бу муну мынча кере нек бюклегенди? — деб, олтургъан-лагъа кёзюу-кёзюу къарады.

— Ичине мылы ётмесин деб этген болур, — деди Иван Дми-триевич.

— Исмаил, келиб сизни табмаса къоюучю къагъытларын былай бюклеб билемисе? — деб сорду республиканы ФСБ-сыны тамадасы.

— Огъай. Эгечинден туугъан сабийле — зат телеселе, теф-тер къагъытладан къушчукъ этиб бериучен эди. Ол сагъатда бюге эди тюрю-тюрю.

— Николай Акимович, нек сордунг? — деб, анга джити къа-рады Президент.

— Блакнотдан джыртылгъан гитче къагъытчыкъ алгъы бу-рун тёрт бюкленгенди. Андан сора дагъыда бир бюклеб, юч-гюл этгенди, алгъынлада джюрюучю письмолача...

— Ол халда санасакъ, беш кере бюкленгенди. — деди Мурат. — Сени оюмунгу ангылагъанма...

— Сора, не боллукъ эсе да беш кюнню ичинде боллукъду,

— деб, Исмаил сигарет пачкасын кьолуна алды. Алай а, кесинден иги огъунакъ уллу Президентни кьатында тютюн ичмеучен эди да, ашыгъыш ызына салды.

— Алайды, деб турама, — деди генерал. — Исмаил, сен дагъыда нени эсе да айтыргъа тебреб тохтадынг.

— Асланны аллай халиси болуб билмейме да, экили бола турама. Тёрт бюклегени бла кьоймай, дагъыда бир бюклегени... Дууача этгенлиги болмагъаны хакъды. Не эсе да бир зат бла байламлыды ол этгени.

— Быллай затладан джукъ айтырча, даулашырча хапарым джокъду мени, алай болса да Исмаил джаллыма, — деди Президент. — Алайын тутуб, башха оюмлагъа ат юсюнден къарагъан тюз болмаз. Сёз ючюн, бюкленнген джерлени санамайыкъ да, бюкленнгенлени араларында кьагъыт кесекле кьаллай бир болгъанларына кёре ойлашайыкъ десем, анга не джууаб берликсиз? Ала уа, сюйсенг кесиб сана, сюйсенг алайлай сана, сегиз боладыла. Кюнледе тохтай эсек, бешде тюл, сегизде тохтайыкъ. Хайда, даулашыгъыз энди мени бла, — деб тебсиге джангы салыннган кофеге узалды.

— Мен даулашмайма, — деб, эки кьолун ёрге кёлтюрдю Мурат.

— Даулашыргъа керек тюлдю, тюзге санаргъа керекди, — деди генерал. — Хапарым джукъду, деген кибик этиб, сыртыбыздан салыб кьойдунг да, — деб ышарды.

— Сора, не беш кюнню, не сегиз кюнню ичинде бир затла боллукъдула, деген оюмгъамы келесиз? — деб сорду Смагин.

— Бу кьагъытчыкъ кюнлени белгилейди деб, анда тохтасакъ, алай болады, — деди Исмаил.

— Тохтайыкъ анда, — деди генерал. — Алай а. Президент тюз айтады, дагъыда-къалай джораларгъа боллугъуну сагъышын этейик...

— Сау бол, джый тебсинги, — деди Президент, джукъ керекмиди дегенча эшикден къарагъан джашха. — Ол кьагъытчыкъгъа былай уллу магъана бере эсек, ол алайгъа кьачан салыннганы да билинрге тыйыншлыды. Оюмубуз тюз эсе, анга кёре тергеб, ненча кюн озгъанын, ненча кюн кьалгъанын чыгъарыргъа керекди...

Аны юсюнден да келдиле бир оноугъа. Тауну башында джангур джаумагъанлы тёрт кюн болгъанын ачыкъладыла. Джангур джаугъандан сора да бир кюн, бир кече озмаса, кьагъытчыкъ зыгъырда мылы боллукъ эди. Ол а кьургъакълай турады. Алай эсе уа, ол салыннганлы эки-юч кюн болады. Керти да кёлде, не аны джагъасында бир затла боллукъ эселе, бу беш-алты кюнню ичинде болургъа керекдиле...

— Бери чыгъыгъыз, бир сейир барды, — деди сакълауул-лукъ этген джашладан бири, эшикден къараб.

Бир-бирине ал бермей, тышына мыллык атдыла. Быладан сол джанына джаллаб, эм мийик къаяланы биринден (аны кьатындан эсе да ангыламадыла) джанган от чыгъа тура эди. Асыры ачы джарытхандан тегерек кюндюзча болуб, хар не кьол аяздача кёрюне эди. Джелчик болса да, ары-бери бюгюлгени болмай, ол джанган тюз ёрге чыгъыб бара эди. Асыры мийикге кёлтюрюлгенинден, аны учу къалайда бошалгъанын айтырча тюл эди.

— Кюннге къарагъанча кьамадыла кёзлерим, — деди академик, ол джукъланнганында. — Ёмюрюмде быллай затны кёрмегенме, эшитмегенме, биреу айтса да ийнанныкъ тюл эдим.

— Айтхан эдик да тауну башындан бир-бирде от чыгъады деб, — деди генерал.

— Ол эсимдеди, алай а туура былайды деб турмай эдим. Хай-хай-хай, кьаллай уллу кюч барды. Алай чыкъгъан сагъатында таулары силкиндирирге, тауушу да бек халек болургъа керек эди, бу уа тюз кёрюннген болмаса... Сейир-тамаша, — деб башын чайкъады. — Ол от чыкъгъан джерни тинтиб къарагъандыла, деген эдигиз. Алайда чыртда бир ышан табылмагъанына мен ийналмайма. Алай болургъа мадары джокъду.

— Сен тюзсе, алай а «мадары джокъду» дерча кёб зат болады бу тауда энди, — деди Президент. — Келигиз, ичгери кирейик, суукъду, — деб, шатыргъа атладыла. Ол босагъагъа джетерге, вертолет табадан джашланы бири кьагъытчыкъ келтириб, кьолуна тутурду. — Тамбла кюн ортада Москвада бол, деб билдиредиле, — деди ол аны окъуб. — Иван Дмитриевич, сени да ала кел, дейдиле.

— Ол сиз айтхан кюнле бошалгъынчы джукъгъа да бармайма, былайда турлукъма, — деб чорт кесди академик. — Илмуда белгисиз бир затла боладыла. Алары сансыз этиб кетсем айыбды, ёмюрюм ёкюнуб турлукъма. Ол от чыкъгъан джерге барыб къарамай боллукъ тюлме, ол тегерекде къаяланы, батыулары да тинтиб кёрлюкме. Айтыгъыз да, ары билдирсинле.

— Алай ат юсюнден билдирген бла боллукъ тюлдю, — деди Президент. Сора генералгъа бурулду да: — Николай Акимович, сен кесинги атынгдан, была мында амалсыз керекдиле де да, бизни башыбызны ал. Алай табыракъ боллукъду. Эт да, тиш да кюймез, — генерал шатырдан чыкъгъандан сора, Исмаилгъа: — Блакнотунгу ал да, мен айтханлары джаз, иги джашча. Сора вертолет бла ызынга кьайт да, ол ишлени тындырыб, танг ала-сына бери келирсе... Хазыр болдунгму?... Сора джаз: ФСБ бла ич ишлени министерствосундан джыйырма адам, МЧС-ден да эм

усталарындан, чыныкыгъанларындан аллай бир, талай шатыр, барына да кече джукъларча машокла, беш-алты кюннге джетерча бир азыкъ. Аны тышында да невропотолог, травматолог, терапевт врачла, медсестрала келтирирсе. Дарманлары, башха кереклери да эркин болсунла.

— Вертолетха ала бары да сыйынныкъ тюлдюле, — деди Мурат. — Экинчи вертолетну да алсынла.

— Огъай, ол анда турсун, къайда не болурун билмейбиз, бир амалсыз кёзюуге сакълайыкъ аны. Сыйынмагъанланы машинала бла тауну этегине джетдирсинле. Биз мындан излегинчи алайда огъунакъ турсунла.

— Сен айтханланы бары да алайда турсала иги болур, — деди ФСБ-ны тамадасы. — Мени сартын, былайда алай кёб адам кёрюнмегени игиди бу кюнледе. Кече келиб, алайда уллу дорбунда, чегетчини юйюнде — затда джашырылыб къалсала разыма.

— Мени оюмум да алайды, — деди Исмаил. — Бу къагъытчыкъны бизге джоралагъан кёзююнде башында аллай бир эдам болурун билген болмаз Аслан. Иги этебиз деб, аны муратына табсыз этмейик.

— Огъайым джокъду, — деди Президент сагъышлы. — Алай а, кертиси да болгъан къалабалыкъ болуб къалса, къалай этерикбиз?

— Биз къайтхан вертолет былайда турлукъду да, джетер да алып да чыгъар. — деди Исмаил.

— Ол ветолетха бир джукъ этиб къойсала уа?

— Ышаныу джокъду, — деди академик.

— Ол къоркъуу да барды, — деб сагъышланды Мурат, Исмаил не айтыргъа билмей тынгылагъанында. — Черкесскеде, республиканы башха джерлеринде керек болса, Ставрополдан, Мин-Воддан чакъырырла. Экинчи вертолет да келсин да, тауну этегинде адамланы къатларында болсун.

Президент да ол оноуну тюзге санагъанында, Исмаил блакотун да хурджунуна сала, шатырдан ашыгъыш чыкъды.

Онджетинчи Башы

— Не эсе да кёзлерим къарангы этедиле, боюн безлерим да билдиредиле, — деди Аслан, врачны кабинетини босагъасындан атлай.

Балджан къагъытлагъа кёз джетдире тура эди да, бери бурулуб, анга сескекли къарады. Бу ышаргъанында сылтаугъа айтханын ангылады, кушетканы кёргюзюб, олтурургъа буюрду.

— Ол джол берген дарманларымы ичгенмисе? — деб сорду.

— Ичгенме. Аланы башха затлагъа берген эдинг.

— Башхалагъа болгъанлыкыгъа, адамны чархына саудан да джарагъанладыла ала, — деб къатына келди — Да къарайым, — деди да, келегини джагъасы таба узалды. «Тюймечикни» джабаргъа излегенин джаш ангылагъан эди, аны къолунда целлофаннга ушаш бир кесекчикни кёргенинде. Алай а къыз къолундагъын хайырландырмады. Аны столуну ящигине атды да, «тюймечик» алайдан къораб тургъанын къоллары бла билдирди. — Башынгы ёргеракъ эт! — деди сора. — Хатанг джокъду. Джюрегинге да тынгылайым, анга кёре дарманла да берирме.

— Джюрегим игиди. Бутларым талгъанча болуб турадыла.

— Тыш кийимлеринги теш, барына да кёз джетдирейим, — врач ол кийимлерини да былайында бир джукъ болур, деген джерлерине къараб чыкъды. — Къоратхандыла микрофончукъну. Сен быланы кёллерине джарагъанса къаллайла эсе да.

— Учхара адамгъа санаб, сансыз этген болурла, — деб ышарды Аслан. — Бусагъатда бизни эшитмегенлерине ышанамыса? — деб сорду. Ол башын силкенинде, мындан ары чыда-ялмай, къаты къучакълаб, эринлерин эриллерине салды. Къызны къоллары джашны бойнуна чырмалдыла.

— Биреу кириб къалыр, — деб, ол сагъатдан ызына турду врач. — Нек келгенсе?

— Профессор сени эрингмиди? — деб сорду Аслан. Башха сорлукълары эсинден кетген эдиле, бусагъатда аны билгенден уллу иш къалмагъанча эди.

— Огъай, — деди Балджан, бир бош затны айтханча. — Эрим да тюлдю, эркиши бла тиширыуча тюбешгенибиз да болмагъанды, боллукъ да тюлдю.

— Ол аны излесе не мадарынг барды...

— Айтханынг тюздю, алай а ишинден, къайгысындаи башха, тиширыула эсине келмегенчады. Хар ыйыкъда эки-юч кере чакъырады. Бир-бирде ауурсунады да, аны бла излейди. Кёбюсюне туурасында сюеб, иги кесекни къараб турады. Бу былай нек этеди деб, сейирсиниучен эдим ал кёзюуде. «Сен мени анама бек ушайса», дегенинден бери ангылагъанма аны чурумун. Эшта, университетни ол джыл бошагъан къызладан мени айырыб алгъаны да аны ючюн болур эди. Студент заманымда сура-тымы да биринчи кере кабинетине чакъыргъанында, столунда кёрген эдим. Энтда турады алай.

— Къайда окъугъаиса?

— Америкада.

— Муну анасы саумуду?

— Билмейме. Кийине башла.

— Джесирледен сора неича адам барды?

— Отуздан кѣб болмаз. Техника былайда бек кючлюдю. Кампютерле, роботла, аппаратла, приборла, къайсын айтайым... Электроэнергия джетишеди. Адам кюч кѣб керек болмайды. Джесирге ненчаны аллыкъ болсала да, тѣрт-беш адам чыгъады башына. Асламысына газ шокла бла ойсуратыб тюшгенге ушайдыла. Аязыб къалалмагъанлагъа мен да къарайма. Андан билеме. Бар, кѣб къалдың.

— Бараклада джесирлеге къарагъанынг боламыды?

— Болады. Къаты аууругъан барды деселе, джокълайма. Джукъгъан ауруу — зат джайылмасын деб, кесим баргъаным да болады... Керек болур десем, медсестраны алама биргеме. Аны да кесиме къоркуб нѣгер этмейме. Джесирле меннге игидиле.

— Сизникиледе адамлыгъы болгъан не да адам джазыкъсынырча джан бармыды?

— Джеймсден маджаллары джокъду, анга кѣре оюм эт. Джазыкъсынырча уа... Профессор. Бир кыйынлыгъы барды аны. Былай деб бегиталлыкъ тюлма. Аны кабинетинде не айтылгъанына да тынгылагъанла болурла. Ол себебден, аланы кѣллерине джетер ючюн хыны да сѣлешеди. Ишни оноуу аны къолунда болгъанлыкъгъа, кеси да джесирде тургъанчады.

Талай таблетканы уучуна кысыб, кабинетден чыкъгъанында, Джеймс бери келе тура эди.

— Ары кирсенг, къалыб кетесе, — деди ол. — Бусагъатдан тиширыула шахтадан чыгъыб, тенгизге кююллукудула.

— Сизни врачыгъызын джукъдан хапары джокъду, — деди Аслан. — Энтда ма быланы тутдурду да ийди, сабииге къалач тутдургъанча, — деб, уучундагъылыны кѣргюздю. — Къарамагъан джери къалмайды, ол, бу деб джукъ айтмайды. Халым тюрлене баргъанын а сезиб турама. Тиширыула деб не айтдың?

— Тенгиз джагъагъа бар, керек болса суугъа да кир. «Тишге илинирча» кѣрсенг таныш, сѣлеш. Кесине бир нѣгер табар ол да. Алай тюрлюле нек къарайса? Айтхан эдим да, кеслери разы болмасала, тиер мадар джокъду деб.

— Разы болгъанла чыкъмаймыдыла?

— Меннге чыкъмайдыла. Сеннге огъай демезле.

— Кѣрейик. Дарманланы ары салайым.

— Тенгизге бюркерсе. Мен да алай этеме берген дарманларын. Аланы хайырларындан хаталары кѣб болуб да къалады.

— Бек акъыл сѣз айтдың. Ненча ичдим эсем да, джукъгъа джарадыла, деб билмейме. Тиширыула «ауугъа» тюшселе, къайры элтирикбиз?

— Аны къайгъысын мен этерме. Дженгилирек бар. Мени бир ишим барды, узаймай джетерме...

Бу тенгизни джагъасына келгенинде, эркишиле джуунуб бошаб, кетиб бара эдиле. Тенгизни джюзюнден кыркъ метрча бир мийикликде къабакъ эшикlege джетген эдиле бир-бирле. «Былайы бары да суудан толгъаны болса, аланы баракларын басарыкъмыды экен?» — деген сорууну берди кесине. Огъай, аллай бир мийикликге кѣлтюрюлмезге керекди суу. Алгынча болмаса да, тенгизге да аз-аз саркъа барлыкъды оюлгъан къаяланы, ташланы аралары бла.

Бу ол сагъышланы этген заманда, эркишиле ары ташайдыла. Шахтадан тиширыула чыкъдыла. Ол джолда этгенлерича, тешине-тешине, ашыгъыш тюшдюле атлауучладан. Суугъа джууукълашыргъа бары да кымыжала болуб бошагъан эдиле. Ала Аслан сюелген джерден отуз-кыркъ метрча бирни арлакъда эдиле. Кийими-заты болуб танырча тюл эди. Бирча кымыжала, кеслери да къатангыла болуб, аны бла да ушай эдиле бир-бирлерине. Аслан аллай бир адамдан излегинин эслеб къоялмай симсиреди. Аладан мынга магъана берген а джокъ эди. Кеслери да энди суугъа ташайыб, андан башлары къараб тура эдиле. Джаш, не этерге билмей, иги кесекни сюелди. Дагъыда къарамы бла ол башланы аулаб тебреди. Бу джол аладан бири кѣзюм алмай тургъанын кѣрдю. Бу да анга джити къарады. Толу ышанмаса да, излеген тиширыууна ушатды. Эрлай тешиниб, бу джанындагъы буруугъа миниб, суугъа секирди. Барыб кымыжа тиширыуланы араларына кирген ушагъысуз болгъанын ангыласа да, алай этмей къоялмады. Кыйынлыкъны кѣзююнде амалсыздан чыкъгъан адебсизлик кечилир, деб ийнана эди. Къоркюу уа башха эди: ала не айтырла къатларына барса, къалай тюберле? Бу джууукълашса, къачыбмы тебрерикдиле, огъесе, асылсыз деб, арагъа алыб, суугъа кѣмерге, ълтюрюргеми изле-рикдиле?

Ол сагъышланы да эте, джюзюб къатларына джетди. Тиширыуладан а джюзген, сууну теренине баргъан джокъ эди. Сакъал тюблерине дери батыб, алайгъа бегиб къалгъанча сюелиб тура эдиле. Алай а, башла дженгил-дженгил суугъа ташайыб да чыгъа эдиле, уучлары бла сууну алыб, хаман тѣппелерине кююб тургъанла да бар эдиле.

Ол биягъы тиширыудан къалгъанла, кѣзлерини кыйырларын джетдиргенден озуб, энтда уллу магъана бермедиле джашха. Къачаргъа излеген, мынга джукъ айтхан, ачыулу къарагъан да болмады. Эшта, джанлары къайгъылы болур эдиле. Насыбха, ол тиширыу кыйыр скремде эди. Иш этиб алайгъа келген болур, деген акъылда тохтады Аслан. Джюзюб аны къатына барды да, сюелди. Бу тиширыуну юсюнде джангылмагъанын ангылады.

— Сен Фаризатса, — деди бетине джити къараб.

— Сиз айтхан болмай, биз айтханмы боллукъду, алай дей эсенг, болайым Фаризат...

— Сен ол сёзлени къой! Мен быладан тюлме, сизнича дже-сирме. Барыбызны да къутхарырча бир мадар болса деб, дыга-дас эте турама. Мени таныдынг болур? — тиширыу башын сил-кди. Джагъада Джеймсни эследи да: — Мен энтда тюберме сен-нге, нёгерлеринге танышла болгъаныбызны айтма... Энди керил-иб джаягъыма ур! — деди. Ол мурукгу этди. — Ур! Ауузунг бла да аманны къуй бу тиширыула эшитирча. Хайда!

Фаризат ол айтханчâ этди. «Бетсиз», «асылсыз» дегенча сёзлени да талайын силдеди. Бу да бир затланы мурулдай, джю-зюб ызына айланды.

— Не, болмадымы? — деди Джеймс. Энди хыликге этерик болур, деб тура эди да, бу «къуру» къайтханын онгсунмагъанын ангылады.

— Боллукъду, — деди Аслан. — «Чартлагъан шок тюз атар» деб, Къарачайда сёз барды. Бизни тиширыула саякъла тюлдюле. Эшта бу таулу кыызладан болур.

— Тышындан хазна джюкъду. Бу тегерекде республикала бла крайладан джыйылгъандыла эркишиси, тиширыу да. Кеси-гизни тилде селешген болурса?

— Орус тилде селешдик. Алай а орус тюлдю. Ургъанына сокъранганча кёрдюм да: «Энтда келликме», — дедим. «Кё-рюрбюз», — деб ышарды нёгерлерине эслетмей. Аладан тарты-ныб тебген болур эди. Энди бир тюеб селешейим да, андан сора экибиз да бирге барырча боллукъбуз. Ишексизме.

— Кёбге созма.

— Огъай, созарыкъ тюлме, бу кюнледе, — деди Аслан. — Сменадан сора бирер кере джуунадыла кюн сайын, деген эдинг. Эркишиле бусагъатда чыкъдыла, была сууудадыла...

— Ол эркишилени асламысы комбинатдандыла. Шахтада сменадан да кюн ортагъа чыкъгъанла кшошулгъан болур эдиле. Бир-эки кереден кёб сууугъа кирмегиз деб, аллай къатылыкъ джюкъду.

— Хар къуру да бу заманладамы келедиле? Ючюнчю сме-нагъыз болмаз.

— Огъай, кече хауаны тазалайбыз.

— Бу заманга чыгъыб, керексизге сакъламайым деб сора-ма, — деди Аслан. — Не эсе да бюгюн гаваныгъыз да къуруду. Ол кюн суууну башында кълкъыб тургъан къайыкъланы эсле-ген эдим.

— Аланы сеннге кереги джюкъду, — деди Джеймс. Сора тиширыулагъа бир кесек къараб турду да: — Башына чыгъыб

тахсабызны айтырынг джюкъ, билирге излей эсенг, бил: суу тюбю бла джюрюген къайыкъла энди былайы бла келмейдиле, — деб кшошду. — Эшта хауа бла ашыра турлукъ болурбуз.

— Башха айтханларынг къулагъыма кирмейдиле, чыртда дуня джарыкъгъа чыгъарыкъ тюлсе дегенинг...

— Алайды. Сен да, мен да, ма бу тиширыула да ахыр кюню-бюзге дери мында боллукъбуз. Сан бир солургъа баргъан да, сакълауула бла барады. — Арлакъда сюелиб тургъан Хасанны эследи да: — Бери кел! Тиширыулагъа къара! — деб ышарды.

— Мен сизнича бетсиз тюлме, — деди ол, была таба башын бурмай.

— Эркишилигинг алай болур...

— Къой, бу джазыкъны кюзгъаб турма, — деди Аслан кий-имлерине узала. — Кеси да башына чыгъыб къайтханлы шашар-гъа джетиб турады. Энди уа къачан чыгъарыкъды?

— Асыры кыйын джерлени кёргюздю да, аны чыкъгъанын-дан магъана болмай кълды. Энди элтсек да хайыр болмазчады. Къайыкъны толтурмай ашырдыкъ бу джол... Ол тиширыу бери къараб турады.

— Къарарыкъды. Анга экили болма, — деб, эркелетгенча аны сыртындан къл аязы бла кълкъды. — Бу кюнледе джол ачайыкъ да, артда бирин къя, бирине кече барырбыз. Къл, Хасан мени сакълагъанча кёрюнеди... Лабораторияда ишим да бошал-магъанды.

— Да сен бар, мен былагъа бир кесек къарайым да, сора къайтыб иги тынчайым. Тамблада не иш чыгъарыкъды, къай-дам.

— Джукълар заман болгъанды, не айланаса? — дей, Хасан-ны къатына келди Аслан.

— Мен сизнича кир иннет бла айланмайма, сеннге тансыкъ болуб да келмегенме, — деди Хасан. — Биягъында бир таныш адамданы кёргенме да, башым къатышыб, къайры баргъанымы да билмей айланама. Сеннге уа не...

— Хасан, башлама. Мен не эте эсем да, барыбызны да къай-гъыбыз бла айланама...

— Хо, кёрдюм...

— Таныш адамла деб, бир затла айтыргъа тебеген эдинг, — деди Аслан, сёзю башха джары бурур ючюн. Алкъын бир къяуум ишлени юслеринден сагъшы этерге, лабораторияны да джюкъларгъа, эртденбла Профессоргъа айтырыкъ оюмларын да хазырларгъа керек эди. Ол сеbebден мындан баш алыр къай-гъыда эди.

— Адамла уа... Атларын, тукъумларын унутханма, милиция-да, прокуратурада ишлегенледиле, деб турама. Кеслери да ша-

Хардан джашла. Джеймсча бир иблис экеуленни алыб бара эди. Бир кесекден ызларына кьайтдыла. Бери кьачан келгендиле, кьайдан чыкьгъандыла? Сени алагъа тюбегенинг, джукъ билгенинг бармыды?

— Огъай, — деди Аслан, бир кесек сагъыш этиб. — Эшта, бу кюнледе тюшюрген болурла бери. Мени алкьын ишлерим бардыла, сен тынчай. Джукъ билгеним болса, айтырма, — деб, лабораториягъа кетди.

Эшта, бу кьрген экеулен озгъан кече тюшюрген адамларын-дан болурла. Кимледиле? Айтыуларына кьере, алай джесирге алгъанларын зор-джол бла болса да, ишге урадыла. Сора былань ары-бери нек алыб айланадыла? Ала унамай, была да бюге-биз деб, зарауатлыкъ джетдирмеге эдиле. Ол сагъышланы эте келди лабораториягъа. Анализле кьалай кьргюзселе да, эртденбла Профессоргъа айтырыгъы бир эди. Алай болса да энтда кьараргъа, аны толу ийнандырырча дараджагъа джетерге дурус эди. Не аз да Профессор муну айтханларына экили болса, этген муратлары толмазлыкъын биле эди.

Кече арасында кьайтды бёлмеге. Хасан да джукъламай тургъанын сезди, алай болса да билмегенча этиб, орнуна кирди. Насыбха, ол да сёз башламады. Профессор бла ушагъын мыйысында тындырыб бошагъан эди. Энди андан ары этиллик ишлен и сагъышларына сингди. Ала уа бек кёб, бек кыйын, бек кьоркьуулу эдиле.

Хар зат бу мурат этгенча бола башласала, неден да алгъа, бизден адамла ачымазча мадарланы белгилерге тыйыншлы эди. Алай болур ючюн а джесирледен ол кёзюуде шахтада, комбинатда, суу джагъасында да киши кьалмай, бары да кече кьалыуучу джерлерине джыйылыргъа керекдиле. Ючюнчю смена болмагъаны себебли, алай этерге таблыкъ чыгъарыкьды. Андан сора тауну башына ёрлерге не мадар?... Джеймс... Джангыз олду бу затда себеб боллукъ. Аны кёз туурада тутаргъа керекди. Миллетге бу кыйынлыкъланы салгъанла кьурусала да, Джеймсден «болушлукъ» болмаса, джесирле да былайдан чыгъалмай, кьырылыкьдыла. Хо, бёлек заманны ашха-суугъа чыдарла. Андан ары уа... Андан ары не, ток берген агрегатла чотдан чыгъарыкьдыла, эшикле ачыллыкъ тюлдюле, башына барлыкъ джолларына тюшаллыкъ тюлдюле, тюшселе да ичи кьарангы боллукьду, вагончукъла орунларындан теберик тюлдю. Чыракъла джанмагъанлары себебли, башха мадар излерча болмазлыкъы хакьды. Хауаны тазалагъан система да тохтарыкьды, радиация джайыллыкьды. Эки-юч сагъатны ичинде тунчугъуб кьаллыкьдыла адамла. Ол оюм эсине келгенинде, тёппе тюклери ёрге турдула. Кыйынлыкьда джашай, ишлей эселе да, джанлары

сауду бусагъатда, кьайсысы кьачан ёллогюю ол Аллахны кьолундады. Бу уа, алаамат этеме деб, аланы барын да кьырыб, кеси да ызларындан кетиб кьалыргъа боллукьду. Не мадар? Не амал?..

— Нек джукъламайса? — деб, Хасан орундукьда олтурду.

— Не эсе да джукъу ённгелегенди, — деди Аслан. — Джукълатыучу дарманынг болуучан эди. Эки таблетка берчи!

— Кёб болурму?

— Боллукъ тюлдю. Кесим уянамасам, джети сагъатда уятырса... Хасан, быллагъа электроэнергия кьайдан келеди? — деб сорду таблеткаланы аузуна ата.

— Анга уа нек джетдинг?

— Алай бош. Эсиме келиб кьалгъанында сорама, — деди. Не этерге билмегенден соргъан эди ансы, ол джууаб берликди деб эсинде джокъ эди.

— Сен алай бош сормайса, иги джаш, — деди Хасан. — Электроэнергия кьайдан келгенин билмейме. Алай а, сен кьайда эсе да кьалыб, мен да сени сакълай, хант юйге кечигиб бардым да, шапа бла менден сора киши джокъ эди. Джангы ауузлана тебрегенлей, чыракъ джукъланды да кьадды. «Лампа— зат джокъмуду, джукъ кьөрмейме», дегенимде: «Сабыр бол, бусагъатдан ток берликдиле», деди. Айтханыча, чыракъ джангыдан джанды.

— Сора агрегатла талаймы боладыла?

— Бири бузулса бири ишлер деб, тута болурла талайны.

Кьайсы кьалайдады? Кьайсы кьалайгъа ток береди?.. Ол соруулары кьайтара да айта, кьалай джукълагъанын кеси да сезмей кьалды. Эртденбла Хасан кючден уялды. Хант юйге барыб ауузланнгандан сора, нёгерине:

— Мен келгинчи бёлмеден джукъгъа кьымылдама, — деди да. — Профессорну кабинети таба айланды.

Балджан ол джанындан келе тура эди.

— Не эсе да Профессорну халы кьолай тюлдю, — деди ол.

— Мен анга бара турама. Тюнене да бир кесек абзырагъанча кьорюннген эди. Не болгъанды?

— Билмейме. Аууругъаны джокъду. Бир кесекни туурасында олтуртду да, башыма бош этди. Тинтиб бир кьараргъа дедим, аны да унамады.

— Электроэнергия берген агрегатла ненчадыла? Кьайдадыла?

— Былайда бир, башына чыкьгъанлагъа, тюшгенлеге да бир. Шахталада, комбинатда да болурла энтда эки... Тилинги кьоргюз!... Кёб сёлешдик... Тюненеден маджалса, — деди. Сора: — Профессор сени саулугъунга сакъ бол деб буюргъанды, — деди да, кетди.

Ойнабмы айтды, огъесе керти да Профессор алай буюрубму айтды? Ол соруугъа джууб излей турургъа заманы джокъ эди, андан сора къайгылары, сагъышлары да башындан озуб тура эдиле. Тюзюн билир ючюн да врачны кесине сорургъа керек эди. Бусагъатда алай этер мадары да джокъ, анга заманы да джокъ эди. Алай болса да къыз безиб айтханнга санады. Профессор муну саулугъуна къайгъырмазлыгы белгили эди.

Приемныйде биягъы адамла, сансыз-санаусуз кампютерлени, башха приборланы джер-джерлерине узалыб, нелени эсе да тергеб, джазыб кюреше эдиле. Профессорну кабинетине кирген эшикни эки джанында эки джаш сюеле эдиле. Бери ненча кере келген эсе да, былайда сакълауула болуб кёрмегенди. Ол себеден, аны сакълаганла тюл, ишлери болуб келгенлеге санады аланы. Быладан сора джетерик болур мени кёзююм, деген акъылда, берлакъда туракълады. Ол сагъатдан Профессорну ауангысы кёз аллында сюелди. Къалай этерге билмей, аллына атлагъанында, эки джаш мынга джол бердиле.

Профессор башын креслону огъары джанына салыб, кёзлерин кысыб тура эди. Бети ёлюк тюрсюн алыб эди. Тыныб къалгъан болурму, деб кёлуне келди Асланны. Алай а, бу киргенинде кёзлерин да ачыб, акъырын аллырагъына болуб, алгъынча столуна джарашыб олтурду. Бу джол кесине эм джууукъ шиндикни кёргюздю бармагъы бла. Аслан анга олтурду да, къолтугъунда папкасын столгъа салыб, андан мынга кёргюзюрге келтирген къагъытларын чыгъара тебреди.

— Келишгенибизча тындыргъан болурса ишни? — деб сорду кабинетни иеси.

— Хо, буйругъунгу толтурургъа кюрешгенме...

— Алай этген эсенг, мен къошарыкъ зат къалгъан болмаз, — Профессор мынга джити къарады да: — Къагъытларынгы ызына сал да къой, — деди. — Мынга бек сынаб къарачы, — деб, бир суратны стол яшигинден алыб, узатды. — Къарачайда айланган, джюрюген джерлерингде быллай адамны кёргенинг болгъанмыды?

Отуз джыллада бир ариу тишируну белинден ёргеси. Кеси да таулу тиширугъа ушай эди. Джаулугъу, аны къалай кысыханы, кийими да анга шагъатлыкъ эте эдиле. Бусагъатда аны джылындагъыла алай кийинмейдиле. Адам ортасындан атлагъан, къарачай элдеде джашагъанланы арасында былай кийингенлерин кёрю ючюн къалмагъанды. Ол себеден, бу алтмышынчы джылладан, не да андан алгъаракъдан сурат болгъанын ангылады.

— Къайсылагъа эсе да ушатама, олду деб бегитирча эсима тюшюралмайма, — деди. — Хо дей эсенг, Хасаннга да кёргюзейим.

— Кёргюз, кесинг да бир сагъыш эт. Джанынга сал да къой. Энтда, бара баргъан заманда, башхалагъа да бир кёргюзюрсе.

— Кимди бу?

— Меннге бек багъалы адамды, — деди Профессор. Ол неге эсе да сагъыш эте шум болгъан кёзюучюкде, «чик, чик, чик» дегенча бир ауангы таушчукъла Асланны къулагъына чалышдыла. Ала Профессордан келе эдиле. — Сауду деб да айталмайма, дагъыда ким биледи. Бир да къуруса, къабыры табылса, — сора сёзю башха джары бура: — Атылтыргъа эм бек келишген сен белгилеген джерди, не? — деб сорду.

— Мен тергегенден алайды.

— Тюз тергемегенсе. Андан он-джыйырма метрни арлакъгъа салыгъыз атылтыуучуну. Кесин да биз алгъын салыучудан эсе асламыракъ этигиз. Сени бла эки уста барлыкъдыла. Ол эшик юсюнде сюелгенле аладыла. Мени ала бла сёлеше турургъа заманым джокъду, сен айтырса. Алайын чучхургъа, атылтыргъа хазырларгъа ненча адам керек эсе да алсынла. Къачан атылтырыкъса?

— Башына, тюбуне да энтда бирер кере къарасам, дей эдим. Эки-юч кюн керекди...

— Ол асыры кёбдю, — бир кесек сагъыш этди да: — Дагъыда бир къагъытлагъа, суратлагъа къаратыргъа дей эдим да, бусагъатда къоаяыкъ, — деб, къолу бла шиндигини арт джанында къабыргъаны кёргюздю. — Былайда, сейфледедиле. Сен ол иш бла бек ашыкъ.

— Алгъаракъ тындырыргъа кюрешейим, алай керек эсе...

— Мен башха ишни юсюнден айтама. Аны уа, бюгюн атылтыргъа хазырлаб бошагъыз, тамбладан кечикме. Къачан атыллыгъы сагъатны алайгъа ненчагъа салгъанынга кёре боллукъду. Мында пульт бла атылхан адет джокъду. Сагъатны кишиге ышанма, кесинг сал... кечеге. Хайда, ол экисин да ал да, бар! — деб, кёзлерин кысыды.

Аслан не айтыргъа, не этерге билмей, бу затла бары да тюшюнде бола тургъанча, кёзюне кёрюне тургъанча, къулагъына келгенча бир къуджур халгъа тюшюб, къатышханы бла кючден ёрге турду. Профессоргъа кёз джетдиргенинде, ол башын артына этиб, бу кирген сагъатдача, кёзлерин кысыб тура эди. Энтда ол «чик, чик, чик» дегенча таушчукъла билир — билмез эшитилгенча болдула. Кабинетден чыгыб бара, аллай таушчукъланы алгъын къайда эсе да эшитгенча бир затла эсине келдиле да, тохтаяракъ этди. Хо, бир танышыны кёкюрегинден чыгъа эдиле. Аны джюрегине клапанла салгъан эдиле алгъаракъда. Операцияны Москвада этген эдиле. Ол бери къайтханында кёре барды. Сау къалгъаны бла алгъышлай къучакълагъанында, кё-

кюрегинден чыкырмадагъан тауушла эшитилген эдиле. Сора... Босагъадан атлагъан эди да, ол эки сюелген джити къараб, сагъышын бёлдюле.

— Профессор айтырын айтханды, мени бла келигиз, — деди алагъа. Ол экиси биргесине тебретиле. «Орамгъа» чыкыгъандан сора тохтады. — Кюнортагъа хазыр болаллыкмысыз? — деб сорду. Ала башларын силкдиле. — Атылтыучу отну алгъын салыучугъуздан эсе эки къатха кёб алыгъыз. Профессор алай бу юргъанды. Аны салыр джерибизни хазырларгъа ненча адам керек эсе да, алыгъыз. Ол эсги шахтагъа кирген джерде кюнорта азыкдан сора тюбеширбиз, — деб, бурулуб кетди.

Сагъышха синнгени бла, джашагъан бёлмелерини къаты бла озуб баргъанын сезмей къалды. Аны тенгиз джагъасына чыкыгъанында ангылады. Келгенден сора уа ызына айланыб кеталмады. Берлакъда темир буруугъа чыналарын салды да, кёзлерин суугъа чыракъ ийди. Сууну джюзюнде не аз да толкъун ышан эсленмей эди. Ал кюнледе къарагъан, джууунган кёзюледе уа, Къара тенгизни анда халына кёре, мында да бир-бирде толкъунла джагъалагъа ёшюн уруучан эдиле. Энтда суу бери ташланы, къаяланы аралары бла кире, чыгъа тура болур ансы, былайы алгъынча тазалай турлукъ тюл эди. Башха джерден тенгизге ачхан «джоллары» къалайдан башланады, къайры чыгъады?

Ол сагъышла эсине келгенлей, «сен башха затланы къайгысын эт» дей, башын артына этиб, кёзлерин къысыб, ёлюкча саргъалыб тургъан Профессоргъа къарамы тирелгенча болду. Бу къолгъа алыб айланган ишлени бир къауумун сезгенге ушады ол. Сора муну нек тюрге джыйдырмады, нек ёлтюртмеди, алай этмегинден ары да шахтада, комбинатда къыйын джерлеге джибериб, нек кёл кенгдирмеди? Эски болубму, башха чурум бламы, энди чыкырмадай тебреген джюреги абзыратыб, мынга къатылыр къайгылы болмай къалды, дерча да тюл эди. Джаны чыкыгъынчы былайда борчун толтурур дыгаласын этерге керек эди. «Ашыкъ», «мен башха ишни юсюнден айтама» дегенлери уа? Эшта, дженгиликерек этеринги эт дегенлигиди ол. Нек ашыкъдырады? Сейфи къалайда болгъанын эсгертгени уа? Атылтыучуну эки къатха кёб салыгъыз, аны атылтыргъа джораланган сагъатны кишиге ышанмай, кесинг къур, дегенине да магъана берирге тыйыншлыды. Бу затла бары да былайын къурутургъа Профессор кеси болуша тургъанча тюлмюдюле? Огъай, ол да келишмейди. Болушургъа излесе, отлукну бу белгилеген эм джукъа джерден он-джыйырма метрни аркакъгъа салыгъыз, дерик тюл эди. Бу белгилеген а башында кёлню тюз арасыды. Ёлчелегинине, терегенине кёре да эм терени алайыды. Андан

джыйырма метрни — затны бир джанына джалласа, шахта бла кёлню арасы иги кесекге къалын боллукъу хакъды. Алай а...

Кёлню ортасы эм терен джериди, деген тюзмюдю? Арлагъы эсе уа терени? Бу дыгалас эте айланган ёлчуелени, тергеуелени ол алгъындан да билиб турмагъанды, дерге боллукъмуду? Аслан бу соругъа «огъай» деб, кескин джууб берди. Алай эсе, не дуняда, не тау тюбюнде бу ишни къурагъан къраллада, не Профессорну кесинде бир уллу тюрлениуле болгъандыла. Алай бир затны чуруму бла мында оноуну къолунда тутхан адам былайы къуруруна разыды. Хы, ол сурат а? Ол эсине тюшгенлей, ызына ашыкъды. Аны Хасанга кёргозюрге керек эди. Не эсе да ол сурат бла да бир затла байламлы эдиле.

Бёлмеде киши джокъ эди. Хасан кеси чыгыб, ары-бери узайгъаны болмаучан эди. Къайры эсе да алыбмы кетдиле, не болду, деген къоркъуу джюрегине келди. Джукъгъа къымылдама деб, тилеб да кетген эди да, сакъларгъа керек эди. Чыгыб, Джеймсни, затны таба эсем, бир хапар сорайым, дей тебрегенлей, Хасан эшикден кирди.

— Былайыны хауасын солуйялмайма, ол меннге джарамайды, деб джюз кере айтдым, эс бёлмейсе, — деди ол. — Ма бюгюн да хауа джетишмегенча болду да, башым къатышды да къалды. Врачха баргъан эдим да, ол джокъ. Медсестра, не эсе да биреу олтуруб тура эди да, ингирге дери боллукъ тюлдю дегенинде, ачыуланыб келе турама.

— Таян да солу, экибиз да бюгече иги джукъламагъанбыз. Мени халым да сенчады. — Асланны аузу алай айтханлыкъгъа, аны сагъайтхан башха зат болду. Врач джукъгъа чыкымаучан эди. Ол ингирге дери боллукъ тюлдю, дегени табсыз кёрдю. Алай а бюгюн адам ангыламазча, алгъын болургъа мадары джокъду дерча, кёб зат болур кюндю, деген оюмгъа келе, костюмун такъгычча тагыб, аны кёкюрек хурджунундан тиширину суратын алды. — Былай иги къара, бу адамны кёргенинг, таныгъанынг, билгенинг бармыды? — деб сорду.

— Бу... Тохта, эсине бир иги тюшюрейим, — Аслан креслогъа олтурду. Хасан бир кесекни суратха къатыб турду да: — Бу мени атам бла эки къарнашдан туугъан тиширивуду, — деди. — Аты Балджан. Ол сабийчик болуб, юйдегилери биринчи стамбулчула бла Тюрке кетедиле. Биз Орта Азиядан кёлню келген кёзюде Нарсанада табылды. Къаллайла эсе да элчинчи джыллада бери джыйылады. Къарачай болгъанын джашырыб, тюрк, аджербайджан дегенча бир миллетни айтады. Паспорту — заты да алай болады. Ол сагъатда къарачайлылагъа тюз къарамагъанларын, зорлукъ бла джуртларындан кёчюрюб ийгенлерин алгъаракъдан билиб этеди. Нарсанада юй сатыб алады. Арта бизни

ёзеннге кёчюб келди. Бек къарт болуб ауушду. Он джыл болду болур. Бу алгъаракъдан, таб джаш заманындан суратыды. Сеннге бу къалай тюшгенди?

— Эртдеден бери блакнотумда турады, — деб, Аслан суратны алыб ызына салды. — Къайсы эсе да элдегилени бири портрет этдир, деб берген эди. Ким бергенин да унутханма, кимди деб бергенин да унутханма.

— Къайсы эди экен? Сизни элде бизни джууукъларыбыздан адам барды, деб билмейме.

— Къайдам, эсиме тюшсе айтырма, — деб ёрге турду. — Сен ары-бери джаллама, мен бусагъатдан къайтырыкъма, — деб бёлмеден ашыгъыш чыкъды.

Профессоргъа Хасандан эшитген хапарын айтыргъа эди акъылы. Алай а, ашыгъыб чыкъгъанлыкъгъа, мурукгу этди. Айтыргъа керекмиди, керек тюлмюдю? Профессор аны билгенден мынга не магъана барды? Хасанны чакъырыб, толу хапар сорлугъуна ишек джокъду. Андан сора уа? Хасаннга не айтырыкъды, къалай къарарыкъды? Бу тишириуну къайдан таныды, кими болады? Сурат къалай тюшгенди Профессоргъа? Игиликгеми излейди, аманлыкъгъа амы излейди аны ызын?

Бир керти болуб, кесин табмаса да, джууукъларына къатылыр мураты бар эсе уа? . Бир зат эсине тюшюб, ол сорууланы барын чиркидти. Дженгил огъунакъ суратны алыб, сынаб къарады. Ол врач кызгъа бек ушай эди. Балджан а Профессор анасына бек тансыкъ болса чакъыргъанын ангылатхан эди. Сора...

Профессорну кабинетине ашыгъыш джетди. Алай а эшигинде: «Кирирге болмайды», деген сёзле джазылыб тура эдиле. Анга да къарамай, тюртюб кёрдю. Ачылмагъанында, къакъды. Киши чыкъмады. «Приёмныйинде уа адамла турургъа керек эдиле, бери нек къарамайдыла?» — деб, сейирсине башлагъанлай, ким эсе да бу элмегенлей алайгъа джетген адам, имбашындан къакъды. Бурулуб къарагъанында, бу кёрмеген бир саубитген джаш. «Профессор кишини иймегиз дегенди, — деди. — Джазыуланы кёрмеймисе? Къора былайдан!». Аны къарамындан, хыны сёлешгенинден джукъ айтыр, ары кирир мадар болмазлыкъын ангылаб, ызына айланды. Башына чыгъыб, адамланы урлаб къайтхан, аланы къоркъутуб, уруб-түйюб, къыйын ишлеге ургъан, Хасанны да, муну да кёз туурада тутхан Джеймс болгъанына ишексиз эди Аслан. Аны тышында да, ол къуллукълагъа башчылыкъ этгенлени бири болгъанын кеси да айтхан эди. Къайдам, дагъыда былайда къайсы ишлени тындырады ол, бу билмеген. Анга кёре хар неден хапарлы болгъаны да хакъды. Не эте эсе да, хаман ашыкъгъанлай, заманым джокъду дегенлей айланады. Бошлукъ чыкъса уа бу «тийреде» ары-бери бара, тенгиз джагъагъа чыгъа туруучан-

ды. Ол себебден, Профессоргъа иймегенлеринде, анга тюбесем бир джукъ билир эдим, деген умутда тегерегине сымырлаб къарай бара тургъанлай, Хасанны эследи.

— Алан, чыдаяммай келеме, — деди ол. — Сен бир затланы менден джашыраса.

— Джеймсни кёрмедингми?

— Къабырда кёрейим аны, кёрмегенме. Ол сурат къайдан чыкъды сеннге? Нек алыб айланаса? Тюзюн айт!

— Да айтдым да...

— Эсинге тюшюре тураса, не?

— Хо. Энди неге джагъамдан аласа? Сенден нени джашыргъанма?

— Джаш, мени тебдирме. Сен джукъну унутурукъ адамладан тюлсе. Айтыргъа сыймей этесе.

— Энди былайда даулашмайыкъ. Кел, ауузланыр заман болады, — деб, хант юй таба бурулду Аслан. Джеймс анда болурму деб, дыгаласы ол эди.

— Балджан мени эт адамымды. Аны къалай ангыламайса?

— Ангылайма. Кесим да къатышыб турама, сабырчыкъ эт, — дей, хант юйню босагъасындан атлады.

Хасанны тамам кёлю къалгъан эди да, ашаб чыкъгъынчы ауузун ачыб, сёз айтмады. Джеймс анда да джокъ эди, ызларына келген сагъатларында да эслемеди. Аслан бёлмеге келе билдирди Хасаннга ол суратны Профессор бергенин. Негери асыры сейирсингенден шашаргъа джетиб, сорууланы къуя тебргенинде:

— Энди чыртда тохтаб къал!— деб хыны этди Аслан. — Алай этеринги билиб айтмай тура эдим. Адамдан-затдан сорама деб, къан джаудурма. Бу эки-юч кюнде хар не хапарны да билиб, айтырма. — Шахтада атылтыуу ишлени башлар заманлары джетген эди да, бёлмеге киргенлей юсюнде кийимлерин тешиб, джолоучулукъгъа джоралангъанланы кийиб башлады. — Мен тилерик: бюгюн бла тамбла мен былайда болмасам да, тышында хазна кёрюнме. Джеймсге тюбегенинг болса да, хыны сёлешме. Бир тюрлениуле болурча кёрюнедиле, сакъ тур!— деб, чыгъыб кетди.

Атылтыучуну Профессор айтхан джерге салдырды. Къалай джарашдыргъанларына къараб турду ансы, муну болушлугъу керек болмады, ишлерин уста билген адамлагъа. Алай а Аслан, атылтыуучу салынныкъ къуушха, суу мылы болурму, деген умутда бек сынаб къарады. Огъай, аллай ышан эслемеди. Аны онгунмады. Аллай джукъ болса, суу джууугъуракъды, дерге боллукъ эди. Атылтыучуну салыб бошагъандан сора уа, Профессор айтханча, алайда усталаны бир джанына этиб, кёргюзмей, са-

гъатны керекли заманга кзуруб, тыйыншлы джерине джарашдырды. Алайдагылагъа да кзуушну аллын бегитирге буюрду. Профессор атылыкъ заманны эркинлигин бергенликге, врач кызыны «ол кеси да джесирде турганчады», деген сёзлери эсине тюшюб, энтда бир къайгы чыкъды: анга да къарауулла бар эселе, бир затланы сезиб кююб, сагъатны башха заманга кёчюрюрге, не да атылмазча этерге да боллукъдула. Ол сагъыш да эсин чимдей, ала аллында, бу ызларындан шахтадан чыкъдыла. Шахтаны къабакъ эшиклерин бегитдиле. Къайдан, кимден, къалай алгъанларын билмей эди, ачхычла ол эки джашны биринде эдиле. Киритлени да ол этди.

— Аланы меннге бер! — деди Аслан анга. Ол сёз да салмай узатды. Эшта, бу айтханны этиб барыгъыз, деген болур эди алагъа. Ачхычланы хурджунуна салды да: — Юч кюнню былайда сакълауулла сюелирге керекдиле, — деди. — Сиз экигизни биригиз башчы болугъуз, не бу джашладан нёгер алыгъыз, не башхаланы чакъырыгъыз. Бир суткадан алмаша турурсуз.

— Ол керекмиди? — деб сорду ачхычланы берген.

— Меннге керек тюлдю, — деб сёзю чорт кесди Аслан. — Профессорну буйругъуду. Керек болмаса, айтырыкъ болмаз эди.

— Быланы башха ишлери да джетишеди, — деди ол, кзуушну къазыб, атылтыуучуну салыргъа хазырлагъан, нёгерлерин кёргюзюб. — Барсынла. Айтылгъаны бизге болгъанды да, бизбиз джуаблы. Башха адам да керек тюлдю, экибиз кёзю-кёзю сакъларбыз.

Алай айтханлыкъгъа «бек анасы джыламаз» дегенлей, толу эркинлик бериб кюймагъанын билдирди:

— Анга да огъайым джокъду, мен да келиб, сизге нёгер бола турурма, таб тюшгенине кёре, — деб, аладан айырылды.

Кёб келиб сагъайтыргъа да керек тюл эди, джокълай турмаса уа джюреги тынчылыкълы болмазлыгъын биле эди. Акъсылдым джаннган чыракъла кюндюзча джарытыб турганлыкъгъа, заман ашхамдан атлагъан эди. Шахтада иги огъунакъ мычыгъанлары, кюркбуу, умут, къайгы, сагъыш да анга кюшулуб, Асланны абзыратхан эдиле. Алай болса да, бир кесек квалкыб эс джыйса, кече да келиб кёз джетдирир мураты бар эди. Энтда бир чырмау, бир тыйгыч чыгыб квалыр, деб кюрккыгъаны уа кетмей эди. Дженгилик джетиб орнума бир ауулсам деб, ашыгыб джыйылды бёлмелерине. Хасан дарман ичген болур эди, хурулдаб джукълай эди, бу киргенинде да уямады.

Тамам джанына джетген, къайгыла, сагъышла мыйысын кемириб турган адам джукъугъа сингерге ёч болады. Эшта, адамгъа бек татыса, ол бир кесек къарыу алыр ючюн аны аллай халгъа сала болур. Былай таяннганлай джукъу басыб тебреге-

нинде, Аслан ёмюрюнде биринчи кере сынады аны. Не келсин, иги тынчайырча мадар болмады. Тамам джукъугъа синген кёзююнде, ким эсе да къабыргъасындан тюртюб уятды. Джеймс къатында сюелиб тура эди. «Бу хадауусну уятма» дегенча, Хасанны бармагы бла кёргюздю да, эшикке чыгъайыкъ, деб билдирди. Аслан ачыулана да бир тебреди, алай а бу джол ол бек керек эди да, дженгил огъунакъ кийиниб, ызындан атлады.

— Ол къатынга тюбединги? — деб сорду тышына чыкъганлай.

— Не къатынга квалдынг, — деб, ачыуланнганча этди бу. — Кече арасында уятмасанг, танг атарыкъ тюлмеди сеннге.

— Хы-хы, кюкюреме, чыдаяммадым, — деди Джеймс. — Кесим да бусагъатда къайтхан эдим да, бир хапар сормасам, кёзюме джукъу кирлик тюл эди. Кюзгъалыб турама.

— Кечериксе, бююн чыртда заманым болмады... Тохта, сагъат экиден атлаб турады да, — деб, сейирсингенча этди. — Бююн ол ишни тындырлыкъма. Ингирге хазыр бол! — «Къайдан къайтханса?», «Нек кюзгъалгъанса?», деб сорургъа бек талпыса да, кеси айтса иги эди, деген оюмгъа келиб, джукъ сормады. — Уятханса да уятханса, сигарет бер, меникиле ол бир хурджунумда квалгъандыла, бир-эки ары-бери да барайыкъ, — деди да, атылтырыкъ шахталары таба тебреди. Къабакъ эшикке кёз джетдирирге эди мураты.

Джеймс огъай демеди. Тююн да тарта, иги кесекни бардыла.

— Къайтайыкъ, — деди Джеймс. — Сен да тынчай, мен да тынчайым. Къарыусуз эркишиледице деб, артда тишируула сёз этмезча болайыкъ.

— Мен аллай джашладан тюлме, сен да ушамайса аллайгъа, — деди Аслан, баргъанын тохтатмай. Шахтагъа кирген эшикке кёб квалмагъан эди да, алайда сюелген муну бла бирге кёрсе, аны да магъанасы болур деб, дыгаласы ол эди. — Къалайда болсун, сени халынг да тюрлюдю, — деди сёз кюзгъаргъа.

— Врач кызы бла башына кетген эдик да, бусагъатда къайтдыкъ, — деди ол джууабха. — Анга кёре бил да кюй халымы.

— Алай эсе халынг аламан болургъа керек эди, — деди бу, джюреги чанчханын билдирмезге кюреше. — Ары чыкъмасагъыз, мында бир мюйюш табылмадымы экинге?

— Мен анга термилгенча, ол да меннге термилиб турса, джюз мюйюш табарыкъ эдик, — деб ахсынды Джеймс. — Къатына джууукъ олтуруб, саным санына тийгени бла джылыуун сезгеним болду башыма этген хайырым. Алай бла кюзгъалгъаным энтда кетмей турады.

— Алан, сен мени къатышдырыб кюйдунг, — деди Аслан. Шахтаны къабакъ эшигине джетген эдиле да, ол экеуленни бири сюелиб тургъанын кёрдю. Ол да кёрдю быланы. — Къайтайыкъ,

— деб ызына бурулду да:— Аллай тиширыу бла мындан ары чыгыб, сен анга узалмай кьойганса, дегенге ийнанникъ тюлме. Огъесе, дагыдамы бар эдиле адамла?

— Джокъ эди киши да, экибиз эдик...

— Сора сен эркиши тюлсе. Мен сенден кьол джуудум. Керт да Профессор алай айтханды деб... Хо, барыб анга тарыгырыкъ эди, дейди. «Бу меннге кьачан узаллыкъды», деб турган эсе да билмейсе.

— Аллай иннети болса уа сезерик эдим, — деди мыдах. — Профессор эсгертенни да унутхан эдим, айтдырмай кьоймай эсенг. Не кьан джаууарыкъ эсе да деб, талай кере мыллык атаргъа тебретим. Алай а, джагъалаша тебресек, ол менден онглу боллукъ эди...

— Болдунг, кьой! Бар да джукъла. Сен не эсириб тураса, не наркотиклеге узалганса...

— Бирине да узалмаганма. Бёлмеме джыйылганлай, бир шишаны агъызырыкъма.

— Да сора, сени кьарыуунг, сени болумунг бла, бир тиширыуну тюбюмде тыяллыкъ тюл эдим деб, уялмай кьалай айтаса?

— Аны кьаллай тиширыу болгъанын билмей джаншай тураса, — деб, Джеймс мынга энтда сигарет узатыб, кеси да кьабындырды. — Ол эм кьоркьуулу джагъалашуладан, сермешуледен кьралла арасында белгили болуб турган кьызды. Экибиз бирден чабсакъ да хорлаяллыкъ тюлбюз, иги джаш.

— Андан а чыртда хапарым джокъ эди, — деб, керти кёлю бла сейирсинди Аслан. — Сора. эркишилеригиз джетешмей, отрядыгызгъа алгъансыз. Башыбыз ауурса кимге барлыкъбыз энди?

— Алмаганбыз джукъгъа да, орнунда ишлерикди, — деб кьолун силкди Джеймс. — Нек этгенин билмейме, мынга башына джолну кёргоз, деб буюрду Профессор. Аны бла атланган эдик. Тауну башына чыгыб айланганыбыз — затыбыз болмады. Къаяны бир джанына этиб, кёкде джулдузлагъа кьарадыкъ да, кьайтдыкъ... Мен кетдим тынчайыр джериме. Тамбла ол тиширыула кьайгылы бол! — деди да, бёлмесине кьысха бурулду.

Онсегизинчи башы

Тюркню тауларыны бир джитиси джана турады, деген хапар бир сагъатны ичине саулай кьралгъа джайылды. Эм алгъа ол хапарны алайы бла учуб барган самолетну летчиги эслеб, аэродромну кьуллукъчуларына билдиреди. Аны ызы бла тау этекледе орналган элени адамлары кёрюб, кьозгаладыла. Вулкан

атылса таушун эшитирик эдиле. Аны кючу бла бу төгерекде джер тебрэнгенча да боллукъ эди. Аллай джукъ да сезилмей, ёмюрледен бери таулада джюрюгенлеге, малчылагъа джол усталикъ этгөн джити кеси аллына джаныб тебрегени миллетни джанын алыб кьояды. Белгисиз затдан адам артыкъ да бек кьоркьады. От кеси да алай кючлю болады, алай мийикге чыгъады, аны учу кьалайгъа джетиб бошалгъанын кёралмайдыла. «Бир гюнахыбыз болуб, Аллах чамланады», «Энди башха джитиле да джаныб башларыкъ болурла», «Ала бла кьалмай, джер да кючлю тебресе уа кьалай этебиз?», дегенча кьоркьуулу джорала ол төгерекде джашагъанланы шашаргъа джетдиредиле. Машиналары болганла алайладан кьачар кьайгыгъа киредиле. Радио бла, телевидение бла да «Не болган эсе да, тауну алайда джитиси джанады», дегенден озуб, нек джанады, кьалай болгъанды, дегенча джукъ айтыб, адамлагъа басым салырча хапар бермейдиле. Ол себеден, кьралны халкы бирден сагъады.

Президентни буйругъу бла башында учуб, кьараб, тюз хапар билдирирге алайгъа джууукъ аэродромладан самолетла кетдиле. Аланы ызлары бла ол кезюучюкде Анкарада не юйюнде, не ишинде табылган алимлени да талайын миндириб, вертолетну да ашырадыла. Джер-джерден адамла орамлагъа кьуолгъандыла, кьалабалыкъ болады, деген хапарла кьуугъунча келиб башлагъанларында, кетгенле ол джаннгандан джукъ билдирликлерин да сакълай турмай, Президент радио, телевидение бла талай сёз айтыб, узаймай хар не ачыкъланныгъын да черте, халкыгъа басымлылыкъ, сабырлыкъ теджейди. Ол алай айтханлыкыгъа, бёлек замандан да болумну адамлагъа ангылатыр мадар чыкмайды. От бир километрден артыкъны столбача тюз ёрге сюелген халда кёлтюрюлгени самолетха, вертолетха да энгишгерек тюшюб, иги кьарарча табыкъ бермейди. Ол кенгине джайылмаса да, төгерегинде эки-юч километр узаклыкъда хауаны кючлю кьыздыргъанындан, төрт джаны бла да алайгъа джууукълашырча болмайдыла. Ол хапарланы, башындан суу-зат кьуюб джукъ эталмазлыкъларын, кеси джукълангынчы бир деб бир амал болмазлыкын да билдиредиле кьараргъа кетгенле. Аны бла бирге, бу алай дженгил джукъланыргъа ушамагъанын да чертедиле алимле. Аллай от тауну джитисин джарыб чыккъса, джер силкиннгенча бир затланы сезериклерин, приборлары уа аллай джукъ кёргозмегенлерин сейсмологла былагъа дери билдирген эдиле. Ол джити орнундан кьымылдамагъаны, анда чыртда тюрлениу болмагъаны уа кёрюне эди. От джукъланмаса да мадаргъа, табыкыгъа кёре, болумну тинте башларча приборла, башха керекле да табдырдыла алимлеге. Алимлени арасында уа астрофизикле, химикле, геодезистле, дагыда бирси устала

бар эдиле. Ала, от ачыкъ кёрюнюрча башха джитини тёббесинде тюз джерчикге кьоннган вертолетну кьатында ишлерин башладыла.

Тау этеги элде джашагъан адамладан была кёбдюле, дерча бир журналист тёрт джанындан кьуюлуб кьалгъанында, уллу кьоркьуу болса былай джыйылмаз эдиле деб, ол тегерекде миллет бир кесек кёл басды. Журналистледен джашыракъла, тирирекле таугъа бир аз кёлтюрюлюб, телекамерала бла, фотоаппаратла бла ол сейирликни алыргъа, алимлеге тюбеб, интервьюлерин джазаргъа умут этдиле. Не келсин, ол кёзюуге полицаила оноуну кьолгъа алгъан эдиле да, унамадыла. Бу не болгъаны ачыкълангынчы, кишини башына иймегзе буйрукъ бар эди. Кьрал телевидениени оператору бла бир газетни сурат алыуучу устасы биринчи вертолет бла кетиб, энтда анда болгъанларын эшитгенлеринде уа, биз алача тюлбюзмю деб, дауур эте башлаб да, тохтадыла. Болмагъанында, бу зат кьалай башланганын кёрген биреу чыкъса уа деб, журналистлени асламысы элге, тёбенирекде орналгъан кьошлагъа джайылдыла. Алай бла джоллары болмай, ол отха туура, биягъы джерлерине кьайтханларында, Президентни вертолету кьонуб тургъанын кёрдюле. Берлакъда бир кьауум адам джыйылыб тура эди да, алайгъа ашыкъдыла. Президент да араларында кёре эдим. Бары да орта джыллада бир кишини хапарына тынгылай эдиле. Была да тарт-соз эте анга джууукълашдыла. Ол да хапарын бошай тура эди. Алай болса да Президентге, аны бла келген премьер министрге, дагъыда джууаблы кьулулкьчуланы талайына соруула бердиле, бир кесекден а ол адамны кесин бир джанына чыгъарыб, ушакъ этдиле. Алай бла журналистле бир кьауум затланы билдиле. Хапарны хар ким ишлеген агентствосуна, телевидениесине, радиосуна, газетине ашырыргъа асламысы былайгъа джууукъ шахарланы телеграфларына ашыкъдыла. Бир кьауумланы алайда тургъанлай Анкарагъа, тыш кьрралагъа да билдирирча аппаратуралары бар эдиле. Ала ол адам хапарын бошагынчы огъунакъ башлагъан эдиле кеслерини ишлерин.

Талай минутдан саулай Тюрк тынгылагъан Анкараны радио-су берген интервьюда былай айтыла эди:

«Соруу: От джаныб башлагъанлы талай сагъат болады. Эндиге дери джукъ айтмай турдунг?

Джууаб: Кьоркьуб. Отдан тюл, закондан. Мен уучума. Кесигиз билгенден, бусагъатда уугъа айланыргъа болмайды. Анга да кьарамай, тангаласында таугъа ёрлеб кетдим. Джаныуар-зат тюбеде да, атханым да болмай, кийикле башында эселе уа деб, мийикге кёлтюрюлдюм. Солугъан да этейим, бир джукъ да кьабайым деб, бир ачыкъ талачыкъда олтурдум...

Соруу: Ол джитини кьайсы джанында? Анга туурамединг?

Джууаб: Кюн чыкъгъан джанында. Джитини бир джанындан кьараб тура эдим. Бюгюнча чууакъ болмагъанды дерча, кёк алай таза эди. Анга да сейирсине, кёкге кьараб тургъанлайыма, шок атылгъанга ушай болурмеди, огъесе эки темир кесекни бир-бирине урсанг этген тауушларычамеди, кьайдам, бир зат кьулагъыма келди. Мийикден эшитилгенча болду ол тауушчукъ кеси да. Кьулагъыма чалышханы болмаса, адам магъана берирча тюл эди. Тюзю, мен да эс бёлмедим. Алай а, аны ызы бла ол чууакъ кёкден ууакъ-уллу, тегерек-тёртгюл да бир затла тюшюб тебренгенлеринде, кьоркьгъан да, сейирсинген да этиб, не айтыргъа билмей, секириб ёрге турдум. Аллаи кьуджур болумгъа ёмюрюмде тюшмеген эдим.

Соруу: Кьаллай бир мийикликде эсединг аланы?

Джууаб: Аны былайды деб бегиталлыкъ тюлме. Бек мийик эди. Самолетла учхан мийикликде болур эди. Алгъы бурун бары да мени юсюме кьуюлуб келгенча кёрюндюле. Ол джанымы алыб кьойду. Дагъыда, мен ангылагъандан, хауада ала ауурлукъларына, уллулукъларына, тыш кьарамларына, кьалай ишленгенлерине кёре чачыларакъ келирге керек эдиле. Была уа, хар кьайсысы башха-башха эсленселе да, бир-бирлерине тагъылгъанча, джоппу келе эдиле. Джангыз бири арлакъ джаллады ансы, кьалгъаны ма ол джитини тёппесине тюшдюле. Алайгъа тийгенлери бла от джаныб тебегени тенг болду.

Соруу: Самолет, кьайдам, башха учуб баргъан, учуб келген зат джокъ эди кёкде, не?

Джууаб: Огъай. Ол чууакъ кёкде аллай джукъ огъай, не гитче кьанатлычыкъ болса да эслерик эдим.

Соруу: Джитиге тийгенлеринде атылгъан — зат болмадымы?

Джууаб: Болмады. От джаныб кьалды. Мен болгъан джерге да иссиси джетерча кёрюндю. Алайсыз да джаным кетиб тура эди да, не болсам да элимде, джамагъатны арасында болайым деб, башымы энгишге атдым...

Соруу: Кюнню не заманы эди?

Джууаб: Тангаласында юйден чыкъсам, алайлагъа беш — алты сагъатха джете эди.

Соруу: Алай тергесек, сагъат онну тегерегинде болады. Сен да алайыракъмы дейсе?

Джууаб: Хо. Алай болургъа керекди...»

Бу интервьюгъа кьулакъ ийиб тургъан Президент, премьер министр, ала бла келген джууаблы кьулулкьчула, ол бошалгъанлай от джукъланыб кьалгъанына бек сейирсиндиле. Хар кимни кьууаннганы, джарыгъаны танылды. Уллу биноклле бла мындан кьараб, ол джитини бу джаны кьабыргъаларында тюрлениу

эслемедиле. Аз энгишгерекде, бери кёрюнген юч джанында да ханслагъа, тереклеге, кёкенлеге заран джетгенча тюл эди. Отдан ургъан исси эки-юч километрге джетген сагъатда, тюз алайда ёсюмле кюймегенлери, мууал болмагъанлары, къаяны бир-бир джерлери эримегенлери адам ийнанмазча эди. Радиацияны от джукълангынчы да ёлчелеб тура эдиле тауну башында, этек джанында да. Энтда ёлчеледиле. Тюрлениу танылмады. Аскерчи устала самолетла бла ол от мийикге кёлтюрюлген «джолну» тутуб, талай кере энгишгеден ёрге, ёргеден энгишгеге оздула. Баш къаты хауада радиация иги огъунакъ уллу эди. Тюбюрракъда уа джокъ эди. Ала дагъыда бир сейир затны ачыкъладыла: отну «джолу» бла самолетла бек къыйналыб, моторлары джукъланыргъа джетиб, учханларын билдирдиле. Тинте кетиб, беш километр мийикликге дери ол «джолда», аны тегереги бла да кислород къуруб, хауа саудан да «тешик» болуб тургъанын айтдыла.

— Башха къоркъуу джокъду деб ишексиз эсегиз, джитиге барыб, дженгил огъунакъ бир къат къарагъыз, тинтигиз, башха алимле, устала, приборла, аппаратла керек болсала, келтирсинле ара шахардан, — деб, Президент хауа телефон бла ол бир джитиде вертолетну къатындагъыла бла сёлешди. — Ингирге дери эталгъаныгъызны этигиз да, сора мени кабинетимде тюбеширбиз. Халкъны къоркъгъаны кетмегенди. Мен кесим да джюз тюрлю затха джоралаб, къайгъылы болуб турама. Бу не болгъанын ачыкълаб, миллетге айтыб, ангылатыргъа керекди. Биз кете барайыкъ, амалсыз къаралыргъа тыйыншлы кърал ишле бардыла...

Тюркню тауларында болгъан ол сейир затны хапары, талай сагъатны ичинде, саулай дунягъа джайылды. Мындан, кесини къралына, аны билдирген хар корреспондент кесича джоралаб баргъанлары себебли, эфирни къатышдырыб къойгъан эдиле. Кёбден бери да саулай адам улуну эсин бёлген быллай тюрлю зат болмай тура эди. Аны ючюн артыкъ да учундула болур, тыш къралланы алимлери да «ишни» къолгъа алыргъа кёллендиле. Барыб къараргъа эркинлик излеб, Тюркню посольстволарына тилек къагъытла джазгъан академикле, профессорла джюзден атлагъанларыны хапары келди Анкарагъа. «Ары бармагъанлай да билеме, ма былайды хал» деб, тюрлю-тюрлю оюмланы айтхан онглу адамланы интервьюлери информаций агентстволаны юслери бла берилиб тебретдиле. Аланы арасында башха планеталадан учуб келиучу хауа кемелени /НЛО/ бири бузулуб тюшгенди, тауну кесинден от чыкъганды, уллу комета келиб тийгенди, Тюрк кеси дуняда болмагъан кючлю сауут чыгъарыб, атылтыб сынаганды, дегенча оюмла бар эдиле. Тюркню тыш

къраллада корреспондентлери не тюрлю айтылгъанны да Анкарагъа ашыгъыш билдире эдиле. Ол хапарла академиягъа, кърал къоркъусузлукъну министерствосуна табдырылыб турдула. Ахырында материалла бары да академиягъа джыйылдыла. Аны тамадасына, дуняда бу затны юсюнден айтылгъан оюмланы тамалында, кёлуне келгенни билдирирге борч салынды. Ол, ашхам бола, Президентни кабинетини босагъасындан атлады. Таудагъыла да келиб тура эдиле.

— Эм алгъа ол джитиде болгъан адамлагъа тынгылайыкъ, — деди Президент. — Къайсы биринг да къысхасы бла айтыгъыз. Халкъыбызга да, дунягъа да бу не болгъанын билдирирге керекбиз. Журналистле залгъа джыйылыб, сакълаб турадыла. Бир оноугъа келгинчи алагъа былай деб джукъ айтмагъаныгъызны иги этгенсиз. Сизден озуб, мени да джагъамдан алдыла, узаймай билдирирбиз деб, ариу, айтыб ашыргъанма ары. Али Ахмед, сен башла, — деб, кърал академияда астрофизика бёлмюню тамадасына сёз берди.

— Барабыз дегенле кёб болсала да, къоркъуулуду деб, джитини теппесине къуру тёртеулен тюшдюк вертолетну джиб баччычы бла, — деди ол. — Джитини чынг башыны къаялары, ташлары, зыгъыры бир кесек саргългъандыла. Ол тёппеден бери айлансанг, ууакъ-тюек ёсюмлеге да заран джетмегенди. Отдан ургъан иссиге кёре, джитини тегереги бла бир километри — затны аллай джукъ къалмай, кюйюб бошаргъа керек эди. Радиация джокъду. Хауада уа болгъанын самолетла бла учуб айланган устала бегитдиле. Джаннган отну пелахындан радиация уллу болгъанына кишини ишеги джокъду. Сора, ол от джаннган джитини кесинде, аны тегерегинде болмай къалай къалды? Башындан къуюлгъан затладан кюйюб къалмай сакъланган бир зат табылса уа, деб изледик. Юч темир кесекни табдыкъ. Темир десем да, асыры бек кюйгендиле да, тийиб — зат этиб кёрмегенбиз. Тюз къарагъаныбыз бла айтама. Иринге тийгенча узалыб, пакетчиклеге алыб, лабораториягъа ийгенбиз. Тинте турадыла, бери билдиригиз, дегенме. Кёкден тюшгенледен бир зат къалгъанладан айырылыб, арлакъгъа тюшгенини юсюнден ол уучуну интервьюсюне вертолетда тынгылагъан эдик. Ол айтхан джерге да къарадыкъ. Джитини ол джаны бла къаяны тюбюрракъгы джонулгъанча тюздю, сыйдамды, тазады. Ол сыйдам къабыргъаны арасында суратча бир затха эс бёлдюк. Гитче сабиичик алайгъа бауурундан тийиб, джагъылыб къалгъанчады. Сабий, не эсе да аны кесинден джукъ табмадыкъ. Суратны фотоаппарат бла, видеокамера бла да алдыкъ, ма, сиз да къарагъыз, — деб, папкасындан суратланы алыб, олтургъанлагъа узатды. — Къаядан керки бла къобарыб, ууатыб, талай ташчыкъны ал-

гъан эдик. Аланы да лабораториягъа ийгенбиз. Ол джерлени билген адамла, алгъын алайлада суратха, джазыгъа ушагъан джукъ кѳрмегенлерин айтдыла. Биз оюм этгенден, кѳкден тюше келиб, бир джанына джаллагъан зат, ол къабыргъагъа кесин ургъанды да, сурат андан къалгъанды. Ол кюймегенди. Асыры умур-чумур болгъандан кѳзге илинирча джугъу къалмай, чачылыб кетгенди. Лабораториядан ол эки анализ келгинчи, былай деб джукъ айталлыкъ тюлме...

— Бусагъатда сиз эшитгенге мени да хазна къошарым джокъду, — деди академияны тамадасы, кеси келтирген къагъытлагъа кѳз джетдире. — Адам улугъа белгисиз аллай затланы юслеринден ишлеген бѳлжюмню къуллукъчулары, арт джюз джылда дуняда джыйылгъан материалланы тамалында къарагъандыла, меннге да бу къагъытны джазыб бергендиле. Миллетни башын чайкъагъан, не болгъаны билинмей къалгъан, мунуча затла джюзле бла саналадыла. Бу аланы бирине да ушамайды, келишмейди. Интернет бла да изледик, тыш къралланы талайына сѳлешиб да кѳрдюк, арт кѳзюледе да болмагъанды быллай джукъ. Табигъатда бола тургъан затла бла байламлы тюлдю бу. Аны бегитебиз, анга ишегибиз джокъду.

— Табигъат тюрлениулени бир джанына ата эсек, адамла къаладыла, — деди сагъышыла бола. Президент. — Адамладан чыкъгъан затды, деген оюмда тохтай эсек, анга ишексиз болур ючюн, энтда бир соруугъа джууаб беригиз: НЛО-ла деб, джюз тюрлю хапар джюрюйдю. Ол хауа кемеле аламны биз билмеген кѳб планеталарындан келиб кетедиле, кеслерин тутуулары, джюрютюулери да къайдан келгенлерине кѳре болады, деб бегите сиз алимлени кѳбюгюз. Ол халда къарасакъ а къалайды?

— Таб, алай къарасакъ да, бу джол учуб келгенле, былайда авария этгенле эндиге дери бизни планетаны джокъламагъан къауумдандыла, — деди академияны тамадасы. — Башха планеталадан келген хауа кемелени мингден артыгъы авария этгенди мында. Ол адам улугъа белгиледи, аланы кѳбюсю джерге джууукълашхынчы, кѳкню мийигинде атылгъандыла. Келиб джерге тийгенлеринде да, сан бири джанганды от болуб. Керти кесек заманны ичинде джукъланган да этгендиле. Бери джетгенлени асламысы келиб тийгенлей чачылыб къалгъандыла. Джанган, кюйген болмагъанды...

Лабораториядан къагъытла алыб келген джаш эшикни ачханьнда, бу сѳзюн бѳлюб, аны аллына атлады. Къагъытлагъа кѳз джетдире, орнуна келди да:

— Анализлени этиб ийгендиле, — деди. — Ол юч темир кесекчик къурчха, дагъыда талай элемент къошулуб, артыкъ да кючлю, къаты, неге да чыдарча этилгендиле. НЛО-ладан мате-

риалла тюлдюле. Джерде джюрюмеген, биз билмеген джангыз бири барды ол элементлени. Аны себебли, не эсе да, адам къол ишлеген зат болуб чыгъады. Суратны юсюнден а... Роботду, деб бегитедиле. Анализлеге кѳре, ол джаны болгъан зат тюлдю. Аны кесин да, къайсыла эселе да, биз билген материалладан ишлегендиле. Эшта, ол затны бир, эки эселе да, роботла джюрютюб келгендиле.

— Ол темир кесекледе джангыз бир къошакъ дегенинги энтда бир джарашдырыб айт, — деди къайсы эсе да.

— Да айтдым да, ол илму да белгисиз къошакъды. Эшта, башха магъаданладан элементлени бир-бирлерине бегитирге, къатдырыргъа, джораланган зат болур.

— Сора табигъат чурумла, башха планеталадан хауа кеме, деген оюмланы къойдукъ. — деди Президент. Болушлукъчусу кофеле келтириб, олтургъанланы барыны да алларына тизиб, ызына кетди. Кеси да уртлаб, къалгъанлагъа да алыгъыз деб билдирди да: — Анга разы болмай, къошары, айтыры кимни барды? — дей, олтургъанлагъа сынаб къарады.

— Мен аллындан да, бу не эсе да адам ишлеген зат болуб, келиб джабылгъанды бизни тауланы башында, деб, ол оюмну тутуб турама, — деди былайдагъылан арасында джылы бла тамада, акъ сакъаллы алим Нахруз Ислам огълу. — Бизни чекчиле, радарла, хауа чеклеге кѳз къулакъ бола туруучу летчикле, сауутлау кючлени аэродромлары да алайдан узакъ тюлдюле. Была бары да кѳрмей, сезмей алай терен къалай кирди бизни джуртубузгъа?

— Соруугъа джууаб бер! — деб, Президент кърал къоркъу-усузлукъну министрине къарады.

— Джер бла, суу бла, хауа бла да бизни чекледен джукъ ѳтмегенди, — деди ол.

— Сакълагъаныгъыз алай болур ансы, бюгюн былай джыйылыб, не этерге билмей турлукъ тюл эдик, — деди Президент. Сора алимге бурулду да: — Айт, андан ары оюмунгу, тынгылайбыз, — деди.

— Бирем башха затла ол халда къайдан эсе да учуб келмегенлери хакъды, — деди ол. — Ала самолетмуду, башха бир учуучу аппаратмыды, дагъыда неди къайдам, бир затны ичинде болгъандыла. Ол атылгъанында, аны ичинден къуулгъандыла. Кесини кесеклери да ичиндегиле бла бирге тюшген болурла джерге...

— Атылгъан таууш эшитилмегенди...

— Бир-бирлеринден айырылмай нек тюшдюле?

— Бары да къалай джаныб къалдыла?

— Аллай бир иссилиги болгъан от неден чыгъаргъа боллукъду?

Бу халда, хар ким бирер затны айта, кьоша, бир-бири сёзюн бёле тебретиле.

— Базар этиб кьойдугъуз да, тохтагъыз! — деди Президент. — Джууабладан эсе, соруула кёб болуб барадыла. Алай бла джукъ ачыкъланныкъ тюлдю. Кече ара болуб барады.

— Бу ишге башха джанындан къараб да бир кёрюрмедик, — деди эндиге дери сёзге кьошулмагъан конструктор Али Ахмед. — Алкъын не алимлеге, не разведчиклеге, не кърал тамадалагъа белгили болмай тургъан учхан аппаратны, кеси да къарагъан кёзге кёрюнмеген аппаратны къалайда, ким ишлерге боллукъду? Илму-техника джаны бла ёсюю ол дараджагъа джеткен къралла кёб тюлдюле.

— Мен билгенден, Японияда, Америкада, Россияда аллай бир зат ишлерге кёбден бери кюрешедиле, — деди академияны тамадасы. — Алай а, дуняда болмагъан зат этилсе, бир джерден бир хапар чыгъар эди. Не кёбчюлюк информация, не разведчикле бир джукъ сезерик эдиле. Мен эшитген джокъду.

— Барындан да алгъа Россия кьолгъа алгъан эди, — деди кърал кьоркьуусузлукъну министри. — Былтыр Англияда бир газет джазгъаннга кёре, ол ишни аягъына джууукълашхан да джангыз Россияды. Алай эталырбыз деб, толу ышанмагъанлары себебли, ол учурогъа излеген аппаратларын джарашдырыргъа джоюм эте турмай, алгъы бурун аны бирер баш бёлегин сынаб кёргенлерин, анда джашагъан бизден «джашла» да билдирген эдиле.

— Къаллай затды? Баш бёлеклери дегенинги да ангылатыб айт, — деди Президент.

— Биз билгенден, самолетлагъа, спутниклеге, космос кемелеге да ушайды тыш къарамы бла, аладан гитчерекди ансы.

— Спутникден да гитче, ол къалай болады? — деб сорду олтургъанланы бири.

— Самолет бла космос кемеден, дегенлигимди. Учуб баргъан заманында киши кёрмезча, радорла — зат да сезмезча этер джанындан эдиле. Аны конструкторлары оюм этгенден, хауа бла ийселе, джерни тегерегине айланыб, къайсы къралны къалайда неси болгъанын толу билиб къайтырча мадары боллукъду. Ариу ызына къайтмаса да, «кёргенин» спутникледен — затладан эсе иги билдириб барыргъа мадары джетиширикди. Аны тышында да, алай уллу, ауур болмагъан джюкню бизни планетаны къалайына да табдырыргъа боллукъду. Баш бёлмелери дегеним а, къаллайла эсе да адамгъа кёрюнмезча джарашдырыб, бир-бир джерлерине саллыкъ гитче аппаратланы учургъанлай тура эдиле. Тахса билирге джораланнган «Чибин» деб, спутникчикча затчыкъны да хауа бла джер-джерге ашырыб сынагъан-

дыла. Аны да джангыдан джарашдырыб, учхан аппаратларына джалгъаргъа муратлыдыла. Мен билгенден, ол сынамланы барында да джетишимли болгъандыла. Саудан да битдириб, барын да бирге джыйыб бошагъанлары бла кългъанларыны юсюнден бизни разведкада хапар джокъду.

— Къаллай отлукъ бла учургъандыла аланы? — деб сорду Науруз Ислам огълу.

— Айтыуларына кёре, ядер энергияны хайырландырадыла.

— Толу хапар билирге боллукъмуса? — деб, Президент анга умутчу къарады.

— Ол затны юсюнден борч салыннган адамыбыз барды. Тамбла ары сёлеширме.

— Джууаб къачан келирге боллукъду?

— Аны айтхан къыйынды. Джангы джукъ сезсенг, ол сагъат билдир деб, къаты эсгертен эдим. Россияда адамларыбыздан ненча керек эсе да сёлеш да, башха ишлерин кьоюб, къуру аны кьолгъа алсынла, сеннге болушсунла, дерикме.

— Да сора анда тохтайыкъ, — деди Науруз Ислам. — Тауланы башында бузулгъан олду дейик да, бусагъатда аны бла сабыр болайыкъ.

— Ядер энергия алай джаныб, аллай бир мийкликге чыгъыб турмазлыгъын кёбле ангыларыкъдыла, — деди академияны президенти. — Аллай уллу кюч бла атылгъандан сора, радиация былайларын кючлерге, кёб джерлеге джайылыргъа керекди. Алай болмагъаны себебли, ол айтханыбыз тутхучлу тюлдю, мени сартын.

— Ядер энергиядан кючлю, андан башхаракъ зат табхан эселе уа? — аны Али Ахмед айтды. — Сен бир затха магъана бермей кьойдунг, — деди кърал кьоркьуусузлукъну министрини. — Аны адаммы джюрютеди, роботмы джюрютеди, кеси аллынамы джюрюйдю? Тауларыбызда джанган от бла ол учхан аппаратны арасында байламлылыкъ джокъ эсе да, биз аны билирге керекбиз.

— Бююнлюкде бизге белгили зат — ол кеси аллына учаргъа, джюрюрге джораланнанды. Роботну чёкдюрюб иерге да боллукъдула. Энергия уа... Мен бизге белгили затны айтдым. Кёрейик. Ядерден башха эсе да ачыкъларгъа кюреширбиз.

— Кёрген да, ачыкъларгъан да этигиз! — деди Президент. — Кърал кьоркьуусузлукъну сакълауда аны билмей мадар болмагъанын барыгъыз да ангылайсыз. Анга дери къалай этебиз? Миллетге бир зат айтмай боллукъ тюлбюз. Журналистле да кёб сакъладыла. Бизни джерибизде энтда аллай бир зат болса, Тюркде керти да бир пелах сауутну чыгъарыб, сынай турадыла, деб бегитрикдиле. Бусагъатда да бардыла алай айтханла. Ол къайгыы да керек тюлдю бизге.

— НЛО эди, деб кьойсакъ къалай болур? — деген оюмну арагъа салды алимлени бири.

— Бу от не болгъанын тамбла тыш къралладан ким болса да билиб, не да Россия кеси, мындан ары джашырыргъа излемей баямлаб, дунягъа джайылса хапарны тюзю, ол да сый тюлдю бизге, — деди академияны тамадасы.

— Мени кёлуме былай келеди, — деди кърал къоркъусулукъну министри. — Биз Россияда ол затны юсюнден хапарлы болгъанлыкъгъа, башха къраллада да ол халда бир джукъла этилиб, билалмай къалгъан эсек, былай деб силдегенибиз келишмейди. Ол себебден, джуудуракакъ айтайыкъ. «Къайсы къралны эсе да учхан заты Тюркню джеринде авария болуб, таулагъа тюшюб, джаннганды», — дейик да кьояйыкъ. Артда кёре барырбыз.

Анга огъай демедиле. Дагъыда бир затны кьошсакъ таб эди, дегенле чыкъдыла: тыш кърал министрствону юсю бла, басмада-затда джайылмазча, бу сизденди, мындан ары сакъ болугъуз учурсагъыз деб, нотача джарашдырыб, Москвагъа иерге тыйыншлы болгъанын чертдиле ала. Аны тамбла джангыдан сюзюб, тиш да, эт да кюймезча этерге келишдиле. Андан къаллай джуб келгенине кёре да бир къауум затланы джораларгъа эди мурастарлары.

— Ол джитиге да, аны тегерегине да энгда тинтиб къарагъыз, — деб, Президент джыйылыу бошалгъанын билдирди, кърал къоркъуусулукъну министрине уа: — Сен сабыр бол! — деди да, алимлени экисине журналистле бла тюбеширге букорду.

Онтюгъузунчу башы

Дуняда неси да бир-бирине ушагъан эки адам джокъду. «Хар адам кеси бир дуняды», — деб да аны ючюн айта болурла. Алай а, бир къауумла ол башхалыкъны сезмейдиле, не да анга магъана бермейдиле. Аны себебли, ким да мен излегенча, мен суйгенча нек атламайды, дегенни юсю бла къайгъыла, арада тикликле чыгъаргъа ёчдюле. Ич ишлени органларында къулдукъ эте тебрегинчи, бу затлагъа Аслан да эс бёллюк болмаз эди, ол башхалыкъланы кесини юсюнде сынамаса. Хар кимни бир иги халисине сукъланган адет болады. Мынга да тенглери, танышлары талай кере алай этгенлеринде болумну ангылады. Башланнганы уа сокъур ичегиси ашланнгандан болду.

Алтынчы классда окъугъан кёзююнде больницагъа тюшдю. Не эсе да хирург джарыргъа ашыкъмады. Эки кюнню къарады.

Джарылыб джатханланы, бычакъ тюбюнден джангы чыкъгъанланы да кёргенинде къоркъуб, джаны кетиб, эки-юч кере больницадан къачаргъа да тебреди. Атасы, анасы ариу айтыб тыйдыла. Ма ол халда тургъанлай, джарыргъа элтген сагъатларында, ойнаргъа баргъанча къулакъгъа алмай барыб, кёргюзген джелерине, ююнде джумушакъ орундугъуна джатханча, джатды. Артда, тиши тутханында, алдырыргъа къоркъуб турду да, врачны кабинетине джетгенинде, ол муну тюл, бу аны тишин аллыкъча, таукел кирди. Школда, институтлада экзаменлени ал кюнлеринде къалай берликме деб, къайгъы этиб, абзыраб айлануучан эди. Кёзюю джетсе уа, кюле-ышара, биринчи кире эди не къыйын экзаменге да. Органлада ишлеб башлагъанында уа, джанына къоркъуу болгъан кюнледе да, ол халиси тюрленмеди. «Сен кёзююне дери къыйналлыгъынгы къыйналыб, къоркъарынгы къоркъуб, джетген сагъатда уа чыртда башха адам болуб, къанат битиб къалады. Биз а иш тыныб бошагъынчы къалтыраб турабыз,» — дей эдиле тенглери. Джесирликде да тура кёре эдим къанында зат.

Джеймсден айырылыб, бёлмесине киргенинде сагъышы, къайгъысы, къоркъуу тышында къалгъанча болдула. Бу эшикни ачханында уянган болур эди, Хасан бир затла айтды. Аланы иги да эшитмеди, джууаб да бермеди. Хар неге да бирча сансызлыкъ джюрегин, эсин да кючлеген эди. Башы да тоблукъча болуб, ахырзаман келеди, деселе да къулакъгъа алмазча халда эди. Орунга киргенлей, джукъу да ауур джюкча юсюнден басды...

Эртденбла тамам солугъанча, кюч-къарыуу джыйгъанча, кёлю да джарыкъча болуб уянды. Кёзлерин ачханлай бу рахатлыгы кетиб къаллыгъын сезгенча, бир кесекни къымылдамай джатды. Сора, кече Хасан бир затла айтханы эсине тюшдю да, аны орундугъу таба къарады. Ол джокъ эди. Аны орнун бош кёргени бла секириб ёрге тургъаны тенг болду. Муну къайры къоратдыла, не болду, деген къоркъуу келгени бла бирге, башха къоркъуула, башха къайгъыла да юсюнде ат оюн этдириб тебретиле. Ол джюрек рахатлыгъындан джукъ да къалмады. Джетген кёзюуде не уллу дугъужамы да сёнгюучю адети, бу джол мындан ёнгеледи.

Кийиниб креслогъа олтурду да, кёзлерин эшикке чыракъ ийди. Бир кесек сакълаб, сора чыгъыб къараб, соруб, къайдагысын билалсам деген умут бар эди. Алай а, ким эсе да, заманынгы бош ийме, дегенча эди. Ол кёзгъалгъаны бла бюгюн, ахыр кюн этилирге керекли ишлени сагъышына сингди. Аладан айырылыб чыгъыб, Профессор башсыз-тюбсюз айтхан затла ёшюн уруш этдиле. Чыртда чык чыгъарырча тюл эдиле ол затла. Тюзю, бу-сагъатда аланы билгенден магъана да джокъ эди. Аны халыны къарыусулугъу, айтханлары муну белгилеген ишлерине чырмау

болмасынла деб, Аллахдан тилегени дурусду. Энтда бир кере терен сагыш этиб, эс кюзюде къараб, тинтиб чыгъаргъа керекли затла уа башхаладыла.

Хар неда бу умут этенча болса, кѳб адам ачырыкъды. Ала душманладыла, джауладыла, ташджюрекледиле, быллай бир миллетге зарауатлыкъ джетдириб тургъандыла, энди ол итликлери не кеслери тюбедиле десе, аны кимге да ангылатыргъа боллукъду. Джесирледен адамла ачысала уа? Аны киши кечмез, кеси да ѳмюрлюкге ѳкюнѳб турлукъду. Алай болмаз ючюн не мадар этерге керекди? Ол джаны бла алкъын джукъ этилмеген эди. Неден да алагъа, башына чыкъгъан джолну ачхычын кѳлгъа джыаргъа керек эди. Тюзю, аны оюмун этгенди, алай а кѳзююне джетген сагъатда хар не бу бичгенча болурму? Джесирлеге билдирирге хазна тыйгъыч чыкъмаз. Башына чыгъыуу кѳзююнде, онгсузланы алгъа ийигиз, алагъа болушугъуз, деб къаты айтылса, бир-бири аллына чабмазла. Дагъыда бюгюн алагъа таблыкъгъа не этерге кѳлундан келликди? Не сагыш этди эсе да, аллай джукъ табмады. Аллах буюргъанны кѳрѳбюз деб, аны бла тохтады. Сора, былайда иелик этгенлеге кѳчдю. Балджанни сау кълдырыргъа, биргесине элтирге керекди. Андан сора уа? Профессор... Огъай, аны джесирге алыр мадар джокъду. Кѳлгъа тюшмезча джюз тюрлю лагъымы болур, белгили, белгисиз сакълауулары да джетишгенлери хакъды. Тыныб тура эсе да белгисизди. Аны юсюнден сагыш этгенден магъана джокъду. Джеймс кѳлгъа тюше уа...

— Алан, мени эгчим... — эшикден кириб, Хасан ол юч сѳзню айтханлай, Аслан аны аузуна чабды:

— Сен къайдаса?

— Джуунуб келеме тенгизде, адам болмагъан сагъатда, — деди Хасан. — Алайсыз да башым терен тюл эди, сен Балджанни суратын кѳргюзѳб, чыртда тубаннга ийиб кѳйдунг...

— Хасан, амалсыз этиллик ишле бардыла, аны кѳоя турайыкъ. Мен сенден тилерик: ингирден кече арасына дери былайдан тайма. Ары-бери чакъыргъан болса да, бир сылтау эт. Ол бизни адамла джашагъан дорбунлагъа барлыкъбыз.

— Бизни ары иерик тюлдюле.

— Бара билсек, иерикдиле. — Аслан ѳрге туду. — Хант юйге баргъандан озуб, быладан кишини кѳзюне кѳрюнме. Мен кѳб турмай къайтырма, — деди да, шахтагъа кирген джерде сакълаууладан хапарлы болургъа кетди.

Кирит да орнунда, эки адам сюелиб, алайын сакълаб тура эдиле. Анга рахат болуб, ызына бурулду. Балджанга амалсыз тюберге керек эди. Алай а энтда ары къайтсам, бу бери джюрюб нек турады деб, биреу болмаса да биреу эс бѳлѳр, деген

кѳркъуудан, аны кабинетини аллы бла озду. Хант юйню аллында Хасаннга тюбеди да, экиси да кириб, столгъа салыннган хантланы ашадыла.

— Мени лабораторияда ишлерим бардыла, сен мен айтханча эт да, бѳлмеде бол! — деди бери чыкъгъанларында. — Библиотекада да талай китабха кѳз джетдирирге керекме.

Сылтаугъа айта эди ансы, алана экисинде да джумушу кълмагъа эди. Биринден чыгъа, бирине кире айлансам, врач кълызгъа тюртюлѳрмем, деген умуту бар эди. Алада да иги кесекни олтуруб, булджуб, тышына чыгъыб тютюн иче ары-бери бара, кюн ортагъа дери заманын ашырды. Не боллукъ эсе да, энтда кабинетине кирейим деб, ары бурула тебрегенлей, кълыз андан чыгъыб кълды. Бу джолундан таймагъанча акъырын атлай, аны аллына чыкъмагъа кѳйду.

— Ингирде джесир къатынлагъа бар, онеки сагъатха дери анда тур, — деди да, тохтаусуз озуб кетди.

Ол барыудан тенгиз джагъагъа чыкъды. Биринчи смена бѳшалыргъа джарым сагъат кългъан эди. Тешиниб суугъа кирди да, джюзѳб ол буруугъа келди. Солургъа этгенча базыкъ арматурададан тутуб, джагъагъа да аз-аз къларай, бурууну ол джанын сымырлаб башлады. Не аз да джарыкъ ышан да кѳрмедиде, башха, эс бѳлѳрча джукъ да кѳзюне илинемеди. Кертиси да, энди былайы бла джюрюню тохтатханларына ийнанду.

Шахтадан чыгъыб, тишируулары суугъа кълѳлур заманлары бола эди. Бир кесекни ол тургъаныча туруб, ары-бери джюзѳб тебреди. Бѳлек заманы ол халда ашырды. Шахта табадан чыкъгъан болмады. Сынаб къларагъанында, ары кирген эшикле бегиб тура эдиле. Кѳзлерине ийнанмай, джюзѳб, ол джагъагъа джетди. Эшикле кертиси да джабылыб эдиле. Алай болургъа мадары джокъ эди. Бир чурум бла шахтада ишни тохтатхан эселе, джесирлеге кълалай билдирейим, не этейим дей, ызына айланды. Бу да джагъагъа чыгъыб, кийине башлагъанлай, Джеймсни келе тургъанын эслеб, сабыр болду. Джууукълашханында, аны да ачыу бурнунда болгъанын сезди.

— Бош сакълайса, бюгюн кълымыжа тишируулары кѳрлѳк тюлсе, — деди ол.

— Ол а кълалай хапар болмады...

— Шахта ишлемейди, бараклададыла.

— Кълалай ишлемейди? Алай да боламыды?

— Болмай эди, болду да кълды, — деди Джеймс ачыулу. — Нек болгъанын билмейме. Арт кюнледе мен ангыламагъан кѳб зат болады.

— Аны уа алдадынг. Сен билмей джукъ болургъа мадары джокъду.

— Мен да алай умут этиб тура эдим. Джангылганма. Менден тамадала биледиле. Энтда келиб кьошулгъандыла алагъа. Былай болады, былай этебиз, былай керекди, деб да билдирмей тебрегендиле оноулашхан огъай. Алгъын алай тюл эди, энди къатышдырыб кьойдула.

— Профессор не дейди?

— Бир уллу ишим барды деб, эшиклерин бегитиб, аны бла да къалмай, сакълауулла салыб, кабинетинде не бла эсе да кю-решеди. Джангы келген оноучулары да иймегенди ичине, телефон бла талай сёз айтхан болмаса.

— Болур бир чурумлары, — деди Аслан. Сора сёзю башха джары бурду: — Биз алагъа къарамайыкъ да, ишибизни этейик, кесинге база эсенг, — деб, аны бетине къатды.

— Базгъана алай базама... Бу джюрегим джарылгъаны бла бир кесек кёл басарыкъ эдим алай болса. Келишиб бошамагъанса да ала бла, къалай этейик?

— Мен барыб сёлешиб келейим ажымсызлыкъгъа, ансы джолубуз боллугъуна алайсыз да ишегим джокъду.

— Алай барыб араларына кирирге сени да, мени да эркинлигибиз джокъду. Буйрукъ алайды. Талай джылны мындан алгъа алай барабыз деб, тёртеулен тиширыулары баракларына кириб, юйлери кьуруб къалды. Ёлюклерин да табмадыкъ. Тиширыулары киски-ючюсю бир джанына чыгъыб, сакълаб турсала, не биз сакълаб, ала чыгъарча болсала, аны иши башхады.

— Сора былай этейик, — деди Аслан. — Сагъат онбирледе къысыла барайыкъ да, сен берлакъда къалырса, мен къабакъ эшикден къычырыб, ол къызны чакъырырма. Андан арысын кёрюрбюз. Биз умут этгенча боллукъду.

— Алай ышана эсенг...

— Ышанама. Къайры элтирикбиз?

— Аны къайгъысын мен этерме.

— Мадар болса, Профессор — зат билмегенлери игиди. Аллай джер дегенлигимди.

Профессор билмей, чибин да учмайды. Алай а бир кесек ауурсунган хапары барды, иши да кёб эсе, бизни къайгъылы болмаз. Сора, кишиге артыкълыкъ этмесек, билсе да джукъ айтырыкъ тюлдю. Мени тамадам а аллай затланы кьулакъгъа алмайды.

— Сен айтханны Аллах айтсын. — Аслан бир затны билирге эте эди да, ушакъны ары бурду. — Мени оюмуна разы эсенг, узагъыракъ джаллайыкъ да, бу джол киши кёрмесин, сезмесин. Ингирде сен ол башына джолну ачыучу пультунгу алалыкъмыса?

— Ол хаман да джанымдады. Нек сордунг?

— Мен сайларымы сайлагъанма, ол сеннге эм ариулары бирин чыгъарсын да, ары кирейик.

— Башына чыгъыб кетермек?— деди Джеймс, самаркъау халда.

— Огъай, башына чыкъмайыкъ, — деди Аслан, аны ангыламагъанча этиб. — Мени тюбюнде, джол башланган джерде, диванчыкъны юсюнде кьояса, кесинг да къызны аласа да, ёргед диванчыкъгъа бараса.

— Кёрейик. Алай табды десенг, барырбыз ары да. Кийин, кийинник эсенг, былайын сакълабмы турлукъбуз.

Алай болса да, Аслан тиширыулары юслеринден сёлеше, ол айтханча ашыгъыб кийинмедди. Ызларына келе да тохтатмады тиширыулары сагъыннганын. Кьуру мындагъылары тюл, алгъаракъ джыллада кеси «тюбюб, зауукъ этген» къызларын, ала тешинселе къалай болгъанларын, орунда кеслерин къалай тутханларын, къалай кьымылдагъанларын ачыгъы бла келмеге кьойду. Джеймсни къаны бетине уруб, кёзлери башха тюрлю джылтырагъанларын сезгени сайын, тюрлюден-тюрлю хапарлары айтыб, тамам кьозгъады. Ол кеси да кеч болуруна ашыкъгъанча кёрюндю, ачыуланнганы, салпыланнганы кетиб, иги огъунакъ джарыды. Ахырында, кече сагъат онбирледе тюбеширге оноулашыб, чачылдыла.

Энди Аслан Хасаннга да бир къауум затланы ангылатыб, аны да кьуурагъа керек эди. Алай а атылтырыкъ шахталарыны эшиклерине энтда бир кере къарамай кеталмады. Анда тюрленген зат джокъ эди. Кирити да, сакълауулары да тура эдиле. Бу мындан бара Профессорну кабинетини аллында тёртеуленни эсledi. Ызына келе уа ала алтаулан болуб тура эдиле. Артда кьошулгъан экеулен, алайыны эки джанында, талай атламны джаллаб, алай сюеле эдиле. Джеймсни халы бош тюрленмегенин энди ангылады Аслан. Мени ишиме да бир чырмау чыкъмагъа эди, деген кьоркьуу да джюрегин кючлей, бёлмелерине келиб, анда да Хасанны кёрмегенинде, къаны башына ургъанча болуб, креслогъа кючден джетиб олтурду.

Бир кесек эс джыйгъанында, асыры не этерге билмегенден, телевизорну кьурду. Талай кьралны каналларын салды, магъана берирча джукъ чыкъмады. Эшта, халы алай болуб эс бёлмей кьойду ансы, эки каналда бирсююн Тюркде тау джитини джаннганыны юсюнден хапарлагъа къарарыкъ болур эди. Чыгъыб тегерекге айланайым дей да бир тебреди, келе болур, деген умутда алай да этмедди. Бир китабны да кьолуна алыб, биягъы креслогъа олтурду. Ма алай, бирер зат бла булджуй, эки сагъатны сакълады негерин. Андан ары чыдаялмай, бёлмеден чыкъды. Сан бир адам ары-бери оза эди. Ала не кёб болсала да, Про-

фессорну айтмасакъ, врач бла Джеймсден башха бу билген, муну бла селеширик джокъ эди. Джеймсден кѣб болмай айырылганды. Андан заран джетген болмаз. Не болган эсе да мындан бир хапар бил, деб тилер акъыл алды. Алай а, Джеймсни бѣлмесин табыб бараллыкъ тюл эди, ол ары тыгылыбы да тура болмаз. Профессоргъа кирир мадар болса, аны джууабына кѣре да бир затланы ангыларгъа боллукъ эди. Джангыз Балджан къалады. Аны хапары болмазлыгы хакъды. Алай а тамадаладан ол танымагъан хазна джокъду. Къайсына болса да соруб, бир затланы ачыкъларгъа мадары барды. Башха амал табмай, аны кабинетине бурулду. Балджан олтуруучу орунда, бир-бирде алайда кѣрюнючю, башха тиширыу олтуруб тура эди. Ол врачча, медсестра къызгъа сакълауулгъа салынган адам эсе да билмей эди. Эшта, керек болса, медицина джаны бла ишлени барын да эте болур эди. Не эсе да бир журналны окъуй тура эди да, Аслан киргенинде башын кѣлтюрдю да:

— Врач ингирге дери боллукъ тюлдю, — деди.

— Ауругъаным болуб, аны излей келмегенме, нѣгерим бир дарманла тилерикме деген эди да, мында болурму, деб къайтхан эдим, — деди Аслан.

— Огъай, бизге келмегенди, — деди. Сора биягы журналгъа къарамын бурду.

Аслан бѣлмелерине энтда бир кѣз джетдирди. Хасан джокъ эди. Тенгиз джагъагъа чыгыб да иги кесекни мурукгу этди. Дагыда къайтды бѣлмеге. Насыб болуб, джаныуарланы къайгысын эте, башына алыб кетген эселе, мында иш бир джанына болгъунчу, тюшюб къалалмазла. Тюбюнде была бир джерге джыйыб, соруу-зат ала эселе уа, сагъат онбирлеге ичхындырмазгъа да боллукъдула. Алай а, жангы келген сагъатында ауугъа тюшген джаныуарча тѣрт джанын ашагъанлыкъгъа, энди керексиз оюмсузлукъланы къоюб, бу айтханлагъа да магъана бериб тура эди. Аны себебли, бусагъатда мынга киши къатылырча чурум джокъду.

Аслан къалай джораларгъа да билмей, умут юзюб да къоаламай, кѣзлерин эшикге чыракъ ийиб кѣб турду. Алай а, заман кете баргъаны сайын, ол умут аздан-аз бола бара эди. Ашарыкъ къайгылы болмаса да, анда тюбѣб къалсам а, деген дыгалас бла, хант юйно да джокълады. Ингирге салынган хантланы татыуларын кѣрген болмаса, тамагъындан джукъ ѳтмей, къайтды. Белгиленгенича, бу башлагъан иш тыныб, Хасан ажымлы ѳлсе, ѳмюрлюкге джюрек джара боллукъду, миллетге бетин да къалай кѣргюзюрюкдю. Артда Аллах айтхан болур, шахтагъа чабайым да, сагъатны тамблагъа къурайым, деб секириб ѳрге турду. Алай а келиб къалыр, деген умутда, заманны оздурган

эди. Сагъат оннга джууукълашыб бара эди. Къалган кѣзюуге ары да барыб, сагъатны да кѣчюрюб, ызына чыгъаллыкъ тюл эди. Башында къазан къайнаб, джер тырнарча болуб тургъанлай, эшик ачылды. Ёмюрюнде къууанмагъанча къууаныб, ары бурулду. Хасан тюл, Джеймс кирди. Ол мынга бир тюрлю къарады да

— Кетдик, — деди.

— Алкъын эртдеди, — дей, Хасанны юсюнден сорургъа ауузун ачханлай, ол мындан аякълы болду да:

— Нѣгерииг а къайдады? — деди.

— Билмейме. Кюнортадан бери джокъду. Башына — затха ашыргъан болурламы?

— Огъай, мен къошулмай ары хазна чыкъмайдыла, бу тѣгерекде болур, къайда эсе да. Кел, биз алайгъа джетгинчи, сен барыб аны табхынчы иги кесек заман къорарыкъды.

— Бир кесек сакълайыкъ. Хасанны да алландыргъан эдим тиширыулагъа. Кѣлю къаллыкъды.

— Ол тиширыу джылыугъа бизнича термилсе, былайда боллукъ эди, — деб, Джеймс ызына айланды. Бармай мадары джокъ эди да, бу да чыкъды бѣлмеден.

Джеймсге эслетмезге кюреше, ызына терк-терк къарай, тиширыула джашагъан мийикде дорбунну тюбюне джетдиле. Атлауучла бла иги кесекни чыгъаргъа керек эди. Башында уллу арбазча тюзетилиб тургъан джер бар эди. Аслан, солуу алыргъа излегенча тохтаб, тѣгерекге сынаб къарады. Эки джанына да кенг сокъмакъла бара эдиле. Бири шахта бла комбинатха элтгенин ангылады. Экинчиси тауну башына чыкъгъан «джолгъа» айланганна санады.

— Бар, мен былайда сакълайым, — деб, Асланны сагъышларын бѣлдю Джеймс.

— Къайры элтесиз деселе не айтырыкъма?

— Узакъгъа барлыкъ тюлбюз, дерсе. Сагъыш этгенме да, сени оноунг кѣб заман аллыкъды. Былайдан ары атлагъанлай таб мекамчыкъла бардыла, — деб, бу башына чыгыуучу джерлери болурму, деген джанын бармагы бла кѣргюздю.

— Мен бараклада болмагъанма. Бу къабакъ эшикледен киргенлей, юслерине барыбмы къаллыкъма?

— Огъай. Эшиклени ол джанлары бла уллу зал барды. Эки джаны эркишиле, тиширыула кийинген, тешинген, бет-къол джуугъан джерледиле. Залдан алагъа эшикле бардыла, ол эшик-леге бурун урма, дегенлигимди. Ары, ичиракъдагы къабыргъа да да кѣрлюксе эки эшикни. Алада бараклагъа къонгурау къакъгъан кнопкала бардыла. Лампочкачыкълача джарытыб турады-

ла. Сол джанындагын басарса. Аны басханлай эшик кеси ачыллыкды. Ол тиширыулагъа элтген эшикди. Ачылса, ким келди деб къарарыкъ болурла.

— Мен излегенден алгъа джетиб, къатынла юсюме учсала, алагъа бир мадар этерме. Биргелерине эркишиле да болуб оюнга къалмайым.

— Эркишилени баракларына онг джанындагын эшик ачылады. Сен сол джанына кирликсе. Эркишилени тиширыулагъа баргъан адетлери джокъду. Барыб да не этерикдиле, эркишиликлери къалмагъанды.

— Джангы келгенле уа? Кёб болмай сиз тюшюргенле...

— Ала алкъын эс джыйгъан болмазла, иги къагъын-согъун этиб, элтиб атхан эдик. Аслан аладан да хапарлы болургъа излей эди да, бу баракга тюшгенлерин билгенинде, алгъа тири атлады. — Дагъыда ким биледи, эшикге джууукъ кел, меннге болушлукъ керек болуб къалса уа, — дей, ичгери кирди.

Хасан... Ол эди баш къайгъысы. Экинчи къайгъысы да Балджан. Ол мындамыды, мында тюлмюдю? Алай а энди артха джол кесилген эди. Ол себеден, залны джырыб барыб, сол джанында эшикни башында кнопканы басды, къонгурау таууш бери эшитиледи, эшик а ачылды. Алайы коридорчукъча эди. Залдача кюндюзгю чыракъла джансала да, ала мутхузуракъ эдиле. Босагъадан юч-тёрт атламны арлакъдан башланыб, ол къыйыры кёрюнеген мекямны узунуна орундукъла тизилиб, арасы сюремде кёб адам тегереклешиб олтургъанларын, алайда бек джарыкъ болгъанын эследи. Тюз ол кёзючюкде эки къолуна ючюшер-тёртюшер адам къадалдыла. Сырт джанындан да бойнуна тузакъча джарашхан джыджымчыкъча бир зат тюшюб, бууб тебреди. Эшикни джабылгъан тауушу да къулагъына чалышды. Къолларын бошларгъа умут этгенлей, тузакъ тартылыб, тылпыу тохтай башлады.

— Къызла, тохтагъыз! — деди бир тиширыу аууз. — Бу аладан тюлдю.

— Аладан болмаса, ала бла айланмаз эди, — деди къайсы эсе да.

— Бошлагъыз! — деб, биринчи аууаз хыны айтды. Сора ол муну тутуб тургъанланы юсюнден айыра тебегенин сезди, бойну да бошланды.

— Къызла, мени артда ёлтюрюрсюз, бусагъатда башха къайгъыла бардыла, — деди Аслан, джибни ызы тюшген бойнун сылай. Энди бир сагъатдан къачаргъа мадар чыгъарыкъды. Барын да хазыр болугъуз. Эркишилеге да билдирирге керекди... Къарамагъыз меннге аллай тюрлюле. Фаризат, сен мени таныйса, джашырма да айт былагъа.

— Алгъын таный эдим...

— Бош сёзлени къой, заман джокъду.

— Бизге джанынг ауруй эсе, ол къан ичген бла нек келдинг? — деб сорду бири. — Кёрюнебиз.

— Энтда алайда турады, — деди къолунда муну бойнун буугъан ингичге джиби бла тиширыу.

— Алайсыз боллукъ тюл эди. Аны не джесир этерге, не ёлтюрюрге керекди. Башына чыкъгъан джолну ачычы аны джанындады. Бусагъатда тиерге боллукъ тюлдю. Фаризат! — деди. Сора тегерегине джыйылгъанлагъа къарады да, саны, сыфаты эм маджал тиширыугъа: — Сен да, эгечим, мени бла арбазыгъызгъа чыгъасыз, — деди. — Джеймсни къайгъысын ючюбюз этерикбиз... Сёзюмю бёлмегиз! Анга эслетмей, къайсыла бара эсегиз да, эркишилеге атлагъыз. Джарым сагъат заманыбыз барды. «Кетдик!» — дегенлей чыгъаргъа бары да хазыр болсунла. Ары дери башын тышына кёрюзген болмасын. Сиз да къымылдамагъыз. Биз кетдик! — деб, бу айтханланы къалай ангыларгъа билмей тургъан тиширыуланы арасындан Фаризат бла Джеймс алданыр дегенини къолтукъларындан кириб, зал таба атлады. — Анга асыры хыны къарамагъыз, ышарыргъа, джарыкъ болургъа кюрешигиз, алай керекди, — деб шыбырдады эшикден ары атлай.

Джеймс арбаздады, деб тура эди Аслан. Аны къабакъ эшикден бери кириб, алайда къабыргъагъа сыртын тиреб тургъанын кёргенинде, джукъ эшитгени, джукъ сезгени болдуму экен деб, джюрегине къоркъуу келди. Огъай, ол сескекли тюл эди. Эшта, тиширыуну джаратхан болур эди, была къатына джетгинчи ышаргъан да этиб, кёз алмай турду андан.

— Къалайда олтурабыз бу ариу къызла бла? — деб сорду Аслан.

— Бек алаамат джерге барлыкъбыз, сокъуранныкъ тюлдюле, — деди ол. Сора, къалай таб болур деб, сагъыш этгенча, онг къолуну бармакълары бла мангылайына узалды.

Ол джол тауну башында бу аны джюрек ауузуна къагъгъаны бла байламлы, Профессорну айтханын унутду Аслан. Джеймс сынар ючюн, иш этиб таблыкъ бергенин ангыламады. Елмесе да, ойсуарыгъына ишексиз эди да, арам-къарам этмей, джумдуругъун алгъа джиберди. Алай этерик болур деб сакълаб тургъан Джеймс, Асланны джумдуругъундан аякълы болду. Джумдурукъ джюрек ауузуна джетгинчи, муну табаны аны сакъал тюбюне тийди. Аслан джерден кёлтюрюлюб, артына аууб бара, юсю бла учуб ётгенча, бетине джел урдура, бир зат озду. Чёмелтаякъ айланыб, кючден ёрге тургъанында, Балджан Джеймс

сни ёлюкню сюрегенча залны мюйюшю таба сюрерб бара тура эди.

— Сен къалайса? — деб сорду къыз мынга.

— Джокъду хатам, — деди Аслан уяларакъ болуб, ол эки тиширыугъа къарай. — Сен бери къайдан чыкъдынг?

— Эркишиледе къыйын ауургъан — зат бар эсе деб, ол баракда айланыб, энди тиширыулагъа бараыым да, сен айтхан заманны сакълайым деб, бери келе тура эдим. Къайда, сакъа-лынга, джаякъ сюеклеринге бир къарайым...

— Сыннганым, чыкъгъаным джокъду, — деди Аслан, эс джыялмай сойланыб тургъан Джеймс таба атлай. Аны джан хурджунуна узалды. Ачхычын алайда джюрютгенин биле эди. Джукъ табмады. Башха хурджунларын ашыгыш къармаб тебреди. Финка бычакъ, сигарет пачка, къолджаулукъ болмаса, бу излеген джокъ эди.

— Нек къармайса муну хурджунларын? — деб сорду врач. Ол эки тиширыу да бир затла айта эдиле, бу аланы ангыларча халда тюл эди.

Эки къол аязы бла кёзюую Джеймсни джаякъларына джетдириб башлады. Эс джыйдыралмагъанында, ёлюкню баш джанына олтургъанча, полгъа олтурду да, уллу аманлыкъ этген адамча, мутхуз кёзлери бла юч тиширыугъа къарады.

— Да мынга джан кийирмей болмай эсенг... — деб, Балджан халатыны хурджунундан бир затчыкъны чыгъарды. Аны Джеймсни бурнуна элтди. Ол гитче шишачыкъ кёре эдим, бир ачы ийис къалгъанланы бурунларына да урду.

Джатхан башын аз-аз къымылдата келиб, кёзлерин ачды. Аллай бир кюч, болум да къайдан чыкъды эсе да, ойс урагъаны да кетиб бошамагъан адам, секириб ёрге турду. Къатында олтургъан аны тобукъ тюблерине къол аязыны джитиси бла къакъгъанында, ызына аууду. Аслан бауурундан къаблаб, къолларын артына бурду. Залны эки джаны бла шкафланы къайсындан эсе да, Фаризат белибау маталлы бир затны алыб узатды. Аслан Джеймсни къолларын байлаб, сыртындан джатдырды да:

— Ачхыч къайдады? — деб, финканы джитисин аны бойнуна тийире сорду.

— Хасанны хурджунундады.

— Алдайса!

— Алдамайма. Бойнумдан айыр финканы, мени ёлтюрсенг, ол да ёллюкдю. Хасан да, ачхыч да мени бёлмемдедиле. Эшик кампьютерле бла бегийди... Ары къорат финканы, олтурмагъа къой... Ол аны ачыб чыгъаллыкъ тюлдю, кодун билмейди. Аны сау къалырын излей эсенг, кетейик ызыбыз-

гъа. Мен сеннге дерт джетдирмем, Профессоргъа да айтмам. Хасан а...

— Анга айта болурмусуз? — деди Фаризат бла чыкъгъан къыз, къабакъ эшини къыйырындан тышына къарай.

— Хасанга ушайды, — деди Балджан, — Олду.

— Къымылдамай тур! — дей, ала таба атлады Аслан. Кертиси да, Хасан атлауучла бла кёлтюрюлюб келе эди. — Хасан, ачхыч сендемиди? — деб сорду «арбазгъа» чыгъа. Ол джукъ ангыламагъанча кёргенинде: — Джеймс сени хурджунунга бир ачхыч салгъанма, дей эди, — деб къошду.

— Джукъ да салмагъанды, джукъ да бермегенди. Былай кел, деб бир бёлмеге алыб барды да, ичине киргенлейиме, тышамдан бегитдида кетди. Артда эшик кеси аллына ачылды. «Чыкъ!» — деб бир таууш эшитдим. Анга сейирсине келеме... — деб, Хасан хапарын джарашдырыб айтыргъа тебреди. Алай а Аслан, сагъаты онбирден атлаб баргъанын эслеб, джаны болмагъан затча сын къатыб тохтагъанында, Хасанны сёзю ауузунда къалды.

— Бери киригиз, андан къараб кёрмесинле, — деб, Балджан экисин да ичине джыйды.

— Энди кёрюб, къалыб да не этерикдиле, — деди Аслан мыдах аууаз бла. — Болур болду. Мен ишими иги тындыралмагъан эсем, насыбыгъыз, алай тюл эсе, барыбыз да къырылабыз...

— Эркишиле хазырдыла, — деди бир тиширыу, чабыб келген болур эди, солуун кючден ала, — Къачан чыгъабыз?

— Тиширыула да къуралгъан болурла, — деди Аслан. Кеси аллына айтханы бла анга соргъаны белгисиз эди.

— Сени къырылгъан дегенинг не болду? — деб сорду Джеймс сескекли. — Нек къырылабыз?

— Не дейсе? — деб анга бурулду Аслан. Ол аны былайда болгъанын да унутхан эди. — Ачхычны джанымда джюрютеме деген эдинг да, — деб, анга мыллык атды. Ёлтюрлюк болур эди, Балджан бла Хасан тыймасала.

— Алырма! — деди Хасан. — Ёлтюрюу болса, аны мен ёлтюрлюкме. Ол игиликни меннге къой. Муну ким байлагъанды? Врач мында не этеди? Мени бери бар деб нек ашырды ол таууш? Не болгъанды?...

— Хасан, тохта! — деб аны сёзюн бёлдю Балджан. — Аслан, суу къуйгъанча нек болуб къалдынг? Не ачхычха айтаса? Не ачхычны излейсе?

— Башына чыкъгъан джолну ачхычына айтама. Ол болмаса...

— Нек болмайды? Менде барды аллай ачхыч. Профессор берген эди тюнене...

Джыйырманчы Башы

Кече арасында Москвадан билдириу келди. Анда Тюркде тауланы башында от джаннганыны юсюнден хапар айтыла эди.

— Аз джерде аз от джанмайды, муну бизге нек билдиреди-ле? — деб сорду академик алайдагылагъа.

— Мында кёрююучю от да, анда джаннган от да тауланы башларында болгъанлары ючюн, — деди Мурат.

— Аны ючюн билдиргенлерине сёз жокъду, — деб, Муратны оюмун джакълады Николай Акимович. — Экисини арасында байламлылыкъ барды, дегенликлериди. Анда отну джаннган джеринде радиация джокъну орнундады, ол төгерекеде джукъ да кюймегенди. От бир аз кёлтюрюлюб башлагъандан сора, хауада радиация талай кереге аслам болгъаны чертиледи. Бизде да алайды, — андан ары къалай джораларгъа билмей тохтады.

— Ол ушашлыкъны къалай айыртыргъа боллукъса? — деб сорду Президент андан.

— Мында кёзюю-кёзюю бла джанады, анда бир кере болгъанды, биздеча дженгил джукъланмай, кёб джаннганды, — деди генерал сагъышлы. — Ма ол башхалыкъны чурумун джораялласакъ, сени соруунга джууаб табаргъа боллукъ эди, — деб, Иван Дмитриевичге къарады.

— Сиз бир кесек да къалкъыдыгъыз, мен кёз къысмай сагъыш этиб турганма, — деди академик. — Радиация джаны бла эки от да бирчадыла, дерге боллукъма. Джаннган не эсе да бир магъаданды, бир элементди, бир материалды, къалай суйсегиз алай ангылагъыз. Ол джерден асыры дженгил кёлтюрюледиди да, аны джерге джетгени джаныб башлаб къалыргъа заман табылмайды. Талай метр мийикликге чыкыгъанындан сора джанады шинкварт.

— Не зат джанады? — деб аны сезюн бёлдю Исмаил.

— Джашауда аны сынагъан, кёрген, билген адам джокъду. Алай а теория джаны бла «былай этерге боллукъду» деб, бир джазылгъанланы окъугъанма. Ким джазгъанын, нени тамалында, къачан джазгъанын тюненеден бери эсиме тюшюралмай турама. Николай Акимович, сени соруунга да джууаб барды: бу таулада да, къачан эсе да биринчи кере джаннганды от. Анда да алайды. Бу биринчи джаннганлыгыды, мындан ары алада да от кёрюне турургъа болур, керти да учуб баргъан зат болуб, алайгъа тюшмеген эсе.

— Кечериксиз, — деди эшикден къараб, тышында джашладан бири. — Къайдан табылгъанын, ким болгъанын билмейбиз, бир тиширыу айланады. Къалай этейик?

— Не тиширыуду? Не керекди? Не дейди? — деб, анга хыны къарады Мурат. — Сиз билмей былайгъа къалай тюшдю?

— Джарашдырыб айт! — деди Исмаил да.

— Къалай, къайдан, къачан алайгъа келгенин киши кёрмегенди. Биягъында айлана баргъаныкъда, адамланы аякъ ызлары тас болгъан ол къаяны къатында чёгелеб, кёзлерин андан алмай тура эди. Кийимлери да тозурагъан, шашхынлыча бир зат. Соруула бердик, джууаб этмедиди? «Энди кёлге барама» — деб, алай ары чабыб тебреди. Тыя башладыкъ да, чыртда алыныб къалырча кёргеникде, тиймедик. Хасанны ити да биргесине кетди. Ызындан эки нёгерими ийиб, кесим да бери келдим. Дагъыда ким биледи...

— Айтханларындан джукъ ангыламадыгъызмы? — деб сорду академик.

— Сандыракъ этгенча эди...

— Сандыракъларында бир зат болурму? — дей, Иван Дмитриевич Президентге къарады.

— Эшта ол Хасанны элинде джашагъан, хар ким билгичди, деб тургъан къыз болур, — деди Исмаил. — Хасанны ити да аны бла илешгенди анга...

— Таныймыса? — деб сорду Президент.

— Таныйма. Танг да джарыды, керти да ол эсе кёз джетдирейим, сёлешиб да керейим...

— Айтханынг да магъана барды, — деди Президент. — Мен аллай затлагъа ийнанган адам тюлме, алай а... Ол аякъ ызла бошалгъан джерде олтургъаны, кёл дегени да бизни оюмузгъа келишеди, ит да аны джагъасында къагъытчыкъны табды. Энтда ол төгерекини сакълагъанча кёрюне эди.

Исмаил шатырдан ашыгыш чыкъды.

— Аны бла къалмай, аякъ ызла бошалгъан къаяны да терктерк джокълагъанын айтхан эдиле джашла, — деди Мурат.

— Сора ол тиширыу да, ит да нени эсе да бирча сезедиле, десек келишеди, — деди академик. — Ит бизни барыбызны да таныйды энди. Исмаил хаман аш береди да, аны бла тамам шох болгъанды. Алай а, Исмаилгъа да тагъылыб айланмайды. Мени оюмуна ол зат да шагъатды.

— Сиз айтханнга толу ийнаныргъа мен да бек разы эдим, болмайды, — деди генерал. — Этген оноубузну, оюмузну тюзге санаб, хар нени анга дагъан этиб баргъанчабыз. Мен айттырыкъ: анга ышаныб, дагъыда бир башха къайгы чыгыб, джунчумайыкъ. Тиширыуну былайгъа къалай тюшгенин бирибиз да билмейбиз, киши кёрмей келгенди. Аны орнунда башха би-

реу да, таб талай адам да, келиб къалыргъа боллукъ эдиле. Сакъ тюлбюз, дегенлигимди. Алай бла джарлы болгъандыла алгъында, артда да былайда адамла. Энгигеде тамал салгъанладан да чакъырайыкъ бери. Биз кърмей, биз билмей чыбчыкъ да учмазча этейик.

— Мурат, мындагылаагъа да сакъ болугъуз де, ары да сёлеш да, он-онбеш джаш бери кёлтюрюлсюнле, — деди Президент. — Рациядагыла да, мадар болса ол Тюркде отну юсюнден энтда бир хапар билсинле. Дагыда, къайдам, академик айтхандан башха да эки отну арасында энтда бир байламлылыкъны сезген эселе уа Москвадагыла. — Василий Алексеевич аны буйрукъларын толтурургъа кетди.

— Эсиме тюшдю, — деб, асыры къууангандан кычычырыб айтды Иван Дмитриевич. — От алай неден джаннганыны юсюнден кытай алим джазгъан эди. Формуласы да ма былайды, — деди да, хурджунундан блокнотун алыб, нелени эсе да джазыб, былагъа кёрдюсю. Харифле, санла къатышыб, узунуна, кенгине да джайылыб, кроссвордча бир зат. Бу экиси бир академикге, бир къагытха къараб, джууаб этмей мычыгъанларында: — Асыры къууангандан къатышыб къалгъанма, — деб ышарды ол. — Сиз былай затны огъай, Менделеевны таблицасын да унутханыгъыз эсимден кетиб этеме. Мында ол таблицада болмагъан элемент да барды. Уран, къоргъашын, ташкёмюр, кюкюрт— была сиз билгенле, сиз билмеген, эшитмеген да талай элементни къошуб алагъа, барыны да тамалында къурагъанды бу формуланы. Кесини теориясын лабораторияда сынама этиб кюрешенин да джаза эди. Андан арысындан хапарсызма.

— Къарангы адамны сорууна айыб этме, андан бизге магъана бармыды? — дей, джакълыкъ излегенча Президентге къарады генерал.

— Барды, айтайым, — деди академик. — Алим теория бла ол оюмгъа келгенинден сора, бизни планетаны халын тинтеди. Андан ары уа аллай бир элемент бир-бирлерине къошулмагъанлай, джерни кесинде ол магъананы тутхан зат табылыргъа боллугъун чертеди. Башхача айтсакъ, планетабызда алкъын биз билмеген магъадан барды, дейди. Эндиге дери табылмай тургъанлыкъгъа, мындан ары ачыкъланнгынына ишеги джокъду аны. Бусагъатда биз аллай магъадан ёзекни юсюнде шатыр къуруб тура эсек а.

— Алай къарасакъ, бизде бла Тюркдеми болады ол магъадан? — деб сорду Президент.

— Къуру да болса разы эдим, — деди Иван Дмитриевич. — Илмуу да, техниканы да, медицинаны да, сауутну-сабаны да джангы эрасы бизни къралдан башланлыкъ эди. Кытай алим

оюм этгенден, аны кючю урандан кёб кереге уллуду. Тыйыншылысыча джашау ючюн, халкъ ючюн хайырландырылса, ол джарамазлыкъ джукъ джокъду.

— Аны теориясына башха алимле къалай къарагъан эдиле? — деб сорду генерал.

— Хиликге этиб къойгъан эдиле. Кесибиз билмеген, ангыламагъан затны алай сансыз этген барыбызны да адетибизди.

Академик дагыда аны бла байламлы кёб затны айтды. Алай а, бу экиси бусагъатдагы кыйын болумну юсюнден сагышда эдиле да, кеслеринден тамаданы сёзюн бёлюрге тартыннгандан озуб, хапарына уллу магъана бермедиле. Бир кесекден ол бошагъанча кёрюнгенинде, Президент:

— Да, танг да атды, къууанча атсын, — деди. — Келигиз, хауагъа да чыгъайыкъ, бет-къол да джууайыкъ, — деб ёрге турду.

— Тюбюнден джашла вертолет бла келедиле, — деди Мурат, эшикден къараб. — Ушхуур хазырды, ауузланыгъыз. Артда да ким биледи, къалай, не боллугъун. Хауада джарашдыргъандыла тебсини.

— Да хо, иги иш этгендиле, — деб, тышына атлады Президент.

Адамны кесини къолундан джукъ келмей, болгъанны кёрюрге, деб сакълагъандан кыйын джокъду. Насыбха, бюгече былайдагыладан къорагъан болмады. Тауну башында, кёкде да тюрелениу эсленмеди. Алай а, буз джаууарны аллы бла, тегерекке къабыр шоллукъ уюгъанча кёрюне эди былагъа. Тергенлерича къарасакъ, эки кюн ётдю. Хар не орнунда къалды, тюрленген джукъ болмады. Боллукъ эсе энди не бюгюн, не тамбла болургъа керекди. Къалай болады, не болады? Ол бир къоркъуу. Джукъ да тюрленмей къалса уа не этерикдиле? Ол экинчи къоркъуу. Айтыллыкъ айтылыб, этилик оноу этилиб бошалгъаны себебли, хаман бир затланы «чайнаб» турмагъанлыкъгъа, хар кимни акъылы, эси да къоркъуу бла умутха байланыб эди. Къабханларыны татыуун да ангыламадыла.

Андан магъана чыгъарына ийнанмаса да, суугъа кете тебреген чёбню тутханча, Президент ол кыызгъа тюберге излеб, Исмаил къайда къалды деб, бир джашны кёл джагъагъа ашыргъан эди. Ол да кечикди. Мурат энтда айланыб, къараб къайтыргъа изледи, аны да иймеди. Керек заманда оноугъа къошулукъла бу кюнледе былайда, «штабда» болургъа тыйыншылдыла, деб бегитген эди.

Кюнортагъа джууукъ Москвадан энтда бир телеграмма келтирдиле. Ол Тюркню тауларында джаннган от бла байламлы эди. Бир-бири къолларындан алыб окъудула. Алай а, была умут

этгенча, хапар болмады. Кеси да талай тизгин. Бюгюн эртденбла Тюркню Россия Федерацияда келечиси, бизни тыш къралла бла иш джюрютген министерствобузгъа, учхан аппаратыгъыз тауларыбызны башында авария этгенди, болгъанны кюйдюргенди — джандыргъанды, мындан ары аллай затыгъызны бу джанына джибермегиз, деб къаты эсгертегени айтыла эди.

— Ол бизден зат тюлдю, не эсе да, — деди генерал. — Чыртда кезге илинмей, кърал чекледен да озуб, алай учуб айланырча джукъ болса, мен биллик эдим. Бу эки-юч кюнню ичинде ишлеб кьойгъан болмазла.

— Биринчи къалай болду эсе да, бу билдириулеринде биз алкъын ангылаб кьоялмагъан бир затла бардыла, — деди республикада ФСБ-ны тамадасы. — Аланы тюбешиулер, нени юсюнден селешгенлери радио — зат бла айтылса, вертолетда тынгылаб тургъанла эшитирик эдиле. Мен алагъа дуняда, къралда хапарланы да соруб келеме. Тышына чыкъмагъан ушакъны, бизге алай бошуна иерик тюлдюле.

— Былайында «кёкде атылыб, аны умур-чумур болгъан кесеклери кьуюлуб тебregenлеринде, ала кёрюнюб, аны бла белгили болгъанды», — деген оюм айтылады. Сиз анга магъана бермедигиз, — деди Президент. — Сора, ол учхан зат не эсе да, авария болгъунчу кёрюнмей баргъанды.

— Ол от ала таугъа джетгенлеринде джанганды, — деб кьошду генерал. — Сени тюз ангыладым эсем, ол зат бу бизде джанганча магъаданны алыб баргъанды, деген оюмгъа келесе.

— Башхача айтыргъа да боллукъду, — деди академик. — Алыб бармагъан эсе да, аллай магъадандан ишленген аппараты, дерим келеди.

— Иван Дмитриевич, аллай магъадан джокъду дуняда, дединг кесинг. Бизни къралда аллай учхан зат болмагъанын мен бегитеме...

— Бизни къралда джокъ эсе, башха къраллада да джокъду, деялыкъ болмазса, — деб, генералгъа бурулду Президент.

— Мени къайда ишлегеними...

— Аны унутмагъанма Николай Акимович. Алай а, разведчиклеринг билиб кьоялмагъан, не да бери билдиралмай тургъан затла да болурла. Аны ючюн айтама.

— Къайдам, бар эселе да, бек аздыла. Москвагъа бир селешиб кёрейим. Мурат, ара сахар бла байлам къалайды?

— Аман тюлдю, — деди. Мурат. — Кел, мен да барайым.

— Биз да бу тегерекге кез джетдирик, излеген болса таууш этерле, — деди Президент академикге.

Исмаил ол кызыны алыб келди. Хасанны ити да ала бла кёре эдим, къатларында джатды

— Да биз келдик, — деди Исмаил. — Бу бизни республиканы тамадасыды, — деб, кыызгъа Президентни кёргозду.

— Билеме, — деди кыыз. Сора академикге джити къараб турду да: — Бу да Москвадан келген адамды.

— Атынг къалайды? — деб сорду Президент Иван Дмитриевични мындан болмагъанын билиб кьойгъанына сейирсине. Кесин тутханындан, сёз урумундан къатышханнга да ушатмады.

— Мен Меккама, — деди кыыз. — Бир кёб адам кырылыргъа тебregenди. Анга тынгысыз болуб айланама.

— Былайда джашладан?

— Огъай, башхала.

— Алай болмаз ючюн не этерге керекди?

— Джукъ да огъай... Энди мадар джокъду... Кёл, ол къая... Анда адамла болмасынла, — деб, бармагъы бла къайры эсе да бир джанын кёргозду да, шум болду.

— Кёлде, къаяда не барды? — деб сорду Президент, бармагъы бла къалайын кёргозду экен, деб сагъыш эте. Мекка джууаб бермедди. Къарамын джерге тиреб, уллу кыйынлыгъы болгъанча олтура эди. — Сен бери къалай келдинг? Къачан келдинг?..

— Кёл кьуруйду... Къаяны тюбю... Эшик, уллу эшик... Адамла. — деб, кеси аллына селеше тебреди. Сора, секириб ёрге турду да, кёл таба чабды. Ит да ызындан.

Была къарагъанларында, эшта, Исмаилны нёгерлери болур эдиле, эки джаш да, кыыз бла итни ызындан кетдиле.

— Сени, менича селеше тургъанлай, алай тюрлениб нек къалды? — деб нёгерлерине къарады академик.

— Келе, кете турады джазыкъ, — деди Исмаил.

— Кёз туурада тутугъуз, — деди Президент. — Джукъ къабдырдыгъызмы?

— Кюрешдик, унамады. Бойнакъны тойдурдукъ. Сен соргъанча мен да къалай, къачан келгенсе, деб сордум. Айта тебреди да, къатышыб къалды. Бери джете аязыгъан эди, кёбге бармады ансы...

— Бармагъы бла нени кёргозду экен? — деди Президент сагъышлы. — Бу джанын кёргозду да?

— Огъай, былайыракъ эди, — деди академик. — Анда уа...

— Ол от джаныб джукъланыучу джер, — деб, андан арысын кьошду Исмаил. — Майна, ол тегерекде къаяны учу. Эслеймисиз?

— Бек ариу кёрюнеди, — деди Иван Дмитриевич. — Адамланы алайда тутмагъыз, деди, не?

— Хо, алай айтды, — деди Президент. — Исмаил, къалай дейсе?

— Бу бир затланы билгенине, сезгенине сёзюм джокъду. Алай а, ол айтханны барына да ийнаныб къалсакъ, джангылырбыз. Къайдам, кесигиз сагъыш этигиз.

— Бинокллери бар, кече кѳрген приборлары бар, берлакь-дан да эслерикдиле тюрлениу болса, — деди академик. — Къартлыкь хорлаб болмай эсем, неге да ийнаныб къалама арт джыллада. Экинчи джаны бла къарасанг, шарлатанла кѳбдюле. Адам улуну тарихинде керти билгичле да болгъандыла Нострадамусча энтда бардыла. Бу да башха джерлени сакълагъан адамланы айтмай, быланы нек айырыб айтды? Алайдан къоратмасагъыз да, берлакьгъа джаллатыгъыз, мен айтханны эте эсегиз.

Президент да ол оюмну онгсуннганча кѳргенинде, арлакьда джашлагъа барыб, бирин андагъылагъа джиберди Исмаил.

— Генерал бла Мурат да кечикдиле, — деди академик. — Заманны бошуна иймей, мен энтда вертолет бла айланыб келсем, мында да талай джерге кѳз джетдирсем разы эдим. Бу приборланы, аппаратланы да нек келтиргенме талай кере тинтиб, сынаб, тенглешидириб кѳрмезлик болуб.

— Бу эки-юч кюнню сабыр бол, — деди Президент. — Къалгъанса да къалгъанса, биз бичгенча боллукь эсе, къарайыкь. Тюрлениу кѳрмесек, башха мадарла, джолла излерге керекди. Сен бир ыйыкьны — затны турусса да, ишинги джангыдан бардырыса.

— Къаллай бир турлукь эсем да, бу къайгъы бир джанына болгъунчу кетерик тюлме, алай а... Да былагъа да бир тынгылайыкь, — деди генерал бла Муратны вертолетдан тюшюб келе тургъанларын эслеб.

— Биз излегенча джангы джукь айталмадыла, — деди Николай Акимович. — Тюркде келечибизге борч салыгъыз, дедим. Анда бизден джашланы джагъаларындан алса, от джаннган джерде не табханларын, лабораториялада не ачыкълагъанларын биллиқдиле. Дженгилирек къымылдасынла, аланы хапарларын сакълаб турлукьбуз, деб, къаты айтханма. Талай сагъатдан хапар келиб къалыргъа да болур. Башха къулакьгъа чалышмасын деб, ачыкъ айтыргъа излемегенлеринде къысмадым, къалай сезген эселе да, бу тауну башындан бир зат къараб турады, дегенча билдирдиле.

— Не зат? Ангылатыб айт! — деди академик.

— Кесибиз да иги ангыламадыкь, — деб, аны ючюн джууаб берди Мурат.

— Кертиси да алайды, — деди генерал. — Аладан эшитгенибизни былай джораларгъа боллукьду: бизни спутникле бу тауну башында орунлу болмагъанларын билебиз. Ала тохтарыкь джерге ие болуб тургъан бир зат барды, дегенча кѳрюндюле. Алгъы бурун не айтыргъа билмей, артда тинте, къаза кетиб чык чыгъаргъаннга ушадыла...

— Толу ышанырча хапар тюлдю дейсе, не? — деб, асыры созуб баргъанына тѳзалмай сорду Президент.

— Хо, аланы спутниклери — зат деб айталмадыла. Не эсе да гитчечикди ансы, эсленник болур эди. Сѳз урумларындан, Зеленчук джанында уллу абсерваторияны экранында ингичге сызчыкь тунакы кѳрюннгенди.

— Аллаи гитче затчыкь бизни спутниклени бирер джары силдер, бузар, деген къыйынды, — деди Исмаил.

— Аны уа айтма, — деди Иван Дмитриевич. — Кючюне кѳре боллукьду.

— Гитче затчыкь дегенден эсе, къаллай эсе да приборла «кѳрмезча» ишленнгенди, десек тюз болур, — деди Президент.

— Мени кѳлюме да алай келеди, — деб, аны оюмун джакьлагъанын билдирди генерал. — Ол халда оюм этсек, бу да бизни къатышдыра тургъан белгисиз затланы бири болуб чыгъады.

— Биз къатышханлыкьгъа, ала бары да бир-бири бла байламлы болурла, — деди академик. — Тюркню тауларыны башында авария этген зат да кѳрюнмеген эсе... Илмуда, техникада, таб, теория джаны бла этилген джангылыкьланы да джорукьлары, джоллары боладыла. Аланы арасында эндиге дери бир оюмгъа да келишмеген джокьну орнундады. Сора бу ишни юсюнде былай болуб нек барады? Мени сартын, быллай къыйын болумгъа ѳмюрюмде тюшмегенме, кесими бу джолча мадарсыз болуб да билмейме. Айтдырмай къоймай эсегиз, сизден да уялама.

— Адам ангыларыкь, адам биллик, адам джораларыкь зат болса, ол сени къолунгдан келлик эди, анга ишегибиз джокьду, — деди Президент. — Мен правительствону тамадасына — затха бир сѳлешейим, бери келгенли республикада не бола тургъанындан хапарсызма, — деб, вертолет таба айланды.

Кюн бата, Москвадан генералны тилеги бла Тюркде джыялгъан хапарларын билдирдиле. Аны тауларында авария этген затны юсюнден Президентни кабинетинде джыйылыу болгъанын, бир оноугъа келалмай, былай деб джоралаялмай къалгъанларын, амалсыздан Россияныкьы болурму деб, аны бла бизге кѳлкълдыча этгенлери чертиле эди. Тюркню алимлери, кърал ѳоркьбусузлукь джаны бла ишлеген адамлары, аскер усталары от джаннган таугъа джайылыб, къараб, бир ыз табсакь деб, излеб айланнгандыла, ууакь-тюрек джыйгъан затларын лабораториялада тинтгендиле, ачыкъланнган зат алкъын джокьду, деб айтыла эди ол билдириуде. Хауада не эсе да умур-чумур болуб къуюлгъаны, джитиге ала келиб тийгенлей алайы къабыныб къалгъаны энтда бигитиле эди.

— Сора, Тюркде да бизлей болуб, не этерге билмей турадыла, — деди генерал.

— Артда къалай боллукь эсе да, бусагъатда аланы халлары бизден маджалды, — деди Мурат. — Билмей тура эселе къай-

дам ансы, мындача кыйынлык, кьоркьюу джокьду. Сууукьду, ичгери кирейик.

— Аладача бир затланы табсакь, бир джукь ачыкьларгьа да боллукь эдик, — деди Иван Дмитриевич, шатырда орнуна олтура. — Заманны да былай акьырын баргьанына кьара.

Республиканы аралыгьына хапар бере, хапар ала Президент байлам джарашхан вертолетдан иги мычыб кьайтды. Тауну этегинде джашлагьа да хазыр болуб туругьуз дей, талай аманат салгьан эди. Шатырдагьыла «не джангылыкь», дегенча анга джити кьарадыла.

— Кьюуаныр зат айтмадыла, — деди Президент. — Асланы адамлары да кьозгьалыб, кючден тыйгьандыла. Бу арт джылада тас болгьанланы, ажымлы ёлгенли джууукьлары-тенглер прокуратураны, милицияны, башха органланы джууаблы кьуллукьчуларын башлары кьайгьылы этгендиле. Джыйылыуда бегимле алыб, Москваны да дюннюрдетиб тургьанларын айтдыла. Бу кюнледе бир джукь ачыкьлаб, хал былайды деб, миллетни сериуюн этмесек, бек кыйын болумгьа тюшерикбиз.

Джаргьа келиб тирелиб, анга ёрлеялмай, ёрлемей да мадар болмай тургьанча, амалсызлыкьдан, кьайгьыдан башларын энгишге ийиб, сёлешген да болмай, иги кесекни олтурдула. Бирер сылтау табыб, ингир хантлагьа да узалмадыла. Ма алай шум болуб тургьанлайларына, джер тебрэнгенча болду. Бир-бирлерине кьарадыла. Экинчи аллай зат сезмегенлеринде, аны юсюнден да сёз кьозгьамадыла. Бир аздан тауланы Кьара тенгиз джанында, асыры кючлю болмаса да, джер тебрэнгенди, толкьунла кёлтюрюлгендиле, деген хапар радио бла берилгенин тышында джашла билдирдиле.

— Джылынган болурсуз, хауагьа чыгьайыкь, ол от джанарыкь эсе да кьарайыкь, — деб, ауур кёлтюрюлдю Президент. — Меккадан, а не хапарыгьыз барды? — деб сорду Исмаилдан, тышына атлай.

— Бизден кетгенден сора кёл джагьада кёб олтургьанды. Мында кьаяны да джокьлагьанды. Бойнакь да, эки джаш да аны бладыла.

Бары да шатырдан чыкьдыла. Озгьан кечеледеча болмай, бюгече кёкде булут усдукь джокь эди. Былайыны мийиклиги ючюн болур эди, кьотарылыб чыкьгьан джулдузла артыкь да джарыкь, артыкь да джууукь кёрюне эдиле. Москвадан кьонакьла огьай, таулада кёб кечеле бла тюбешген бизникиле да сейирсиндиле анга. Тенгиз джанындан ургьан салкьын аяз болмаса, джылы эди. Толгьан ай да ёрлей келиб, тауну башында тохтагьанында уа, иги огьунакь джарыкь да болду.

— Ол мийигирек джерге атлаб, кечеги биноклле бла тегерекге бир кьарармедик? — деди академик.

— Бусагьатда, бу заманда сенге да, Президентге да аллай ачыкь джерге чыгьаргьа дурус тюлдю, — деди генерал, шатыр бла вертолетну тегереги бла арлакь джаллаб, аланы кьуршоугьа алыб, сауутларын да огьары аягьына миндириб тургьан джашланы кьарамы бла аулай. Былада ол кьуршоуну ичинде эдиле. — Биз ючюбюзню уа кьуллугьубуз алайды, барыб кьарайыкь да, сизге да хапар айтырбыз.

— Сен да былайда кьаласа, Исмаил бла мен барсакь да боллукьду, — деди республиканы ФСБ-сыны тамадасы.

— Джашла, сиз да кьоюгьыз ол барыуланы, — деди Президент. — Бюгече бир тохтайыкь да, тюрлениу болмай кьалса, тамбладан тебреб кече, кюн да кьараб, тинтиб, излеб башларбыз. Сагьыш эте туругьуз да, эртденбла оноулашырбыз, энгда кьаллай устала, кимле болушургьа боллукьларыны юсюнден да сёлешиб, Москвадан да оноу соруб, башха мадарланы белгилерге керекди. Бусагьатда уа бизден кьошулмасакь да, кьараб тургьанла джетешедиле.

Бу кесин да кьошуб айтханлыкьгьа, ол бир тёртюсю сизден магьана джокьду, дегенча ангыладыла. Президент, республика кьумурсха тёбеча кьозгьалгьанын эшитгенли, чыртда мишау болуб кьалгьан эди. Ол уллу адам алашаракьча да кёрюндю джашлагьа. Кёлюндегин силдеген болмаса, быланы джанларына тиерме, деген оюм эсине-бусуна килмеген эди. Ала да джукь айтмадыла. Бир-бирине эришгенча, сигаретлени дженгил-дженгил кьабындыра, иги кесек турдула. Шатырдан джангы чыкьгьан сагьатларында джылы кёрюннгениликге, тау тауду да, сууукьсурай башлаб, ары кириб джылы кийимле кьаблаб кьайтайыкь, деб тебрегенлей, тау ёрге кёлтюрюлгенча болду. Бир-бирлерине джукь айтмагьанлай, юч джаш академикни арагьа алыб тохтадыла. Президент да тёртюню болуб сюелди. Шатырны, вертолетну тегерегинде джашла сауутларын сампалларына узалдыла. Алай а тау андан сора кьозгьалмады. Джукь айтылгьанлай бир пелах болуб кьаллыкьча, шум болуб тургьанлай, Исмаилны джанында хауа телефон зынгырдагьанында, бары да бирден илгендиле.

— Кёл бир тюрлюе этеди, — деб билдирди алайда джашланы башчылары. — Кючлю чайкьалды. Энди уа тюбюне кетиб баргьанча шуулдагьан таууш келеди. — Хо, суу азайыб барады. Кьалай этебиз?

— Артха джаллагьыз, — деди Президент Исмаилны кьолундан телефонну алыб. — Ол кьызны да алайдан кьоратыгьыз...

— Кьорагьанды. Энди ары барыргьа керекди деб, сизни огьары джаныгьызда кьая таба чабыб кетди...

— Кёлге джетейик, — деб, академик быланы араларындан чыкъды.

— Вертолет бла, — деди Президент, телефонну иесине узата.

Была миниб, алайгъа джетиб, вертолет да прожекторларын кёлню юсюне бургъанында, аны суу тамчысы къалмагъанча кёрюндю. Бек терен, уллу чунгур. Сейирсиниб, къоркъаракъ да болуб, бир кесекни кёз алалмай турдула. Вертолетну бир джанындан не эсе да хыны тюртгенча болду. Акъыллары, эслери да кёлде эди да, вертолет орнундан тебгенинде, теппе тюрклері ёрге турду ичиндегилени. Джерге асыры джууукъда къоркъуу уллуду, деген болур эдиле, летчикле аны тюз ёрге айландырдыла. Была кеслери олтургъан креслолагъа джабышыб къалгъанча болдула.

— Ары къарагъыз! — деб, алагъа бурулуб кычырды летчиклени бири, тауну ол от джаныучу табасын къолу бла кёрюзе. — Къоркъмагъыз, мындан мийикге чыкъмайбыз, — деб къошду.

Была ол кёрюзген джерге къарадыла. Алгъынча кёзню къаматхан ачы джарыкъ джокъ эди. Джилтинле аслам эслене эдиле. Алай а къара тютюн, джалын, букъу бирге къошулгъанча, чарс эди тауну ол джери. Къалындан къалын чыгъыб, мийикликге, кенгине да джайылыб бара эди.

— Вертолет ол чарсны ичине кирсе, радиацияны да ёлчелеб, артда анализ этерге да аллыкъ эдим, — дей, Иван Дмитриевич Президентге бурулду. Аны къарамындан унамазлыгъын ангылады.

— Алай боллукъ тюлдю, — деб, аны орнуна джууаб берди генерал. — Къаллай газ, не тютюн, не от болгъанын билмейбиз. — Была таба атлагъан летчиклени бирине: — Не болгъанды? — деб сорду.

— Шатырны огъары джанына къонугъуз, дейдиле, — деди ол. Сора, къалай этеме дегенча, Президент бла анга кёзюу къарады.

— Алай айта эселе, элтигиз алайгъа, — деди генерал.

— Анда уа не болду экен? — деди Президент къоркъуулу, ызына баргъан летчикни къарамы бла ашыра.

Хар ким энди уа неге тюбейбиз, не кёребиз деб джансыз болгъанлары бла аны не айтханына эс бёлмедиле, эшитген да болмаз эдиле.

Алай узакъ тюл эди да, вертолет прожектору бла тауну башын джарыта, төрт-беш минутха белгиленген джерге джетди. Не эсе да къонуб къалмай, алайыны башы бла бир джанына джаллай тебреди. Дагъыда ызына бурулуб, бир къат төгерек айланыб чыкъгъанында эследиле аны чурумун. Ол къаячыкъдан берлакъ кетиб, тюзюрек джерде, кёб адам бар эди. Летчикле

была кимледиле, къайдан чыкъдыла, къонсакъ чабарламы, дегенча оюмланы этиб, вертолетну башында айландыргъанларын энди ангыладыла. Адамла уа... Сюелиб тургъанла, олтургъанла, джатыб тургъанла... Тёгереклери бла аланы къуршоугъа алыб, мындан джашла сир къатыб тура эдиле. Вертолетну алайгъа къондуругъа мадар болмай, джарыгъы ары урурча берлакъгъа тюшдюле. Ол сагъатдан ичиндегиле ашыгъыш чыкъдыла. Алай а Мурат бла Исмаил къалгъанланы къуршоуну ичине иймедиле. Была ол кёб адам табагъа атлагъан кёзюуде, къайдан эсе да бир вертолет чыкъды. Ол тауну этегинде сакълагъанланы алыб, бери кёлтюрюлгенин артда ангыладыла.

Эки джашны аллына джыйылыб тургъан адамладан айырылыб биреу атлады. Ол Аслан эди. Бир-бирлерин таныдыла. Была аны аллына ашыкъдыла. Алай а ол:

— Джууукъ келмегиз! — деди араларында төрт-беш атлам къалгъанында. — Радиациябыз, башха пелахларыбыз да болурла. Джыйырмагъа джууукъ адам бек къарыусузду. Ол джатханла аладыла. Сиз къошулмагъыз, биз кесибиз аланы вертолетха миндирейик. Больницагъа джетдирсинле, башха ауругъанлагъа къошмай, энчи палаталагъа салсынла. Къалгъанланы да не джаны бла да тинтиб, къараб бошагъынчы, адам къатына иймесинле. Тюбюнден бизни бла чыкъгъан врач къыз бла мен мында къалайыкъ. Алкъын этиллик, къараллыкъ ишле чыгъарыкъдыла былайда. Алай а врачларыгъыз, приборларыгъыз — зат бар эселе, бизге да кёз джетдирсинле.

— Бардыла, — деди Исмаил.

— Бир джесир да чыгъаргъанбыз. Ол кёб затны биледи. Анга сакъ болугъуз, кесигизни да сакълагъыз андан...

Къоркъуу болмагъаны ачыкъланган эди да, Президент, генерал, академик, дагъыда алайда къауумлагъа башчылыкъ этген джашладан экеулен былагъа джууукълашдыла. Исмаил Асланны сёзлерин кысхасы бла айтды алагъа.

— Быллай бир адам республика аралыкъда больницагъа тюше, ол хапар дженгил джайыллыкъды, — деди генерал. — Бусагъатда ани бизге кереги джокъ эди.

— Шахарны кыйырында солуу юйге ремонт этиле турады, — деди Президент. — Анда адам джокъду. Бир корпусу хазырды, деген эдиле. Исмаил, чаб, ары сёлеш. Врачланы да джыйсынла, орунланы да хазыр этсинле. Правительствоу председателине айт. Тыш къралладан солургъа келгендиле, десинле. Вертолетла арбазына къонарла. Тышындан киши кёрлюк тюлдю.

— Кесинги, мени заместителлерибизге да борч сал, — деб къошду Мурат. — Алайгъа баргъан врачла, медсестрала бир бек амалсыз, болмасала, андан кетмесинле. Бу адамла кимле болгъанларын кишиге айтмасынла.

халадан да соруб, кеси бла да ушакъ этиб, не джаны бла да араны айырыргъа, деб тура эдиле. Алай айтханында, анга сес-кекли къарадыла. Аны ангылагъанча: — Меннге алкъын толу ышанмагъаныгъызны сезиб турама. Къолумдан келгенича дже-сирлеге болушургъа кюрешгенден озуб, мени кишиге хатам бол-магъанды. Къайры ишге алгъанларын да билмегенлей, хакъны аслам тѣлербиз, дегенлеринде баргъан эдим. Алайгъа бир тюш-ген а ызына чыкъмай кѣре эдим. Солургъа талай кере бардым, биргеме сакълауулла ийдиле. Тюбюне тюшюуню юсунден а... Аслан бла мен кѣрмеген, билмеген кѣб зат болмаз анда. Алай а, энди хазна къоркъуу джокъду деб, кѣл басмагъыз. Энтда бир башха сууму къююлады, газмы ийиледи, атылгъанмы этеди, аны билмейбиз.

— Аслан айтыудан Профессор аллай затланы этмезге керек эди, — деди Мурат.

— Мени оюмун да Асланны оюмучады. Арт кюнледе Про-фессор чыртда башха адам болуб къалгъан эди. Алай а къор-къуусузлукъ джаны бла иш джюрютген ол тюл эди. Башхала не этгенлерин, къалай этгенлерин билмейбиз. Врачыгъызны да, медсестрагъызны да ала кетигиз, кетерикле. Дарманланы— затны къойсунла, ала этерикни мен этерме керек болса. Бир къауум затла ачыкъланнгандан сора, быллай бир адамны мында тутар-гъа да, къайдам...

— Къалай дейсе? — деб сорду Исмаил.

— Тюбюне тюшериклени къоюгъуз, дагъыда талай адам къалсын, къалгъанла барсынла...

— Мен тюшмей къоярыкъ тюлме, — деди академик. — Про-фессорну кабинетин, компютерлены — затны кѣрюрге керекме.

— Огъай, сен мени бла кетериксе, — деб, чорт кесди Пре-зидент.

— Аны бир да, эки да айтма, унарыкъ тюлме. Былагъа бол-магъан меннге да болмаз...

— Профессор дегенлей, — деб аны сезюн бѣлдю Балджан, не эсе да эсине тюшгенине къууана. — Ол меннге ачыкъны бер-ген сагъатында «юч кюннге джарарыкъды», деген эди. «Андан сора мени кѣзюмден кѣре турусса», деб да къошхан эди. Энди сагъыш этеме да, ачхыч бла ол юч кюннге да бир магъана бер-геннге ушатама.

— Да тюбюне джол ачыкъды сора, ачыкъны не кереги бар-ды, — деди Иван Дмитриевич.

— Ол а алайды. Джабмагъанбыз. Чыракъла да джана бо-лурла.

— Хо, джанадыла, — деди Исмаил. — Ала джанган-лыкъгъа...

— Нек тохтадынг? — деб сорду генерал.

— Андан ары къалай джораларгъа билмей...

— Профессор аны бошуна айтмагъанды, — деди Аслан. — Ол юч кюнде не эсе да бир зат барды.

— Мен ангыладым, дейме, — деди генерал. — Юч кюнден алайы ачылмаздан джабыллыкъ болурму.

— Къалай? — деди Президент, сейирсиннгенин джашырмай. — Ачхыч бизде, ол болмай джабылмай эсе, тюбюнден бери чыгъыб джабарча адам да къалмагъан эсе...

— Аны уа айтма. Аслан бла врач айтыудан, Профессор джесирле къутулурча хар не таблыкъны да этиб тургъанды. Ол бек сейирди. Болса да, алай нек этгенди, деген сорууну арагъа салмайыкъ бусагъатда. Мен оюм этгенден, не Профессор кеси, не ол билмей башхала амалсыз кѣзюуде болгъанны къурутур-ча джарашдырыб тургъандыла хар затны. Суу джабарыгъын алгъаракъ сезген эселе, болгъанны къатышдыргъандыла, де-рикме мени сартын. Джер тебренгенча болуб, бизге тунакы эшитилген таууш, сууну тюбю бла экинчи джолларын да атыл-ханларындан болур эди. Комбинатлары да къуруду. Биз би-либ, адамла джашагъан джерлери бла башына чыкъгъан джол-лары къалгъанды.

— Юч кюнден аладан да бошарыкъдыламы, дейсе?

— Тюз ангылагъанса, Мурат, — деди генерал. — Суу тю-бюнде хар нени къатышдыргъанлыкъгъа, джабханлыкъгъа, кюй-дюрюб, бишириб къоялмагъанды. Энди кѣзюу алайы бла бу джолчукъду.

— Эшта, генерал тюз айта болур, — деди Аслан. — Биз бери да чыгъыб, дагъыда тюшюб, анда бир къат къараб бошагъ-андан сора, былайы тюб болурча джарашдыргъан болур ол.

— Бизге игисин излей эсе, алай аз заман нек берди? — деб сорду академик.

— Билмейме, — деди генерал, — Асыры кѣб тинтселе, ил-муда джангылыкъларын, этген ишлерин сенича алимле билиб къоярла, артда хайырландырырла, деб къоркъгъан эсе уа.

— Алай эсе этерин этиб къояргъа керек эди была башына чыкъгъандан сора, — деди Исмаил. — Муну сиз да билигиз, деген бир заты бар эсе, къайдам...

Бу кѣзюуде вертолет келиб къонду. Андан талай адам тюш-дюле. Тюбюне барыуда керек боллукъ затланы да къотарыб башладыла.

— Мен кабинетимден узакъ кетмем, мен болмасам да, ор-нумда болушлукъчуларымы бирин къоярма. — деди Президент.

— Хар сагъат сайын хапар билдириб туругъуз. Балджан тюз айтады, былайда амалсыз керек болмагъанланы бери джыйы-гъыз, ала кетейим...

Отуз адам къалды. Бу вертолет ызына къайтырыкъ эди энтда. Аны летчиклери бла бешуеленни башында болургъа тыйыншлы кёрдюле. Дагыда он адамгъа биноклле, хауа телефонла да бериб, ол тегерекде джитилеге, мийиклеге миниб, төрт джанына къараб турургъа буюрдула. Онбеш адам да тюбюне тюшерге хазырлана тебретиле. Алай а «бюгюн тюшгенден магъана бармыды?» — деген соруу чыкъды. Аслан бегитгенден, алкъын суу таркъайыб бошамагъан эди. Профессорну юч кюн дегенине, генерал оюм этгенча къаралса, бюгюн бла тамбла эди былагъа берилген заман. Ол себебден, бир кюн азды, тюшейик, артда да тюшербиз, дегенле чыкъдыла. Академик ол даулашыугъа къошулмайтурду да:

— Кёлню орнуна барыб къарайыкъ, — деди. — Анда къаллай бир суу болгъанын ортача тергейик. Бары къуюлуб да кетген болмаз. Кёлню сууу тюбюнде болгъанны джабыб къоярча бир болгъан эсе, сабыр этейик. Аллай бир суу таркъайгъан болмаз. Андан азыракъ эсе, тюшейик.

Анга бары да разы болдула.

Кёлню узунлугъу, кенглиги къалай болгъаны белгили эди. Туура алай теренди деб а кишини эсинде джокъ эди. Бир мылысы къалмагъанча кетген эди суу. Тюбюнде бек уллу тешик. Ол да арасында тюл, къыйыр сюреминде.

— Бир кесек берлакъдан атылтсанг, кёлню тюбюн тешалмай къаллыкъ кере эдим, — деди Исмаил Асланнга.

— Аллай бир атылтычуну салгъан эселе, къалайындан да тешерик болурмеди, — деди генерал.

— Джашла, иш анда тюлдю, — деди Иван Дмитриевич. — Былайы къыйыр болгъанлыкъгъа, кёлню эм терен джериди.

— Аны уа керебиз, — деди къайсы эсе да.

— Хо, энди уа керебиз, — деди академик хыликги халда. — Аны кёрген да, билген да этмегенлей, Аслан тюбюнден къараб къалай сезгенди? Къоркъуулу, къыйын болумда эм таб точканы алай ачыкъламакълыкъ адамны къолундан келмезлик затды. Бу джашны аллында бёрк алыргъа тыйыншлыды.

— Бёрк алыу болса, Профессорну аллында алайыкъ, мен да сизге къошулуб, — деди Аслан сагъышлы.

— Профессор?! Энтда ол...

— Иван Дмитриевич, ол адам... Билмейме къалай айтыргъа да... Адам дерге да къыйынды. Шайтан, джин, билгич, мёлек, шыйых, дагыда неле бардыла? Бу аланы бирлериди. Мен тергеб, тюз арасына салыргъа тебреген эдим атылтыуучуну. Профессор айтхан эди, алайгъа тюл, ма былайгъа салыргъа керекди деб. Экили бола туруб, ол айтханча этген эдим.

— Сейир, тамаша, — деб, не айтыргъа билмей тургъан нё-

герлерине кёзюу къарады академик. — Аны ким, къаллай, не джан болгъанын ачыкъламайт мадар джокъду. Акъылым, эсим да анга бурулуб къалгъанды.

— Биз да алайыракъ болуб турабыз, — деди генерал.

— Джашла, Аслан билгич дегенинде эсеме тюшдю, билгич къызыбыз къайдады? — деб сорду Исмаил.

Андан хапары болгъан чыкъмады. Алай а, Хасанны ити да биргесине айланганына кёл басыб, аны къайгылы болмадыла.

— Иван Дмитриевич, кёлню орнун кёрдюнг, къалай дейсе? — деб сорду генерал.

— Асланны, врач къызы хапарларына кере, тюбюнде къуушла мындан уллудула. Суу джууарында джууб, хата этерин да этиб, тенгизге къошулгъан болур. Аслан кёлню тюбюн тешгенли онеки сагъатдан аслам болады. Биз ызыбызгъа да къайтыб, аууланган да этиб, къуралыб энгизге айлангынчы, энтда иги кесек заман кетерикди. Ол заманны ичинде суу таркъайыргъа болукъду.

... Ол онбеш адам атландыла. Бары да окъ ётмезча жилетле кийген эдиле. Башларында да, шахтерланыкъыча, ал джанларында чыракълары бла бёрклери бар эдиле. Керек болса джолну саулай, узагыракъны да жарытырча, прожектор маталлы юч чыракъны да алгъан эдиле. Иван Дмитриевич бла Балджанны герохла, къалгъанланы уа герохладан сора да автоматлары, ючеуленни гранатлары да бар эдиле. Джесирле тюбюнден чыкъгъанлары бла алкъын орнундан тайгъаны бла тургъан къаяны къатына джетгенлеринде, генерал альпинист джибле бла бир-бирибизден айырылмазча тагъылсакъ, деген оюмну айтды. Аслан аллай сакълыкъны бусагъатда керексизге санады.

— Майна, чыракъла джанадыла, минер джерибизге дери джолубуз узакъ тюлдю, — деди. — Чынг тюбюне тюшгюнчю джибге тизилгенден магъана джокъду. Келигиз! — деб, басхычла бла энгизге тебрети. Кенг бёлмезча, къаяла джонулуб этилген табхыргъа джетдиле. Алайда гитче диванчыкъча, эки-юч адам олтурурча затчыкъ тура эди. — Ол джанын ач! — деди Аслан Балджанга.

Къыз ачыч орнуна джюрюген пультну бир кнопкасын басханында, алайыны бир къабыргъасы орнундан джаллады. Ары кирирге джол ачылды. Ол мындан эсе юч-тёрт кереге уллу эди. Ичинде эки джаны бла базыкъ трос бегиген вагончукъ бар эди. Тыш къарамы гитче кёрюннгеникге, ичине джыйырма-отуз адам сыйыннганын, аны бла джесирле төрт кереге чыгыб бошагъанларын алайдагыла Асланны хапарындан биле эдиле. Миндиле. Джеймс джол устасы болуб, эки джаны бла да башына чыгыб, ызына да тюшген джангыз Балджан эди. Джесирле къауум-къа-

уум кёлтюрюлген сагъатда да, Аслан вагончукъ къайгъылы тюл эди. Ол себебден, мындан хапары джокъ эди да, къызгъа къарады. Балджан вагончукъну мюйюшонде эки кнопканы бирин басды. Ичинде чыракъ джанды да, орнундан тебинди. Генерал сагъатына къараб бара эди да, эки минутдан тохтады. Тюбюнде да алай бир уллу бёлме. Вагончукъдан тюшгенлеринде, аны бир къабыргъасы саудан да кетиб тургъанын эследиле.

— Ол джанында къабакъ эшиклери бардыла, биз джабмай кетген эдик, — деди къыз.

— Чыкъдыла. Мындан ургъан джарыкъ джетген джер болмаса, төгерек кёзге тюртгенни кёрмезча къарангы эди.

— Джесирле джашагъан бёлмеле, комбинат да былайдадыла, — деб, Аслан прожекторун джандырыб, сол джанына бурду. Алай а, не алгъыннгы джолну, не къабакъ эшиклени кёрмедиле. Ол джаны саудан да, къая юзюлгенча болуб, башы тюбюне айланыб тура эди. — Барын да бирден атылтханды сора, — деб, джарыкъны барлыкъ джерлери таба айландырды.

Ол бир экиси да джандырдыла прожекторланы. Энгиге баргъан атлауучлагъа да къатылгъан эди атылгъан. Алай болса да сакъ атлагъан джолун табарча эди да, тюшюб тебредиле. Аслан бла Исмаил алда, Иван Дмитриевич бла Балджан ортада эдиле. Тюбюнде, прожекторланы джарыкъларында джылтыраб кёрюннген суу болгъанын ангыладыла. Сора ол тенгизге, башха къууушха, тешике саркъыб бошамагъанды. Теренлиги къалай болгъанын а ары джетиб, суугъа киргинчи киши да айталлыкъ тюл эди. «Биз тюшерге къорарыкъды», деген сагъатында, академик бир кесек джангылгъан эди. Алай болса да, былайларын иги билген Аслан бла Балджан, терен болмаз, деген оюмну айтханларында, бары да ары дженгилик джетиб, тюзюн билирге ашыкъдыла.

Кертиси да, суу алай терен тюл эди, тобукъларына келе эди. Акъырын атлай, алгъа ыхтырылыб тебредиле. Суу энтда таркъая барлыгына ишексиз эдиле. Атлауучланы башында альпинист джибни беллерине бегитиб, бир— бирлерине «тагъылгъан» эдиле. Аны себебли, чунгур— зат болуб биреу кетер, деб къоркъмай эдиле.

Метроча ариу джарашхан тоннелден джукъ къалмагъан эди. Алгъын адамла джашагъан бёлмеле къуругъанлары таныла эди. Аланы орунларында дорбунлача къаралыб кёрюннген тешикле, суу келтириб къуйгъан зыгъырдан, ташладан беллерине дери толуб тургъанла да бар эдиле. Эки джанларына, башына да къарагъанларын къурутмай эдиле. Узунуна, кенгине джарылгъанла бек кёб, оюлуб къаладыла, деб къоркъурча джерле да сансыз — санаусуз эдиле. Атлагъанлары сайын бир ташха абынганла-

ры была умут этгенча тири къымылдаргъа онг бермей эдиле. Суу мийикден уллу кюч бла келиб, болгъанны башы тюбюне этгени, комбинатны— затны атылтханлары да ол белеут болгъан джерлеге артыкъ да татыб, аны бла уллу халеклик джетгени хар неде да таныла эди. Насыбха суу азая бара эди. Энди инчиклерине дери тюшген эди. Сууда тюрлениу болмай, бу джаны мийгирекден алай кёрюндю эсе да ким биледи.

— Ма бу къуууш Хасан бла мени «юйбюз» эди, — деди Аслан, онг джанында уллу тешикни кёргюзюб.

— Ий ол къайры тас болду экен? — деди Исмаил. Ол сорууну кимге бергени белгисиз эди.

— Билмейме, — деди Аслан, баргъанын тохтатмай. — Таулада кесин джарсытырыкъ тюлдю да, аны бла кёл басыб турама.

— Ол а алайды, тюбюне тюшюб, былай деб хапар джайса, миллет бери да, ара шахаргъа да юрюлюкдю.

— Сау къутулгъаныбыз болса, эркинлик берилгинчи бу затланы адамгъа айтмазбыз, дей туруучан эдим... Балджан, ма кабинетинги орну. Къайда джашагъанынгдан а хапарым джокъ эди.

— Аны къатында эди, кёрмейме, — деди къыз.

Мындан арысына суу артыкъ да къатылгъан эди. Тюб джаны джууулуб, тамалсыз къалгъан баш джаны да оюлуб, болгъанны джабыб къойгъан эди. Эки джанлары да алай. «Орам» бек тар болуб тура эди.

— Джукъ табылырча кёрюнмейди, къайтырмедик ызыбызгъа, — деди къайсы эсе да.

Аны джакълагъанла болдула. Генерал академикни джашаууна джууаблы эди да, ол оюмгъа разы болгъанын билдирди.

— Профессорну кабинети болгъан джерге джетейик да, андан сора къайтырбыз, — деди Иван Дмитриевич.

— Хо, алайгъа кёз джетдирейик, джууукълашханбыз, — деди Аслан, прожекторну төрт джанына буруб, сынаб къарай.. — Ол кеси олтуруучу джерлени игирек бегитген болур эди. Алай тюл эсе да, ол сейфча затха заран джетмезлигин билиб, аны ючюн кёргюзгенди меннге, деб турама... — Исмаил аны билегинден тутуб, баргъанын, сёлешгенин да тохтатды.

— Сен джукъ эшитемисе? — деб сорду неге эсе да къулакъ ийиб. Была тохтагъанларында, башхала да тохтагъан эдиле. Исмаилны соруун да чала-гола эшитгенлеринде, шум болдула.

— Чыпылдагъан таууш... Алан, не эсе да барды, — деди Аслан.

— Бардыдан озуб, келе тургъаннга ушайды, — деб, Асланны артха тюрте, алгъа чыкъды Исмаил. Сора автоматын огъары аягына миндирди да, прожекторну ары бурду...

Бир джаныуар сууну джырыб келе тура эди. Алайсыз да

къайдан не чыгъады, къалай болабыз деб, джанлары кетиб келген адамла, чыртда эс ташларгъа джетдиле. Исмаилдан сора да экеулен автоматланы учларын ары айландырдыла. Джарыкъ юслерине урса, джаныуарла къачадыла не да бир джанына джаллайдыла. Сан бири къымылдамай тохтаб къалады, джатыб къымсыз болгъанла да тубейдиле. Бу уа джюрюшюн сериуюн этмей, джууукълашыб келе эди.

— Джашла, атылган тауушдан бу джарылгъанла оюлдукъдула, — деб шыбырдады генерал.

— Иги кёрмейме, бёрююдю, къабланмыды? — деб сорду академик.

— Алай затха ушайды, къайдам, — деди андан кёзюн алмай Аслан. — Да бу... Атагъыз! Хасанны ити болур дейме...

Ол эди. Быланы къатларына джетиб, талайын ингисген да этиб сынгсыды да, тегереклерине бир къат айланыб, ызына бурулду. Бери къалай тюшгенди, нек тюшгенди, деген соруула хар кимни да эсине келдиле. Алай а ол соруулагъа джууаб излеген, сёлешген болмады. Ит нек сынгсыгъанын, ызымдан келигиз, деб тилегенча нек этгенин билирге керек эди да, бирден тебретдиле.

Кёб бармадыла. Былайгъа дери кёре келгенлерича, дорбун маталлы уллу къууушха джетдиле. Ит аны ичине къараб улуду. Профессорну резиденциясы эди алайы. Приемнийни бу къабыргъасы, аны ичине джюз тюрлю компьютер, приборла, аппаратла бары да къуруб тура эдиле. Не сейир эсе да, ичинде таш, зыгъыр джокъ эди башха межамладача. Аны ангылаялмай мурукгу этгенлери бла, Профессорну кабинети таба къараб къоярыкъ да болмаз эдиле, ит аралары бла ары озмаса. Ол аягъы бла анда эшикни ачаргъа кюрешиб тебрети. Аслан аллына атлаб, ачды. Бойнакъ андан алгъа мыллыгын атды ары. Кабинетде да чыракъ джанмай эди. Прожекторну джарыгъын урдура, Аслан аны ызындан биринчи атлады. Бу ахыр кере къоюб кетгенича, Профессор креслону таянчагъына башын тиреб, кёзлерин къысыб, олтуруб тура эди. Алай а, эшикден кирген джерде онг джаны мюйюшде, кимни эсе да ынгычханы, итни къангсыгъаны да къулагъына келгенлеринде, анга сейирсинирча, эс бёлурча болмады. Бери бурулуб къарагъанында, билгич къыз ол мюйюшге къысылыб олтура, ит да аны бетин джалай тура эди. Ол кёзюуге къалгъанладан да оноугъа къошулуучула кирген эдиле кабинетге. Былайда кёзлери кёрген затлагъа ийнанмай, не айтыргъа, не этерге да биллей мурукгу болдула да, къайсыла эселе да, Асландан аякълы болуб, мюйюшге чабдыла. Къалгъанла Профессор къайгъылы болургъа керек эдиле. Не келсин, къарамларын анга тиреб тургъандан озуб, къымылдагъан болмады.

Эшта, аны юсюнден эшитген хапарлары бла былайда кесин алай кёрюб къойгъанлары ангыларына сыйыныб къалалмай, джунчугъан болур эдиле. Балджан барды аны къатына.

— Ёлгенди, — деди бери бурулуб. Сора кеси да мюйюш таба атлады. Алайда уа эки-юч адам Мекканы ёрге сюеб кюреше эдиле. Ол а ынгычхаб ауур солуй, «къарнашым», «къарнашым», «къарнашым», деб шыбырдай эди. Врач алайгъа джетгенинде, къалгъанла артха турдула, анга къарамагъа къойдула. Аслан да Профессоргъа джууукълашды. Академик чыртда заран джетмегени орнунда сакъланган кабинетинде аппаратурадан кёзюн алмагъанлай, аны ызындан акъырын атлады. Генерал быладан аякълы болду. Алгъа чыгъыб, столну юсюнде кёрюнген къагъытха узалды. Аны бери алгъанлай:

— Тохтагъыз! — деди Аслан бла Иван Дмитриевичге. — Эшта, бу бизге джазылгъан болур. «Кабинетде аппаратурагъа тиймегиз, атыллыкъды. Сейфге къарарсыз. Мени ёлюгом бир кесекни джарыкъ ургъанлай тюрлениб тебрерикди, аны кёрсегиз къачыгъыз!»... Аслан! — Ол столну джаны къабыргъагъа мыллыкъ атханлай, бу мюйюшге бурулду да: — Къалайды? — деб сорду.

— Бек къарыусузду, — деди врач. — Башына чыгъарыргъа керекди...

— Алгъа былайдан бир къорайыкъ. Хайдагъыз, — деди Николай Акимович. — Къымылдагъыз!

— Башланды, — деди академик. Генерал ол не айтханын ангылаб къоялмай анга бурулду. Ол бармагъы бла Профессорну кёргюздю. Профессор эриб тебреген эди. Халеклик джетиб, ажымлы ёлген, зарауатлыкъгъа тюшген да кёблени кёрген джашланы санлары джызылдадыла, аны эслегенлеринде. Сора, артха ыхтырыла башладыла. Николай Акимович Асланнга къарады. Ол стол бла къабыргъаны арасында чёгелеб тура эди.

— Сейфде джукъ джокъду, — деди. — Эшиги да чачылыбды.

— Къой чачылгъан эсе. Бери атла...

Балджан бла эки джаш, Мекканы да кёлтюрюб, чыгъыб бара эдиле. Бойнакъ босагъаны ол джанындан бери къараб тура эди. Эм артха Аслан чыкъды. Кабинетни эшигин да ол джабды.

Биринчи къауум, билгич къыз къайгъылы болуб, къагъытда джазылгъанны да эшитмеген эди, ёлюкню тюрленнгенин да кёрмеген эди. Къалгъанла чыкъгъанларында, Исмаил Мекканы къойнуна алыб, энгишге айланган эди. Бары да аны ызындан ашыкъдыла. Джыйырма-отуз метрча бирни узайгъанларында, Профессорну кабинети табадан кючлю атылган таууш чыкъды. Тёрт джаны да, башы да джабыкъ гырында атылгъаны ючюн уллу эшитилгенликге, асыры онглу атылтыуучу болмагъанын ангыла-

дыла, аллайладан хапарлары болган джашла. Ууакъ ташла, зыгыр башларындан да, къабыргъаладан да къюлдула.

— Энди къоркъуу болмаз, мен ызыма къайтайым да, приемныйде, кабинетде да къолгъа илинир джукъ таба эсем бир къарайым, — деди Иван Дмитриевич.

— Энди джалларгъа керекди, таш гыртланы — затны алырбыз тинтерге, — деб, аны тыяргъа къорешди Николай Акимович.

Болмады. Тохтамагъанында генерал да, Аслан да академикни биргесине ызларына бурулдула. Баргъанларында, алайы саулай да джабылыб тура эди. Иван Дмитриевич анга бек къыйналды.

— Бир табы бла тюшюб, былайларын къазыб къарамай боллукъ тюлдю, — деди ол. — Кабинетде аппаратура биз билгенледен башха эди. Аладан не кесекчикни табсакъ да, илмуда уллу магъана боллукъду.

— Къараллыкъ кёб зат барды, тюшербиз, — деб, аны кёлюн басаргъа айтды Аслан.

— Тюшмей а, нек тюшмейбиз, — деди генерал да, бир бош затны юсюнден сёлешгенча.

Профессор кеси тутхан ишден башха адамла джукъ билмезча, энди дунияда аллай зат этилмезча къурутханын бу экиси ангылагъан эдиле.

Была къайтханларында, Исмаил къойнунда да билгич къыз бла чёгелеб, къалгъанлада аланы тегереклеринде сюелиб тура эдиле.

— Болушалмадыкъ, — деди Балджан, терслик кесинде болгъанча джунчуб. — Азгъынлыкъ, къарыуусулукъ... Чырагъы — заты болмай, къалайлары бла эсе да бери тюшген сагъатында болгъанын сыдыргъанды, къолтюм этгенди, омурауларын да тайдыргъаннга ушайды. Бары да татыгъандыла. Бу къарангыда Профессорну къалай табханын, аны нек излегинин энди Аллахдан сора киши билаллыкъ болмаз. — Ол джазыкъ джанга къыйналгъанлары бла кетиб къалалмай, бир кесекни башларын энгише ийиб турдула. — Сиз сезмегенликге солугъан хауабыз джетишмей тебрегенди, бара — барайыкъ, — деди врач.

Кертиси да, кислород джетишмей, ауур солуб, тер басыб, сылыт болуб башлагъан эдиле. Ол себебден, ёлюкню да алыб, къарыуларына кёре, чыгъар джерлерине ашыкъдыла. Суу да саркъыб бошагъан эди да, уллу ташла-затла кёрюнюб, энди джюрюген да тынчыракъ болган эди. Вагончукъгъа элтген атлауучлагъа бек абзыраб джетдиле. Ёрлеб тебрерге базмай, сабыр болдула. Балджан дарманла болган сумкасын къармаб, нелени эсе да алды.

— Быланы тил тюбюгюзге салыгъыз, — деб, бирер таблет-

ка берди да: — Ток былайгъа къайдан, къалай келгенин толу билмейбиз, къачаннга дери келлигинден да хапарсызбыз, — деди. — Вагончукъ тохтаб къалса, биз да ёмюрлюкге мында къаллыкъбыз. Джигит болугъуз! — деб, кеси атлауучла бла ёрлеб тебреди.

Таблеткаламы болушдула, мынданмы къарыуусузбуз деб, кеслери-кеслерине кёлмю этдиле, анданмы уялдыла, къайдам, эркишилеге да «джан киргенча» болуб, ызындан таукел атладыла. Бойнакъ ёлюкню алыб баргъанланы аякъларына чырмалыб, къансыб джунчутханы болмаса, ол кеслерин къатдыргъанлары бла талачыкъгъа чыкъдыла. Ичинден чыракъла джарыта эдиле да, кеслериникилени джукълатыб, вагончукъгъа джыйылдыла.

Была башына чыкъгъан сагъатда, тангаласы болуб, чолпан джулдюз мийик кёкден къарай эди. Къалай болдула, не болдула деб сакълаб тургъан адамла, биреуню кёлтюрюб келгенлерин эслеб, атлауучланы огъары джанында джашланы къолларындан ёлюкню алдыла. Хауа джетишмей абзыраб чыкъгъанла, бери кёлтюрюлгенлери бла тентиреб, олтуруб къала эдиле. Адамла была къойгъандан асламча кёрюндюле Асланнга. Сынаб къарагъанында, арлакъда ёлюкню юсюне сюелиб, дууа эте тургъан акъсакълар къартны эследи. Была тюбюне кетген сагъатда ол джокъ эди. Бу джанында да биреу сюеле эди. Бойнакъ аны тегерегине айланыб, эркелениб, кёкюрегине секириб, бетин джаларгъа къорешгенинден, ол Хасан болгъанын таныды. «Эшта, была бирге келген болурла, алай дженгил къалай ёрледиле таугъа ансы», деди ичинден Аслан. Алай а энгишге тюшюб чыкъгъанланы халлары табсыз болгъаны эсин бёлюб тургъаны себебли, эм алгъа къарамы бла академикни изледи. Ол таяныб эди. Генерал бла Исмаил аны къатында олтуруб, Балджан да алайда сюелиб тура эди. Аслан ёрге къобду. Дагъыда талай адам кёлтюрюлдюле.

— Неден алгъа, ёлюкню элине ашырыргъа керекди, — деди Исмаил. Мындагыладан энди былайда ишлеге башчылыкъ этерик ол эди. — Вертолетха элтигиз. Муну адамларын таныгъын ким барсыз?

— Бизни тукъумдан эди, хариб, ючеде турабыз экибиз, — деди къарт. — Элдегиле муну бери джаллагъанын да билмей, излеб айлана эдиле.

— Къаллайла болгъанды, не болгъанды? — деб сорду Хасан, Аслан бла Балджанны кёзюу къучакълай.

— Артда айтырбыз ол хапарланы, — деди Исмаил. — Ёлюк джамагъатына барсын...

— Аслан къайсыгъызсыз? — деб сорду къарт. Аны билгенинде: — Сени джанынгда бир сурат болгъанын Хасан айтха-

нында, анга къраргъа иш этиб чыкьгъанма таугъа, — деди. — Аны къргоюз. Керти да Балджан эсе уа.

— Тюбюнде не бола тургъанларын да эки сёз бла айт! — деди Хасан.

— Сен къайры тас болгъан эдинг? — деб сорду Аслан.

— Энгигше эниб къайтдым. Дауут талай малы бла Гоначхыр сууну огъары джанында кьошчугъунда турады. Юйге, элге бармагъанма...

— Айта кетсенг а...

— Иерик тюл эдигиз. Кесим да абзыраб тургъанлай, Дауут ол суратха бир кърараса, деб башымы атхан эдим.

— Бусагъатда суратны да, тюбюнден хапарны да кьоя турайыкъ. Хар не тынсын да, рахат сёлеширбиз.

— Аслан, бу айтхан керти эсе, ол тиширыу атамы гитче эгечи болуб чыгъады, — деди Дауут. — Меккагъа да кьысха джууукъ болады.

— Аслан, сен бизге керексе, — деди къатларына келиб Исмаил.

— Сиз ёлюкню къайгысын этигиз, биз да мында хар неге кърарайыкъ да, бу кюнледе мен сизни джокъларма, — дей, Аслан Исмаил бла джаллады.

Ёлюкню вертолетха салгъан эдиле. Хасан бла Дауут да ары миндиле. Биргелерине да алайда джашладан экеулен атландыла. Ала ол экисине болумну ангылатыб, бусагъатда хапарны джаймазча этерге, элде джамагъатха да бир башха сылтаула айтыргъа керек эдиле.

Танг атыб бошагъан эди. Исмаил Президентге хауа телефон бла сёлешиб, кълаллайла болгъанларын айтды. Генерал да Москвагъа билдир деб, талай сёз кьошду. Алкъын тюбюне тюшюб чыкьгъанла, бу экиси да аякъ тиреб бошамагъан эдиле. Балджан барындан да тирирек болуб, бек абзырагъанлагъа кърарай, башхаланы да халын сора тура эди да, республиканы аралыгына сёлешиб бошагъанларын сезгенинде, арлакъда сюелген Исмаил бла генералны къатларына барды. Ала энтда дженгил этилирге керекли ишлени къайгысында болгъанларын ангылады.

— Бусагъатда аланы кьоюгъуз да, аузланыгъыз, — деди. — Кесигиз сезмегенликге, тентирей турасыз, ол олтургъанла сизден да бытдырдыла. Келигиз! — деб ызына айланды.

Бери кёлтюрюлгенлей огъунакъ да къыз, башында джашланы ашыкъдыргъан болур эди, джылы хантла хазыр эдиле. Къайдан чыкьгъанын, ким келтиргенин киши айтмады, аны соргъан да болмады, эки шыша коньяк да бар эди. Врач эм алгъа аладан бирер рюмка утларгъа буюрду. Хар ким тюбюнде кёргенин, эшитгенин, сейирсингенин, кьоркьгъанын «сингдириб» боша-

ялгъан болмаз эди алкъын, киши сёз кьозгъамай, джукъ айтмай салынган хантланы джукъартдыла. Ызындан да кълалын кофе ичгенлеринде, кърарыу да кирди, бетлерине къан да урду.

— Джашла, иги сермедигиз, энди ары-бери атлагъыз да, ашагъаныгъызны сингдиригиз, — деб ышарды Исмаил, не оноу дегенча кърарогъан нёгерлерине. — Биз энтда сюзер ишле бардыла, сорлугъу, айтыры болгъан бир кесек чыдагъыз...

— Мекка хаман «кърарнашым», «кърарнашым» деб турду, — деди Балджан сауутланы джыя. Джашла алайдан чачылыб бу тёртюсю кълалгъан эдиле. — Ахыр сёзю да ол болду.

— Къайдам, джазыкъ, сандыракъ эте болур эди, — деб сигарет къабындырды Николай Акимович.

— Огъай, эси орнунда эди.

— Аны юсюнден мен да сагъыш этгенме, не айтыргъа да билмейме, — деди Аслан.

— Мен джораларгъа боллукъма, — деди сагъышлы бола Исмаил. — Ол тиширыу сурат, Профессоргъа бек багъалы адамны суратыды. Ол адам акъсакъл кьартха эгеч болады. Мекка да алай. Андан ары...

— Профессорну анасы суратдагъыды, дерге излейсе, не? — деб, анга джйти кърарды Иван Дмитриевич.

— Бегитиб кьоялмайма, алайгъа дженгеме.

— Ол оюм келишеди, — деди Аслан. — Сен айтханга мен да кьошайым: Профессор Балджанга «сен мени анама ушайса», деб тургъанды.

— Аны уа айта эди, — деди къыз. — Меннге да аны атын атагъанды сора.

— Бу айтханларыгъызны арасында кълаллай байламлылыкъ барды? — деб сорду академик.

— Алай кърарасакъ байламлылыкъ болгъанга ушайды, — деди генерал. — Суратда тиширыу бла Балджанны бир-бирине ушагъан джерлери кёбдюле. Башхалыкъ — ол джылы келген адам, бу уа джаш тиширыу. Мен айтханны этсегиз, бу затлагъа терен кирмейик бусагъатда. Керти да алай болса, ол да бир уллу иш болуб кьошулады, артда къраралыр анга...

— Не ишге кърарарыкъ эсегиз да кърарогъыз, меннге сейф керекди, — деб аны сёзю бёлдю академик. — Сейфни ичиндеги, дегенлигимди.

— Ол а бизге да керек эди, кълалай этейик, табылмады, — деди Исмаил, кёзюню къыйырын Асланга джетдире.

— Да кёрдюгюз сейф кълалай болгъанын, — деди Аслан. — Аны ичиндегин бизге теджемесе, кёргозюрюк да тюл эди алайын.

— Алай этгенликге, артда сокъуранган болур, — деди генерал.

— Ол бир айтханындан къайтыб кёрмегенме, эшитмегенме,

— деди Балджан. — Башхала этгенди дерге да, ала ары киралыкъ тюл эдиле, бу кеси иймесе.

— Къаты аууруб, таб, ёлюрюн билиб тургъан къатышыб къалгъан эсе... — Николай Акимович бир кесек сагъыш этди да, Балджанга къарамын тиреб: — Профессорну джюрегинде клапаны бар эди, дейди Аслан. Сен аны юсюнден нек джукъ айтмайса? — деб сорду.

— Алай тинтиб къаратыргъа излемей эди, бир затланы сезсем да. Эс бёлорча ауруб да билмейме. Бир-бирде тышына кетиб къайтыучан эди. Аллай кёзюуде толу къарата болур эди кесине. Клапанла уа бусагъатда таууш этиб ишлейдиле, деб эшитмегенме. Заманы джетгенин мынга билдирир ючюн, къоркъутур ючюн алай джарашдыргъан болур эдиле. Арт кюнледе эс бёлсем, Аслан эшитгенини эшитирик болур эдим...

— Сиз сёзню башха джары буруб ийдигиз, — деди джюрексинерек Иван Дмитриевич. — Аны клапанындан хапар излемейик да, ишинден хапар излейик. Талай адам энтда тюбюне тюшейик. Сейф болгъан джерге, кабинетине, приёмнийисине да къарайыкъ джангыдан, бу джол ышан таба эсек. Алайы атылгъанлыкъгъа, барын да джабыб къоймагъан эсе уа. Къуюлгъан ташны, зыгъырны бир джанына этерге да боллукъду.

— Боллукъ тюлдю, Ол джукъ табылмазча этгенди, — деди Аслан. — Тюшюб чыгъаргъа да заман къоймагъаны хакъды. Кёз къарангы этерге джарамайды.

— Джашла, бу дунягъа чыкъмагъанча бир алим болгъанын сиз къалай ангыламайсыз? Аны кесини, ишини юсюнден не гитче затчыкъны да уллу магъанасы боллукъду адам улуна.

— Иван Дмитриевич, анга аллай сый бермеклик джесирликни сынагъанланы, ол джаханимде къырылгъанланы сыйсыз этгенчады, — деди генерал, бычакъ бла кесгенча. — Аны иши бла бизге да, дунягъа да уллу къайгъы, къоркъуу келиб турады. Алкъын аягъы не бла бошаллыгъын да билмейбиз. Сизни эсигиз мынга кетиб нек къалды? Джесирлени да юйлерине ашырыргъа керекди...

— Ол затланы да унутмагъанбыз, — деди Исмаил. — Академик да илмуну къайгъысын этеди, сау болсун! Былайда табыллыкъ затланы табсакъ, джыйсакъ иги эди, болмай эсе къойдукъ. Джесирлени юсюнден а... Биягъында Президент алагъа къалай этебиз, деб соргъан эди. Барсакъ хар ким оюмубузну айтырбыз, дегеними кесинг эшитдинг. Бюгюн былайда къала эсек...

— Къалайыкъ, — деди Николай Акимович. — Энтда не болады, не къалады, къарайыкъ.

— Тамбла къалсакъ да огъайым джокъду, — деди академик. — Мен энтда талай кере бу тегерекге айланыргъа излей эдим.

— Кёрейик, иш кесин танытыр, — деди Исмаил. — Къала эсек, джесирлени юслеринден сёлеширге да барды заманыбыз. Мында бир оюмгъа келсек, анда да аны айтырбыз. Башла дей эсегиз, джесирлени хар бири бла ушакъ этиб, хапарларын толусу бла джазаргъа керекбиз. Анга разымысыз? — была тюзге санагъанларын билдирдиле. — Юйдегилери болгъанла бла болмагъанлагъа бирер башха оноу этерге тыйыншлыды. Экинчи къауум бла тынчыракъ болургъа керекди. «Аллах джангылтды да, уллу къралны къалайына эсе да кетдим, юйдегили болдум, талай джылдан айырылдыкъ, джер-джерде айландым», десе аллай адам, башын аллыкъды. Алай айланганла кёбдюле бусагъатда. Экинчи къауум бла къалай этерибизни, билмейме.

— Аланы джууаблары къалгъанладан да тынч боллукъду, — деди академик. — Башха планеталадан келгенле мындагъыланы урлаб барадыла деб, джюз тюрюлю хапар джюрюйдю. Алай айтырла да къоярла. Артда келтириб атдыла, дерле.

— Амалсызгъа ол да келишеди, — деб ышарды Аслан. — Ала кеслери да аз болурла. Джесирге тау сокъмакълада айланыргъа келген, чыныкъгъан джаш адамланы алгъандыла кёбюсюне. Алай болса да, алдай айланмай, айгъакълау, излеу ишле тыннгынчы мында тыйгъаныбыз игиди. Ол ишлени кёбге созмазгъа кюрешейик.

— Аллай бирни адамларына термилиб джашагъанланы, энтда талай кюннге тыйгъан бек уллу къатылыкъды, — деди Иван Дмитриевич.

— Джюрегинги къыйнама, хар ким кёлюндегин айтады, — деди генерал.

— Кёлюгюздеги да къуру бизникилени юслеринденди, — деб хыныракъ айтды академик. — Аладан къырылгъанланы сагъынмай къойдугъуз. Ол адамланы арасында да болур эдиле зорлаб аллай ишлеге къошханлары...

Ол кёзюуде тау бир джанына кетгенча болду. Дагъыда орнуну келгенге ушады. Сора, бир-бири ызындан тюз къатларын-да бомбала атылганча, къулакъларын тунчукъдургъан тауушла эшитилдиле. Секириб ёрге турдула. Алай а аякъ тюблеринде джер энгишге кетди. Была хауада къалкъыгъанча бола тебрегенлей, джер кёлтюрюлюб, ызларындан джетди. Тентирей, абына— сюрюне, не болду эсе да былайчыкъда болгъанча кёрюнюб, талай метрни арлакъ джалладыла. Эм алгъа кёлню орну болгъан джерни башында, буз джаууарны аллы бла къоргъашын бетли булутлача бир зат, кёкге чыгъа тургъанын эследи-ле. Анга кёзлери джетгенлей, кёлню тюбю бла баргъан шахта, сууну джолу бла башындан киши тюшеме, деб кюрешмезча оюлуб бошагъанын ангыладыла. Бери айланганларында ар-

лакьда талай джити тас болуб тура эдиле. Тауну тюбюне тюшген джолну ачхан, джабхан кьяа да джокь. Алайлада да талай джерден тютюн, джалын, чарс чыкьгьаны эслене эди. Алай а, кьайдан эсе да терен кьулакьдан, ёзенден чыкьгьанча кёрюне эдиле. Алай нек болгьанын ангыламадыла. Тюбюне джолну джабыб тургьан кьяяны тюбю атылыб, анга халеклик джетсе, аны иши башха. Ол заманда да кёз кёрген джерден кьуруб кетмезге керек эди. Андан узакь болмай, ёмюрледен ёхтем сюелиб озгьан джитилеге, алайын атылханлары кьатылыр, дерча тюл эди. Ол армау этиб кьойду. Энди уа кьайда не болады деб, туракьлай, тегерекге талай кере кьараб, бир-бирлери не джукь айтмасала да, ким эсе да буйрукь бергенча, ары атладыла. Тауну башыны эки-юч гектардан аслам болур дерча бир джери, энгише чёгюб тура эди. Кесилиб тюшгенча, тегереги сыйдам джар, теренлиги да джыйырма метр болур эди. Адам кёргенине ийнанмазча, мыйысы, оюму, джюреги бла ангыламазча бир зат болгьан эди да, ол батыудан кёз алалмай, иги кесекни турдула. Быланы алайгьа баргьанларынмы эслеген эдиле, огьесе кеслери кьоркьуб, не бола эсек да тамадаланы кьатларында болайыкь дебми мыллык атхан эдиле, кьайдам, алкьын джер-джерде кьарауулукь этиб тургьан талай джаш да джетиб, джарны кьыйыры бла тизилдиле. Балджан да аланы араларында эди. Барыны да кёзлерини кьыйыры Николай Акимович бла Исмаилда эди. Мындан ары кьаллай буйрукь болурун билирге ашыгьа эдиле.

— Энди адам джукь излейме, джукь табама демезча этди, — деб ахсынды Иван Дмитриевич. Бир кесекден: — Иги этди алай этгенин, — деб кьошду. — Бюгюн дуняны кьалтыратыб тургьан атом, водород, лазер сауутланы тамалын салгьанла адам улуну келир заманына мунуча кьайгьыра билселе, бусагьатда джашау бир кесек рахат боллукь эди...

— Да, кесинг да...

— Хо, Николаи Акимович, кесим да аланы бириме...

— Энди былайда биз сакьлар, биз этер иш кьалгьан болмаз, — деди Исмаил генералгьа. Джуюукьлашыб келген вертолетха кёз джетдирди да: — Сен кьалай дейсе? — деб сорду.

— Мен да аны айтыргьа тебреген эдим, — деди Николай Акимович. — Энди ишни, кьайгьыны уллусу да шахардады. Анда болайыкь.

Кьалгьанланы да чакьыра, шатырны аллы талачыкьгьа бардыла.

— Барынг да сау болугьуз кьуллугьугьуз ючюн!, — деди Исмаил. — Былайда ишни тынганнга санайыкь. Быйыл бу сокьмакь бла кишини ёрге иймезге керекди. Аны милицияны

район бёлюмюнден адамла тындырырла. Хар нени джыйыгьыз, вертолетха джюклеги, кете барайыкь...

— «Бу кимди? Не затды?» — деб сорсала, андагьылагьа не джууаб этериксе? — деди Балджан Асланны бетине джити кьараб. — Меннге сорсала уа не айтырыкьма?

— Аны юсюнден Мурат бла да, Исмаил бла да сёлешген эдим, — деди Аслан, шатырны джыя тургьан джашланы, арлакь да нени юсюнден эсе да даулашхан генерал бла академикни кьарамы бла аулай. — Камчаткадан келгенди кьонакьгьа, Аминатны тенг кьызыды, дерикбиз. Сен да алай айтырса. Джесирле да чачылыб, сёз, кьайгьы азыракь болса, хар не орнуна келир, сени бла оноулашырбыз, табыча этербиз.

— Ол кимди? — деб сорду Балджан.

— Бизден кьызды, органлада ишлейди. Бу кьайгьыны юсю бла Тюркге да барыб келгенди. Чыртда джукьгьа сагьыш этме, хар затни сеннге игисича, кесинг сюйгенча этерикдиле. Бар да вертолетха мин, мен джашлагьа болушайым...

Джыйырма жинчи башы

— Генерал джангы джукь айтдымы? — деб сорду Балджан Асландан.

— Огьай.

— Аны кабинетинден чыкьгьанлы бери халынг тюрлениб турады.

— Аны кабинетине киргинчи да кьолай тюл эдим. Кьачан да Москваны хауасы джарашмайды. Алайсыз да кьарыусуз башны, бу миллетни кёблюгю кьатышдырыб, бир кабинетден бири не сюрюб айланганлары да алагьа кьошулуб, абзыраб кьалдым. Сен эс бёлме, Кавказгьа джетгинчи адам боллукьма, — деб ышарды Аслан.

Кьыз аланы бары да бош сылтаула болгьанларын ангылады. Аслан а, айтханларымда ётюрюк джюкьду дегенча, креслогьа джарашыб олтурду да, аны таянчагьына башын салыб, кёзлерин кьысыды. Ол кёзюуде Внуково аэрапортдан учхан самолет чыгьарыкь мийиклигине кёлтюрюлюб, Мин-Вод шахаргьа джол алгьан эди.

Балджан Москвагьа баргьан сагьатларында да терезени кьатында олтургьан эди. Бу джол да алайын таб кёрдю. Аслан ол кюнча энгда башындан кьараб кёрген шахарларыны, сууларыны, чегетлерини хапарларын айта, башха ушакьла эте барлыкьбыз, деб тура эди да, джаш сансыз этгенин онгсунмады. Алай а, ыз-

ларына атланыулары, аллындан да тюрлю болуб башлады. Была кьонакъ юйден чыгъа тебреген кёзюуде, генерал машина ийиб, кьоркьуусузлукьну министерствосуна бардыла. Айтылыкь айтылыб, сорулукь сорулуб бошагъан эди да, джолларындан тыймазгъа керек эдиле. Была джюз тюрлю сагъыш эте, министрствону арбазына джетгенлеринде, кьызгъа бу тегерекде айлана турургъа буюрдула да, джашны мекамны ичине алыб кетдиле. Сагъатдан артыкъ туруб чыкъды Аслан. Ол машина бла аэропорхта элтдиле. Ары дери да, самолетха мине айланган кёзюулериинде да кьыз анга джукь сормады. Джаш чыртда тынгылауу басыб тохтагъанында «чучхуй» тебреген эди да, алай бла да болмагъанын да, тыйыншлыгъа санаса артда кеси айтыр, деген оюмда, терезеге бурулду. Бери келе кёрген затларына энтда башындан кьараб, Аслан аланы юслеринден айтхан хапарланы эсине тюшюре, сагъышларын чачар кьайгъыгъа кирди.

Алай этсем генерал бла ушагъыбыздан соргъанын кьояр, деб кьысхан эди кёзлерин Аслан. Тюзюн айтыргъа излемей эди, алдаргъа да суймей эди. Халы тюрленнгенин туура алай дженгил ангыларыкъды, деб да турмай эди. Николай Акимович бла ахыр кере тюбешгинчи да, кьоркьуусузлукьну министерствосунда джюз тюрлю затны чучхуб, башын кьатышдыргъан эдиле. Кете туруб генерал джолдан тыйгъанында уа, чыртда эсинде болмагъанны айтыб, ол да алагъа кьошулуб, аны бла абзырагъан эди.

...Генерал бу джол асыры джарыкъ тюбегенин онгсунмады Аслан. Тегре ётдюрю, ышара-ышара барыб, шкафдан коньяк шышаны, эки рюмканы келтириб, столгъа салды. Шокалад конфетле бла кофени секретары алыб кирди. Бу узалгъанында да унамай, кеси куйду рюмкалагъа.

— Тюнене, орден берген сагъатларында, иги алгъышлаялмай кьалган эдим, ызы кьалын болсун! — деб, рюмкасын мунукьуна тийириб, ичди. Энди уа не айтырыкъды, деген сагъышла кючлегени бла, сау бол дерге да унутуб, бу да агъызды. Генерал дагъыда куйду. — Сен бек ашыгъаса, мени да ишим кёбдю, рахат олтурургъа да бир заман чыгъар, — деди. — Ол кюн кыйырын айтханыкъ да, сагъыш этерме, деген эдинг. Аны да сакъламай, тамада сизни министерство бла да келишиб, сени бизни системагъа алгъанды. Энди милициядан кетгеннге сана кесинги. ФСБ-ны кесигизде бёлюмюню тамадасыны заместители этгенбиз. Аны бла бирге чынынгы да кёлтюргенбиз. Джангы кьуулугъунг, полковник болгъанынг бла да алгъышлайма! — Экиси да рюмкаларын ичдиле. «Бу адамны гюнахын алгъанма, мени орнума кьууана турады» деб, ичинден кеси-кесин терследи. —

Нек тынгылайса? — деб сорду генерал, шокалад конфетден кьаба. Бу уа анга да узалмагъан эди.

— Кьайдам... Ол кюн сагъыннганыгъызгъа ат юсюнден айтылгъанча кёрюб, уллу магъана бермеген эдим. Чыныма бир джудуз кьошарыгъыздан а хапарсыз эдим. Эсимде болмай тургъанлай айтдынг да...

— Джашыракъла тамадала бла кесигизни тутта билмейсиз, — деб кюле, рюмкагъа энтда тамызды коньяк. — «Сау бол, джолдаш генерал! Алгъындан да алаамат ишлерге сез береме!» дерге керек эдинг...

— Джолдаш генерал;...

— Хы-хы, мындан ары сакъ бол! — деб джылы ышарды. — Андагылагъа сен келирни алында сёлешгенме, бу айлада ишинг ауур боллукьду, ары джетгенлей джангы кьуулугъунга бар. Тауну тюбюнде затла, джесирле, мындан ары ала бла байламлы излеу ишлеге башчылыкь этиу — бары да сени бойнунгда боллукьдула. Тюркден да кимле эселе да келликча билдиргендиле. Не бла келедиле, не излейдиле — андан хапарыбыз джокьду. Ол мен бусагъатда айтхан затланы юслеринден нелени эсе да кьозгъарыкъ болурла. Эшта, тау тюбюнде Тюркден адамла да ишлеген болур эдиле. Ол джесирлени ызларын излерге да болурла.

— Джеймсни сагъынмайса. Сорру алыб бошадыгъызмы?

— Сен, дагъыда тюбюнде болган башхала айтханладан озуб джангы джукь эшитмегенбиз алкьын андан. Алай а, тауну тюбюнде, аладан кьоркьуусузлукь ишлени кьурагъанлагъа такъса бериб турган мында экеулен болгъанын билдиргенди. Кимле болганларындан хапарсызма, дейди. Бири, ол айтдыгъа кёре, органлада уллу кьуулукьда ишлейди. Ол бири да аны кьарнашы, джууугъу эсе да, алайды. Аны, бёлек заманга дери, сиздегиледен киши билмесин. Джеймсни кьайдан, кьайсы кьралдан болгъанын да ачыкълаялмайбыз. Бир-бирде кьарасанг, роботча болуб кьалады. Ол ишге алган сагъатларында, эси орнунда кьалмазча, кьуулугъундан башха джукьгъа сагъыш этмезча, бир— бир затланы унутурча тюрлендирген болурла муну халын, дерчады. Врачлагъа да кьаратабыз.

— Аны кесин джюрютююнден, сёз урумундан алайыракь болурму, деген оюм келген эди тюбюнде огъунакъ. — Аслан сагъатына кьарады.

— Халын тинтген устала не айтырыкъларын эшитайк да, андан сора кёрюбюз, — генерал, кёзлерин кофе стаканнга чыракь ийиб, шум болду.

— Башха айтырынг, буйругъунг джокь эсе, мен бара-барайым, — деди Аслан. — Самолетха минер заманыбыз дкууукълашады.

— Барды энтда бир айтырым... Балджанны юсюнден...
— Балджанны? Соруу алгансыз, кёргенин, билгенин айтхан болур. Энди аны юсюнден сёлеширча не барды?

— Барды, Аслан. Соруулагда берген джууабларын джаратмайбыз. Америкада университетде документлери табылмайдыла. Ол төгерекде аны таныган да чыкьмайды. Дагыда бардыла бизни сагышлы этген затла... Бу сени джанлы нек болду? Нек болушду? Аны сорганмыса?

— Огьай, — деб джерге кьарады Аслан. Алай болургьа керек эди, дегенча этиб, ол затха магьана бермей кьойгьанына сокьуранды.

— Биз сордукь. Тутхучлу джууаб алалмадыкь. Кёб турмай бу ишлени юслери бла талай адам барлыкьбыз сизге. Сёлешиб, хар затны тинтиб кёрюрбюз да, сора бир оноу болур. Ары дери кёз-кьулакь бола туругьуз кьызгьа. Мында тыяргьа да керек эди, алай болса да...

— Бююннге дери меннге айтмай нек тургансыз ол затланы? — деб, хыныракь сорду Аслан.

— Айтхан университетинде окьумагьанын, таныган, билген адам табылмагьанын бюгече сездиргендиле бизге да.

— Аладан сора башха, уллу сылтауугьуз джокь эсе, бош боласыз ишекли. Ёмюрюнде соруу алынмагьан адам джунчуб кьатышдырыргьа да болур джууабларын. Бизде законланы, джорукьланы билмегени да кьоркьутханы, алджатханы хакьды. Сорууну да кьалай алгьандыла...

— Бизге ышанмагьанлыкьмы этесе?

— Университетни юсюнден а, — деди бу, аны сорууна джууаб бермей. — Аны аллай ишге алган адамла, кьагьытларын кьурутурукьларын кьалай башларына джыймайдыла?

— Джыйгьандыла башларына, — деб, джарашыу халда айтды Николай Акимович. — Документлерин кьоратханлыкьгьа, бир джерде ызы кьалыргьа, не аны таныган биреу табылыргьа керек эди. Энтда излейдиле, джангы хапар болса, билдирликдиле.

— Ол болушмаса биз джарыкь дуниягьа чыкьмай кьалыргьа боллукь эдик. Аллындан да мен айтханлай турама, джесирлеге соргьаныгьызда да кёбледен эшитдигиз аны. Шахталада, комбинатда ишлемегенликге, ол кеси да джесирлени бири болгьанды. Нек кьадалыб кьалдыгьыз мынга? Меннге ышана эсегиз, мен айтханнга да нек ышанмайсыз? Огьесе меннгедамы экили боласыз?

— Болмагьан затланы айтма, экили болсакь ФСБ-гьа ишге аллыкь да тюл эдик...

— Да сора...

— Дженгиллик этме, Аслан, ол бизни ишибизде джарамайды. Айтдым да, иш алкьын бошалмагьанды. Тамбла ишекли

болган затларыбыз ётюрюк болуб чыгьарыкь эселе да билмейбиз. Бир джанына болгьунчу ашыгьыб сеннге айтханымы да барды чуруму. — Генерал сёзюн бёлюб бир кесек сагыш этди да: — Аны алыр акьылынг бар эсе, бир кесек сабыр болургьа керексе... Хайда, иги джолгьа! — деб, ушакьлары бошалгьанын билдире, ёрге турду.

... Аслан самолетну креслосуну таянчагьындан башын алыб, кьалай этебиз дегенча, нёгерине бурулду. Ол терезеден энгишге кьараб бара эди. Эси тышына асыры кетибми сезмедиде, огьесе кёлю кьалыб, сезмегенчамы этди, кьайдам, «джукьлаб» баргьан джашны кьымылдагьанына магьана беремеди. Эшта, экинчи оюму тюз болур эди. Аслан бир кесекни кёз алмай турду. Бурулмады кьыз бери. Бойну, башы, бир кьулагьыны учу кёрюне этди мынга. Ариу, кьайсы джанындан, кьалай кьарасанг да ариуду. Анга эси кетгени бла ауур сагышлары бир кесек чачылганча болдула. Ол сагьатдан дагыда бир кьайгьы джетиб, миз чанчылганча джюрегине чанчылды. Кёб джылланы узагьына ажымлы ёлду деб, кьыйналыб турган сьойгенин унутуб, арууинджиую болгьанында алай атыб кьалай кьойду? Бу аллай болумгьа тюшсе, Фаризат муну кьайгьылы болуб, не мадар табайым деб, джан дыгалас этиб айланлыкь болур эди. Энтда башын креслону таянчагьына салыб, кёзлерин кьысыды.

Алай болса да кесин асыры бек терслегени да келишмейди. Андан умут юзмесе, Балджаннга кёзю да илиник болмаз эди. Энди уа кьалай этеди? Генерал Балджанны юсюнден айтхан затла алгьы бурун бек кьаты тийиб ачыуландырса да, Фаризат бла байламлы оюмла аланы бир джанына ыхтыргьан эдиле. Кабинетде ачыкь «сермемей» чыкьганлыкьгьа, врач кьызын унут, деб кьыса башласа, кьуллугьундан кетиб кьалыргьа эди мурагы. Аллай джерде ишлегени бийчесини джашау джолу да бек таза, бек ачыкь болургьа керекди. Ол джаны бла кьарасанг, генералны да терслерча тюлду. Алай а, Балджан разведкала бла байламлы болмагьанына ишексиз эди, бизден адамлагьа игилиги болмаса, аманлыгьы джетмегенин кеси да кёрген эди. Джесирлени кьутхарыуда болушханын а айтмай огьунакь кьойыкь. Ол себебден, кьуллугьундан кетиб, анга юйленсе, киши сёз табарча тюл эди.

Не келсин, Фаризатны джангыдан кёргенинде сёнге тебруген сьоймеклиги да джангырды. «Ата бла анадан, сабийледен сора адамгьа эм багьалы биринчи сьоймекликди», деген сёзлени окьугьан эди бир китабда. Фаризатдан умут юзгени бла болмады эсе, экинчи сьоймеклиги да биринчисича багьалы эди. Иш сайлаугьа джетсе, кьайсында тохтарын билмей эди. Бирине юйленсе, бирине ёмюрлюк джюрек джара тюшер, деген кьор-

кьюу да келди эсине. Экиси да унамай кьойсала уа, деген оюмдан а кенгде эди. Башха кьайгыла, ишле асыры кёб болгъандан, эндиге дери бу затланы сагъышларын этмей тургъанлыкъ-гъа, энди ала тарбууннга тыйгъанча болду. Кесине себеб излей:

— Кечериксе, кьалкьыб кьалгъанма, — деб, бир аз кёлтюрюлюб, орнуна джарашыб олтурду. — Не кёресе? Къайда барабыз?

— Къайдам, бери келе сен айтханланы да унутаракъ болгъанма да, билмейме, — деди Балджан. — Сагъат бла джарымны уа келебиз.

— Да сора кёб турмай джетерикбиз. Аллай бирни къараб келе эсенг, кёзлеринг да арыгъан болурла, бери бурул.

— Мени кёзлерим алай арыгъан кёзледен тюлдюле, — дей бурулду Балджан. Сора джашны бетине сынаб къарады. — Татлы суу, нарзан — зат келтирген эдиле биягъында, асыры кьаты джукълаб тура эдинг да, уятыргъа излемей кьойгъан эдим, — деди. Аны сёз урумундан бу джукъламагъанын ангылаб «чимдегенин» сезди Аслан. — Къалайса?

— Джокъду хатам. Сен кесинги юсюнгден бир толу хапар айтсанг, халым мындан да иги боллукъ эди.

— Тамам заманында сордунг.

— Сорургъа билмей турмагъанма, озгъан джашауунгда эсинге тюшюрюрге суймеген затда болуб, кьозгъамайым деб тургъанма.

— Ол айтханынг да барды, — кьыз бир кесекни сабыр болду да:— Америкада университетде окъугъанымы, аны бошагъанлай алыб кетгенлерин билесе, — деди.

— Хо, аны айтхан эдинг.

— Тауну тюбюнде ишлегеними да билесе. Алагъа джангыз эки затны кьошаргъа боллукъма: айтыулагъа кёре, Англияда туугъанма. Нек джолоучу болгъанларындан хапарым джокъду, атам бла анам кеме бла Америкагъа атланадыла. Мен да эки джылда кьызчыкъ, кьойюнларында болама. Ары джууукълашхан заманда кеме джаныб башлайды. Узаймай суу тюбюне кетеди. Белимде да джел урулуб кёбдюрюлген поясчыгъым бла экинчи кюнюнде суудан аладыла. Алгъы бурун ёлгеннге санаб кьоюб, артда кьаллайла эсе да джан кийиредиле. Талай джюз адам болгъан кемеден джангыз мен сау къалама. Сабий юйледе джашай школну бошаб, университетге алай кирген эдим. Бизден кьорагъыз десегиз, къайры барлыгъымы да билмейме.

— Огъай, иги кьыз, кетеме десенг да иерик тюлбюз, — деб аны кьолун сылады Аслан. — Аллах мындан ары насыблы этсин! Кёзлеринги да сюрт... Кечериксе, энтда бир затны сорайым: билсе ёлтюрлюклерине да къарамай, меннге нек болуш-

хан эдинг? — «Сени кёлюм алыб», деген джууабны сакълай эди да, ол мураты толмады.

— Джашлыгъымы джер тюбюнде ашырдым, — деди кьыз мыдах. — Юйдеги насыб да кёрмей, ёмюрюм былайда кьаллыкъды, деб тургъанлай, сен келдинг. Ким болгъанынг билдим, бир мадар излеринги ангыладым. Меннге да джалларча таблыкъ чыкъса уа деб, аны бла башладым. — Сора сёзю башха джары бурду: — Ол адамла энди къалай боллукъдула?

— Бу кюнледе карантин бошалады. Саулукълары маджалла юйлерине кете барлыкъдыла. Къарыусузла бизде энтда бир кесек турлукъ болурла.

— Аланы, аллыбызда джыллада да, кёзюу-кёзюую бла больницалада, санаторийледе багъа турургъа керекди. Аллай болушлукъ боллукъмуду?

— Аны оноуу этилиб билмейме. Къыйын заманды, кьрал, джамагъат да кереклисича джоюм эталлыкъдыла, деб айталайма. Бир фонд, къайдам аныча бир джукъ кьуралса иги боллукъ эди.

— Кьуралса, дей турмай, кьураб кьойгъаннга не боллукъду? — деди Балджан. — Аны тамалын экибиз салайыкъ. — Аслан анга сейирсиниб къарады. — Ол ишни башларгъа бизни ачабыз джетерикди. Анга кьошарыкъла артда чыгъа барырла.

— Аламант оноу. Башлар ючюн иги кесек ача керекди.

— Тыш кьрал банклада ачабыз джетерикди.

— Мени нек кьошдунг?

— Нек кьошмайма? Меники миллион долларгъа джууукълашхан болур. Профессор сеннге да хакъ төлерге керек эди. Джукъ айтханмеди?

— Айтхан эди бир затланы, магъана бермей кьойгъан эдим. Мен аны ачхасы кьайгылы тюл эдим, ышанган да этмеген эдим. Хар не сен айтханча болса, кесинги ол фондха тамада этербиз. Доммайда, Тебердиде дегенча, мекам сатыб алабыз, не кесибиз ишлетибиз. Бек аламант боллукъ эди.

— Мени ишими бир джанына этселе, соза турмай башлаб кьоярыкъ эдик.

— Не ишинге айтаса?

— Да, къайдам, — деб ахсынды кьыз. — Мен алкьын тыш адамма. Сёз урумларындан, энтда соруу ала турургъа ушайдыла. Ышанмагъанча да кёрюнедиле. Сизни кьралда кьоймай, тышына ашырлыкъ эселе да, тутарыкъ эселе да билмейме. Къалай этселе да сёзюм сёздю. Мен кесими къайда да кечиндираллыкъма, ол ачханы уа мында хайырландырырсыз. Фондну сен кьуарса.

— Соруу сенден да, менден да аллыкъдыла энтда. Джеймсеге уа ол джаны бла артыкъ да эс бёллюкдюле. Джесирликде

болганла бла сёлешгенлерин, аладан да соруу алганларын билесе. Закон-джорукъ да алайды, хар нени ачыкъларгъа да излейдиле. Ол себебден, ышанмагъанлыкъ этедиле — зат деб, джанынгы къыйнама. Мында къалама десенг, анга киши огъай дерик тюлдю. Алай айтхан болса, башха мадар да барды... — экибиз бир юй болсакъ, дерге тебреб, Фаризат кёзюне кёрюнюб тохтады.

— Къаллай мадар?

— Энди мен уллу къуллукъчума, чынларымы да келтюргендиле, — деб, сёзню башха джары бура, генерал алгышлагъанын билдирди. — Алайды да, мени сёзюм да чапракъдан ётерча болганды...

— Белибауларыгъызны къысыгъыз, къонаргъа энгишге тюше тебрегенбиз, — деген тиширыу таууш Асланны сёзюм бёлдю.

Къыз биягъы терезеге айланды. Бу «башха мадар» дегенлей, къызны «къулаклары ёрге турганларын» ангылагъан эди. Ол эшитирге суйген сёзлени андан арысын айтмагъаны ючюн, кёзлерине джыламукъ ура, ары бурулганын Аслан ангылады. Джангызлыкъ джюрегин такъыр этиб, бир джылыуу, къайгырыуу излегени да бу джол ачыкъ танылды. Алай а алкъын, Фаризат бла бир джанына болмай, былай деб айтыр мадары джокъ эди.

...Мин Водну аэропортунда машина сакълаб тура эди да, мурукгусуз анга миниб, бир сагъатны ичинде Черкескеге джыйылдыла. Шофер джаш джолда келе айтхан хапаргъа кёре, была Москвагъа кетгенли мында хазна джукъ тюрленмеген эди. Тауну тюбюнден чыкъгъанлагъа алкъын карантин бошалмагъанын, алагъа къаратыргъа къралны медицина аралыкъларындан устала чакъырылгъанларын ол айтмаса да биле эдиле. Москвадан комиссия келиб, ол джесирлени хар бири бла ушакъ этгенлеринден да хапарлы эдиле бу экиси. Бюгюн эртденбла комиссия ызына кетгенин шофердан билдиле.

— Мурат бла Исмаил сени сакълаб турадыла, — деди Асланнга ич ишлени министерствосуну арбазында «Волганы» тохтатыб ол джаш. — Сени уа Аминатха элтирикме, — деб ышарды къызгъа.

Джесирле бла байламлы ишле тыныб, бир оноу этилгинчи, Аминат Балджанны фатарына алгъан эди. Экиси былай тюбешгенлей огъунакъ да бир-бирине кёл салыб къойгъан эдиле. Бу кюнледе Сейпул бла Аминатны тойлары да болургъа керек эди. Ол себебден, Балджан анга тюберге ашыгъыб келе эди да, шофер алай айтханында къууанды.

— Сен мында не айланаса? — деб тюбеди анга Мурат. — Джангы кабинетингге болургъа керексе.

— Мени адамгъа санамай, Муратха джалладынг эсенг, къора былайдан, — деди Исмаил да. — Кабинетибизни бошат!

— Кабинет бир кесек турсун, андан къыстасала, ызыма къайтырыкъма, — деб ышарды Аслан, аланы къолларын тута.

Экиси да аны джылы алгышладыла, саулукъ-эсенлик, мындан ары да джетишимле теджедиле, орденин, джангы чынын, джангы къуллугъун да «джууаргъа» кереклисин билдирдиле. Москвадан хапар сордула, мында болумдан да хапар айтдыла.

— Джашла, ол мени чауулдан иеме деб, кеси кетгенни чыгъармай турамысыз? — деб сорду Аслан.

— Бир кере барыб, анга джеталмай къайтхандыла, — деди Исмаил. — Бек теренди алайы, аны бла да къалмай, тюб джаны биртда тарды. Башындан джыгъылыб, дженгил баргъан адам тыгъылыб кетгенди, джиб бла тюшгенле сыйынмайдыла. Ыргъакъ — зат бла узалыргъа ёлюкню чанчакъларбыз, деб къоркъадыла. Бир мадарла табханбыз, деген эдиле тюнене, энгда барлыкъдыла. МЧС-ден усталаны къошаргъа суймейбиз. Хазна киши билмейди ёлюк алайда болганын. Ким болуб чыгъары белгисизди да, джашырыб турабыз.

— Энди ары чыгъарыкъла бла бирге мен да барайым.

— Огъай, сени мында ишлеринг да бек кёбдюле, — деди Мурат. — Бир заместителими Таджикистанга командировкагъа ашырыб, аны ызындан экинчи да пенсиягъа чыкъмай болмайма, деб къораб, башымы къашыргъа заман болмай турганлы эки айгъа джууукълашды.

— Командировкагъа кетгенинг къайтханды, — деди Исмаил.

— Билеме, тюнене кече келгенди. Ишге джыйылгъанлай, бери телефон бла сёлешсин деген эдим... Бу кеси келе турады да, — деди эшикден кирген Джамайны къалгъанладан алгъа эслеб. — Сен къайда къалыб кетдинг? — дей, дипломатына кёзюню къыйырын джетдирди.

— Мурат, сен къолунда дипломатына нек джити къарадынг? — деди Исмаил.

Джамай алагъа джукъ айтмай, къолларын тутду да, Асланны къаты къучакълады. Исмаил ол столгъа салгъан дипломатны кесиникин ачханча ачды.

— Телефон бла сау-эсен къыйынлыкълардан къутулгъанынгы, уллу джигитлик, адамлыкъ этгенинги да айтхан эдиле, — деди Джамай Асланнга. — Сен да, къарнашым да тас болуб турганлай ашырдыла да командировкагъа, къайда айланганымы, не этгеними да билмегенча турдум. Сени саулугъунгу эшитгенимде, бироз кёл басдым...

— Сау бол, Джамай, — деди Аслан. — Аллах айтса, ол да келиб къалыр. Адамгъа алданныкъ, аманлыкъчы — зат тюбесе да, кесин хорлатырыкъ джаш тюлдю Рамазан.

— Олтуругъуз, джашла, — деди Исмаил. Мурат бла ол дип-

ломатны ичи бла бир, целлофан хизенчикледе хауун къатханлагъа узала башлагъан эдиле. — Бу къайгыыла бла бир кесек сериуон этгенибиз болмаса, бир сагъатны, бир кюнню къарнашынгы излгенибизни къурутмагъанбыз, — деб, дипломатдагына узал дегенча, Асланнга къолу бла кёрюздю. — Кесинг билгенден, саулай Россияда да излейдиле. Аслан тюз айтады, ол кесин кишиге хорлатырыкъ адам тюлдю. Тиширыуланы ызларындан сюрюб айланады, тыялмайма деб, тарыгъа туруучунг эсимдеди. Аллай бир затха тагъылыб, джаллаб кетген да болур. Сизден къоркъуб, джамагъатдан тартыныб, бир табына къараб тура эсе да билмейбиз. Кеси да башына бош адам...

— Бошду деб айтырча да тюлдю... Турбазалада инструктор болуб турса, ёмюрде да юйленник тюл эди да, зор-джол бла да ол ишни къойдургъан эдим. Башха ишлени изледи, кёлюндегича джукъ табмады. Болмагъанында «Северный уютха» кетди да къалды.

— Тенгиз джагъаны сагъынган эдигиз да, анда кёб изледик...

— Билеме, Исмаил. Кесим да командировкагъа кетерими аллы бла айланыб къайтхан эдим. Таб тюшсе, Къара тенгизге барлыкъма, дегени бла айта эдик ансы, андады деб бегитмей эдик, — ауур ахсынды да: — Да, умут Аллахданды, — деди. — Сиз а не эте турасыз? Не джангылыкъ? Айтыгъыз хапар.

— Эм уллу джангылыкъ, Асланны сизде ишлеригиди, — деди Исмаил, хауун къатханны къаба.

— Хо, бек къуандыргъандыла мени, — деди Мурат. — Бир джалкъау бар эдинг да, энди эки болдугъуз. Сизнича заместителле бла ишлеген тамадагъа садакъа тыйыншлыды.

— Бек аламат болду бизде ишлерге кёчгенинг, — деб джарыды Джамай. — Экибиз арагъа алсакъ, Муратны да адам этербиз.

— Ордени, полковник чыны бла да алгъышла бу алтыхырыны, — деб, Исмаил бармагъын Аслан таба бурду. — Мурат бла уа бошнакъгъа къорешмегиз, мен адам эталмагъанны сиз эталлыкъ тюлсюз... Джамай, сау бол, бир аламат затланы келтиргенсе.

— Джартысын бошадынг, энди къой, — деб, Мурат дипломатны джабыб, несине узатды да: — Быладан узайгъынчы къаты тут, анда кесибиз ашарбыз. — деди. — Кете барайыкъ...

— Сабыр бол! — деди Исмаил. — Аслан бла Джамайгъа тюбегенден сора да бир ишибиз бар эди.

— О, къой-къой, Сейпул да сизнича бир сылхырды, унутхан болур айтханын. Ишибиз кёбдю, Асланны да юйюрсюндюрюрге керекбиз...

— Бир бек тилегенди, джыйылгъаныгъыз болса, чачылмагъыз деб...

— Не къайгыысы барды? — деб сорду Джамай.

— Билмейме, — деди Исмаил. — Айтыргъа унутуб турама Аслан, Муссаны бийчеси бла къызындан туугъан сен Москвагъа кетген кюн Тюркден келген эдиле. Алкъын мындадыла.

— Фатима бек къартды, къарыусузду, деген эди Сейпул, къалай келгенди? — деб, сейирсине сорду Аслан.

— Муссаны къабырын кёреме, деб кёз къараннгы этгенди ансы, къарыусузду...

— Джашау дегенинг сейирди, — деди Аслан. — Мен Хасаны излей таугъа ёрлеб бара, Гюлшеннге тюбегенимде, бу затланы биринден да хапарым джокъ эди...

— Къыз сени кёрюрге бек излей эди, — деб ышарды Мурат. — Къарт келинбиз да бери джетгенлей Муссаны ёлююн табыб, аны хапарын билдирген джашха тюбетигиз, деб джагъабыздан алгъан эди...

— Къайдадыла?

— Уллу Къарачайда, Муссаны джууукъларында болургъа керекдиле, — деб, Исмаил селектор бла къайсылагъа эсе да Сейпулну табаргъа буйрукъ берди. — Сейпул бла Аминат Теберди ёзенде да айландыргъандыла къонакъланы. Бу кюнледе ызларына кетер хапарлары бар эди.

— Мен къалай тюбейме да алагъа? — деб, эки тамадагъа кёзюу къарады Аслан.

— Бююн кабинетинги таны, солу, тамбла барырсса, — деди Мурат.

Сейпул акъырын эшикни ачыб, башын да энгишге дженгдириб кириб босагъаны онг джанында мюйюшге сыртын тиреди да:

— Джашла, кечигиз, тамбла юйленген этеме, — деди.

Джыйырча ююнню башы

Мурат, Исмаил, Аслан бир машинагъа, Аминат, аны Ставрополда окъугъан студент къарнашы, Балджан да бир машинагъа миндиле. Эки «Волга» да Черкесскеден чыгъыб, ёрге айландыла. Алгъындан этилген оноугъа кёре, Теберди сахарны «Тубанлы кёл» деген ресторанында джыйылыргъа керек эдиле. Сейпул да, Аминат да бирер кере юйдегили болуб чачылгъан адамла, кёблени чакъырыб, уллу той— зат этгенни тыйыншлыгъа санамай, къысха джууукъладан, татлы тенгледен бир къауумгъа айтхан эдиле. Экиси джашагъан, ишлеген сахарладан да джаллаб,

анда хар нени тындырыб, бары да алайдан чачылыргъа келишген эдиле. Этилик затла этилиб бошалгъандан сора, была къайда, къалай джашарлары белгисиз эди. Сейпул Къарачай шахарда къуллугъун къоярча тюл эди. Аминат да Черкескеде кёллениб ишлей эди. Экисини арасы элли километрден аслам джол. Бусагъатда солуу кюнледе, башха таб тюшген кёзюледе не анда, не мында экиси да бир джерге джыйыла турурга келишген эдиле. Артда баш ие республиканы аралыгына ишге кёчер, не да Аминатха Къарачай шахарда тыйыншлы къуллукъ табарла, деб да сёз болгъан эди. «Сюймекликге джолну узагы, джууугъу джокъду, экинги да машиналарыгъыз бар, хар ингир сайын бир— биринге барыб, эртденбла ишге къайта турсагъыз да боллукъду», деген оюмну айтхан эдиле экисини тенглери да...

Бир сагъатдан машинала Къарачай шахарны джырыб озуб, Теберди ёзенни къыйырындан кирдиле. «Сен алкъын юйленмегенсе да, джаш адамга саналаса, аллында олтур да, кесинги къызлагъа кёргозе бар» деб, Асланны шоферну къатына чёкдюрген эдиле. Бюгюн джесирлени, башха ишлени юслеринден сёлешмезге келишген эдиле. Ол себебден, бош затланы джаншай, бир-бирин къозгъай да кюле, келе эдиле. Алай а, не эсе да Асланны халы къолай тюл эди. Аны джашла машинага миннген сагъатында да сезген эдиле, «ачыллыкъ» болур, деб, акъыллары алай эди. «Ачылмады».

— Аслан, къалай да болсун, бюгюн мен сени хамхотунгу джаратмайма, — деди Исмаил. — ФСБ-ге кёчгенинге сокъурана эсенг, ызынга къайт, алкъын орнунга адам алмагъанма.

— Сенден къутулгъанына къуаннгандан талай сантиметрге мийик болгъанды ёсюб, — деди Мурат. — Сюймекликден къабыныб айланнганга ушайды. Бизден болушлукъ керек эсе, тартынма. Салпыланнганынга джарар дей эсенг, Балджанны бу машинага олтуртайыкъ.

— Сау болугъуз, къайгыргъаныгъыз ючюн, — деб ышарды Аслан. Алай а, быланы сёзлерин сансыз этмез ючюн, кесин кючден ышартханын ангыладыла ол экиси. Нек халы тюрленнгенин кеси айтхынчы сормаыкъ энди, деген акъылда, башха ушакъга кёчдюле.

...Ол кюн, Муратны биргесине джангы ишине да барыб, ол алайдагъыланы джыйыб, джангы заместителини юсюнден хапар айтыб, андан сора кабинетин кёргозе тургунчу, ингир да болду. ФСБ-ге джораланыб тургъан бир бёлмели фатарчыкны бергенлерин айтхан эдиле. Бу хар нени джарашдыра айланнгынчы джарар деб, ичине да бир диван, орун керек, стол бла талай шиндик, сауутла да элиб салгъанларын, Исмаилны кабинетинде олтургъан кёзюлеринде огъунакъ билдирген эдиле. «Бар,

энди тынчай, джангы фатарда иги тюшле кёр!» деб, Мурат машинасын бериб, ашыргъан сагъатында, къарангылыкъ джерге бауур басхан эди. Шофер шахарны къыйыр сюремине элтди, уллу юйню биринчи этажында кёре эдим, эшигин ачыб, ичине ийиб, алай кетди. Аслан фатарны джаратды, алай а ишинден узагыракъ, кеси да биринчи этажда болгъанын онгсунмады. Артда бир оноу болур дей, дипломатындан кофе банканы, къайры да биргесине джюрютючю кипитильнигин, шекер бла печенье пачкаланы алыб, кухняга атлады. Москвада Балджанны юсюнден айтылган затла, Фаризат бла, джесирле бла къайгыла чыртда башын къатышдырыб, джолоучулугъу да бек татыб, сылыт болуб тура эди. Ёретин ауузланыб оруннга кирир муратда, кипитильнигин къуруб, диванны юсюнде къаланыб тургъан орун кереклени джаяйым деб, бёлмеге къайтды. Тюз ол кёзючюкде къулакъ джаны бла бир зат исси хауа урдуруб озду. Окъ болгъанын терезесине нартюк бюртюк тиигенча тауушчукъдан да билген эди. Окъдан ёлюб, юй тюбюне джыгылгъанча этиб, диваннга ауду. Алкъын сауут-саба бермеген эдиле да, башха этер мадары да джокъ эди.

Алай таяныб тургъанлай терезени туурасында къабыргъага къарады. Окъ тийген джер ачыкъ кёрюне эди. Къабыргъаны огъары джанында эди кеси да. Сора атхан хоншу юйлени чардакъларындан, не да терезелеринден атмагъанды. Тюзю, бу джанында алай джууукъ юй да джокъ эди. Чырпыла, хансла ёсген талачыкъга ушагъан джер болгъанына, анда-мында дегенча таш къалаулача дуппурчукълагъа да кёзю илиннген эди, терезеледен ургъан аууангы джарыкъда, бери келе. Эки уллу юйге орун бар эди алайда. Ол дуппурчукъланы бирине миниб марагъанды ансы, мийикден атса, окъ полгъа джууугъуракъ тиерик эди. Кerti кесек заманчыкъга бу оюмла башына келиб, аланы тюз болгъанларына шагъат излей, терезесине бурду башын. Хо, алай эди. Мияланы хазна сыннганы, джарылгъаны джокъ эди. Терезени тюбюрагында, уллу ийнени халы суурулуучу тешикчигинден хазна онглу болмаз дерча, тешикчикни кёрдю. Таууш этиб атылса, эшитирге керек эди. Не сауут эсе да, учуна таууш эшитилмезча зат салыныб атылгъанды. Окъну бери алса къабыргъадан, анга кёре къаллай сауут болгъанын джораларга боллукъ эди. Алдан да бусагъатда магъана джокъ эди. Къаллайдан сора да, къайсы сауутдан чыкъгъанын билирге керек болады. Аны этерик а экспертизады. Ол ишлени тамблагъа къойду. Бюгечени уа ёлгенча этиб, чырагъын да джукълатмай ашырыргъа тыйыншлы эди.

Кухняда кипитильниги эсине тюшюб, ийилиб ары атлады. Полгъа олтуруб кофе ичди, печеньееледен да къабды. Алдан сора биягыллай ызына келиб, диваннга таянды. Биринчи этаж бол-

гъанлыкъгъа, фундамент мийик эди да, терезеден къараб, фатарны ичинде джукъну кёрюрча тюл эди. Ёрге ёрлеген болса уа, бир шыкыртын эшитирик эди. Ичинден чыракъ джарытыб тургъан терезеге кёлтюрюлгенни, джюзден артыкъ юйдеги джашагъан беш этажлы юйде, ким болса да эслерге боллукъду. Аны аманлыкъчы да ангылагъаны хакъды. Ол себебден, бюгече къоркъурча тюл эди. Тамбла сау къалгъанын билсе, энтда ызындан тюшерик болур. Ким болду бу? Ёлтюрюрге нек излеиди? Джесирликде болуб, дуня джарыкъгъа кючден чыкъгъан адамны ызындан нек тюшюб къалды?

Джесирлик... Аны бла байламлы болурму? Ол оюмну тюзге санады. Чыртда башына джыялмагъаны уа: бюгюн биринчи кере келгенди фатарына. Ол былайда, кеси да биринчи этажда болгъанын, подъездин, бюгече анда къаллыгъын къалай билиб къойдула? Мурат айтхандан, аны мынга бериллиги да тюнене белгили болгъанды. Ичинде затланы уа бюгюн эртденбла келтиргендиле. Хапар уллу джайылырча тюлдю. Милиция джанында биле эсе, джангыз Исмаил биледи. Сейпулгъа кеси айтхан эди. Мурат бла Джамай биледиле. Дагъыда ким? Завхозлары, джюк ташыучу машиналарыны шоферу. Фатарны ичиндегилени къайгъысын этген, башха фатаргъа хапчюклерин ташыгъан да ала болгъандыла. Хо, дагъыда беш-алты адам билсин. Аланы арасында мынга тиш къысхан болургъа мадары джюкъду. Кеслери да кърал къоркъуусузлукъну сакълауда ишлейдиле. Шоферундан, завхозундан башлаб былайдагъыла бары да сыналгъан адамладыла. Алагъа ишекли болгъан уллу джангылычды. Сёзюню джайыб да айланлыкъ тюлдюле. Тюзю, ауузгъа алырча да джукъ джюкъду. Уллу фатар, даулу фатар болса да бир иш. Бири-экиси юйюнде сагъынган эсе да, сёз тышына чыкъгъан болмаз. Иш алагъа джетиб тирелсе, кимге айтхан эдигиз деб соруб, чык айырыргъа да боллукъду...

Ол уллу юйде джашагъанладан, ары-бери озгъанладан кёбле кёргендиле фатаргъа бир затланы келтиргенлерин. Аз адам кечмейди бир джерден бир джерге. Мынга джарашдыргъанларын билирча тюлдю. Ингирде уа къарангы бола келди. Эслегенле болдула десек да, ким болгъанын былайда киши танымайды...

Аслан кечени кёз къысмай ашырды. Аманлыкъчы чыракъ джукъланамыды, къаламыды деб, къайда болса да бугъуб, къараб тургъан эсе да, тюрлениу болмагъаны себебли танг ата, ишни тыннганга санаб, джаллагъан болур, деген заманда къабыргъаны чучхуб, окъну алды. Дженгил огъунакъ сакъал джюлюдю, ваннада джууунду. Андан бери чыкъгъаны бла телефону къонгурауу къагъылгъаны тенг болду. Джамай кёре эдим.

— Тюнене ингирде бир танышла тюбоб къалыб тыйдыла да, юйге кеч джыйылыб, сенден хапар билирге къозгъамайым деб къойгъан эдим, — деди. — Биргенге барыргъа, фатарынгы къалай хазырлагъанларына къараргъа билмей къалмадым, меннге да биреу къошулса, эки-юч шыша да арагъа тюшсе, сылыт болуб джыйылгъанынг бла, кече арагъа дери башынгы бездирлик эдик. Келининг бир иги хантла эте турады, машина иейим, бери кел, ишге бирге барырбыз.

— Сау бол, Джамай, — деди Аслан. Тюзю, Исмаил бла Муратдан сакълай эди къонгурауну, ол джылы сёзлени да. Ол экиси бла джан тенглеча эди арасы. Иги танышла болсала да, Джамай бла алай «къысхалыгъы» джюк эди. Дагъыда аны ол адамлыгъына джюреги разы болду. — Чыртда уялыр джерим тюлдю, барлыкъ эдим, ингирде ууакъ-тюек затла ала келген эдим да, бусагъатда ауузландым, — деб къошду. — Ишде тюбербиз. — Сейпулгъа барлыкъ болурса, деб сорургъа да ауузун ачды, алай а къарнашы башсыз болуб тургъанлай, къууанчха къошулаллыкъ болмаз, деген акъыл келиб, къойду.

Бу бир стакан кофе ичерге, тюненеги машина келди. Алгъы бурун ич ишлени министерствосуна къайтырыгъын айтханында, шофер ары элтди. Эксперт джашны иги таний эди. Окъну анга берди.

— Не чыгъарала эсенг да, чыгъар мындан, — деди. — Окъ былайгъа тюшгенин экибизден сора бир джан билмесин. Келиб, айтханынга да тынгыларма, къагъытланы, окъну да кесим алырма...

Келишгенлерича, сагъат онда чыкъдыла джолгъа. Аслан сегизден атлай джангы ишине джыйылгъан эди. Муратха кириб да бир кесек олтурду. Законнга-джорукъгъа кёре, бюгече болгъан затны ингирде огъунакъ билдирирге керек эди ФСБ-гъа, МВД-гъа да. Алай этмегенден ары да, Мурат бла Исмаилгъа, таб, Джамайгъа да, тенглерине айтханча айтыргъа, оноулашыргъа тыйыншы эди. Этмеди алай да. Сейпулну иши тынсын, Тюркден келген къонакъланы ашырайыкъ, джесирле да бир джанына болсунла да, андан сора кёрюрбюз, деген акъылда эди. Кеси излеу ишге къошулмагъанлы кёб бола эди. Ол юреннген «ауруу» кесинг тегерекге къара, изле, чучху, ачыкълаб къойсанг а, деб, къабыргъасындан тюртюб тура эди. Бек сакъ болургъа кереклисин а ангылай эди.

Келликле ресторанны аллында тюл, Тубанлы кёлню джагъасында ары-бери бара, ушакъ эте айлана эдиле. Была джетгенлеринде, ичгери кирдиле. Адамла аз боллукъдула дегенликге, джууукъдан-тенгден эшитген келиб, ресторанны ичи толуб къалды. Къобузчу, тебсерикле, джырларыкъла да табылдыла. Хар не

эркин, ашау-ичиу, той-оюн эте, ашхамгъа дери турдула. Балджан, Аминат, дагъыда талай тиширыуу столну огъары джанында, Сейпул бла тенглери да берлакъда олтура эдиле. Аслан врач къызгъа кез джетдире турургъа изледи, алай а бир тизимде болгъанлары себебли, аллай мадар чыкъмады. Тойгъа-оюннга бѐлюннген кѐзюулеринде кесек заманчыкъгъа тюбеше турдула. Джарыкълыгъындан, сѐз урумундан Балджан былайгъа джыйылгъанланы да, къууанч къалай къуралгъанын да, Тубанлы кѐлно, тауланы, Теберди шахарны да бек джаратханын ангылады.

— Къалгъанла суйгенигизча этигиз, Аслан, мен, Аминат Уллу Къарачайгъа барыргъа керекбиз, — деди Сейпул, чачыла тебрегенлеринде. — Бирсюкюн кетедиле къонакъла. Тамбла эртденбла джетейик да къайтайыкъ. Къалайда, къалай тюбербиз? — деб сорду Асландан.

— Мен Къарачай шахарда фатарымда болурма, — деди Аслан. — Сагъат онлагъа алайгъа джыйылсанг.

— Исмаил бла мени аллай мадарыбыз джокъду, анда ишлеге къарайыкъ ыйых кюн болгъанлыкъгъа, — деди Мурат.

Бу экиси, Балджан, дагъыда ючеулен Черкесскеге кетдиле. Аслан Къарачай шахарда фатарына бурулду аладан айырылыб. Сейпул бла Аминат Теберди шахарда кече къалыб, эртденбла келлик эдиле Асланнга.

Ючюсю, Уллу Къарачайгъа барыб, Фатиманы, Гюлшенни кѐруб, бир кесек ушакъ этиб къайтырыкъ эдиле. Аслан ингирге Черкесскеге джыйылыр муратда эди. Джангы юйленнгенле уа талай кюннге берилген бошлукъ бла хайырлана, ол заманны суйген джерлеринде ашырыргъа эркин эдиле. Сѐз урумларындан ингирге ала да Доммайгъа джыйылыргъа келишгенча кѐрюне эдиле. Алай а была умут этгенча болмады.

— Кюнортагъа была уллу Къарачайгъа джыйылдыла. Къонакъла Муссагъа джууукъ джетген, кеси да баш тутхан адамны юйюнде эдиле. Ол Аслан таныгъан адам эди. Амма Сейпул бла Аминатха эт адамларына тюбегенча тюбеди. Асланны биринчи кѐре эди да, ким болгъанын билмегени себебли, эркелетгени болмады, къолун узатханында тутду. Ол кѐзюуде ич юйден чыкъгъан туудугъу, чабыб джетиб Асланны бойнундан къучакълаб, тохтады. Амма анга сейирсиниб, таб, онгсунмай къарады.

— Асланды, — деди юйню иеси.

— Биягъындан бери нек айтмай турасыз?! — деб, Фатима амма аны баууруна къысыб, джыламсырады.

Кѐб олтурдула, кѐб ушакъ этдиле. Быланы хапарлары болмагъанлыкъгъа, юйню иеси джашына мал къанат, деген кѐре эдим. Къурманлыкъдан да ашадыла. Амма, бир кюн къалса да бир кюн, Муссаны къабырына барыб тургъанын Асланнга айт-

хан эдиле. Юйню иесини джашы къонакъла келгенли бери да джукъгъа чыкъмай, машинасы бла аланы къабырлагъа да, джууукълагъа да джюрютюб тургъанын да биле эди. «Аммагъа къучкъарыу кириб къалгъанды, бери келгенли арыдым, ауруйма дегенин да къойгъанды», деген эди Гюлшен, Аслан Фатиманы саулугъун соргъанында.

Тамбла кетериклери себебли, амма энтда бир кере баш иесини къабырын кѐрюрге излегенин билдирди, тебси джыйылгъандан сора. Бары да тебретиле. Бу ючюсю алайдан ызларына кетерик эдиле да, кеслерини машиналары бла бардыла. Къонакъбай киши джамагъат къабырланы къабакъ эшиклеринден киргенлей, дууа окъуду. Фатима амманы эки джанындан дагъан бола Аслан бла Сейпул алгъа атладыла. Къалгъанла да аланы ызларындан Муссаны къабырыны къатына келдиле.

— Ёлюгом ма былайгъа тюшюб къалса бек разы боллукъ эдим, — деди амма, аны кюн чыкъгъан джанында бир къабыр сыйыныр, дерча джерчикни таягъыны учу бла кѐргюзюб. Алай айтханы бла аууб тебрегени тенг болду.

Экинчи кюнюнде кеси кѐргюзген джерде асырадыла. Тѐбенден баргъан ючюсю ол кече ёлюкню сакълаб къалгъан эдиле. Къабырлагъа элтир кѐзюуге Мурат бла Исмаил, дагъыда талай джаш келдиле Черкесскеден. Башха джерледен да джыйылыб, къонакъбайлыкъ этген кишини арбазы, ол тийре да адамдан толуб къалды. Узакъ Тюркден келиб, къабыр юлюшюну Уллу Къарачайда табхан амманы ахыр джолуна ашырыргъа, юч ёзенни адамлары бирден къобхан эдиле. Арбазда, къабырлада, андан къайтыб, бюгюн этиллик затланы тындыргъанларындан сора, мындан баргъан джашла юч машина бла Къобан ёзенни энгишге айландыла. Гюлшен амманы ючюнчю кюнюн этиб, алай кетерик эди. Ол Тюркге джыйылыб, Назифагъа кеси билдиргинчи ачы хапарны ары джаймазгъа келишген эдиле.

— Асланны фатарында тюшюре бар! — деди Мурат шоферуна, Черкесскени къыйырындан киргенлеринде.

— Огъай, милициягъа элтигиз, машинамы алайым, шахарда тюбер адамларым бардыла, — деди Аслан.

— Кесинг къорадынг эсенг, машинангы да салма бизни арбызгъа, — деди Исмаил.

— Бу сылхырны аллайла сѐлешдирме, тамбладан башлаб бизни гаражлада орун береме, — деб, Мурат Аслан таба ийилди да: — Бюгече аны ала да айланма да, бу машина бла бар барлыкъ джеринге, — деди.

— Таб тюссе, къарт анамы да джокъларыкъма. Ол а кече къалдырмай иерик тюлдю...

Аслан МВД-ны арбазында «Волгасына» миниб, эм алгъа экспертиза бѐлюню тамадасы джашны юйюне барды. Ол да

ишден джангы келиб, ауузланы тура эди. Чыртда кьоймагъанында, бу да олтурду тебсиге.

— Ол окъ сеннге къайдан тюшгенди? — деб сорду джаш.

— Аны артда айтырма, бусагъатда къысма. Къараб бошадынгмы?

— Бошадым... Къаб, алан!

— Болдум. Энтда бир стакан чай къуй!

— Не эсе да джаратмадың хантланы, — деб, юйню иеси чай къуйду. Экисини энчи сёзлери болур деген оюмда, бийчеси башха бёлмеге джаллагъан эди да, кьонакъгъа джаш кеси къарай эди. — Тамбла ингирде толу хапар айтырма, джазыб да берирме.

— Огъай, хапарын айт, мен билирге керекме. Джазарыңгы артда джаза турусса.

— Ыйых кюн солугъан эдим, шабат кюн да, бюгюн да биз магъана берирча джукъ табмагъанма окъда, алай а...

— Нек тохтадың?

— Бюгюн ингирала таудан бир ёлюкню алыб келдиле...

— Кимди?

— Эбзеледен бери ауугъан затды, дейдиле.

— Бу кюнледеми ёлгенди?

— Ёлмегенди, бизни чекчиле ёлтюргендиле. Клухор ауушну къалайында эсе да гранатача бир зат атылгъанында, алайгъа джетедиле да, ол джанына аууб баргъан адамгъа тохта деб къычыра, итни джибердиле. Аны уруб, къачыб тебрейди. Была да ары айландырадыла да, автоматны чартлатадыла. Итден алгъан окъ бла сен келтирген окъ бир героходан атылгъандыла. Герохода мендеди. Дагъыда бир ишле чыкъдыла да, анга къараб боша-ялмадыкъ.

— Ёлюк судмедэкспертде болур?

— Хо, ары элтген хапарлары бар эди.

— Нени атылханды экен бу?

— Ишим бир кёб эди да, терен сора айланмадым, алайда дагъыда биреу ачыгъанча айтдыла. Была ёлтюрген адам кимни эсе да юсуне гранатаны быргъагъанча ангыладым.

— Бизден адамны?

— Аны энди ачыкъларыкъдыла. Чекчиледен тюлдю. Мурат бла Исмаилгъа билдирген эдиле. Сеннге айтмаймы кьойгъандыла?

— Мен аладан айырылгъандан сора билдирген болур эдиле, — деб, кетерге ёрге турду. — Ол бир окъ бла, бу героход бла байламлы, мени окъуму юсюнден джукъ джазма, джукъ айтма кишиге бусагъатда...

— Алай боллукъ тюлдю...

— Болургъа керекди! — деди Аслан, буйрукъ бергенча. —

Меникини юсюнден джазгъаныңгы меннге берирсе. Ол героходан болгъаның, итден алынган окъгъа келишгенин ачыкъласанг, меннге айтырса. Билесе да не ишле бла айланганымы бусагъатда. Сеннге сёз джетрча болса, Мурат бла Исмаилгъа кесим джууаб берирме.

— Ол бир ёлгенни экспертизагъа берирча джугъун табала эсек къарайыкъ деб, эртден бла милициядан джашла таугъа кетген эдиле. Ала да къайтсынла да, андан сора сёлеширбиз. Айтмай, джазмай чыртда мадарым болмай тохтасам, алгъы бурун сеннге билдирме.

Аслан шахарны къыйырына чыгъыб, машинасын тохтатды да, хауа телефону бла Исмаилгъа сёлешди. Эсперт джашха тюбегенин айтмай, быллай бир хапарла джюрюйдюле, сен джукъ билемисе, деб сорду. Ол биле эди.

— Мурат бла меннге Уллу Къарачайда амманы ёлюгюн чыгъара айланган сагъатыбызда билдирген эдиле, — деди. — Алайсыз да салпыланыб айланганыңга, анга да эс бёлмесин деб, джазыкъсыныб, айтмай кьойгъан эдик. Бизден, сизден да талай адам чыгъыб, толу хапар билиб келигиз, деб буюргъан эдик. Кетгендиле. Тамбла болмаса да, бирсюкюн къайтырыкъ болурла...

Аслан къарт анасында кече къалыб, ишине эртдерек джыйылды. Мурат андан да алгъа келиб тура эди. Кабинетлери бир-бири къатында эдиле да, эшик ачханын эшитген болур эди, Асланны ызындан кирди. Тауда болгъан затланы бу эшитгенин билиб тура эди. Мурат Исмаилгъа бусагъатда телефон бла сёлешгенинде, ол айтхан кёре эдим.

— Ол мени чауулгъа тюртген ким болгъаны билинмей къалыргъамы тебреди экен? — деб сорду Аслан. — Олтур кесинг да.

— Билинникди, — деди Мурат, кабинетни ичинде ары-бери бара. — Дагъыда кёб затла билинникдиле, — аны аякъ алыуу бек ауур эди. Къалай да болсун эс ташлаб тургъаннга, бир уллу къыйынлыкъ юсюн басыб, онгсуз этген адамгъа ушай эди. Аслан аны ол халда эндиге дери кёрмеген эди. — Тангаласында вертолетну да ийгенбиз таугъа.

— Мен нек бармадым да?

— Соруунг тюздю. Джесирле бла, алайлары бла байламлы бардырылгъан ишлеге сен кьошулургъа керексе. Алай болса да бу джол сени къыйнаргъа излемедик.

— Тюнене Черкескеге джыйылыб, сизден айырылгъанлы бери, ит къуйругъуна мант баш илиннгенча, кимле эселе да ызымдан тагъылыб айланадыла, — деди Аслан хыныракъ. — Бусагъатда да былайгъа дери «ашырдыла». Менден нелени джашырасыз?

— Бизден джашла «ашырыб» айлансала, сен аланы кёрлюк тюл эдинг, — деди Мурат. — Исмаилны алтыхырлары болурла.

— Не, къачыб кетер дебми кьоркъасыз? — деди джюрекси-нерек. Балджанны юсюнден Москвада генерал айтхан сёзле да къулагъына келиб, меннге да ишекли болурламы, деген оюмдан «къабынды».

— Да не ышаныу барды сеннге, — деди Мурат, кабинетни полун «ёлчелегенин» тохтатмай. Аслан аны кёлю бла айтханы бла, оюннга бура айтханын айырыб къоялмады. Ол себебден «тыйыншлы» джууаб берирге ауузун ачды, алай а Мурат туура-сында тохтады да: — Ауузунгу джаб, кибин киреди, — деб, шиндикге олтурду. — Сенсиз да башымы къайры атаргъа бил-мей турама, — деди.

Тюз ол кёзюуде телефонну кьонгурауу къагъылды. Исмаил эди сёлешген. Аслан саламын алды да: «Мындады, — деб, телефонну чолпусун Муратха узата тебреб, тохтады. — Айттай-ым, — дей, аны орнуна салды да: — Джесирледен бир отуз адамны чыгъарадыла, алагъа къарагъан врачланы тамадалары айтырыгъыз бар эсе, ашыра эсегиз келигиз, деб билдиргенди, дейди Исмаил.

— Да барайыкъ, — деб ёрге турду Мурат.

Джыйырма төртюнчю башы

Джесирледен бюгюн кетериклени солуу юйню залына джый-ыб, врач саулукълары орнуна келир ючюн мындан ары кесле-рин къалай джюрютюрге кереклисини юсюнден айта тургъан-лай келди бу ючюсю. Балджан да алайда эди. Ол бусагъатда Аминатны фатарына ие болуб тургъанын биле эдиле да, Исмаил анга да телефон бла билдиргенин бери келе бу экисине айтхан эди. Къыз ал тизгинде олтура эди, босагъадан атлагъанлай, ол да быланы, была да аны кёрдюле. Врач айтырын айтыб боша-гъынчы, джашла киргенликге тохтарыкъ болмаз эди, залдагъы-ла бирден ёрге тургъанларында, амалсыздан сёзюн бёлдю. Ас-лан энгда бир кьат сынаб къарады залдагъылагъа. Аланы ара-сында Фаризат джокъ эди. Сора ол бу джол кетмейди. Москва-дан къайтханлы келиб анга тюбемей тургъаны ючюн кеси — кесине аманны къуя тебреб, дагъыда башын къашыргъа заманы болмагъаны терслигин джумушатханча этди. Керти кесек заман-чыкъгъа бу оюмла кючлегенлери бла, ол адамла арагъа алыб тургъанларын, къайсыла эселе да бир затла айтханларын кечи-рек ангылады.

Эркишиледен, тиширыуладан да кёбле муну къучакълаб джыладыла. Хар къатына келген хурджунуна бир къагъытчыкъ-ны сала эди. Алада ол адамланы адреслери джазылгъан эдиле. Ауузлары бла да джюз тюрюл алгъыш, ариу сёз айтдыла Ас-ланнга. Сёлеше тургъан врач да, энди тынгыламазлыкъларын билиб, быланы кьатларына келди.

— Джашла, мындан ары биз сизни эм джууукъ, эм багъалы адамларыбызгъа санарыкъбыз ахыр кюнюбюзге дери, — деди барыны да атындан джылы келген бир киши, бу ючюсюне. — Сиз экинги кёлююз къалмасын, Асланны уа туугъан къарнашы-быздан башха кёрлюк тюлбюз. Биз джашагъан сахарлагъа, эл-леге баргъаныгъыз болса, кьонакъбай излемегиз. Аллах насыб-лы этсин, мындан ары къууанчлада тюбейик!

Бары да арбазгъа чыкъдыла. Эки автобус сакълаб тура эди. Бири узакъгъа кетериклени Мин-Водда аэропортха, бири да по-ездле бла барлыкъланы Невинномысскеге элтирге керек эдиле. Хар кимге билетле да, джолда джоюмларына, юйлерине джый-ылгъандан сора да бир-эки айгъа кечинирча ачха берилген эди. Бек аламан болмасала да, джангы кийимле да кийдирген эдиле. Джесирлени юйдегилеринде кимлери сау болгъанларыны хапа-рын ол сахарладан, элледен кърал кьоркъуусузлукъну къул-лукъчулары джыйыб, бери билдирген эдиле. Тауну тюбюнде он джылдан артыкъны тургъан адамланы асламысыны аталары, аналары ёлгенлерини, кимини кьатыны, кимини зри башха юй-дегиле къурагъанларыны, сабийлери да уллу болуб, бирер джа-ры чачылгъанларыны юсюнден къагъытла да келген эдиле. Ха-парлары болмай барыб, ол затланы кёрселе асыры ауур тиерик эди да, мында аланы бакъгъан устала, джюз тюрюл ариу сёз бла, юлго бла болумну айтхан эдиле. Аллайлагъа ачха да аслам берилген эди.

— Хасан да келди, — деди къайсы эсе да, автобуста таба бара тургъанлай.

Барысы да ары бурулдула. Хасан, кёзлерин сюрте, джуу-укълашыб келе эди. Аны аллына атладыла, саламлашдыла, къу-чакъладыла, эркелетдиле.

— Врачыбыз а къайдады? — деб сорду бир тиширыу Ас-ландан.

— Да биягъында уа залда эди, къайдам...

— Анга сакъ бол, иги джаш, — деб сёз къошду ол залда сёлешген киши. — Къартлыгъымда аны айтхан келише да бол-маз, аны ычхындырма. Сеннге къайда да нёгерлик этерикди. Аны керти адам болгъанын биз иги билебиз. — Кетерикледен бир къарт бла ичинде къалгъан кёре эдим, аны къолтугъундан кириб, Балджан да келди алайгъа. — Насыблы бол! — деб,

Асланга сөлешген киши, аны кёкюрегине кысыб, мангылайындан уппа этди.

Муратны машинасында телефону зынгырдагыанында, адамла автобустагы миниб бошарларында сакъларча болмай, ФСБ-ны тамадасы ары атлады. Кимни эсе да айтханына бир кесек тынгылаб, ызына кырагыанында, Исмаил, Аслан, Балджан джуууклашыб келе эдиле. Автобуслар да солуу юйно кыбакъ эшиклеринден чыгыб бара эдиле.

— Президент излейди, — деди Мурат алагъа. — Балджан, сени кылайгъа элтейик?

— Мен мында кыалгъан джесирлеге бир кыат айланыб чыгъайым, — деди ол. — Хасанны биргесине кетсем да боллукъ эди...

— Кыайры кетди Хасан? — деб сескекли сорду Мурат.

— Ол адамла бла кетди Мин-Водха, — деб, аны орнуна джууаб берди Исмаил. — Ашырыб келейим деб, тохтамай кетди. — Балджан да солуу юйге кыайтыб, джолгъа чыкыгъанларында: — Нек чакырады тамада? — дей, Муратха бурулду.

— Асланны кёргеменди да, биз да тургъанлай алгышларгъа излей болур, — деди ол. — Джесирле бла байламлы Москвадан келген комиссияны актын ол кюн сюзген эдик. Быланы бир кыаумун ашыргъаныбызны бусагъатда телефон бла айтдым...

— Аууазы кыалай эди?

— Насыбха, джарыкъча кёрюндю. Алайсыз да бир тюрлю болуб турама, букъбузну кыагъа тебресе «чочуб» башларыкъма.

— Уллу гырджын бла ойнагъандан магъана джокъду, — деди Аслан. — Барыбыз да ышарыб кирейик да, темир кыан алгъан эсе, джумушар.

— Сен алкын Муратны ангылаялмагъанса, — деди анга Исмаил. — Эртденбла кыатыны шибижи джагыб ийсе, ингирге дери абзыраб турады.

— Гугук кесини атын айтыб кычырады, — деб ышарды Мурат, Акъ юйно аллында машинасын тохтата. — Алдан арысын бери чыкъсакъ айтырма.

— Джашла, мен бусагъатда кыуаныргъа бла мыдах болургъа билмей турама, — деди Президент, Асланны да алгышлай, орнуна олтура. — Ма бу кыагытны биягында Аминат кыоюб кетгенди, — деб, машинкагъа урулгъан кыагытны ёрге кёлтюрюб кёргюздю.

— Сен бизни чегетге ийме, Аминат бусагъатда Сейпулну да кёлтугъундан кириб, Доммайда айланады, — деди Исмаил.

— Айлана эселе да, Нарсанада айланадыла, — деди Президент. — Ары барлыкъча ангыладым. Кыагытны ол келтирген-

ликге, джазылгъанны тюбюне Балджан кыол салгъанды. Аслан, Москвадан келе ол сени бла сөлешгенмеди?

— Сөлеше уа келген эдик, сен кыайсы сөлешгенибизни сораса? — деди Аслан, нёгерлерине кёз джетдире.

— Тыш кыраллада ачхагызыны юсюнден.

— Хо, ол айтхан эди. Ийнанырча тюл эди да, магъана бермеген эди.

— Кыайдам, Балджан кыолу бла тутханчады. Профессор сёзюне керти адам болгъанын кесинг айтханлай тургъанса. Аны асламысын биз да кёрдюк, ангыладыкъ. Алайды да, мен кызыны айтханына ийнанганча болуб турама. Биягында Москвагъа да сөлешдим. Экисини аты бла банклагъа тюшген джукъ бар эсе ачыкылагъыз, бери кыалай кёчюрюрге боллугъун да билигиз, дегенме.

— Швецияда излерик болурла? — деб сорду Мурат.

— Андан башларча айтдыла. Толу хапар бералмасала да, кыыйырын-учун бусагъатдан билдирлик болурла. Балджанны тергеюю тюз эсе, зарауатлыкъ джетгенлеге аталгъан фондну кыурай башларгъа таблыкъ чыгъады. — Мурат бла Исмаил сёз нени юсюнден баргъанын энди ангылаб, тамаданы ауузуна кыатдыла. — Мен да республиканы юсю бла анга иги кесек ачха кыошаргъа боллукъма. Башха мадарланы да этербиз. Ол игиликни боллугъуна кыуанама. Мыдах болгъанымы чурумун да айтайым: ол адамлагъа бизни тауларыбызда кыыйынлыкъ джетди эсе, алагъа кимден да алгъа биз нек кыайгырмадыкъ? Нек башыбыз джетмеди ол огъур ишни башлайыкъ дерге? Кыаллайла тындыра эсек да, хар ким ол кесине джетген кыуллукъну кыайгысында болмаса, башха джукъну нек кыулакыгъа алмайбыз? Андан ары этиллик ишле эселе уа бизни керти борчларыбыз. Бу соруулары бирине да мен джууаб табмайма... — телефонну зынгырдагыаны аны сёзюн бёлдю. Бир кесек тынгылады: — Сау бол! Аны билирге излей эдим, — деб, телефонну чолпусун орнуна салды да: — Аз, кёб болгъанын билмейдиле, экинги атыгызыз бла ачхала бардыла, — деди Асланга. — Толуракъ хапарны да, кыалай алыргъа боллугъун да факс бла билдирликдиле, — ол бир экисине кёзюу кыарады да: — Нек тынгылайсыз? — деб хыныракъ сорду.

— Мурат менден талай айгъа тамадады да, андан алгъа айтсам, ауузуна чабанча боллукъду, — деди Исмаил.

— Хата джокъду, тартынма да айт! — деди Мурат. — Джашыракъны башы тюз ишлеб да кыалады бир-бирде.

— Мени юсюмден айтдынг эсенг, кыачан да...

— Хы, болдугъуз! — деди Президент. — Кыургакъ сёзле бла баш алыргъа излей эсегиз, джангыласыз. Экинг да бирер айлыгыгызыны ол фондха берликсиз.

— Зор бла алай алмакълыкъ законнга келишмейди, — деди Аслан, энтда ол экисине бир кесек «къатылса» деген умутда.

— Республикада закон менме! — деб ышарды кабинетни иеси. — Сора, кесими бир айлыгъымы да берликме да, «дыф» дер къарыуугъуз джокъду. Ол «Мерседеслеге» миниб айланган джыгыраларыгъызгъа да айтыгъыз, ресторанлада джойгъанларын азыракъ этсинле да, фонтха болушсунла. Мында къуллукъчула бла, шахарланы, районланы тамадалары бла кесим сёлеширме. Дагъыда бир затны юсюнде келишейик: Балджан биз джанына кёл салганнга ушайды, — деб Асланнга кёз джетдирди. Ол джерге къарады. — Аны оноуу да этилирге керекди...

— Бизге айта эсенг, кесибизни быстырбашладан да къутулалмай турабыз, — деди Мурат. — Ол азабны сынамагъанла сынасынла.

— Аны юсюнден ючюгюз этерсиз оноу, тойда тамада керек болса, мен хазырма. — алай бла Аслан аны аллыгъына ишексиз болгъанын билдирди. — Къызгъа къоркъуу бармыды тышындан? Алай эсе, не мадар этерге боллукъсуз? Мында къаллыгъына мен ишексизме, документлерин къалай джарашдырлыкъсыз? Менден болушлукъ керекмиди?

— Тышындан, ичинден да киши кюреширик болмаз муну бла, — деди Исмаил.

— Ичи деб бизни къралгъа айта болурса? — тамада тюз ангылагъанын Исмаил башын силкиб билдирди. — Алгъы бурун тыш къралланы бир джанына этейик.

— Анга къоркъуу барды деб билмейме, — деди Мурат, — Алай а, кёз-къулакъ бола турайыкъ бёлек заманнга дери. Терстюз этген эсем да билмейме, бизден бир джаш тюненеден бери аны сакълаб айланады. Кече нёгер болурса деб, бир къызыбызгъа буйрукъ бергенме бюгюн.

— Бизге джукъ айтмагъан эдинг да, — деди Аслан, керти да къоркъуу болмаса алай этмезлигин ангылаб.

— Ингирде ол къызыны да элтиб, танышдырыб, бир кесек олтурурбуз деб, аны бла айтмагъан эдим.

— «Бек анасы джыламаз» дейдиле, иги этгенсе, — деди Президент. — Аслан, сен джукъ айтмадың.

— Балджан тауну тюбюнде къуру ауругъанлагъа къарагъан болмаса, башха джукъгъа къошулмагъанды, — деди Аслан. — Джеймс аны Москвада соруу алгъан кёзюлеринде да бегитгенди. Ала джанындан тауну тюбюнде къоркъуусузлукъну, тахсаны сакълагъанла не къарт, джарауусуз болуб, не сакъат болуб чыкъгъандыла джарыкъ дунягъа. Кеслери да кёрген, билген затларыны юслеринден бир джерде джукъ айтмазгъа ант этгендиле. Джесирледен бу джолгъа дери киши къутулмагъанды ол зин-

дандан. Суу тюбю бла джюрюген къайыкъла келген, кетген сагъатда ишни кёбюсюн роботла тындыргъандыла, алагъа къошулгъан талай адам да маскалары бла болгъандыла. Быланы тизгеним, ол джыллада хапар джайылмаз ючюн была этмеген мадар къалмагъанды. Тюбюндегиле къырылдыла, болгъан оюлду, къуруду энди. Бусагъатда, мадар табсала, Джеймсни ёлтюрюрге кюреширикдиле болгъанны билгени ючюн. Балджанны этилген затладан толу хапары джокъду. Муну ызындан тюше тебреселе, джесирлени да «унутмазгъа» керекдиле. Алай кюреше башласала, къайсы кърал болгъаны ачыкъланныкъды. Ол алагъа керек тюлдю. Мурат бусагъатда сакъ бола турайыкъ дей эсе, анга да разыма.

— Кесинге да сакъ бол, — деди Мурат. — Мен алкъын хар не тынды, рахат болайыкъ, деб айталмайма.

— Мен Муратны тюзге санайма, сен да сакъ бол, — деди Президент. — Балджаннга тышындан уллу къоркъуу джокъду, деген оюмгъа келдигиз эсегиз, «ичинден» не къоркъуу болгъаныны юсюнден да сёлешейик. Эртденбла генерал къонгурау къакъгъан эди Москвадан. Аны сёз урумун онгсунмагъанма да, биз бир оноуда тохтасакъ разы эдим.

— Не дей эди? — деб сорду Исмаил, ол кеси айтырына тёмей.

— Къызгъа ышанырча тюлдю, деген оюмну айтды. Къыйырын билдиргенлей ауузуна ургъанча этдим да, артда сёлеширбиз, деди да къойду. Аслан, сеннге аллай джукъ сагъынганмеди Москвада?

— Врачыкъгъа окъугъан джеринде документле, танышла табылмайдыла, деген эди. Энтда излериклерин, джашауундан толу хапарлы болалмасала, анга кёре оноу этериклерин да чертген эди. Джесирле да, мен да Балджаннга толу ышанганыбызны билдирген эдим.

— Ол ушагъыгъызыны бизге нек айтмай тургъанса? — деб сорду Мурат.

— Бу джолгъа дери аны юсюнден сёз къозгъалмагъан эди мен келгенли. Башха ишле бир тынсынла, анга да Аллах айтхан болур деб, эсигизни бёлмей къойгъан эдим. Комиссияны актын окъургъа да джетишмей айланама бери келгенли.

— Менде барды, кёз джетдиреме дей эсенг, — деб, Президент стол яшиклеринде излей башлады. — Энтда бир затны юсюнден сорлугъум барды. Къыз мында джарашыб къалырча законда — джорукъда не джазылады, не айтылады? Быллай ишге бурун ургъаным болмагъанды да, хапарсызма, — ол актыны табыб, Асланнга узатды.

— Бусагъатда ол къыйын иш тюлдю, — деди Исмаил. — Эм тынч джолу уа, мында эрге чыкъгъаныды. Аны себебли...

Ачыгы бла келтириб уялтмасын, деген кьоркьууда, Аслан быланы кьатларындан джаллады. Кабинетни эшик таба кыйырында терезени кьатына барыб. актны окьуб тебреди.

Джазылгьанны кьбюсю бу эшитген, бу билген, бу кеси да кьошулгьан затла эдиле. Алай болса да айырыб магьана берирге тыйыншлы джерлери да бар эдиле. Шахта ишлеб тебрегенли ажимлы ёлгенлени саны мингден артыкь эди. Ол факьырланы арасында тыш кьраладан урлаб келтиргенлери да болгьандыла. Мында «ёретин» соруу алгьан кьэюулеринде Джеймс бегитгенден, ишни кьурагьан, башчылыкь этген, кьокьуусузлукьну сакьлагьан адамладан да арт онбеш джылны ичинде сексени ауруулу болуб ёлгендиле. Орта тергеу бла ол кьуллукьланы тындыргьанла хаман да бирча, отуз беш, кьыркь адам болуб тургьандыла. Профессорну атасыны юсюнден Мусса джазыб кьалдыргьан кьагьытладан айтымла, Тюркде Сейпул бла Аминат билген хапарла, башха затла да бар эдиле актда. Анасыны юсюнден а ол асыралгьан элден кьартла, джууукьла, Хасан кьб тюрлю соруулагьа берген джууаблары джазыла эдиле. Аланы барыны да тамалында, аны таулу джуртуна кьачан кьайтханы да ачыкьлана эди. Бери кьалай джыйылгьанын киши билмегени да чертиле эди. Ёмюрюню ахыр кюнлерине дери «джашым сауду», дегенлей тургьанды...

Телефонланы бири зынгырдады. «Да сора келишдик» дей, кабинетни иеси телефонну чолпусун алгьан кьэюуде, Аслан да алайгьа келди.

— Тынглайма, Николай Акимович! — деди Президент. — Не иш бла?.. Да келсин... Биягында сьэюнгю бошамагьан эдинг... Ол айтханларынгы тюзге санамайбыз... Алай чорт сермеме, мындагыла да бир затланы ангылайбыз, — деди ачыуланьб. — Былайдады, — деб, Муратха телефонну чолпусун узатды.

— Ангыладым, — деди Мурат, саламлашыб бошагьандан сора, бир кесек тынгылаб. — Ала бери кьачан джетерикдиле?.. Москвадан болушлукь керек болса, билдирибиз, — телефонну чолпусун орнуна салды да: — Сиз бардыргьан ишлени юслеринден бир кьагьытланы элтирикдиле, дейди.

— Тюркден следователь нек келеди? Аны юсюнден джукь айтдымы? — деб сорду Президент. Тамаданы халы тюрлениб тургьаны таныла эди.

— Аны бла сьелешген сагьатыгьызда бек сакь болугьуз, дегенден озуб, теренге кирмеди...

— Хо-хо, айтыргьа излемей эсенг, кьой! — деб, анга кьолун силкди кабинетни иеси. — Керт да дегеннге, кьересе аны. — Николай Акимовичге тебе тургьанын ангыладыла олтургьанла.

— Не дейди? — деб, кьайгылы сорду Аслан.

— Джаншайды бир затланы. Бу кюнледе Москвагьа барлыкьма да, аны тамадасына тюеб, араны айырырма. Сиз башха ишлени тындырыгьыз.

— Да сора кете барайыкь, — деб, ёрге турду Исмаил. Ньгерлери да кьобдула.

— Хар нелерин да джарашдырыб ашыргьан болурсуз кетгенлени?

— Хо. Разылыкьларын билдирдиле, — деди Мурат.

— Кесим да барыб, ариу айтыб, кьёл этиб ашырыргьа деб тура эдим да, келгенден, кетгенден ычхыналмадым...

... Бу ишни юсю бла, алгьын тюртюлмеген бир кьауум джангы затланы билирге, ангыларгьа, тенгleshдирирге керек эди да, кьагьытлагьа кьарай, кьб кьалыб кетди Аслан. Ол огьай, кюнорта азыкьгьа да чыкьмады. Балджаннга телефон бла сьелешиб, Президентден салам айтды, ол аны башламына кьууанганын да билдирди. Алай бла кьызны бир кесек кьёлун кьёлтюрюрге, бьёлунгени болмаса, орнундан кьобмагьанча кьорешди. Телефонну кьонгурауу зынгырдамаса, энтда кьагьытладан башын кьёлтюрмей турлукь болур эди.

— Меннге бир кел! — деди Мурат. — Джууугьуракь да олтур, джарашыб да олтур, — деб, хыныракь айтды бу киргендинде. — Сен менден нелени дашырыб айланаса?

— Кьайдам, джашырырча джугьум барды деб билмейме. Не эсе да ачыулуса. Нек тебгенсе?

— Тебдиргенсе да, тебгенме. Терезенге ол тешикчик неди?

— Ангамы айтаса? — Аслан мурукгу этди. Тешикчикни была кеслери кьрюбю, эксперт джаш айтыбмы биледиле? Аны билмегени себебли, джуудурааракь джууаб этди: — Алайсыз да ишигиз кьбдю да, билдирмей кьойгьан эдим. Кесим бир чык айырсам, айтырыкь эдим...

— Окь кьайдады? Башхала бла тенгleshдириб кьюрюрге керекди. Бир уллу аманлыкьчыны сауутундан чыкьгьанла бардыла. Бу да андан болурму деб ишек этебиз. — Телефонну кьонгурауу ачы зынгырдады. — Сен кьайдаса? — дей ёрге кьёлтюрюлдю Мурат, бир кьолу бла столну ол кьыйырында нени эсе да баса. Асланны кьулагьына да аз-буз келди андан сьелешгенни ауазы, алай а сьэлерин ангыларча тюл эди. Беш-алты айтымны айтды деген заманда, герох, шок эсе да бир затны атылгьан тауушу уа джарыкь эшитилди. Муратны бети акь учумча агьарды. Телефонну чолпусун дагыда бир кесекни тутуб туруб, орнуна алай салды. Кьымылдасам ауаама дегенча, шиндигине бек акьырын олтурду да, ол ёлюр джанын кьалдырлыкьча, столда сигарет пачкасына ашыгыш узалды. — Ай, юйюнг кьурусун! — деди талай кере сигаретин джутланыб тартхандан сора.

— Мурат, не болгъанды? — деб сорду Аслан.

— Къайтыгъыз бери! — деди селешгенлеге хауа телефон бла. — Билеме, — деб къошду дагъыда. — Ол сизге джетменгенди, бери келигиз да, тюбюнде болугъуз, меннге керексиз, — деген сёзле бла бошады айтырын. Сора, столуну ол джанына узалыб, биягъындача нени эсе да басды да, Асланнга къарады. — Окъ къайдады? — деб бетине къатды.

— Экспертизадады. Къараб бошагъандыла. Тамадаларына менден сора киши билмесин деб, къаты айтхан эдим да, сёзюмю сансыз эталмай тургъанды, энтда бир кере мени бла тюбегинчи. Бюгюн барыргъа керек эдим, таб тюшмей къалдым...

— Джамай бусагъатда кеси-кесин уруб къойду...

— Ким Джамай?

— Бизни Джамай. Заместителим.

Аслан ангылаб, эсине джыйыб къоялмай, Мурат да шайтан джелни ёзегинде къалгъанча болуб, не айтыргъа, не этерге билмей, иги кесекни турдула.

— Къалай болгъанды, не болгъанды? Джарашдырыб бир айт.

— Бусагъат, — деб, телефоннга узалды Мурат. Энди ол алгъынча болумлу, джити, ишин билген, нени да ангылагъан халына келген эди. Ол алай бек тюрленгени бла дженгил огъунакъ зсин джыйыб къойгъанына сейирсинди Аслан. Мурат атларын айтханындан республиканы прокуроруна, Исмаилгъа, ёкюлени тамадасына, юстицияны тамадасына селешгенин ангылады. Кимин ишинде, кимин юйюнде табыб, бир сагъатдан амалсыз тюберге кереклисин айтды. — Энди экспертге кесинг селеш да, сеннге джораланган окъну болумуну юсюнден къагъатланы дженгил бери джетдир де, — деб, телефонну аны аллына тюртдю. Насыбха ол ишинде эди. Муратны буйругъун толтурду. Ол аны бла селешген сагъатда кабинетни иеси сейфинден бир папканы алгъан эди. Энди аны ачды да: — Сеннге атылган окъну юсюнден хапар келгинчи да, сени ёлорюнг кимге керек болгъанын, герохну сампалын ким тартханын ангылагъанма, — деди.

... Аслан таугъа ёрлеб бара тургъан сагъатында, аны ызындан тюшген, чаулгъа тюртген да Джамайны къарнашы Рамазан болгъанды. Ол школну огъары классларында окъугъан кёзююнде, устазларыны башчылыгы бла бир бёлек сохта ауушха ёрлейдиле. Къаллайла эсе да бу аджашыб, ингирде шатырларындан узайыб кетеди. Джеймсними, башхаланымы, тауну теренинден чыкъгъанланы къолларына тюшеди. Ашатадыла, ачха тутдурадыла, дагъыда не этгенлерин билмейме, кёл салдырадыла, бизге тюбегенинги кишиге айтма, деб бегитедиле. Эртденбла джашчыкъ нёгерлерине къошулады, ызларына къайтадыла бары да. Талай замандан, бу джол сени ышаннга алгъан, бизни чекчи-

ле ауушда ёлтюрген тауну ол джанындан адам муну, табады. Ол кече алгъан суратларын кёрюзедиде. Уллу къарнашынг бла да танышдыр, дейди. Джамай а прокуратурагъа институтну бошаб, джангы келиб тургъан заман болады. Рамазан быланы тюбешдиреди. Джамайны къалай бюкгенин не муну кесинден, не андан сорсакъ биллик эдик, энди аллай мадар джожъду, Джеймс джукъ айтырыкъ тюл эсе. Джамай ишин билген адам болуб, къуллугъунда кёлтюроле барды. Саугъалагъа да тыйыншлы болду. Былайда ишлегенине да беш джылдан атлады. Ол адам аны бла эки-юч кере тюбешгенди биз оюм этгенден. Ахыр кере Ха-сан тауну тюбюнде бир зат барды, джаныуарларыбыз къораб барадыла деб, хапар джайыб башлагъанында. Биз джыйгъан материаланы тамалында къарасакъ, Рамазаннга артда тюбегенлери болмагъанды. Эшта, уллу къарнашына ала айтыб, ол да мынга буюруб, бир джумушланы тындыргъан болур. Бу төрт — беш джылны ичинде экиси да уллу юйле ишлегенлери, машинала алгъанлары, башха джююмлары, ачха кёб тюшгенине шагъатлыкъ этедиле.

Рамазанны тас болгъан хапары чыкъгъынчы мени, дагъыда экеуленни кёлюбюзге келгенден озуб, хазна джукъ джожъ эди. Ол тенгиз джагъагъа кетген эди деб, Джамай бизни ийнандырыргъа кюрешгенинде, бир затла ачыкълана тебретиле. Аны тауну этегинден ёрге айланнганы бизге белгили эди. Бир кесек заманнга былайдан къорасын деб, Джамайны командировкагъа ашыртхан да мен болгъан эдим. Сен чаулгъа кетген адамны юсюнден айтханында, ол Рамазанды, деген оюмда тохтагъан эдик. Кесинг билгенден, джесирлени къайгъысындан озуб, ёлюкге магъана берирча табыкъ чыкъмады. Бизден адамла аны бери алырча мадар табмадыла. Бу джол тышындан аллай затлагъа усталаны чакъырыб ийген эдик. Кечикдиле. Джамай бу джанлада алгъын кёрюнмеген адамгъа тюбеген эди командировкадан къайтханлай. Эшта, къаллайла эсе да билдириб, бу аны чакъыргъан болур эди. Ол адамгъа кёз-къулакъ боллукъ джаш аджашдырыб къояды. Сени ышаннга алыб атханлай билдирсенг, шахардан чыкъгъынчы тутаргъа боллукъ адик. Асланнга «эс бөлмей» къалай къойдула, ол тауда ёлген джашны юсюнден бир затла джораларыгъына нек магъана бермедиле деб, сагъыш эте келиб, аны бла кёрдюк терезенгде тешикни. Балджанны къаруулары бар эдиле, андан сора сеннге да салдыкъ къарауула. Тюнене экспертизагъа кириб чыкъгъанынгы да айтхан эдиле, джагъасындан аллыгъыбызны билгенча, аны тамадасы республикадан тышына кетгенча айтдыла да, табмадыкъ.

Тау артындан адам ол чаулгъа гранатаны атыб, болгъанны башы тюбюне этгенликге, ол ёлгенни ким болгъанын ачыкълар-

ча ууакъ-тюек затларын джыйыб келген эдиле, экспертиза аны хапарын эки сагъатны мындан алгъа билдирди. Радикулитим тутханды деб, Джамай эртденбла телефон бла юйюнден сёлешген эди. Юйдеме деб ол айтды ансы, сахарны төбен джанында, дачасында эди. Ингирала машинасы бла къайтыб, аны гаражгъа салды. Юйюнде гаражына тюл, кооператив гаражлада эрте ишлеген гаражына. Эшиклерине ичинден къылычланы салыб, кеси чыкъмай къалгъан эди. Андан сёлешди.

— Тынгыла, — деб, Мурат столуну ол джанындан диктофонну алыб, къурду.

Муратны соруу, аны аллында Джамай айтхан бир-эки сёз да джокъ эдиле диктофонну пленкасында. «... Мени тутаргъа джашланы бош ийгенсе, мен кесим этгенме кесиме сют. Ахыр тилерим: сабийлерим, джууукъларым артыкъ да къыйналмаз ючюн, этген итликлерими баямламай, гаражында машинасы кюйюб, бу да алайда ёлгенди, деб къоялсанг». Герохну атылгъан тауушу бла бошала эди пленка.

— Къалай этесе да? — деб сорду Аслан бир кесекден.

— Джыйыла келсинле да, сёлеширбиз...

Эксперт джаш кирди. Коридорда аякъ тауушла, сёлешген аууазла къулакъларына келди. Органлада ишлеген эм джууаблы къуллукъчула джыйыла башлагъан эдиле.

Джыйырма Бешинчи Башы

Сау чыкъгъанла айтханга кёре, тауну тюбюнде ажымлы ёлген адамланы тизимин бегитиб кетген эди Москвадан келген комиссия. Алай а джесирге тюшгюнчю къайда джашагъанларын, Къарачай-Черкесиягъа къачан, нек келгенлерин ачыкълаб, юйдегилерине, юйлерине билдирирге керек эди. Ол къыйын иш Асланга берилген эди. Аны тамада этген эдиле ансы, соруб, излеб, тинтиб айланганла он адам бола эдиле. Тауну тюбюнде кёбле чекген къыйынлыкъла бла байламлы, башха ишле да алкъын къызыуда эдиле. Мында да, Москвада да талай къауум кюреше эдиле ала бла. Джамай бла къарнашыны юсюнде да ачыкъланмагъан кёб зат бар эди. Аланы хапарларын ол кече оноугъа къошулгъанладан сора киши билмегенни орнунда эди. Рамазан тас болгъаныча тура эди, Джамай да машинасы бла бирге кюйюб, ажымлы ёлгенча къалгъан эди. Хар не бир джанына болгъунчу, керти болумну былайда неге да джууаблылыгъы ючюн Президентге, бу ишге къошугъаны бла да къалмай, контурразведканы баш къуллукъчуларыны бири болгъаны ючюн Николай

Акимович Кислюкге билдирирге керек болду. Генерал Джеймсенден къарнашланы юслеринден хапар алалса уа, деген умут да бар эди. Бу къайгыы бла байламлы ишле Муратны кесинде эдиле.

Артда от джукълатуудан устала бегитгенге кёре, Джамайны машинасында бензин бек аз болгъанды. Машинаны да, аны да кюйдюрюрге джетгенди, атылтыб халеклик салмагъанды. Алай болгъанлыкъгъа адетдеча асыраргъа мадар къалмагъан эди, кюйген сюеклени къабыргъа салгъанлы бери озгъан юч кюнню ичинде, ол адам нек терсине айланганыны юсюнден сагъышла да басханлай, джесирликде ёлгенлени джашау джолларын ачыкълау бла байламлы ишледен да баш кёлтюрмей турду Аслан. Бюгюн а джюреги къозгъалыб, тынгысыз болуб башлагъанын онгунмады. Амалсыз этерик болуб атылмай тургъан не да унутуб къойгъан бир заты болса тюшкучен эди аллай халгъа. Ол бир джанына болгъунчу башына джукъ кирмезлигин биле эди да, ёрге туруб, кабинетини ичинде ары-бери джюрюдю. Ол болумгъа нек тюшгенини юсюнден эсине джукъ келмегенинде, кабинетини эшигине да кирит салыб, биринчи этажгъа энди. Алайда дежурный джашха кёб турмай къайтырыгъын билдириб, ФСБны мекамындан чыкъды. Арбазда да мурукгу этиб, къабакъ эшикге атлады. Сора сахарны арасы таба джол алды.

Кёб бармады. Адам аслам къамылдагъан джерледе танышла тюберик эдиле. Тохтамай, сёлешмей озаргъа боллукъ тюл эди. Джюреги тынгылы болгъунчу алагъа эси бёлюнюрюн излеми. Эки орам бир-бирин «кесген» джерге джетген эди да, онг джанына бурулуб, тратуарчыкъ бла кюн чыкъгъан таба кетди. Акъырын-акъырын атлай, иги кесек барды, эсине да джукъ тюшюралмай, башы да тоблукъ болгъанында, ызына бурулду. Тюз ол кёзючюкде, сахарны къыйырына баргъан автобус мындан талай метрни арлакъда, тохтаучу джеринде тохтады. Тюшгенле, мингенле да болдула. Бу да минди. Алай нек этгенине магъана да бермеди.

«Мен былайгъа нек келдим?». Автобус тохтаучу джерде тюшгенинде берди кеси-кесине ол сорууну. Тратуар баргъан джанына къарагъанында, солуу юй туурасында сюелиб тура эди. Энди ангылады джюреги къозгъалыб, тынгысыз болуб нек кыскыныкга киргенин, эртденбладан бери. Фаризат... Ол алкъын мындады. Бирсюкюн ёретин къайтыб, аны да, врачла алкъын юйлерине иймей тургъан адамладан да талайын кёрюб кетген эди. Ишине бек ашыкъгъаны себебли, мурукгу этерча мадары болмагъан эди. Фаризат къарнашлары — зат келиб кетгенлерин айтхан эди. Алдамай эсе, ала къалай билгенлеринден хапарсызма, деген эди къыз. Алгъаракъ кюнледе болса, бери джууукъ иерик тюл эдиле, алай а ол адамла келирни аллында, Америка-

да бир газетде, Россияда тас болуб тургъан кёбле тауну тюбюнден чыгыб кьалгъандыла, энди аланы саулукулларына кьаралады Черкескеде деб, статья басмаланган хапар джетген эди. Экинчи кюнюнде Москвада ара газетле да андан алыб, уллу харифле бла чыгъаргъан эдиле. Энди джукъ билимесин деб, кьаты болгъандан магъана джокъ эди да, хоншу регионладан адамлары тас болгъанла, былайын джокълай башлагъан эдиле.

— Врачла бу кюнледе юйге иерге айтхандыла, — деген эди Фаризат.

Аслан кьыз бла талай кере тюбешгенликге, ачык сёлешиб, араны айырмагъан эди. Алай а Доммайда туугъан биринчи сүймеклик, бир-бирлеринден умут юзгенлери бла сёнгсе да, энди джангыдан кьозгьалгъанын Аслан ангылагъан эди, кесини халына кёре. Кьызгъа да ишеги джокъ эди. Джесирликде сынагъан кьыйынлыкъларын бир кесек унутса, деб тура эди ансы, солуу юйде биринчи тюбешгенлеринде огъунакъ айтыб, мындан ары соза турмай, ишни тындырырыгъа эди мураты. Фаризат бла байламлы ол оюмла кьатыш, биринчи кере кьалай кёргени, Доммайны тегерегинде тау сокъмакъла бла джюрюгенлери, адамла кёб болмагъан джерледе бир-бирлерин ийнакълаб тебреучюлери эсине тюшдюле, кёз аллы бла ётдюле. Кьызы туугъан кюнюн да белгилеген эдиле. Джайны кьайсы кюню эди ол?.. Эсине тюшдю. Ол огъай, юйюнде, эски блокнотларыны биринде джазылыб да турады. Бююндю туугъан кюню. Кьалай джарыкъ, кьалай кьууанчлы, кьалай аламат ашыргъан эдиле ол джол аны. Не келсин, Фаризатха ненча джыл толуб джыйылгъанларын эгералмады. Озуб баргъан таксини тохтатды да, сахарны арасында базарчыкъгъа джетиб, эм ариу, эм багъалы гокга ханс джоббуну алыб, ол такси бла солуу юйге келди.

Фаризатха арбазда тюбеш кьалды. Кьайын терекни тюбюнде, скамейкачыкда олтуруб тура эди. Юсюнде да джангы кийимлери бар эдиле. Башында акъ косынкасын, диннге тамам берилген тишируулача кьысхан эди да, мангылайы бла бойну джабыкъ эдиле. Тауну тюбюнде шахталада ишлеген башха адамланыча, муну да алгъыннгы кьутас чачы асыры бек джукъаргъаны себебли, алай кьысханын ангылады. Бери келгенли юсюнде болгъан кийимлерин нек тешгенин, кьонакъгъа тебрегенча, былай омакъ нек болгъанын, джоралаб кьоялмады. «Эшта туугъан кюню болгъаны ючюн былай кийинген болур», деген оюмгъа келди, кьызгъа джууукълашханында.

— Алгъышлайма! — деб, гокга ханс джоббуну узатды Аслан, муну кёрюб, ёрге тургъан кьызгъа. Сора, арбазда адамла болгъанларына да кьарамай, кьаты кьучакълады.

Уллу сүймеклигине, тансыкъ болгъанына, джюреги кьой-

май балайгъа келтиргенине кере, джаш кьызы алай кьучакълагъан сагъатында, саулай чархында, халында бир тюрлениуле болургъа керек эдиле. Болмадыла. Джюреги чыгыб кетеди, дерча тыпырдагъаны, кьаны бетине ургъаны, кьысха солугъаны, андан да бек кьысылыргъа излегени танылмады. Эгечин — затны ийнакълагъанча болуб кьалды Аслан. Аны чыртда ангыламады, анга сейирсинди. Кьыз мынга кьаты кьысылыб, бетине бетин салыб тургъанлыкъгъа, аны халы да алайыракъ болгъаннга ушады. Аны да сезгенинде не айтыргъа, кьалай джораларгъа билмей, кьатышыб кьалды.

— Алгъышлайма! — деди энтда бир кере, башха сёз ауузуна келмей. Сора Фаризатны кьучагъындан ычхындырды. — Мындан ары джашауунг кьууанчлы, насыблы болсун! Муратларынг толсунла!

— Сау бол! — деди кьыз. — Алай а не бла алгъышлагъанынгы айтмадынг. Ангыламай турама, кеч.

— Туугъан кюнюнг бла... Бююндю да?

— Сен айтмасанг, эсима да келлик тюл эди...

— Мен да тенглери бири айтмаса, унутуб кьоючанма, — деди Аслан, джюреги кьыйналса да, джарыкъ болургъа кюреше. — Врачдан эркинлик алайым да, ол кьууанчны белгилейик. Сүйсенг бу тегерекде кафеде — затда олтурайыкъ, киногъа барайыкъ, огъай десенг, таула таба джаллайыкъ. Бир кесек кёз ачыб, кьайгъыбыз чачылыб кьайтырбыз.

— Аллай мадарым джокъду, — деди Фаризат. — Кьарнашым келирге керекди. Джете болур. Юйге кетеме.

— Кьалай кетесе? Энтда бир-эки кюнню мында болургъа керексе.

— Тюнене ингирала джыйылыб, кьараб чыкъгъан эдиле барыбызгъа да. Бек ашыкъгъан кетерге боллукъду, дегендиле. Баш врачны телефону бла юйге да билдирген эдим.

— Меннге нек билдирмеген эдинг? — кьыз джерге кьарады. — Былай келмесем, джукъ айтмай кетибми кьаллыкъ эдинг?

— Кьайдам... Сени да джангы ишинг, башха кьайгыларынг. Айтсам, ашырыргъа келлик эдинг. Юйге джетгенлей телефон бла сёлеширик эдим.

— Мен онгсунмазлыкъ затланы айтаса. Алай болмайды. Билдирмей кетиб кьалсанг, кёлум бек кьаллыкъ эди.

— Джесирликде кьаллай бир адам кьырылгъанын ачыкълаб бошадыгъызмы?

— Энтда ол иш тынмагъанды, — деди Аслан, ол сёзню башха джары бурургъа излегенин сезиб. — Хар не да ачыкъланлыкъды. Энди, Фаризат, аланы кьояйыкъ да, кесибизге оноу

этейик. Огъурсуз джазыу бизни бир-бирибизге термилтир ючюн къалмады. Ахыр сынады эсе, сынады. Энди созмайыкъ. Бир ыйыкъдан — затдан дегенча мен Нальчикге барлыкъма. Аны аллы бла телефон бла сёлеширме да, къайда тюбеширгибизни юсюнден келиширбиз. Сен айтханча, сизни юдегиге табыча бир кюнню белгилербиз. Келечиле анга кёре барырла. Келе эсе, къарнашынг бла танышайым. Бюгюн огъунакъ анга билдир да къой дей эсенг, билдирейим...

— Ол биледи, — деди мыдах аууаз бла Фаризат. — Биз бир-бирибизден джукъну джашырмайбыз. Ол джол Доммайдан письмо ийгенимде, сени юсюнден да айтхан эдим. Мындан алда келгенинде, аны эсине тюшюрюб, сени соргъан эди.

— Артыкъ та иги. Келе эсе джууугъуракъ танышайыкъ. Кесими къалай тутарымы айтыб къой биз тюбегинчи. Бек махтагъан эсенг, анга кёре къубуллукъма. Сансызыракъ айтхан эсенг, аны иши бир башха, — деб ышарды Аслан.

— Эх, Аслан, Аслан! — деб ахсынды Фаризат. — Махтагъан а алай махтагъан эдим... Къарнашым бла да таныш, алай а...

— Айт, тартынма. Сүймейме десенг ийнанныкъ да тюлме, унарыкъ да тюлме. Алай джукъ сагъынма. Башха уа не айтсанг да разыма, не айтсанг да этерикме.

— Биз бир юй болаллыкъ тюлбюз...

— Аны сагъынма, дедим да.

— Аслан, сени алгъындан да бек сюеме. Сен да алай болгъанынг билеме, — деб, джыламукъдан толу кёзлери бла, ахыр кере кёргенча, анга джити къарады къыз. — Энди мен сеннге юй бийче болуб онгдураллыкъ тюлме.

— Онгдурлукъ, къаллыкъ эсенг да, меннге сенден башха юй бийче керек тюлдю...

— Керекди. Сен уллу насыбха тыйыншлы джашса... Тохта, сёзюмю бёлме да, аягына дери тынгыла. Саулугъум къолайсызды, къаллай бир джашарым белгисизди...

— Ол Аллахны къолундады...

— Врачла да бир зат биледиле. Башым чыгыр болуб барады, сабий да тууарыкъ тюлдю, дегенча айтадыла.

— Энди меннге да тынгыла. Бусагъатда медицина кючлюдю. Ол джарсыгъанларынгы барын да орунларына саллыкъды. Ариу алай этиб къоялмасала да... Бир соруугъа джууаб бер: мен сени орнунгда болсам, къалай этерик эдинг?

— Тиширыу эркишини къанатыды. Мен сеннге къанат болурча тюлме. Ма, къарнашым да келди, — деди арлакъда «Волга» машинадан тюшген джашны кёргюзюб. — Энди мени мындан кёб эме, къыйнама бу сёз бла. Къарнашыма да джукъ айтма. Мен айтханма. Ол да мени оноуму тюзге санагъанды...

Джашла танышдыла. Джесирлени, айырыб да эгечин ёлюмден къалдыргъаны, джарыкъ дунягъа чыгъаргъаны ючюн Асланга бюсюреу, алгъыш этди ол. Аслан да былай кетиб къалма, къонакъбай болайым, деб кюрешди. Анда джууукъ — тенг джыйылыб, сакълаб тургъанларын айтыб, бек ашыкъгъанын билдирди джаш.

— Сени да кёрюрге бек излейдиле ахлуларыбыз, мадары бар эсе, келсин деб тилегендиле. — деди. — Бек къууанныкъдыла. Кел бизни бла. Тамбла эртденбла ишинге джетдирirme.

— Бек разы болуб барлыкъ эдим, джангы ишге кёчюргендиле да, джюннге тюшген тауукъча болуб турама, — деди Аслан. — Малкъарда тенглериме да кёбден бери тюбемегенме. Бир табы бла джокъларма.

— Да сора, къууанчлада тюбешейик, — деб саламлашды да, машинасы таба айланды.

— Мен сени джанымча кёреме, дуняда меннге сенден багъалы адам джокъду, — деди Фаризат, къарнашы арлакъ джаллагъанында. — Сен айтханны эталмагъаным ючюн кеч. Экибизге да алай игиди. — Сора къаты къучакълады да: — Мени разы этерик эсенг, Балджанны ал! — деб, къысха бурулуб, кёзлерин сюрте, къарнашыны ызындан ашыкъды.

Аслан ма ол сюелгенича сюелиб къалды. Таныш аууаз эсин джыйдырмаса, иги кесекни турлукъ болур эди алай.

— Джаш, ишингде нек турмайса? — деген сёзлени эшитиб къарагъанында, къатында Хасанны кёрдю. Къол тутушдула. — Эртденбладан бери сени излейме, алан. Насыбыма бир таныш тюбөб, бери айланганынг айтыды ансы, табмай къалыргъа теб-реген эдим.

— Да хо, иги кесекден бери былайдама...

— Халынг бир тюрлю кёрюнеди. Не болгъанды? Ол адамла сау-эсенмидиле?

— Джокъду хаталары, мында тыйгъанларын да ие башлагъандыла врачла, — деб, сигарет къабындырды Аслан. — Сен а къалайса? Нек излей эдинг мени?

— Мени сау къалгъаныма къурманлыкъ этедиле юйде. Дженгил къайтырма деген эдим да, къалдым да кетдим. Джашла, биз джетиб къайтайыкъ деб, орча этдирген эдиле кеслерине, сен алагъа бир сылтау табыб къоярса деб къоркъуб, унамай кесим келгенме. Кетдик!

— Бюгюнмю этесиз?

— Кёбчюлюк тамбла кюнорталагъа джыйыллыкъды. Бюгече кесибиз бир олтурурбуз, бара барайыкъ. Алыб кетерими Муратха айтханма, Балджаннга да тюбегенме, сакълаб турады, — деб, ишни тыннганнга санаб, эски машинасы таба бурулду.

Сакълауулдадан арбазгъа аны бла къалай киргенин Аслан ангыламады. Бу аны ызындан беш-алты атлам этгенлей, джанында хауа телефону зынгырдады.

— Хасан сени табдымы? — деб сорду Мурат. Бу бирге болгъанларын билдирди. — Тюркден следователь, аны биргесине да бизден эки джаш сизге кетгендиге деб, Москвадан билдирдиге. Машинамы аэропортха ийгенме. Бери кел!

— Да сора Хасанны меннге иймей, барыр мадары джокъду, деб къойсанг а. Сенден алай кёлю къаллыкъ тюл эди.

— Балджанны аны бла ашыр да, сен тамбла тебсиге барырса. Кёб турмай бизни къонакъла джетерик болурла, бери ашыкъ.

— Ангыладым, — деб, келиб Хасанны машинасына минди.

— Бирсюкюн ишме чыгъама, — деди ол «Москвичине» от алдыра.

— Барлыкъ тюлме, дей эдинг да.

— Ала да къоймайдыла, кесим да бу тауласыз болалмайма.

— Энди, Хасан былай этейик: сен Балджанны ал да бар, Москвадан бизни ишибизни юсю бла адамла келедиле да, артда барырма.

— Мен сакълайым.

— Бюгюн ичхыналмам, тамбла джетерме. Кесими машинама бла барырма. Эртдерек джыйылыргъа кюреширме.

Хасан, онгсунмагъанын билдире, шум болду.

— Озуб кетесе, сол джанынгда орамгъа бурул, — деди Аслан бир кесекден. — Балджан къайда сакълайды?

— Аминатны фатарында, — деди ол. Аслан тюше тебрегенинде: — Джаш, тамбла кечигиб ойнама! — деди да, машинасын шахарны къыбыла джанына бурду.

Муратны кабинетинде Исмаил бла Сейпул да олтуруб тура эдиле.

— Сен мында не айланаса? — деб, Аслан эм алгъа Сейпулну къолун тутду. Исмаил бла да саламлашды. — Доммайда боллукъбуз дедигиз, артда курорт шахарлада хапарыгъыз чыкъды.

— Къой джазыкъны, къайда болгъанын, не этгенин да билмей айланады, — деди Исмаил. — Аминат къабына башласа, буда башы дженген джары кетиб къалады. Анга да не сейирсиниу, бу организациядан иги адам чыгъамыды. Башын отха салды да къойду.

— Аминат сени саулай милиционерлеринги багъасы бир адамды, — деди Мурат. — Керек болуб къалса уа, кеси да къайдады? — деб сорду Сейпулдан.

— Мени алдамагъан эсе, былайда ишиндеди. Эшикден ючелен кирдиле. Кабинетдегиле бирден ёрге турдула.

Алдагъы къонакъ эди. Аны бет къанындан ангыладыла ка-

бинетдегилени ючюсю. Сейпул а таныды. Тюркде авариядан, атышыуладан сора аны кабинетинде сорууда болгъан эдиле. Ол да башхалагъа кёз джетдириб, мынга ышарды. Къол тутушхандан сора бары да олтурдула, тынчлыкъ-эсенлик сорушдула. Ол сагъатдан Муратны секретары кофе къююлгъан ариу стоканчыкъла бла печеньеелери бла вазаны саханнга салыб, алыб келди. Бош затланы юслеринден сёлеше, кофелерин ичиб бошадыла.

— Сиз къонакъбайлыкъ этеригизни, сорууларына да толу джууб берлигизни билебиз, биз кете барайыкъ, — деди тюрк следователни биргесине келгенледен джылы бла уллу. Эшта, ол чыны бла да тамада болур эди, юсюнде тюз кийимлеринден джукъ билинмесе да. Джашыракъ формасы бла эди, майор. — Сыйладыгъыз, сау болугъуз! — дей ёрге турду.

Кабинетни иеси аланы ашыра чыкъды. Алгъындан билдиргенлерине кёре, тюрк джашны ашыра бизникиледен биреу келирге керек эди Москвадан. Экиси нек келгенлерин, кеслери да былай ашыгъыш нек джаллагъанларын кабинетдегиле ангыламадыла. Мурат да была умут этгенча дженгил къайтмады. Келгенинде уа:

— Джашла, энди ишибизни башлайыкъ, — деди орнуна олтура. Ол не эсе да сагъышлы эди. — Быллай адам келгенди, сизге барлыкъды, дегенден озуб, Москвадагъыла толу хапар билдирмегендиге, бу эки джаш да джукъ айтмадыла, — деди къонакъгъа. — Сейпул бла Аминат сизге баргъан сагъатда ала бла танышханынгы айтдынг. Бир чурумла чыгъарыб, быланы абзыратмагъанынг ючюн сау бол! Энди биз да таныдыкъ сени. Не иш бла айланаса? Биз къарарыкъ, болушурукъ ...

— Тауларыгъызны тюбюнде, башында болгъан затланы хапарларын эшитгенбиз чала-гола. Сиз да толусу бла тюзюн-кертисин айтырыкъ тюлсюз, аны да билеме. Ажымлы ёлген тюркден адамланы хапарлары керекди. Саула да бардыла дей эдиле, тюбетсегиз.

— Аслан, документлени келтир, — деди Мурат. Ол чыкъгъанында. — Къыйыры сизге да джетгенди бу къыйынлыкъны, — деди. — Излеу ишле бардыргъансыз, бир къауум затланы ачыкълагъаныгъыз да хакъды. Сейпул бла Аминатха чабханларын да сансыз этген болмазсыз. Табхан затларыгъызны бизге да билдирсенг, бек болушурукъ эдинг.

— Сиз алай магъана берирча джугъубуз барды, деб билмейме. Ууакъ-тюек затла бардыла, ала сизге джарарча болсала, ким огъай дейди.

Аслан келди. Папкасындан бир къагъытланы къонакъгъа узатды.

— Биз ачыкълагъандан, сиз джанындан джесирликге тюш-

генле джюз адам боладыла, — деди ол. — Бешиси сау-эсен чыкыгъандыла, врачла къарай турадыла. Солуу юйде ала бла сёлеширге боллукъса. Бирини аты, бирини тукъуму, бирини къайдан болгъаны джазылыбды мен берген къагъытлада ол ёлгенлени. Биз сизге барыб излегенден эсе, кесигиз тынч табарыкъсыз аланы ызларын.

— Бек кёб иш баджаргъансыз, сау болугъуз! — деб, разылыгъын билдирди къонакъ. — Ким къайдан, къачан тас болгъаны барды менде. Ингирде тенглешдириб кёрюрге да, былайда огъунакъ ачыкълаялгъанымы сизге айтырма, документлеге кшошаргъа боллукъсуз. Къалгъанына ызыма къайтсам къарарбыз да, билдириме, — деб, Аслан берген къагъытланы папкасына салды. — Башха не хапар айтыргъа боллукъсуз?

— Къалгъан затланы сизни кърал бла, сизни халкъ бла байламлыкълары джокъду, — деб, Мурат секретарына энтда кофе келтирирге буюрду.

— Унутмагъан эсем, Сейпул бла Аминат сизни таулада ёлюкню, Къуранны ичинде да, артда аны юйюнде да ол джазгъан къагъытланы хапарларын айтхан эдиле, — деди къонакъ. — Ричардны юсюнден биз да бир затланы билиб, ала бла бу экисин да шагърей этген эдик. Сейпул, джангылгъан джерими тюзете бар. — Сейпул аны джангылмагъанын билдире, башын силкъди. — Тауну тюбюнде гырын, энди ол тауну тюбюндден чыкыгъан джесирле, анда ажымлы ёлген адамла, тауда атылгъанла. Къара тенгизни чайкъалгъаны, джер тебренигенча болгъаны, бизни тауну джитисини джаннганы... Тамбла Анкара сахар кюйюб теберик эсе да билмейбиз. Муссаны адамлары Тюркдедиле. Ричард да ол тегерекде айланнаганды. Сора болгъан, бола тургъан, энди боллукъ затла да Тюрк бла байламлы эселе, билгенигизни энчи этгенигиз келишмейди, — ол Исмаилгъа къарады.

— Мен тюз ангыладым эсем, къроркъуу биз джанындан болгъанын билдире тураса, — деди ич ишлени министри. — Кечериксе, багъалы къонакъ, мени оюмун сенден башхаракъды. Бу кыйыныкъланы чыкыгъанлары сиз джанындан болгъандыла. Ричард, Роберт эсе да, ол сизде айланнаганды. Сизни сууладан ётуб къарагъанды бизни таулагъа. Муссаны тенгин сизде ёлтюргендиле. Сейпул бла Аминат сизде ёллюк болгъандыла, Аллах джазыкъсыннганды ансы. Быладан ол къагъытланы сыйырыр ючюн ызларындан тюшген аманлыкъчыланы нёгерлериде кългъан болурла...

— Кълмагъандыла...

— Сиз джанындан чыгъаргъа боллукъду бизге къроркъуу.

— Бу затны энчи алыб айтсакъ, алай болургъа чыртда мадары джокъду. Ол адамладан джангыз бири кългъан эди да, тут-

ханбыз. Кеси да бек кърарт, къроркъуу. Муссаны тенгин ёлтюргенлени бири да, сизни таулада гырынны хапарын чыгъармаз джанындан кюрешген кшоуумну тамадасы да ол болгъанды. Мусса бир затла джазыб къроркъанын сезгени себебли, не этиб да ол къагъытланы табаргъа, алай болмаса да кишини кшолуна тюшмезча этерге борч салгъанды анга Ричард. Ол берген ачханы бу кеси да аясуз джойгъанды, нёгерлерине да эркин телегенди. Биз юйюнде тинтиуюл этгеникде да, алагъа мындан ары да джыйырма-отуз джылгъа джетерча бир ачха табдыкъ. Американы долларлары эдиле.

— Къайсы къралгъа ишлегендиле? — деб, сорду Сейпул.

— Андан кърартны толу хапары джокъду. Ричард къроркъанды бери муну бла бетден-бетге тюбешген адам болмагъанды. Телефон бла сан бир сёлешгендиле. Ала къайдан, кимле болгъанларындан хапарсызды. Ахыр кере хауа телефон бла бизни тауну джитиси джаннган кюн кшонгурау кългъандыла. Не ди бу тюрюл хапарла, деб соргъандыла. Бу ол джаннганны юсюнден хапар керти болгъанын билдиргенинде, телефонну тохта тыргъа унутхан болур эди, мынга сёлешген, къатында кимге эсе да: «Профессор самолет бери джетмезча иш этиб этгенди», дегенди. Сора. Профессор дегенлери ким эсе да, быладан адамды. Аманлыкъчыла бардыргъан ишле сизде таула бла байламлыдыла. Алай кърарай келсек, Профессорлары бу джанындан болуб чыгъады.

— Телефон бла сёлешгенлени тюз эшитген эсегиз, ала Профессоргъа разы тюлдюле, дерге болдукъбуз, — деди Мурат. — Не этдирген эселе да, мынга зор бла этдиргенча болады...

— Биз да алайыракъ ангылагъанбыз, андан не барды ансы...

— Сизге, бизге да къроркъуу джокъду. Мен алай ангылайма, — деди Аслан. — Профессорну кесинден, дегенлигимди.

— Аны уа айтмагъыз, — деб, тохтаусуз ичген сигаретлерини энтда бирин кълбындырды къонакъ. — Не адам, не радарла кёрмезча самолет ишлеб учургъан, тамбла не этерин, ким бла боллукъун бизни бирибиз да билмейбиз. Тюрк алимле ол самолетну да робот джюрютгенин ачыкълагъандыла. Профессор кимди? Сиз аны юсюнден бир затла билгенигизге ишегим джокъду. Биз да билебиз, — ол папкасындан төрт кългъытны алыб, төртюсюне узатды. — Төртюсюнде да бир зат джазылгъанды. Профессорну юсюнден бу хапаргъа сиз не кшошаргъа боллукъсуз?

— Аслан, сени папкандагъыланы да чыгъар, бир экземплярин кълмакългъа бер, — деди Мурат, кълонда кългъытдан кёз алмай. — Тенглешдирейик, кълмакългъа да бар эсе да керейик. Аслан кългъытларындан кълмакългъа да узатды, бизден джашланы алларына да салды, кесине да алды. Ол кёзюуде Муратны

столунда телефонланы бири зынгырдады. Кабинетни иеси аны чолпусун алыб, бир кесек тынгылады да: — Бусагъатдан барайым, — деди. Сора алайдагъылагъа: — Мен тюбюне бир тюшюб къайтайым, — деб, кабинетден ашыгъыш чыкъды.

Мындагъыла къагъытлагъа къатдыла. Муратны секретары кофеле келтирди энтда. Алагъа тийген да болмады. Джарым сагъат чакълы бирден Мурат келгенинде кёлтюрдюле башларын.

— Джашла, энди бир кесек солугъуз, — деди ол. — Андан сора ишибизге къарарбыз.

— Бёлюнейик дей эсегиз, мени биринг солуу юйге ашыргъыз, тюркден адамла бла сёлешиб келейим, — деди къонакъ. — Сёлешиб десем да, танышыб къайтырыкъ болурма. Тамбла рахат тюбем, тынгылы ушакъ этерме.

— Сейпул элтсин, — деди Мурат. — Бир сагъатдан кёб къалмагъыз, — ала кетгенден сора бу экисине бурулду да: — Бу къагъытлада биз билмеген иги кесек зат барды, — деб, тюрк следователь бергенлени къолуна алды. — Сизни оюмугъуз къалайды? Биз да ачыкъ айтабызмы билгенибизни?

— Тауларыбызда табылгъан ол магъаданны къоя турайыкъ, — деди Исмаил. — Профессорну юсюнден бир кесек айтсакъ разыма.

— Мени да огъайым джокъду, — деб къошду Аслан. — Биз алай этсек, ол да бу къагъытха тюшмеген хапарланы айтыргъа болур.

— Къайдам, тейри, аллай джукъ къошарына ийнанмайма, асыры деменнгили адамгъа ушайды. — Мурат бир кесек сагъыш этди да: — Алай болса да этейик сиз айтханча. Биягъында чыкъгъанымда Москвагъа Николай Акимовичге да сёлешген эдим, бизге да андан джангы хапар тюшерча болса, Профессорну юсюнден джыйгъан затларыбызны асыры джашырыб да кюрешмегиз, деди. «Джеймс да бир къауум затланы айтханды, бусагъатдан телетайп бла аллыкъсыз», деб да къошду. Академик бла да тюбедим...

— Иван Дмитриевич бла?

— Сейирсинсенг да алайды, Аслан.

— Ол биз билмей бери къайдан чыкъгъанды? — деб сорду Исмаил.

— Джыйырма кюнню мындан алгъа отпускагъа кетеди. Москваны къатында дачасында болады. Биргесине да, къолунда ишлеген бир джаш алим, ол кеси да альпинист. Академикни джашы уа, эсигизде болур, быйыл Эверест таугъа ёрлеб тюшген бешеуленни бири болгъаны. Иван Дмитриевич бу джол бир сау къайтса, экинчи уа аллай джукъгъа иймез эдим, деген эди ол

сагъатда сёлеше келиб. Ол джашы да болады биргесине. Органладан адамла да узакъдан къарай турадыла анда-мында дегенча. Бары да дачадан джаллагъанларын артда биледиле. Биягъында къонакъ бла келген эки джаш айтыудан, он кюн болады ала Москва төгерекден джаллагъанлы. Тюркден къонакъ бла джашланы бири келлик джеринде, академик бла нёгерлерин мында излер ючюн генерал экисин ийгенди. Ашыра чыкъгъанымда аны айтхан эдиле. Кертиси да, Иван Дмитриевич бла нёгерлери мында болгъандыла. Алай а быланы излей келгенлеге тюбемегендиле. Тебердиде, Домайда къарагъыз, бу эки джаш ары джетгенлей, академик бла нёгерлери Москвагъа кетдиле деб билдиригиз, дедим биягъында андагъылагъа телефон бла...

— Нек келгенди? Не айланады академик? — деб, аны сёзюн бёле сорду Исмаил.

— Профессоргъа эсертме салгъандыла...

— Къалайда? — деб аны аузуна къатды Аслан.

— Тауну ичине оюлгъан джерини къатында...

— Сора къарт ары къалай ёрлегенди? — деди сагъышлы бола Аслан. — Сокъмакъланы уа къалай табхандыла?

— Сокъмакъланы эки нёгери ариу билгендиле. Ол джашла талай кере бу тауланы узунларына, кенглерине джюрюб тургъандыла эндиге дери. Иван Дмитриевич да ёрлегенди къаллайла асе да. Эсертмени алюминийден эритиб къуйдуруб, эки-юч кесек болуб, Москвадан алыб келгендиле. Ары чыгъарыб, хырла бла бир-бирине джалгъагъандыла. «Мийиклиги юч метрди», деди. Тауну башында барыбызда болгъан сагъатда, бери тюшгенден сора да Иван Дмитриевич бу дунягъа эндиге дери чыкъмагъан алимди, аты адам улуну тарихинде сакъланыргъа керекди, деб тургъанын унатхан болмазсыз. — Мурат хурджунундан къагъытла алды. — Аны юсюнден, илмуда ачыкълагъан затларыны юсюнден да бир затла джыйгъанды, бу къагъытлада аланы юслеринден джазылыбды. «Мындан ары джашауумда баш ишим ол адамны юсюнден толу хапар билиудю, сиз да кюрешигиз, адам улу къыйыныбызны унутмаз», деб кетди. Сиз да окъугъуз, — деб, академик берген къагъытланы алагъа узатды да, кеси Тюркден следователь теджегенлеге джангыдан къараб башлады.

— Мен айтхан болса, биз хазырлагъанны да, академикникин да, къонакъныкъын да бир-бири къатына салайыкъ да, Профессорну джашау джолун чыгъарайыкъ, — деди Аслан, къагъытладан башын кёлтюре.

— Сора төртюнчюню да ол ючюсюне къошайыкъ, — деди Мурат, джашладан къайсы эсе да къолунда къагъытлары бла киргенинде. — Бусагъатда Николай Акимович ийген хапарды,

— деб чертди ол джаш чыкыгъандан сора. — Аслан, ма таза кыагытла, ма ручка, джаз да тебре. Неден башлайбыз?

— Мени да маммат этдигиз эсе, маммат аш кыабдырыгыз, джюрегим тараса, башыма джукъ кирмейди, — деди Исмаил. — Сора башларбыз.

— Маммат аш бир кесек иш кыорагъандан сора бериледи, — деб, сёзю чорт кесди Аслан. — Кыонакыдан айыблы болмайыкъ ансы, сен чыдарса

— Аны Сейпул сыйлай болур, — деди Мурат. — Ала кыайтхынчы джарашдырыб бошайыкъ да, андан сора кыайры болса да чыгъарбыз да, рахат олтурурбуз. Эт да, тиш да кюмезча болсун кыагытха тюшген.

— Сора джаз, Аслан, аллын мен башлайым да, андан ары кыоша, кыората барырсыз, — деб, Исмаил шиндигине табыракъ олтурду,

... Экинчи кюнюнде Президентге бериллик, Кислюк Николай Акимовични аты бла ара шахаргъа джибериллик документде былай джазыла эди:

«Профессор, тюз аты Абдел /Пеккер да дегендиле/, 1940 джыл туугъанды. Атасы Ричард, Роберт, Сайд, дагыда башха атланы джюрютген, дуняда эм онглу разведчик, аманлыкчы, авантюрист болгъанды. Миллети белгисизди. Кыарачай кыызгъа юйленгенди. Аты Балджан.

Абдел сакъат сабий болуб тууады. Ол кёзюуде бу юйдеги Шош океанда бир гитче айрымканны мюлк джер этиб, анда джашагъанды. Сабийге устазла тутхандыла. Алты джылында физикадан, химиядан, математикадан фахмусу танылгъанды. Устазлары бла джумушчуларындан сора сабийни кишиге кёргозмегендиле аны сакъатлыгын сыйсызлыкыгъа санаб. Эллиничи джыл алгы бурун джашчык алайдан тас болады, ызы бла анасы да алайдан таяды. Узаймай ата да ёледи. Эшта, алгындан оноу этилген болур эди, Ричардны тенглери муну кыайгылы боладыла. Онюч джылында университетни бошайды. Анда окъугъан кёзююнде илму ишлерин башлайды. Дуняда адам улугъа белгили болмагъан магъадан барды деб, теория джаны бла бегитеди. Баш билим алганындан сора, талай алимни да анга нёгерге бериб, ол ишни андан ары бардырыгъа буюрадыла. Планетаны магъадан байлыгын, не зат кыайда болганын тергей келиб, бу излеген Кыарачай таулада табыллыгын да ачыклайды. Анасы кыарачай тиширыу болганын билгени хакъды. Ишини аягы аны джуртуна барыб тирелгенине сейирсинген да, кыуанган да этеди. Илмуланы кандидатына диссертациясына кыарагъан кёзюулеринде, аны докторлукъ диссертация этиб бегитедиле. Бу джакълагъан джерде аллай джукъ эндиге дери болмагъан эди.

Сабийликде юйюнден тышына кыаратмай тургъанларыча, мында да адамлагъа кыошулургъа кыоймагъанлары бек джанын кыыйнай эди ансы, башха былайда ишини, джашаууну юсю бла хар не да алакат эди. Сора, атасы бла анасы кыайда, не эте тургъанларын, саумудула, ёлгенмидиле, билмегени эсин бёлюб, кыоймай эди. «Юйге элтиб кыайтарыгыз, миллетге кыошулургъа да сюеме, нек тышына иймеизиз, коляска бла айланганла менден сора да бардыла», дей келиб, болмаганында джугъугуз да керек тюлдю, башыма бош этигиз деб, джашгаларындан алады. «Сен ёлгенсе, сеннге аланы бири да керек тюлдю», дейдиле да, бир газетни кыолуна тутдурадыла. Кертиси да, анда джаш алим авариягъа тюшюб ёлгенди, деген сёзле джазылыб эдиле. Газет бу диссертациясын джакълагъандан сора бир ыйыкыдан чыкыгъан эди. Аны аллында, бу газетде, дуняда болмагъанча илму ишни кыурагъан Пеккерни юсюнден статья да басмаланганын, ол хапар кери джайылмаз ючюн экинчини чыгъаргъанларын билмейди. Алай а кыаллай болумгъа тюшгенин ангылайды. «Бу иш бла мындан ары кюрешмейме, джангылгъанма, энди ангыладым», дейди.

Бир кюн халкыгъа джукыгъан аууруу джайылгъанды, деб мынга укол этедиле. Наркоздан уянганында: «Кымылдама, джюрегинге операция этилгенди», дейдиле. Джашчыкыны джаргъан хирург джашаууну, ишини юсюнден китаб джазады. Аны ахыр кыагытларын ёле тебреген кёзююнде бошайды. Дунядан кетергин ангылагъан адам, кишиден да кыоркымай, джюрегинде чыртда кыяуу болмагъан сакъат сабийге операция этдиргенлерин ачык айтады. Джыйырма джылны мындан алгъа, бир кесек экземплярчык болуб басмаланган ол чыгъармадан бир китаб академик Смагин Иван Дмитриевичде барды. Джюрегине клапан салыннганын, айтханларын этмесе, аны тохтатыб кыоярыкыларын аяк юсюне миннгенинден сора билдиредиле джашчыкыгъа. Атасы ёлгенликге анасы сау болганын, иш алайгъа джетсе, кеси бла кыалмай андан да бошарыкыларын айтадыла. Сора видеокасетагъа алынган анасын, ол джашагъан юйню, элни, тегерекде тауланы кёргозедиле. Джашчык белгилеген тау да алайдан узакъ болмагъанын ангылатадыла.

Сау болуб бошагъанындан сора эшитеди тауну тюбюнде гырынны хапарын, ары Кыара тенгизни тюбю бла кирирге боллугун. Аны ичинде айланыб, кыаяладан ууатхан таш кесеклерин, зыгыр алыб келиб, лабораториялада, тинтиб кюрешгенлерин, алай а киши джукъ ангыламагъанын да джашырмайдыла. Ол магъаданны тинтерге башха лаборатория ишленирге кереклисин, аны да муну кесинден сора бир алим да джарашдыралмазлыгын билдиреди Профессор. Дуняда джюргемен ма-

гъадан дегенден озуб, ол къаллай болгъанындан, неге джарарыгъындан кесини да хапары болмайды. Билирге уа излейди. Аны бла къалмай, анасы да алайлада джашагъаныны юсюнден хапар мыйысын кючлеб, таугъа барыргъа джюреги излеб турады. Бир джылдан муну да, талай алимни да суу тюрю бла джюзген къайыкъ бла келтиредиле. Ол кезюуге гырынны ичинде джолла да, межамла да ишлениб, чыракъла да джаныб, хауаны тазалагъан аппаратла да салыныб, хар не джарашыб, иги кесек адам да джашай эди. Андан арысын, лабораторияны да, комбинатны да, башха кереклени да, таб, ёрге чыкъгъан джолланы да бу кеси ишлетеди. Магъадан джашау ючюн хайырландырылса, адам улугъа уллу файда боллугъун, сауут-саба эте тебреселе уа, дуняны башы тюрюне айландырыргъа боллугъун да артда ангылайды. Ал кезюуде, муну радиациясын сакълау мадарлары да бегимеген сагъатда, тутмакъланы сууну тюрю бла эки кере келтириб кетедиле. Ала төрт-беш джылны ичинде кырыладыла. Суу тюрю бла джюрюген къайыкъла белгили болуб къалыра деб, къоркъуб турадыла. Ала не къадар аз кымылдарча мадарла излеб тебрегенлеринде, адамланы алай ташымай, тауладан тюрюк барыргъа оноу этедиле. Профессор башына джолну проектин салгъан заманында анда— мында ары чыгыб, таза хауа солуй, анасыны джуртуна къарай туруп муратда болады. Джангы оноу этилген сагъатда гитче канат джолдан сора да, кёб адам сыйынган вагончукъла джюрюкча джолну этерге да борч саладыла анга. Ишни аягъы алай болурундан а муну хапары джокъ эди.

Башындан тюрюк адамлары анасыны джуртундан не да ол къралдан боллукъларын билгенинде, не этиб да быланы муратлары толмазча мадарланы табар къайгыгъа киреди. Келтиргенлери шахталада радиациягъа чыдамай кырылыб барлыкъларын, терк-терк адамланы тюрюрге керек боллугъун сингдиреди. Мен бир мадар табхынчы къоя туругъуз деб, ишин соза талай джылны сакълатады. Нек ашыкъмагъанын ангылаб къыса башлайдыла. Анасы бла тюрюкдилерин да айтадыла бу ишле тынсала. Кырылсала кырылсынла деб, башындан адамланы да тюрюге тебрегенлеринде, радиациягъа къаршчы ишлени бек къысха бошайды.

Лабораторияда хар тинтени сайын, бу магъадан урандан затдан джюз-минг кереге кючлю болгъаны ачыкъланыб барады. Комбинатда ариулатханча этгенликге, бу керекли дараджагъа джетдирирге излемейди, Ол «тазалатханындан» муну болуму былайды деб, беш-алты кере бирер кесекни ашырады. Алай бла да джылла озадыла. Илму ишлеринде джазгъаныча этдирмегенин къайсыла эселе да сезедиле. Аны тышында да, къарачай

джесирлени кесине чакъырыб, къайдан болгъанларын соруб, анасындан хапар билирге кюрешгенин да ачыкълайдыла. Анасы кёб болмай ауушханын къайсындан эсе да эшитгенине ишексиз да боладыла. Ол ётюрюк хапарды, дегенча да билдиредиле, къарачайлыланы аны кабинетине ийгенлерин тохтатадыла. Этилген затны барын атылыб, кюрутуб кюяргъа тебрейди талай кере, алай а, джесирле да кырыллыкълары себебли, кесин тыяды. Сакълагъан къауумгъа муну хар атламын, хар этгенин джетдириб тургъанла геолог бла инженер боладыла. Джеймс сорууланы кезюуюнде айтханнга кере, радиацияны эм кючлю джерлерине уруб, Профессор аладан бошайды. Джесирлени арасында ол кюулукъланы тындырыр адам табаргъа керек болады белек заманнга. Асланны тюрюне тюрюгенлей, ол милицияда ишлегенликге, алай затладан хапары болгъаны ачыкъланады. Профессор аны усталыгъына кызынмайды, кюулугъуна кере джесирлени кютхарыр мадарланы излер, деген оюмда тохтайды. Джаш бла биринчи тюрюгенлей огъунакъ ол оюму тюрю болгъанын ангылайды, ауузу не айтса да, мадарына келишгенича болушуб да башлайды. Аслан бла Балджан бир тилли болгъанларын да биледи.

Ол кезюуге бу магъаданны кючюн ачыкълаб бошагъан эди. Суу тюрю бла джюрюген уллу къайыкълагъа къоркъуу барды, дегенлеринде, гырынны атылыб, андан аякълаб тоннелчик ишлетеди. Алай бла магъаданны, джаныуарланы джюклеб ашырыгъыз, деген буйрукъла тохтайдыла. Джангы «джол» бла гитче къайыкъчыкъла, аквалангистле келе-кете турадыла. Гитче спорт самолетчукъну да аны бла джыядыла бери. Магъаданны ахыр кере сынар ючюн келтиртеди Профессор аны. Ол магъаданнга дагъыда бир затланы кюшдуруб, самолётну не адамла, не радарла джерден къараб кёрмезча болумгъа джыяды. Роботну да алай ишлетеди. Тазаланыб тыйыншлы дараджагъа джетген магъадандан да бир кесекни салдырады самолётну ичине. Алим теория джаны бла бегитгенин ахыр кере сынаб кёрюк ючюн, аны учуругъа буюрады. Аны къалай, къалайлагъа барыргъа боллугъун математика джорукъ бла тергей келиб, Тюркню тауларында тохтайды. Ол оюмгъа джетгенинде, радиациясын да азыракъ этеди, хауагъа джайылыб кетерча да джарашдырады. Самолет гитче тоннелчикден чыгыб, тенгиз джагъагъа кёлтюрюгенлей, алайын да атылыб, джабады. Аслан белгилеген ишин бу кюнледе тындырлыгъына ишексиз болгъаны себебли, тышындан адам-зат кириб джунчутмаз ючюн этеди алай. Андан сора Асланнга къалай этсе таб боллугъун, башына чыкъгъанладан, не да андагъыладан адамла бир кере тюрюселе да, артда бери джол салмасынла, дегенча бир къауум затланы сездирир джа-

нындан болады. Анасыны суратын да аны қабарын бир джокъласа, деген умутда бергени хакъды. Ол огъай, тауну башында кеси учурган гитче спутникчикни да джашырмайды. Тауну башындан джюз метр мийикликде, хауада кымылдамай турурча бегитиб къойгъанын, узаймай аны да кюеригин, анданмындан келтире ангылатады. Ол Асланга сездирген затланы бары да керти болуб чыкъгъанларын эсге алсакъ, спутниги да къуруруна ишек джокъду. Алай болмаса да, энди аны бла киши хайырланаллыкъ тюлдю...»

Москвада генералгъа бла республиканы Президентине теджелген бу къагъытлада джызыллыкъны джартысы да джокъ эди. Артда бериллик эди толу хапар. Муну бир къауум джерлерин башха къагъытлагъа кечюрюб, къонакъны къолуна тутдурургъа таб болур, деб джарашдыргъан эдиле. Мурат кабинетдеги эки нёгерине билдирмеген затла да бар эдиле. Аланы башха джолла бла артда Москвада кърал къркыуусузлукъну комитетине табдырлыкъ эди...

— Андан адамларыбызны биргенге алыб келгенинг ючюн да, ажымлы ёлген ахлуларыбызны кимле болгъанларын ачыклагъанынг ючюн да сау бол! — дедиле Тюркню контрразведкасыны тамадалары бизге келиб къайтхан джашха. — Келтирген хапарларын а... Бу документледе биз билген затладан сора хазна джукъ джокъду. Сёз урумларындан, кеслерин тутханларындан не ангыладынг?

— Бир ачылырмедиле деб, талай затны айтдым биз билгенледен, болмагъанында, сандракъгъа кечдюм...

Джыйырма алтынчы башы

— Энгишге барлыкъ тюлмедик? — деб сорду Балджан Асландан.

— Бери келгенден ары, сеннге Доммайны да кёргозейим.

— Анга да бир таблыкъ чыгар эди, къойсанг боллукъ эди бююн. Сау кечени джукъусуз ашырыб, юч рюмка аракы да ичген адамгъа, Доммайгъа да барыб, шахаргъа къайтхан кыйын тиерикди.

— Сен кёрмей да бир рюмка агъызгъан адим, — деди Аслан. Экиси да кюлдюле. — ГАИ-ни кзулукъчулары тохтатсала уялыкъма ансы, хатам джокъду. Кечелени джукъусуз ашырыгъа уа юренгенме. Юч кече бла юч кюнню джукъламагъанлыкъгъа, халым тюрленмейди. Андан озсам, эсги быстырча, мууал болуб къалама. Мен къаллай джан болгъанымы алгъаракъ-

дан биле башла, деб айтханлыкъымды, — джолдан чабыб озган тау къоянчыкъны басмаз ючюн, машинаны бир джанына кысха этди. Къыз аны таба «бююлгени» бла, башын джашны билек кюшуна тийириб, ызына алды.

— Энди машинанг джолгъа сыйынмай тебресе, рульну меннге берирсе. Болсунму?

— Огъай, — деди Аслан. — Алай этсем, сен мени таба ийиллик тюлсе.

— Сен ийилirse.

— Анга да разыма, алай а... Къарангылыкъым болур, тиширыу машина джюрютюб баргъанын кёрсем, джинлерим кюзгъаладыла.

— Чюйре халинг джангыз ол эсе, дуняда сени бийченген насыблы боллукъ тюлдю.

— Бийчени къайдам, кемлигим а... Мен билиб андан сора джокъду...

— Энтда чегет къоянчыкъ, — деди Балджан, джолну бир джанында джаныуарчыкъны кёргозе.

— Джолда машинала аслам бола тебрегендиле, была да джалларыкъдыла. Сен таулада кюн къалай чыкъгъанын кёрмегенсе. Ол бек сейирликди. Бу джерлеге келлик болсам, эртде-рек чыгыб, анга къараргъа бек сюеме.

— Тохтат машинангы, мен да къарайым.

— Арлакъдан иги кёрюннюкдю.

Быллай затланы юслеринден сёлеше, Хасанны кърманлыкъын, анга джыйылгъан адамланы эсге тюшюре, бир-бирде чам эте келгенликге, экисини джюреклерин да сагъышла кючлеб эдиле. Джаш бююн бир зат айтырыгъын сезген эди къыз. Рахат ушакъ этербиз деб, Доммайгъа да аны ючюн алыб баргъанча ангылагъан эди. Не айтырыкъды? Къалай айтырыкъды? Бу соруула эдиле джюрегин кюзгъаб тургъанла. Аслан Фаризатны эртдеден таныгъанын, ала бир-бирлерин сюйгенлерин билмей эди. Алай а, джылы иги огъунак уллайгъан джашны, кёзю илинген кызла болгъанлары хакъды. Бири бла келишиб, бир чурумла бла мурукгу эте тургъан эселе, меннге къараб башынги джарсытма, деб къояргъа да болур. Ол эди Балджанны къркыуу. Алай айтса муну иги умутлары, иги мурутлары, джазгы кър эригенча, тутхучсуз боладыла. Андан сора уа эт адамы, ююю, джурту, къралы болмагъан джангыз тиширыу, джашауун къалай къраргъа боллукъду? Мында кълса не болады, тышына кетсе къалай болады? Къайда да Аслансыз джашау кърангы кечеча кёрюннюк эди...

Фаризат бла ахыр кере сёлешиб айырылгъанлы бери, Асланны оюмлары тамал таба башлагъан эдиле. Арада ачыкъ сёз

болмаса да, Балджан суйгенин джаш биле эди. Бу биринчи сезимни кѳууанчын, насыбын, джарсыуун да Фаризатны юсюнде сынады. Ол ёмюрлюкге джюрегинде сакъланникъды. Джазыу кѳатылыкъ этиб, бир-биринден айырды эсе да, артда тюбетди. Къыз кеси унамады. Алай эсе уа, бу да мындан арыгыы джашаууну кѳайгыысын этерге керекди. Ким биледи, экинчи суймеклик да биринчини дараджасына чыгыыб кѳалыргѳа да болур. Фаризат кеси да Балджаннга юйлен, деб тиледи. Экиси бир-бирлерин джаратханларын ол кѳайдан билгенинден а хапарсыз эди. Кѳалай-алай болса да, бюгюнню халгѳа кѳере, хар не да келише эди, Москва кѳызы «унутмагѳанын» айтмасакъ. Мында тамадала джакълыкъ этерикдиле да, андагѳыла да уллу кѳатылмазла. Алайды да, бу ачыкъ айтады, ол да разылыгыын билдиреди, иш тынады. Былайда уллу сагыш этерча зат джокъ эди. Джашауну андан арысы бѳле эди эсин ансы.

Фаризат хаман кѳюне кѳрюнюб турлукъду. Ол халда эси бѳлюннгени юй-турмуш джашауларына кѳатылырмы, кѳалырмы? Кесине да таб боллукъ тюлдю, ол сезсе уа не айтыр? Юй бийчесини кѳлюне джетиб джашаялырмы? Кесини халын билдирмезге кюрешир, алай а... Фаризатны юсюнден Балджаннга джукъ сагъынмай кѳойса не боллукъду? Бу сагъышланы бары да меннге неге керекдиле, деген акъыл келди, ол соруулагѳа джууаб табмагѳанында. «Не этерик эсегиз да, отузгѳа джетгинчи тиширыу кѳоллу болугъуз, — деучен эдиле джашла джыйылгѳан джерде, алгѳаракъ юйленгенле. — Андан кечиксегиз, асыры оюмлу болуб, джюз тюрлю сагъышха сингиб, ол кѳалай болур, бу кѳалай этер деб, кишини да джаратмай, азаб чегериксиз». Ала тюз айта кѳере эдим, деди ичинден. Айтхандан не, ким эсе да: «Адамны кѳыйын болумунда алай атыбмы кѳоярыкъса?» — дегенча болду. Фаризат уллу, бай юйдегини кѳызыды. Адам, джукъ керекли да этерик тюлдюле. Алай а муну сѳзю, муну эс бѳлгени артыкъ да джараб кѳалыргѳа боллукъду. Джашауларын бир эталмагѳандан ары, андан хапар ала, тюбей турургѳа тыйыншлыды. Аны бла байламлылыкъ тутаргѳа излегенин бир кюн болмаса да бир кюн Балджан сезерикди, эшитерикди. Ол затха кѳалай кѳарар? Халисине, адамлыгына, врачлыгына кѳере, сѳз кѳозгѳамазгѳа керекди. Алай а тиширыуну ангылагѳан кѳыйынды. Тамбла не этерин, не айтырын башхала огѳай, ол кеси да билмейди...

— Бу ариулукъгѳа кѳара, — деди кѳыз.

Асланны сагъышлары бѳлюнюб, тѳгерекеге кѳз джетдиргенинде, Огѳары Тебердиден озуб бара эдиле. Эки джаны бла бурма чегетлеге, тик кѳабыргѳалагѳа, джитилеге, узакъда, была баргѳан табада, ёзенни огѳары кѳыйырын джабыб тургѳанча

соелген кѳарлы таулагѳа, бюгюн биринчи кѳргенча, сейирсиниб кѳарады. Сора машинасын, онг джанына бурду да, талачыкъ бла барыб, тауну этегине кѳысылыб тохтады.

— Кюнню чыкѳгѳанына былайдан кѳарайыкъ, — деди, машинасыны эшигин ача. — Кѳарачайны эски, белгили эллерини бири, Шам Теберди ма былайды.

— Сейпул бла Аминатны тойларына Теберди шахаргѳа баргѳан сагѳатыбызда айтхан эдиле аны, — деди кѳыз. — Ол уллу ташны юсюне минерге боллукъмуду?— деб, арлакъда, кѳачан эсе да башындан тѳнгереб келиб, талачыкъны кѳыйырында тохтагѳан, кѳоргѳашын бетли ташны кѳолу бла бла кѳргюздю.

— Нек болмайды, — деди Аслан, кѳызны аллында кѳая юзюлген таба атлай. Ол орта юйча бир мазаллы зат эди. Тѳгерегине бир кѳат айланыб, джаш аны огѳары джанында тохтады да: — Былайы табды минерге, — деб, анга бурулду. Ал атламла этерге болушуб, кеси тюбюнде кѳалды.

Ол кѳзюуде Теберди сууну онг джанында таулары теппелерин кюнню алтын нюрлери ийнакълан тебреген эдиле. Бир кесекден ала бу джанында, таулары джитилерине тирелликдиле. Кюн ёрге кѳлтюрюлгени сайын, тейри джарыкъча, хурмет былайда тик кѳабыргѳа бла энгишге эне келиб, саулай ёзенни джарытырыкъды. Кюнню джол кѳоратханына кѳере, былайда сейирлик табигѳат тюрленникди. Артыкъ да ариу болгѳаныны тышында да, кѳууанганча, джангыдан айныгѳанча, учунганча, кюч-кѳарыу алгѳанча кѳрюнюкдю. Дагѳыда бир кесекден а, Тебердини кюзгюча таза сууна «кѳонуб», аны толкуѳунларында ойнай, кѳалкѳырыкъды. Алайдан онг джанында таулагѳа ёрлерикди. Сора, саулай ёзеннге ие болгѳанына кѳууана, иги кесекни башындан кѳараб турлукъду. Аны барын да Аслан кѳере тургѳанды, алай а хар кѳуру биринчи кѳере кѳрген сабийча кѳууаныб, джюрегинде назик сезимле кѳозгѳалыб, ашхылыкъгѳа учундуруб, тау джуртун андан да бек сюрча этиб тургѳанды. Бюгюн а...

Кѳыз уллу ташны юсюнде сиеледди. Кюн таякъланы учлары кѳкню мийигине узала туруб, сора тау джитилени аралары бла оза, бу кѳабыргѳагѳа уруб, аны бла ашыкъмай энгишге эниб келгенине кѳарайды. Ташны юсюнде тѳгерек айланыб, тѳрт джанына кѳз джетдиреди. Кюнню джарыгы кѳалайлгѳа, не халда джууукълашханын билерге излегенча кѳрюнеди. Анча сайын, уллу насыбха бѳленгенча, кѳууанчын талай, сѳз не да талай айтым бла билдиреди. Асландан да бир затланы сорады. Сагъышлары бла умутлары бир-бирлерин хорлаялмай, джолда мыдахыракъ келгенликге, энди бетинде джарыкъ нюр ойнай, эринлери ышара, джай джылыуда гокга ханлагѳа джырлагѳан булбулча, сѳлешгени, джарыкъ ауазы тохтаусуз эшитиледи.

Джаш а аны кесинден кез алмай къарайды. Къызны сёзлери башха биреуге айтылганча келедиле къулагъына. Джесирликде биринчи кёргенинде огунакъ, мындан ариу джан дунягъа чыкъгъан болмаз, деген акъыл келген эди эсине. Андан бери да ол оюмуна экили болмагъан эди. Тюзю, алгъы бурун Фаризатха ушатханы ючюн джаны кириб къалгъанга санагъан эди. Артада уа къуру аны ючюн алай этмегенин ангылагъан эди. Энди уа, табигъатны бу сейирлик кёзююне тамам таб джарашыб, артыкъ да эсин алыб къоймады эсе, кеси кёрмеген ийнанмазча бир суйюм, бир ариулукъ, бир огуур бар эди анда.

Алгъы бурун ол ары-бери бурулгъаны сайын, юсюнден айырылыб, бир— бирин сюрюб ойнагъанча эсленген эки эшмесинде къарамын тохтатды. Ол сагъатдан, джангы джетген кёзююнде, мындан уллуракъ, эки къарнашдан туугъан эгечини айтханы эсине тюшдю. Экиси шахарда бара тургъанлай, къатлары бла бир къыз озду. «Къалай ариу затды», — деди Аслан. «Тели, — деди эгечи. — Сен бетчигине эсинг кетиб айтаса. Тиширыугъа башындан энгише тюл, тюбюнден ёрге къараргъа керекди». Узайыб баргъан къызгъа ызына бурулуб кёз джетдиргенинде, аякълары сернек бюртюкчюклуча ингичгеле, кеслери да къынгырчыкъла болгъанларын кёрдю. Балджанда алай болмагъанын билсе да, къарамын энгише ийди. Мор бетли колготкалары кысханларын онгсунмагъанча, инчиклеринден тобукъларына джетгинчи джерлери, аланы кенгертирге излегенге ушадыла. Мындан алда дуняда эм ариу тиширыугъа саналгъанды деб, биреуню телевизор бла кёргюзген эдиле. Аны инчиклери, балакълары мынга кечюб къалгъанча эдиле. Тобукъларыны артылары бла батыучукъладан кёзюн алалмай, мычыды. Алайларына артыкъ магъана нек бергенин кеси да ангыламады. Къалгъан тиширыулада башха тюрлюмюдюле, огъесе эндиге дери къызланы ол батыучукъларына магъана бермейми тургъанды? Ол соруугъа джууаб табмады. Тюзю, къарамын андан ёргерек кёлтюргенинде, джууаб излерча да болмады.

Кёксюлдум дарий чебгенини этеклерин эртденни аяз ойната эди. Тёрт джанына къараргъа излеб, ары-бери бурулгъаны да ол аязчыкъгъа болушуб, бутларыны тобукъларындан ёргерагъы да ачыла эди. Аязчыкъ къалай ургъанына, къыз къалай кымылдагъанына кёре, белине дери бир аз эркинирек тигилген чебгени, бир санына джабышханча, бир бери айырылыб дуппур бола, бир да толкъунну алгъа ыхтыргъан сууу энгишгерек кетгенча, кёрюне эди. «Быллай ингичге бел бу санланы къалай джюрютеди, токъ кёкюрекли огъары джанын да къалай кёлтюрюб турады», — дей, андан ары къараргъа тебрегенлей, къызны къууанч сёзлери, айтымлары энди къулагъына чалышмагъанча болуб,

башын ёрге кёлтюрдю. Балджан кымылдагъанын да, сёлешгенин да тохтатыб, башындан сынаб тура эди. Аслан уяларакъ болуб, амалсыздан ышарды да

— Тюшер заманынг боламыды? — деди. Сора: — Бир сагъышлагъа кетиб, кюнню хайт деб кёлтюргенин да эслемей къалдым. — деб къошду.

— Тюшейим, — деб, бери атлады къыз.

— Болушайым, эслеб атла, — дей, Аслан кёлларын аны таба узатды. Ташха асыры джууукъ баргъан эди джаш. Экисини арасы тарыракъ джерге тюшдю къыз. Аллы Аслан таба айламыш эди. Эки аягъы джерге джетгинчи огунакъ да, эки джумушакъ зат муну имбашларына тие келиб, кёкюрегине тирелиб тохтадыла. Алгъы бурун джюрегине исси ургъанча болду, ол сагъатдан санлары бирден къыздыла. Арта турмады. Къыз да бир джанына сыбдырылыб чыкъмай, мурукгу этди. Алай а, джашны бетине бетин салыргъа, ийнакъларгъа термилсе да, намысы ол талпыуундан онглу болду. Аслан таукеллик этсе разы эди. Аны джюреги кёкюрегин тешиб чыгъады, дерча къаты да, дженгил да тебгенин сезе эди да, кесине кысарына ишексиз болуб, сакълады. Этмеди джаш алай. Мураты толмазлыгъын билгенинде, бир джанына чыкъды къыз.

— Хасанладан чыгъыб, бери бурулгъанлы да сагъышха кетиб тургъанынг ангылагъанма, — деди Балджан. — Не сагъышынг, не къайгынг барды? Мен болушурукъ, мен джарарыкъ зат эсе, тартынма.

— Кел, ол къырдышда бир кесек олтурайыкъ, — деди Аслан. Сора машинасына атлаб, хаманда аны багажнигинде джюрютюучю одеялын целлофон мешокчукъдан алыб, арлыкъда джашил кырдыкны юсюне джайды. Экиси да олтурдула. — Сен къарачай къыз болмагъанынга ишексизмисе? — деб сорду, айтыргъа излеген затын башлаб къоялмай. Балджан анга джити къарады. — Бет къанынг, халинг таулу миллетленикине ушайды.

— Эндиге дери аны нек сормай тургъанса? — деди къыз. Ышарыргъа кюрешсе да, башха сорууну сакълагъаны себебли, джашны ол айтханын ушатмагъанча кёрюндю.

— Тартынчакъ адамма да, соруб къоялмай тургъанма. Быллай узун эшмелени да бизни къызла джюрюте эдиле алгъаракълада.

— Чачынгы узун болма къой, эшмеле тиширыулагъа бек джарашадыла деб, Профессор буйрукъ бергенинде ёсдюргеним бла турады. Джаратмай эсенг, кысыха этейим.

— Профессор тюз айтханды, бек джарашадыла, турмагъа къой алай, — деди Аслан. Профессорну анасыны суратында, сол имбашындан бери келиб, кёкюрёги бла энгише кетиб тур-

гъан бир эшмеси эсине тюшдю. — Болгъа эдиле бизни къызларыбызда да быллай эшмеле. Не къадар къыркъмала этерге кю-решедиле...

— Мен да эс белген эдим анга.

— Къарачайда Къалай улу Аппа деб, бир джырчы болгъанды эртделеде. Хаман ариу, таза кийиниб айланганды. «Алай нек этесе?» дегенлеринде: «Кесим ючюн этмейме, мени кёрюб дагыда биреу этсе, аны кёрюб да биреу этсе, деб этеме», — дегенди. Миллет бары таза да, ариу да кийинирин излегенди. Сенден да бир къыз болмаса да, бир къыз юлгю алыр. — Бир кесек сагъыш этди да: — Биз бери айланган сагъатда, Доммайгъа барыргъа да бир таблыкъ чыгъар, деген эдинг, — деди. — Аллай таблыкъ къачан чыгъары белгисизди, къайры эсе да командировкагъа ашырырча айтадыла мени. Къачан къайтырымы билмейме. Ол себебден...

— Нек тохтадынг? Къулагъым, эсим да сендеди, айт!

— Джесирликде сагъатларында кёре тургъанса, бери чыкъгъаныбыздан сора да тюбер ючюн къалмагъанса ол тиширыулагъа. Аладан эсингде тургъанла, атларын билгенлеринг бармыдыла?

— Игитда барды. Барыны да тюрсюнлери кёз аллымлады. Ёмюрде да унутурукъ тюлме.

— Фаризатны да танийса да?

— Къайсына айтаса? Аллай экеулен бар эди.

— Сенича узун сюекли. Малкъар къыз.

— Аламат билеме. Къалгъанлача да болмай, ол мени бек багъалата эди. Мен да анга алай эдим. Талай кере ушакъ да этген эдик. Бери чыкъгъандан сора уа бир джолда сени махтагъан эди. Нек сордунг? Мен джарлы! Джукъ-затмы болгъанды?

— Огъай, тюнене юйюне кетди, — деди Аслан. — Ол мени биринчи суймеклигим эди, — деб, джарашдырыб хапарын тизди. Къыз кете туруб тюбешгенлерин, къалай сёлешиб, къалай айырылгъанларын да толусу бла айтды. — Сен бу затны ёмюрюнде билмей, сезмей да къаллыкъ болур эдинг, бизни арабызда хар не да ачыкъ болсун деб, аны ючюн айтама. Къыйынлыкъ, азгъынлыкъ сынагъаны бла бир аз тюрленгенди ансы, биз Доммайда танышхан заманыбызда, ол къадар къызны ичинде андан ариу, андан суйюмлю джокъ эди. Тауну тюбюнде сени биринчи кёргенимде анга ушатыб, джаным кириб къалгъан эди.

— Къуру аны ючюн? — деб сорду къыз.

— Огъай. Кесим къыйын болумгъа тюшюб тургъаным абзыратмаса, алайсыз да кёзюм илинник эди. Айтдырмай къоймай эсенг, анга тамам ушагъанынг эс джыйдыргъан эди. Адам деген-

нинг сейирди: экеулен бир-бирине ушагъаны болады. Алай а, ючеулен бир-бирине алай ушаб кёрмегенме, эшитмегенме. Профессорну анасына айтама ючюнчю деб. Аны суратына бек эс бёлюб къарамагъан, ол не сени, не Фаризатны суратыды, деб къоярыкъды. Сен таулу тиширыу болурмуса, деб соргъаным да аны ючюндю.

— Ол заманлада Англияда къарачайлыла джашагъан болмазла, — деди Балджан. Алай а эси башха затлада болгъанын ангылады Аслан. — Сен хапарынгы бошадынгмы?

— Бошагъан а этдим, баш айтырымы алкъын айтмагъанма. Бу кюнледе сени больницада ишлерге чакъырлыкъдыла. Ол фонд къуралыб бошаса, анда джумушланы сеннге джюклерик болурла. Экибизде да ишле кёб болурча кёрюнедиле. Разы эсенг, алагъа сингинчи тоубузну этейик, мен командировкадан къайтханлай.

— Разыма, — деди къыз, одеялы ол джанында джашил кырдыкны сылай. — Сен иги сагъыш этгенмисе?

— Сагъыш да этгенме, оноуну да бегитгенме...

— Китабда окъугъан эдим эртде бир кишини юсюнден. Аны джаныча суйген бийчеси ёледи. Энди юйленник тюлме деб, талай джылны кеси джангыз джашайды. Сабийинг — зат джокъ, къартлыгъынга бир нёгер керекди деб, джууукъ-тенг къоймай алдырадыла бу да таныгъан бир иги къызны. Отоуларында, орундукъларыны баш джаны бла къабыргъагъа, ёлген бийчесини портретин тагъады. Муну бла тургъанлыкъгъа, андан кёзюню къыйырын алмай, аны бла джашайма дегенча этиб, кесин алдаб, ёмюрюню ашырады. Акъылы, эси, джюрек джылыуу да бириичи бийчеси бла болады. Аны ол этгени экинчиге къалай къыйын тийгени ангылашына болур?

— Ангылашынады, алай а ол юлгю бла бизни арабызда уллу башхалыкъ барды. Фаризат бла мен юйдеги къураб джашамагъанбыз. Портрети барды юйде. Аны орундукъ башында тутаргъа керек тюлдю меннге, алайсыз да сен анга ушайса. Ол кеси да ёлмегенди, меннге эрге чыгъаргъа унамайды, сени ал, дейди.

— Ол алай айтмаса уа къалай этерик эдинг?

— Фаризат разылыгъын билдирмесе, ол бюгюн къыйын болумдады, мен бурулуб кетерик тюл эдим. Кесинги мени орнума сал да, сагъыш эт.

— Сен айтханны бары да тюздю, аны кёлекгесине къарагъанча къарарса, деб къоркъама ансы...

— Болдунг энди, — деди Аслан ачауланаракъ болуб. — Керт да дегеннге, чортуна сермеб турма...

— Да мен...

— Сен а нек оздунг, — деди да, кызыны кесине кысыб, кьаты кьучакълады. Джаякъларындан уппа эте келди да, эринлерине джетди. Алада иги огъунакъ мычыды. Кызыны кьоллары аны бойнуна чырмалдыла.

— Тунчукъдуруб кьоя эдинг да, — деди Балджан бир кесекден, аны юсюнден айырыб, ёрге тура. — Машинала бла озгъанла да кёрген болурла, айыбды.

— Кёрсюнле, — деди Аслан, ёрге кёлтюрюле.

Машинала кёб болгъан эдиле. Алагъа кёз джетдириб, кыызгъа бурулду. Ол башын ёрге тутуб, сууну онг джанындагъы тауланы джитилерин санай тургъанча, сюеле эди. Аны сююмлю бетин кюн таякъла ийнакълай эдиле. Аланы нюрлери къамата болур эди, кёзлери бир аз джумулуб эдиле. Аслан иги кесекни къараб турду анга. Сора:

— Бу сейир ёзенде биринчи кере кюннге тюбегенинг бла алгъышлайма, — деди. Аны таба атлады да, эринлеринден уппа этди. Тюз ол кёзюуде машинасында сотовый телефону зынгырдады. Барыб тынгылады да: — Мурат дженгил бери джет, дейди, — деди бери бурулуб.

— Нек излейди экен? Джукъ сормадынгмы?

— Сормадым, айтыргъа излесе, сормагъанлай да айтырыкъ эди, — деди джаш. — Иги кыыз, алай кьонгураула кёб кьагъыллыкъдыла юйюбюзде да. Бюгюнден огъунакъ юрене тебре, — дей, машинасыны онг джанында эшигин ачыб, Балджанны олтуртду, кеси да шоферну орнуна келиб, от алдырды да: — Доммайгъа да джеталмадыкъ, — деди.

— Хата джокъду, — деб, Балджан аны билек кьошуна башын салды.

... Бир уллу иш болмаса, бюгюн муну излемезге керек эдиле. Бу кьууанч кюнлеринде кыызгъа халын сездирмезге излеб, джарыкъ болурга юреше, чам эте келгенликге, эси ары кетиб, бек тынгысыз эди. Бюгюнча дженгил джюрютген болмаз эди машинаны да. Президентни буйругъу бла Балджанга бир бёлмели фатар берилген эди. Хасан кызыны кьурмаклыгъына алыб кетген кюн эди ол. Мурат аны ачхычларын Асланнга тутдургъан эди.

— Аминатны фатары бу джанындады, — деди Балджан шахаргъа киргенлеринден сора.

— Ол эсимдеди, биз башха джерге барабыз. — кёб болмай ишленген тогъуз этаплы юйню арбазында Аслан машинасын тохтады. — Былайда бир фатаргъа кёз джетдирирге керекди, — деб, кеси тюшдю да, анга да тюшерге болушду. Лифт бла джетинчи этапгъа чыкъдыла. Джаш хурджунундан ачыч алыб, алайда юч эшикни бирин ачды да: — Тартынмай кир, киши джокъду, — деди. Кеси да кирди. — Къалай кёресе? — деб сорду балконнга чыкъгъанларында.

— Бек аламат. Кимникиди? — деб сорду кыыз.

— Сеникиди, — деди Аслан. — Президентни саугъасыды. Сен Аминатха телефон бла сёлеш, иште болур, мен джашланы бирин да нёгерге алыб, бош болгъанлай джетерме, — деб, асыры кьууангандан аузуна сёзю келмей тургъан кыызгъа ачхычны узатыб, ашыгыш бёлмеден чыкъды.

Муратны кабинетинде ФСБ — да бир бёлюмню тамадасы, Исмаил, Сейпул олтуруб тура эдиле. Бет тюрсюнлеринден уллу къайгъы — зат болгъанча джукъ сезмеди. Алай а Сейпулну былайда болгъанын онгсунмады. Бош зат ючюн ани бери чакъырылыкъ тюл эдиле Къарачай шахардан.

— Джашла, тынчлыкъмыды? — деб, къайгъылы сора, кьолларын тутду.

— Тынчлыкъ да къайда, алай а мындан аمانындан да Аллах сакъласын, — деди Мурат. Сора бир-бирлерине скребка бла бегиб тургъан төрт кьагъытны узатды. — Москвадан факс бла ийгендиле. Тебердиде ол ариу талада кьууанчынга, бу кьууанч да кьошулса деб, аны ючюн ашыкъдыргъан эдик, — къайсыла эселе да чырх-пырх болдула, Аслан джунчуб, аны уа къайдан билдигиз, дегенча, Муратха къарады. — Хы, энди неге кыызараса? — деб ышарды ол. — Сенича заманыбызда, нёгер табсакъ, биз да къачыучан эдик таулагъа.

Чам эте эселе, хаталы зат болмаз деб, кьагъытлагъа къараб башлады Аслан. Алай а тыш кърал тилде джазылгъан эдиле ала. Ючюнчю кьагъытда кесини суратын кёргенинде, бек сейирсинди. Полковник чын берилгенли джангыз бир кере суратха тюшген эди. Аны да бир тенги алгъан эди. Кьагъытдагъы ол сурат эди. Ол кишиге берилмегени хакъды. Сора тыш кърал тилде джазылгъан кьагъытха къалай тюшдю? Ким алды да кеси билмегенлей? Формасын да кьуру эки кере кийген эди. Тёртюнчю кьагъытда да тауланы суратлары. Алада тюбюнде комбинатны башы джитиле энгише батханлары, кьуруб тургъан кёлню терен чунгуру ачыкъ кёрюне эдиле.

— Бу неди? — деб, олтургъанлагъа джити къарады Аслан. — Сиз уста болгъанлыкъгъа, мен тыш кърал тиллени билмейме.

— «Нью-Йорк Таймс» газетни бетлеридиле, — деди Мурат. — Орусчагъа кёчюрюлгени да барды, талай экземпляр этигиз деб бергенме, келтире болурла, окъурса. Башха къраллада да мындан алыб чыгъаргъан болурла. Биз джашырыб юрешген затланы барыны да хапарлары толусу бла джазыладыла...

— Магъадан бла Профессорну юсюнден чоларакъ айталгъанын черт, муну чыртда артына ауудуруб кьойма да, — деб кьошду Сейпул.

— Аны ючюнмю былай джарыкъсыз?

— Огъай, — деди Исмаил. — Сени суратыниг тыш кърал газетлени джасагъаныды баш кьууанчыбыз.

— Ол сеннге болуб да кълмай, барыбызгъа да уллу сыйды,
— деб къощду бѐлюмню тамадасы.

— Джашла, мен сизни ол къууанчыгъызгъа къошулалмайма,
— деди Аслан сагъышлы. — Чамны да орну барды, ангылатыб айтыгъыз.

— Академик Смагин Америкада уллу джыйылыугъа барлыкъ джеринде, бери келиб кългъаны эсингде болур, — деди Мурат. — Мында сиз тау тюбюнден чыгыб, бир къауум затла да ачыкъланганларында кетдиле генерал да, ол да Москвагъа...

— Аны билеме...

— Биле эсенг, андан арысына тынгыла, кесингден акъыллыны сѐзюн бѐлме да, — деб сигарет къабындырды Мурат. — Юч кюнню артха кълса да, бу Америкагъа барады. Анда да бир чурумла чыгыб, эки кюнню кеч башлайдыла. Ишни аягъы сюремде кенгешге бу да къошулады. Сѐз планетада магъадан байлыкъны юсюнден болады. «Бизге белгисиз не барды экен», деген соруу да чыгъады. Эртделеде бир гитче газетчикде басмаланган ииформацияны эслерине салады академик. Дуниягъа белгили алимлени бир-бирлери кюлюб къоядыла. Иван Дмитриевич мени хыликге этедиле, деген оюмгъа келеди да: «Ол магъадан Кавказ таулары теренинде барды», деб силдейди. Джыйылгъанла дагъыда ийнанмайдыла. Алай болса да бу андан терен кирмейди. Артда журналистле толуракъ хапар алыргъа излейдиле, бу унамайды. Иш ол халда бошалса да, айтылган зат джетеди бир-бир органлагъа, аллайлагъа эс бѐллюкле къолгъа аладыла. Кавказ таула болуб къаладыла тюшлери, тюнлери да. Бусагъатда биз билген олду.

— Академик бу джол тюбегенинде сеннге джукъ сагъынмай къойгъанмеди? — деб сорду ФСБ-ны бѐлюмню тамадасы.

— Огъай. Эшта Москвада букъусун къакъгъан болур эдиле да, Профессорну эсгертемсинден башха джукъ айтмагъан эди.

— Мурат ФСБ деб, махтаныб тургъанлыкъгъа, быладан магъана джокъду, — деди Исмаил Сейпулгъа бурулуб.

— Мен аны къачан да айтама, — деди ол да. — Аслан, сен бери бош кѐчгенсе...

— Ызынга къайт да къл, — деб, аны оюмун аягъына джетдирди Исмаил.

— Таб аллайлыкъды, — деди Аслан. Аны тамам джанына джетгени таныла эди. — Тыш кърал разведчикле, аллай хапарлары къозгъаб айланган, журналистле тѐгеригизни аулагъан сагъатда джукъ сезмеген ФСБ неге керекди.

— Джашла «уллу гырджын бла ойнамагъыз», — деди Мурат. — Милиция бизнича ишлесе, бююнню аманлыкъланы джюзден бири боллукъ эди. — Бир кесек сагъыш этди да: —

«Аягъы басмаланныкъды», деб джазылгъанды бу статьяны тюбюнде, — деди. — Аслан, сен Хасанлада джауорун къалакъны ура тургъан, Исмаил бла Сейпул да къайда эсе да калакъда айланган сагъатыгъызда, ол статьяны энди чыгъарыкъ аягъындан тутхан эдик. — Исмаилгъа кѐз къысыды да, Асланга: — Сен Шам Тебердиде булджугъан кѐзюуде уа, тутхандан озуб, къолгъа да джыйыб, этерибизни этиб бошагъан эдик. Бу статьяда джазылгъанла къатын сѐзлеча учхара затладыла. Алайсыз алайлы да быллай бир хапар джайылмай къаллыкъ тюл эди. Керти тахсабыз энди басмаланныкъ эди да, ол тышына чыкъмазча этдик. Аны къояйыкъ да, башха ишибизге кѐчейик, — деб, Исмаилгъа къарамын тиреди.

— Меннге неге къарайса, энди Аслан сеникиди, — деди Исмаил. — Айт да, чочугъаны болса буйрукъ джаз да, ол къагъытха мухурунгу бас. Аны бла иш тынды да кълды. Керекди десенг, биз да къол салырбыз, ич ишлени министрствосуну мухурун да басарма.

— Да сора... Аслан, джашланы ичерлери келеди, — деди Мурат.

— Тебсерге да огъайым джокъду, — деб къощду Сейпул.

— Аслан, джыгырам, чот алайды, — деди кюллюгюн кючден тыя Исмаил. — Кѐбчюлюк аны излейди.

— Меннге не дейсиз да?

— Деб а не дейбиз, гыдай текеча, алкъын джашма деб айланганынг болду, дейбиз, — деди Мурат. — Балджан сени къаллай мытыкъ болгъанынг сезгинчи, аны къолгъа джый, дейбиз. Кесини да не паспорту джокъ, не башха бир зат бла къралны адамы болуб бегигени джокъ, кѐлю такъыр болуб турады. Аны башынга нек джыймайса, дейбиз. Ахыр болджалынг аллыбызда солуу кюлледиле.

— Мен оноудан тышындамы къалдым? — деб, джашлагъа кѐзюу къарады Аслан.

— Оноуну арасындаса, оюмунг кишиге керек тюлдю, — деди Исмаил.

— Сау бол, сен да ъмюрюнде бир тюз айтдынг, — деди анга Мурат. — Аслан, бу кюлдеде ишден бош этеме. Быланы да ал да, кабинетинге бар, Аминатны да ары чакъырыгъыз, арагъызда бир ангылагъан адам болсун. Къалай этесиз, не этесиз, не керекди, не бар, не джокъ — хар нени эсебге алыгъыз, оноулашыгъыз... — ол кѐзюуде республиканы эм джууаблы къуллукъчулары бир-бирлерине сѐлешуочу «ич» телефон зынгырдады. Мурат къонгурау къакъгъанны саламын алыб, бир кесек тынгылады да: — Болсун, тюз хапар билерге кюршейик, — деб, аны бла сѐзюн бошады. Сора былагъа айланыб: — Сиз энтда

мындамысыз? — деди. Эндиге дери чам-накъырда халда сёлешген адам, бу джол хыныракъ сермегенине ангарылдыла джашла. Алай болса да, кеси джукъ айтмагъанында, тыйыншлыгъа санамады, деген оюмда, сорургъа да базмай, эшик таба айландыла. — Исмаил, сен сабыр бол, — деб, аны тохтатды. Къалгъанла чыкъдыла. — Правительствону председатели эди сёлешген, — деди, ол биягъы орнуна олтургъандан сора. — Уллу Къарачайдан къартла, тюнене асырагъан бир адамларыны дууасын этерге, эртденбла эртде джамагъат къабырлагъа келгенлеринде, Профессорну анасыны къабырына биз джанлада джюрюмеген бир алапат сынташ салыныб, аны къатында да энди ёллюк кимге эсе да къабыр орун белгилениб тургъанын кёргендиле. Тюнене алайгъа миллет джыйылгъан сагъатда ол затла болмагъандыла. Балджанны алгъыннгы сынташын да табмагъандыла. Къартла не айтыргъа, не этерге билмей, элни тамадасына баргъандыла. Ол да оноу сора районну башчысына къонгурау къакъгъанды. Андан сора хапар Правительствогъа джетгенди. Сиз джюрютген иш бла байламлы болурму, къарагъыз, деб сёлещди меннге.

— Кёз туурабызда эриб къалгъан Профессор джангыдан къалай тирилди? — деди Исмаил. Ол сорууну Муратха бла кесине бергени белгисиз эди.

— Билмейме, — деб, баш энгишге къарады кабинетни иеси. — Анасыны къатында кесине къабыр орун белгилегенди деб, мен аны терслеялыкъ тюлме. Асланны кабинетиндегилеге кйриб, тойну дженгилер ек этерча болугъуз, дейик, дагъыда ким биледи, бу иш бла къатышыб къалмайыкъ. Сора экибиз къабырлагъа барыб къарайыкъ, къартла не айтырыкъларына да тынгылайыкъ...

1992—2000 дж.

Башлары

Биринчи башы	3
Экинчи башы	15
Ючюнчю башы	27
Тёртюнчю башы	36
Бешинчи башы	45
Алтынчы башы	57
Джетинчи башы	68
Сегизинчи башы	74
Тогузунчу башы	85
Онунчу башы	88
Онбиринчи башы	97
Онекинчи башы	136
Онючюнчю башы	144
Онтёртюнчю башы	158
Онбешинчи башы	169
Оналтынчы башы	188
Онджетинчи башы	208
Онсегизинчи башы	224
Онтогузунчу башы	234
Джыйырманчы башы	246
Джыйырма биринчи башы	259
Джыйырма экинчи башы	275
Джыйырма ючюнчю башы	285
Джыйырма тёртюнчю башы	294
Джыйырма бешинчи башы	304
Джыйырма алтынчы башы	320

Аппаев Билял Добаевич

ЖАЛОБЫ ГОР

Роман

На карачаевском языке

Редактор *М. М. Кубанов*
Художественный редактор-художник *Ф. М. Бытдаева*
Компьютерная графика — *Р. К. Атуов*
Технический редактор *Г. М. Хомякова*
Компьютерная верстка — *Н. И. Озова*
Корректор *Н. С. Арасулова*

Подписано в печать 13.09.05.

Формат 84x108¹/₃₂. Бумага офсетная.

Гарнитура «Текстбук». Печать офсетная.

Усл. печ.л. 17,6. Усл. кр.-отт. 18,1. Уч.-изд. л. 20.

Тираж 500 экз. Заказ № 1156.

РГУ «Карачаево-Черкесское республиканское
книжное издательство».

369000, г. Черкесск,

пл. Кирова, 23, Дом печати.

Отпечатано с готового оригинал-макета
в ОАО «Издательско-полиграфическая фирма
«Ставрополье».
355035, г. Ставрополь, ул. Спартака, 8.

А 78

Аппаев Б. Д. «Жалобы гор». РГУ «Карачаево-Черкесское республиканское книжное издательство», 2005—336 с.

ISBN 5—7289—0070—4

«Жалобы гор» Б. Аппаева — поэта и драматурга — это крупный приключенческо-фантастический роман. События, описываемые в нем, происходят в горах Карачаево-Черкесии, главные герои романа — жители этих мест.

4702280100—1
А 9ПІ (03)—2005 1—2005

86(2Рос-Кара)—8